مهراڻ

ABC
CERTIFIED

نمبر4/2019ع

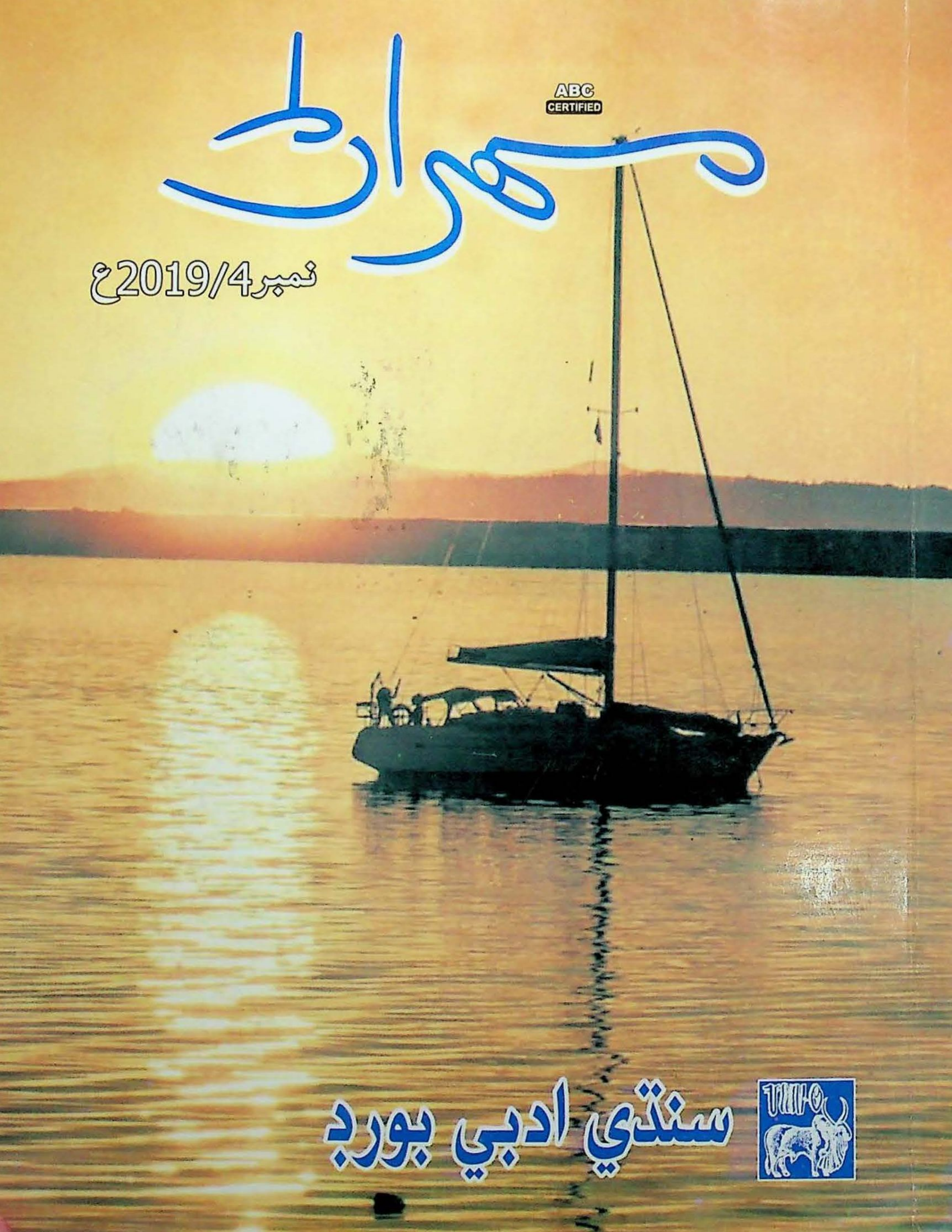

سنڌي ادبي بورڊ

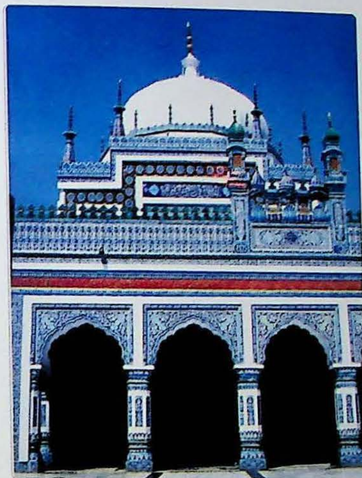

هيءَ جا لات "لطيف" جي

منڊَ تي مَنڊَلَ مَنڊِيا، ڪيِ اوهيڙَنِ اوڳَ،
ڄاڄَرِ تي ڄَنَنِ ۾، مينهِيوُن چَرَنِ موڳَ،
سَرَهِيون ٿيوُن سَنگهارِيوُن پوُيو پائِنِ طوقَ،
ميهاڻ چيڙَ، ڦُنگيوُن، جِتِ، ٿِيَنِ سَييئي توڳَ،
لاهِئين مَتان لوڳَ، ڏولائي جا ڏِينهَڙا.

(سُر سارنگ)

***

مينهن جي منڊ ٿي آهي ۽ سازن جا ساٿ ٿيا آهن ۽ وسڪارن پالوٽ ڪئي آهي. هيٺاهن پٽن تي گاهه ٿيو آهي ۽ مينهون جام چارو ٿيون چرن. سنگهارن جون ڙالون خوش ٿيون آهن ۽ گلن جا هار پوُيو ٿيون پائين. اُت، ميها، چيڙ (متيرا) ۽ ڪنيبون، مڙيئي ڪاج ٿا ٿين. تون شل ساري جهان تان ڏڪن جا ڏينهن دور ڪ(شاهه جو رسالو" ڪلياڻ آڏواڻي تان ورتل)

□

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

عبدالقيوم صائب

گيت

ماضيءَ ۾ پناهه، ورتي آهه جبل،
جنهن جيءَ کڪ ۾ ها، ڪيئي ڪانڌ ڪنل،
ڪنهن کي ڪهڙي ڪل،
جاڳيا سور ستل،
يادون يارن جون، سونا روپا سل،
ڪادي آهي چڻ، اڏمن هاڻ اُتل...

زخمي جيءَ جين، پاڻي ڪين گهرن،
ڏارين ڪان اڳ ئي آهن روح رڌل...

دنيا ڪيس ڪيا، وڇڙي ميت ويا،
ڄاڙون جال ڪري، ماريائون تہ مُٺل...

واهيرن نہ وريا، ڪٽنڌي پير پڪي،
هڏڙا هيٺا ها، ڪنيڙانيون بہ ڪُٺل...

اوٺين ساڻ اٺي، هلندي ڪين ڪٺي،
چانگا ڪيئن چرندا، ٻاڙها ٻاڙها ڳل...

ABC
CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽِماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 69 آڪٽوبر- ڊسمبر 2019ع نمبر 4

سرپرست

مخدوم سعيد الزمان 'عاطف'

چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽوريل بورڊ:

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

ڊاڪٽر نواز علي شوق

ڊاڪٽر اسد 'جمال' پلي

سيڪريٽري

سيد سڪندر علي شاهه

ايڊيٽر

ثمينه ميمڻ

سنڌي ادبي بورڊ

چام شورو، سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

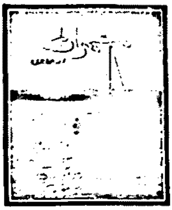

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ جامشورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly

Vol: 69, No 4/2019

(Established in 1955)

* An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.
* Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.
* Published by *SINDHI ADABI BOARD*

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

* Publication Contact:

Editor, 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
E.mail: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:

Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline Hyderabad,
Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:

مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: اٺ سو رپيا   فون نمبر: 022-2633679   في پرچو: ٻه سو رپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

سوچ -لوچ

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪردگي ۽ بورڊ جي چيئرمين مخدوم سعيدالزمان 'عاطف' جي پريس ڪانفرنس:

سنڌي ادبي بورڊ جي نئين جوڙيل بورڊ آف گورنرس جا ٻه اجلاس بورڊ جي چيئرمين مخدوم سعيدالزمان 'عاطف' جي صدارت ۾ ٿي گذريا آهن، بورڊ آف گورنرس جي اجلاسن ۾ چار مختلف انتظامي ڪاميٽيون جوڙيون ويون آهن، جيڪي مختلف معاملن ۽ بورڊ جي ڪاروهنوار تي نظرداري ڪنديون.

بورڊ آف گورنرس کي جڙئي مهينا گذريا آهن، بورڊ جي محترم چيئرمين صاحب طرفان سنڌي ادبي بورڊ جي انتظامي ۽ مالي معاملن جي مستقل حل لاءِ ڪارائتيون ڪوششون وٺڻ سرفهرست آهن. اهڙيءَ طرح بورڊ جي چيئرمين صاحب پاران تاريخ 16- آڪٽوبر 2019ع تي ستن مهينن دوران ڪيل ڪوششن جي سلسلي ۾ ميڊيا کي بريفنگ ڏني ويئي. چيئرمين صاحب تمام بهتر انداز ۾ بورڊ جي بهتري ۽ سنڌي ادب جي ترقيءَ لاءِ کنيل قدمن بابت ميڊيا کي آگاهي ڏني. اُنهن ميڊيا کي ٻڌايو ته چار انتظامي ڪاميٽيون بورڊ آف گورنرس منظور ڪيون آهن. جن ۾ اسٽنڊنگ ڪاميٽي، ايگزيڪيٽيو ۽ ايمپلائز ڪاميٽي، مالياتي ڪاميٽي ۽ پبليڪيشن ڪاميٽي شامل آهن. اُنهن چيو ته سندس ڪوشش آهي ته حڪومت طرفان ملندڙ گرانٽ ۾ ڪٽوتي نه ٿئي، ڇاڪاڻ جو گذريل سال وفاقي حڪومت جي حڪم جي روشنيءَ ۾ بورڊ جي ساليانى گرانٽ مان 72 لک روپين جي ڪٽوتي ڪئي وئي آهي ۽ هن سال 2019-20ع جي پهرين قسط مان 25 لک روپين جي ڪٽوتي ڪئي وئي آهي. جنهن لاءِ سنڌ سرڪار سان لکپڙهه ڪئي وئي آهي ته جيئن بورڊ کي مالي خساري مان آجو ڪري سگهجي. مخدوم صاحب ميڊيا کي ٻڌايو ته بورڊ جي ترقياتي ڪمن لاءِ منظور ڪيل PC-I جي آخري قسط ٻه ڪروڙ ڏهه لک جاري نه ٿي آهي، جنهن لاءِ پڻ ڪوششون ورتيون پيون وڃن. انهن چيو ته منهنجي ايامڪاريءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ پهريون ڀيرو ڪتابن جي عالمي ڏينهن جي موقعي تي بورڊ ۾ ڪتابي ميلو لڳايو ويو، جڏهن ته ڇپائيءَ جي انتظار ۾ پيل 37 ڪتاب شايع ڪيا ويا آهن ۽ بورڊ جي رسالن کي ريگيولر بنيادن تي شايع ڪيو پيو وڃي. بورڊ جي لائبريريءَ کي وڌيڪ فعال ۽ پڙهندڙن لاءِ مفيد بڻائڻ لاءِ فني تبديليون آنديون

پيون وڃن، جڏهن ته بورڊ جي آن لائن لائبريريءَ کان علاوه هڪ وڏيڪ ويب سائيٽ تيار ڪرائي وئي آهي، جنهن ۾ بورڊ جي تاريخ ۽ ڪارڪردگيءَ بابت تفصيل موجود ڪيا ويا آهن. بورڊ جي چيئرمين صاحب سنڌي ادبي بورڊ جي مستقبل لاءِ منصوبن بابت ميڊيا کي آگاهي ڏيندي ٻڌايو ته بورڊ ڪيترن ئي نون منصوبن تي ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. جن لاءِ PC-I تيار ڪرڻ ۽ بورڊ کي وڌيڪ فعال بڻائڻ لاءِ حڪومت طرفان مالي امداد جي ضرورت آهي. مستقبل جي پروجيڪٽس بابت چيئرمين صاحب آگاهي ڏيندي چيو ته بورڊ جي ملازمن لاءِ رهائشي ڪالوني ٺهرائڻ، مختلف ضلعن ۾ بوڪ شاپس ۽ ڊسپلي سينٽر قائم ڪرڻ، نوان توڙي تاريخي طور اهم پراڻا ڪتاب ڇپائڻ، قلمي نسخن کي محفوظ ڪرڻ، سيمينار ۽ مذاڪره ۽ ڪانفرنس منعقد ڪرائڻ، عالمي ادب جو سنڌي ۾ ۽ سنڌي ادب جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپرائڻ، بورڊ جو پنهنجو ايف.ايم ريڊيو قائم ڪرڻ، لائبريريءَ لاءِ نئين بلڊنگ جوڙائڻ، ادبي انسائيڪلوپيڊيا مرتب ڪرائڻ، سنڌ جي عظيم صوفي شاعرن جي شاعريءَ کي سنگيت جي روپ ۾ ڪمپوز ڪري ان جون CDs ٺهرائڻ ۽ بورڊ جي توسيع لاءِ زمين حاصل ڪرڻ شامل آهن. جڏهن ته زمين جي سلسلي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ سان لکپڙهه ڪئي وئي آهي، اُنهيءَ اضافي زمين تي بين الاقوامي ادارن مطابق بورڊ جي لائبريري، آفيس جو نئون بلاڪ، ڪتابن ۽ مسودن جي ريسٽوريشن ۽ پرزرويشن جو نئون بلاڪ، رائٽرس هاسٽل وغيره جهڙا اڏاوتون جوڙي سگهبيون.

سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين صاحب طرفان ڪيل ڪوششن کي ادبي ۽ سماجي حلقن ۾ قدر جي نگاهه سان ڏٺو پيو وڃي ۽ اها قوي اميد آهي ته سنڌي ادبي بورڊ موجوده چيئرمين صاحب جي سربراهيءَ ۾ بورڊ آف گورنرس جي فيصلن سان وڏيڪ ترقيءَ جون منزلون طئي ڪندو.

پبليڪيشن ڪاميٽي:

سنڌي ادبي بورڊ جي پبليڪيشن ڪاميٽيءَ جي فيصلي تحت تاريخ 07- آگسٽ 2019ع تي بورڊ جي معزز ميمبرن ڊاڪٽر ڊُرمحمد پٺاڻ (چيئرمين)، بطور ميمبرن ڊاڪٽر نواز علي شوق ۽ ڊاڪٽر اسد 'جمال' پلي تي مشتمل پبليڪيشن ڪاميٽي جوڙي وئي آهي ۽ معزز ميمبرن تي مشتمل ٽماهي 'مهراڻ' جو ايڊيٽوريل بورڊ قائم ڪيو ويو آهي. مٿي ذڪر ڪيل پبليڪيشن ڪاميٽي ۽ ايڊيٽوريل بورڊ جا ميمبر صاحبان سنڌي ادب ۽ تاريخ جا نامور اسڪالر آهن ۽ سندن موجودگيءَ سان ٽماهي 'مهراڻ' وڏيڪ بهتر نموني شايع ٿيندو ۽ سنڌي ادب توڙي تاريخ، سماجيات ۽ بين شعبن ۾ معياري تحريرون پڙهندڙن کي ميسر ٿي سگهنديون.

ثميـنه ميمڻ
ايڊيٽر 'مهراڻ'

چوليون

وکر سو وهاءِ

- عبدالڪريم پلي 9
- انور پيرزادو 10

تحقيق

- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مطرف جو جائزو
  - ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو 13
- ڊي.جي سنڌ ڪاليج ميسيلنيءَ جو سنڌي ادب جي واڌاري ۾ ڪردار
  - مختيار احمد ملاح 21
- جي.ايم.سيد جون سماجي خدمتون (گڏيل ڪاميٽي راڄ مهاڄڻ سن)
  - ڊاڪٽر آزاد قاضي 35
- سيد ميران محمد شاهه
  - ممتاز شاهه بخاري 41
- عوامي شاعر سائين حاجي شاهه
  - ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي 45
- صوفي بڍل فقير
  - حسيب ناياب منگي 53
- مير سلطان حيدر بيگ جي غزل گوئي جو مختصر جائزو
  - مرزا ڪاظم رضا بيگ 59
- ٽِلا شاهه جي تباهه ٿيندڙ تاريخ
  - استاد لغاري 65

شاعري

- امداد حُسيني 71
- وسيم سومرو/ج.ع. منگهاڻي 72
- خليل عارف سومرو 73
- نصير مرزا /'جمال' مراد گبول 74
- انجم قاضي 75
- رحيمداد جوڳي 76
- امر اقبال 77
- ڪوثر هالائي 78
- ستار 79
- 'فدا' ٽالپر 80
- اياز عالم ابڙو 81
- استاد 'محسن' علي شر / امين پٺو 82

ڪهاڻيون

- عجيب وارتائون
  - رسول ميمڻ 85
- سڄڻ ۽ ساٿيهه
  - بهادر ٽالپر 87
- خواريءَ جو ڪارو
  - نورحسين ڪلهوڙو 89
- سَوا ڪانو زمين
  - يارمحمد چانڊيو 91

چونڊ ادب

تحقيق

- ٻولي ۽ ٻچاءُ
-محمد ابراهيم جويو 95
- علم سنتي شاعري ۽ علم سنتي سگهڙپائي
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 101
سنڌ ۾ مصوري/چترڪاريءَ جي فن جي اوسر
- ڊاڪٽر غلام علي الانا 113
- سنتونديءَ جي هالوڪي تاريخ
- ڊي. اي. هومز
ڊاڪٽر حبيب الله صديقي 128
- شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ پونءِ
- ج ع منگهاڻي 148
- 'منهنجو بابا سائين'
(محمد عمر معمور يوسفاڻي تي تاثر)
- حزب الله يوسفاڻي 157

ڪهاڻيون

- چٽيل پن
- عبدالقادر جوڻيجو 164
- مٺي
- زينت عبدالله چنا 167
- ٽي مرد لاشا
- سراج 174
- لڙائيل شام
- شبنم گل 169
- پيڙا جو پڙلاءُ
- خيرالنساءِ جعفري 177
۽ گلي ۾ ڦاٿل سُڏڪو
- شوڪت حسين شورو 183
- ڏکيو ڏيهه سُندر سپنا
- آزاد جتوئي 186

شاعري

- مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ 189
- شيخ اياز 191
- مخدوم سعيدالزمان 'عاطف' 192
- ڊاڪٽر سحر امداد/مريم مجيدي 193
- ادل سومرو 194
- نياز پنهور 195
- اياز گل/اسد 'جمال' پلي 196
- عنايت بلوچ/مير محمد پيرزادو 197
- سرفراز راڄڙ 198
- مختيار ملڪ/بخشل باغي 199
- رخسانه پريت چنڙ/شبنم گل 200
- زيب نظاماڻي/نذير ناز 201
- گلبدن جاويد/گلشن لغاري 202
- حميره شمس/ماهين هيسباڻي 203
- سلميٰ پنهور 204
- مهرالنساء لاڙڪ/خادم حسين علوي 205
- نجمه پنهور 206
- ثمينه ميمڻ 207

متفرقه

- گلاب جي هڪ مُکڙي ۽ ذهين نوجوان قمرالدين 'سراج' نورانيءَ جي ياد ۾
دين محمد ڪلهوڙو 211
- سنڌي ٻولي ۽ سراج- سيمينار
-رپورٽ: آمنه ابڙو 216
- سنڌي ٻوليءَ جي سُورمين جي جنم ڏهاڙي ملهائڻ جي تقريب
-رپورٽ: رسول بخش گچيرائي 218
- سماج سڌارڪ صحافي اديب ۽ ليکڪ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي ڪيل خدمتن تي ڪوٺايل تقريب
- رپورٽ: نديم پنهور 223

انور پيرزادو

(جنم: 25- جنوري 1945ع - وفات: 07- جنوري 2007ع)

اي چنڊ! پناڻيءَ کي چئجان!

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
جنهن رات ۾ تو تي بيت چيا
سا رات اڃا پي جاري آ
۽ سج ڏنگايون کو نہ ڇڏيون
هي پنڌ پري جو واري آ
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

--

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
اڄ رات رُنو آ رت لڙو
۽ تارا سور پيئڻ لا پيا
هوءَ سانجهي سڏکي روئي ٿي
۽ سوريءَ گيت چڙهن لا پيا
توکي نہ چوان بيو ڪنهن کي چوان
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

--

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
مون تنهنجن راڳن جي سُر ۾
جان سنهڙي سينڌ وڄائي آ
هر ماڻهوءَ پيڙ هنئي آهي
هر گهر گهٽي جڙ لاهي آ
اُت ڪرڻن جي ڪا ڪوڪ ڪجان
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
مون تنهنجي ذات ڏيا مان اڄ
جان هڪڙو ڇُڪڙو چاهہ چکيو
ويڙهاند سندو ويراڳ ڪيو
هر ماڻهوءَ کي مون ڀاءُ ڪيو
ٿي تنهنجيون وايون اُڃَ وڙهان
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

--

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
هي ماڻهو تنهنجن بيتن کي
ڏرتي ڪان ڏار ڇني ٿا ڪن
ٿيون وايون تنهنجيون وار پلن
۽ سُرڙا تنهنجا اوسارن.
هي ارهي سرهي دانهن ڏجان!
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

--

اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!
ڪنهن انڌوڪار انڌا ڪيا هن
ٿا ماڻهو توکي شاهہ چون
۽ تنهنجي راڳ رسالي کي
ٿا آيت سمجهي ڪنڌ هڻن
تون ڪيڏو ڏور هليو ويو آن
اي چنڊ پناڻيءَ کي چئجان!

وڪَرُ سو وِهاءُ

عبدالڪريم پلي

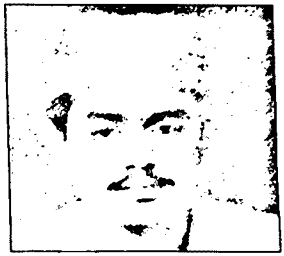

(جنم: 21- آگسٽ 1940ع - وفات: 04- نومبر 1991ع)

ڪافي

وري آ او جاني، جُدائي ٿي ماري،
ڏسان راهه تُنهنجي، هنجون روز هاري!

اچي جنگ سورن، جڏي جيءَ سان جوٽي،
وئين جيئن ته ڳل ڪا لڏئي ڪان موٽي،
ٽڪس ڪانگ تولئه آڏاري آڏاري!

نئين سج، نوان پُور تنهنجا پون ٿا،
ڪُٽن ٿي نٽا ڏينهن ڏکيا ڏکن جا،
عجب آهه ويهي رهئين ڪيئن وساري!

سدا تات ۾ تار تُنهنجي ٿي آهي،
سوا تنهنجي پيو ڪجهه رهيو ياد ناهي،
اٺئي پهر، دل ’تون ٿي تون‘ ٿي تنواري!

پري پرت مان پير ايندين ڪڏهن تون،
اچي جيءَ ۾ جايون اڏيندين ڪڏهن تون،
’ڪريم‘ آسري ۾ پيو ڏينهن گهاري!

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

مختيار احمد ملاح

ڊاڪٽر آزاد قاضي

ممتاز شاهه بخاري

ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي

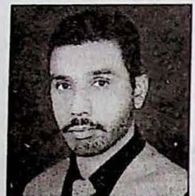
حسين ناياب منگي

مرزا ڪاظم رضا بيگ

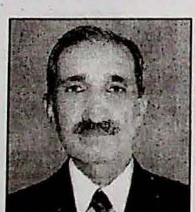
استاد لغاري

تحقيق

تاريخي طور، سنڌي زبان کي خصوصي تعليمي حيثيت ۽ اهميت حاصل رهي آهي، ڇاڪاڻ جو برصغير هندستان جي سڀني صوبائي ٻولين ۾ سنڌي ئي اها اڪيلي زبان آهي، جنهن ۾ نہ صرف ڪن ٻين صوبائي ٻولين وانگر تعليم ڏني وئي، پر جنهن کي ٻين زبانن سکڻ لاءِ سڀ کان اڳ 'تعليمي ذريعي' طور استعمال ڪيو ويو. اهو خيال سراسر غلط آهي تہ ڪو انگريزن جي دور ۾ سنڌي الف ـ ب نهي، يا سنڌي ۾ تعليم ڏيڻ جي شروعات ٿي، يا سنڌي کي 'تعليمي ذريعي' طور استعمال ڪيو ويو. اهي ٽيئي مرحلا سنہ 1843ع ۾ انگريزن جي سنڌ تي ڪاهہ ۽ قبضي کان صديون اڳ طئي ٿي چڪا هئا.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ٽماهي 'مهراڻ' 1990/3ع تان کنيل

****

اديب تيستائين ترقي ڪري نہ سگھندو، جيستائين هو عوام جو توجھ پاڻ ڏانهن ڇڪائڻ ۾ ڪامياب نٿو ٿئي. اديب جو فن تڏهن عوامي چئي سگھجي ٿو جڏهن اديب عوام جي ضمير جي ترجماني ڪري، عوام جي ڳنڀير مسئلن لاءِ عقده ڪشائي جي راهہ پيدا ڪري، گونگي عوام کي زبان ڏئي، ۽ ٻوڙي عوام کي ڪن بخشي. اگر اديب ائين ڪري نہ سگھيو تہ ڀوءِ ممڪن آهي تہ سندس فن ۾ رنگيني ۽ چاشني هجي، پر ان جي ادب ۾ اعليٰ درجي جي سماجي مقصديت پيدا نہ ٿيندي. اديب عظيم انساني قدرن مان نور حاصل ڪري ٿو، امن سان محبت، جنگ کان نفرت، قومن ۾ دوستيءَ جي ناتن پيدا ڪرڻ جي خواهش، سرمايہ داريءَ جي لُٽ ڦُر کي ختم ڪرڻ جو عزم، اهي ۽ اهڙيون ٻيون خوبيون انسانيت جا مکيہ قدر آهن."

غلام محمد گرامي

ٽماهي 'مهراڻ' 1970/4ع تان کنيل

****

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ ’تجنيس مُطرَّف‘ جو جائزو

- **جائزي جو پس منظر:**

سنڌي ٻوليءَ جي محافظ، مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ لفظن جي عجيب جادوگري آهي، ائين لڳندو آهي ته جڻ لفظ سندس محتاج هجن. مولوي صاحب تجنيس حرفيءَ جو ته شهنشاهه رهيو آهي. هڪ مطلع خيال خاطر:

سڄڻ، توکان سوا سَنڌ سَنڌ، سَٽ سَٽ سُور جا سَٽڪا،
ڦَٽي ڦُوڙاءِ ڦوڙي دل، اُڦٽ ڦُٽ، ڦُٽ مٿي ڦُٽڪا.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون: 65)

سنڌي ٻوليءَ جي محافظ ۽ خاص طور لاڙي ٻوليءَ جي نمائندگي ڪندڙ، مولوي احمد ملاح ڪلاسيڪي صنفن (بيت ۽ ڪافي) ۽ عروضي صنفن (غزل، مخمس، مسدس وغيره) تي مَلڪو رکندڙ شاعر رهيو آهي. سندس شاعريءَ ۾ تجنيس حرفي ته ڪمال جي رهي آهي، ان تجنيس جي اندر وري مختلف تجنيسون سمايل آهن، جن کي نمايان ڪرڻ جي لاءِ ڪوشش وٺڻ جي گهرج آهي. هتي ’تجنيس مُطرَّف‘ کي مرڪوز ڪجي ٿو.

مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ’علم عَروض‘ ۾ تجنيس مُطرَّف جي وضاحت ڏنل آهي ته: ”جنهن ۾ ٻه همجنس لفظ هجن، جي حرفن ۾ متفق هجن، سواءِ پوئين حرف جي، جو مختلف ٿو ٿئي.“ (قليچ، 2016: 99) جنهن جا مثال ٻه هن ريت ڏنل آهن: ’ڪلال‘- ’ڪلام‘، ’گلاب‘- ’گلال‘، ’خرار‘- خراب‘، ’دلداد‘- ’دلدار‘ ۽ ’آزار‘- ’آزاد‘ وغيره. ظفر عباسيءَ (2007: 414- 415) پڻ هيءَ تجنيس ڄاڻائي آهي، پر ساڳي مرزا قليچ واري اتاري رکي آهي.

لفظ ’مُطرَّف‘ مان مراد ڪنهن جو طرف يا پاسو مٽيل ڏسيو ويو آهي. متفق طور اها ئي وضاحت ملي ٿي ته ’تجنيس مُطرَّف‘ ۾ ٻن لفظن جي اهڙي ييٽ ڏيکاريل هجي، جنهن جا اڳيان اکر ساڳيا هجن ليڪن آخري اکر تبديل هجي. هيءَ تجنيس، ’تجنيس مضارع‘ جو هڪ جز چئي سگهجي ٿي، ڇاڪاڻ ته مضارع ۾ ٻه اهڙا تشبيهه رکندڙ لفظ رکيا ويندا آهن جن جو شروعاتي، وچيون، آخري يا حرف علت نسبت هڪ اکر تبديل هجي. ’تجنيس مُطرَّف‘ ۽ ’تجنيس مضارع‘ ۾ خاص فرق اهو آهي ته مضارع جي همجنس لفظن ۾ ڪوبه هڪ حرف (اڳيون، وچيون يا پويون) تبديل هجي، ليڪن ’تجنيس مُطرَّف‘ ۾ صرف آخري اکر جي تبديلي رهي ٿي. وڌيڪ اهو به چئي سگهجي ٿو ته تجنيس مضارع جا اهڙا مثال جن جو آخري اکر تبديل هجي ته ان کي ’تجنيس مُطرَّف‘ جو به مثال چئي سگهجي ٿو. ان چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته ’تجنيس مضارع‘ هڪ جامع حيثيت رکندڙ تجنيس آهي: ’تجنيس مُطرَّف‘ ان جو هڪ اهڙو مخصوص جز آهي، جنهن ۾ ڪنهن لفظ جا پهريان اکر ساڳيا هجن، ليڪن آخري اکر جي تبديلي هجي. ’تجنيس مُطرَّف‘ کي ’تجنيس حرفيءَ‘ جو جز پڻ چئي سگهجي ٿو.

- **جائزي جا سوال:**
  - تجنيس مُطرَّف جي ڇا مراد آهي؟

- ڇا تجنيس حرفي، تجنيس مُطرَّف ۽ مضارع جي ماڻ چئي سگهجي ٿو؟
- ڇا تجنيس مُطرَّف، تجنيس مضارع جو جز چئي سگهجي ٿو؟
- ڇا تجنيس مُطرَّف جي همجنس لفظن ۾ اکرن جي تعداد جي پابندي آهي؟
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مُطرَّف جو استعمال تجنيس حرفيءَ جي ڀيٽ ۾ ڪيتري سطح جو آهي؟.

- **جائزي جو عمل:**
- **تجنيس مُطرَّف جي معنىٰ ۽ مراد:**

تجنيس مُطرَّف بابت مرزا قليچ بيگ ڄاڻايو آهي ته: ”جنهن ۾ ٻه همجنس لفظ هجن، جي حرفن ۾ متفق هجن، سواءِ پوئين حرف جي، جو مختلف ٿو ٿئي.“ (قليچ، 2016: 99)

جامع سنڌي لغات ۾ اصطلاح جي لفظ ۾ فرق آهي، ڄاڻايل آهي ته:

”تجنيس مطرَّب: ٿ. شعر ۾ ٻن مفرد لفظن جي پوين اکرن ۾ تبديل پيش ڪندڙ صنعت ’خار ۾ هن خام چيو، ۾ ڪين ٿيس مقصد تمام‘.“ (بلوچ، 1981: 491)

ممڪن آهي ته ’مُطرَّف‘ مان ’مطرَّب‘ پروف جي غلطيءَ سببان ٿيو هجي، ليڪن ساڳيو لفظ ’نئين جامع سنڌي لغات‘ (بلوچ، 2004: 443) ۾ ٿو ڏسجي ته ٻه ساڳي لکت ۽ وضاحت، مثال سوڌي ڏنل آهي. حقيقت ۾ ’مطرب‘ جي معنىٰ ’خوشي يا غم ۾ جهومڻ‘ واري ٿئي ٿي، جيڪا تجنيس سان ڪنهن به صورت ۾ ٺهڪاءُ ۾ نه ٿي اچي.

- **تجنيس مُطرَّف جو اشتقاق:**

فيروز اللغات عربي- اردو جي مدد سان تجنيس مُطرَّف جو اشتقاق هينئين ريت رکجي ٿو:

تجنيس مُطرَّف: [تجنيس- تَفعِيل- مصدر (جِنسَ = هو پچي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + مُطرَّف- مُفعَّل- اسم مفعول (طَرَفَ = هن اک ڇنڀي) پاسو ورتل، ڪنارو مٽيل] تجنيس جي اها صورت جيڪا، ٻن همجنس لفظن جي اڳين اکرن تائين ساڳي هجي، ليڪن آخري اکر مٽيل هجي، جيئن: ڪٽر- ڪٽڪ، سرس- سرت، ڪرت- ڪرپ وغيره.

- **تجنيس مُطرَّف ۽ تجنيس حرفيءَ ۾ مماثلت:**

تجنيس حرفيءَ مان مراد ڪنهن بيان يا شعر ۾ تقريباً هر لفظ جي شروعات ساڳئي حرف سان ٿيندي هجي، جيئن:

دولتون، دانائيون، دنيا، دوائون، دان، دين،
در مٿان دادار، ڏئي ٿو، هر مهل جيڪي منگو.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون، 84)

مٿئين شعر ۾ ’دال‘ اکر سان شروع ٿيندڙ لفظ ڪم آندا ويا آهن، جنهن سبب ان کي تجنيس حرفيءَ جو مثال چئبو. انهن ساڳين لفظن ’دولتون، دانائيون، دنيا، دوائون، دان، دين، در، دادار‘ ۾ جيڪڏهن ٻيو لفظ به ڪنهن ٻئي ساڳئي اکر سان شروع ٿئي ها ته پوءِ ان تي اکرن جي تعداد جي بنياد تي غور ڪجي ها ته ڪٿي تجنيس حرفيءَ کان هٽي ڪري ڪا ٻي تجنيس ته ڪونهي! ساڳئي نموني هيٺئين شعر کي جاچجي ٿو:

نه ’محروم‘ ڪر، بلڪ مرحوم ڪر مون،
مَرڻ ڏي مسافر کي منجهه مُلڪ ’محروس‘.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 292)

’محروم، مرحوم، مون، مرڻ، مسافر، منجھه، ملڪ، محروس‘ لفظن جي شروعات ’ميم‘ سان ٿئي ٿي، جنهن سبب ان کي تجنيس حرفيءَ جو مثال ته سڏبو ۽ جيڪڏهن جاچجي ته ’محروم‘ ۽ ’محروس‘ اهڙا همجنس لفظ آهن، جيڪي اڳين اکرن ’محرو...‘ تائين ساڳيا آهن، ليڪن آخري حرف تبديل آهي، جنهن بنياد تي اهو چئي سگهبو ته اهو تجنيس حرفيءَ کان علاوه ڪا بي ’تجنيس‘ به ٿي سگهي ٿي، جيڪا آهي ’تجنيس مُطرَّف‘!

- **تجنيس مُطرَّف ۽ مضارع ۾ مماثلت:**

چاڻايل مٿئين شعر ۾ لفظ ’محروم- مرحوم- محروس‘ هم جنس آهن ۽ جيڪڏهن ’محروم‘ ۽ ’مرحوم‘ جي ڀيٽ ڪبي ته اهو ’تجنيس قلب‘ جو مثال چئي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ’محروم‘ ۽ ’محروس‘ جي ڀيٽ ڪبي ته آخري اکر جي مٽجڻ سان ’تجنيس مُطرَّف‘ جو مثال ته آهي ئي آهي، ليڪن ان کي ’تجنيس مضارع‘ جو به مثال سڏي سگهبو، ڇاڪاڻ ته ’تجنيس مضارع‘ اهڙن ٻن هم جنس لفظن کي چئبو آهي جن جي اڳ، وچ، پڇاڙي، يا حرف علت واري هڪ اکر جي تبديلي هجي. ان هڪ اکر جي تبديلي ’محروم‘ ۽ ’محروس‘ ۾ موجود آهي، ان سبب ان کي يڪسان طور تي مُطرَّف ۽ مضارع جو مثال چئي سگهبو.

- **تجنيس حرفي ۽ مضارع ۾ مماثلت**

- آخري حرف جي تبديليءَ وارا لفظ تجنيس حرفي، تجنيس مُطرَّف ۽ مضارع پڻ سڏبا.
- اهو خيال ته عام آهي ته ’تجنيس حرفيءَ‘ موجب ڪوبه لفظ ساڳئي اکر سان شروع ٿيندو آهي. جيڪڏهن همجنس لفظن جا پهريان اکرَ ساڳيا ۽ آخري اکر تبديل هجي ته انهن هم جنس لفظن جي تجنيس مُطرَّف سڏبي. يعني تجنيس مُطرَّف، هر صورت ۾ ’تجنيس حرفيءَ‘ جو جز آهي.
- تجنيس حرفيءَ جي تجنيس مضارع سان مماثلت وچئين يا آخري حرف جي ساڳيائپ واري بنياد تي ٿي سگهي ٿي، ليڪن مضارع جا اهڙا همجنس لفظ جيڪي ساڳئي حرف سان شروع نه ٿين ته ان صورت ۾ تجنيس حرفيءَ جو جز نه ٿو ٿي سگهي.

- **تجنيس مُطرَّف (آخري اکر جي تبديليءَ سان)**

تجنيس مُطرَّف، ’تجنيس حرفيءَ‘ جو جز آهي ۽ پڻ ’تجنيس مضارع‘ جا به حصا (وچئين يا آخري اکر جي تبديليءَ سبب) تجنيس حرفيءَ جو جز آهن. جيئن ته مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ ’تجنيس حرفي‘ جي حرفت ڪافي سمايل رهي آهي، ان ڪارڻ سندس شاعريءَ مان تجنيس مُطرَّف جا مثال جاچجن ٿا:

- **آخري وينجن اکرن جي تبديليءَ سان (ٻه اکرو لفظ)**

نه آيا بَر بني آدم، شمع قنديل ڪُل ٿيا ڪم،
سبب محبت سچو عالم، هجي حيران هموارا.
(ڪليات احمد، ڀاڳو ڀيون، 51)

(ان شعر ۾ ’ڪُل‘ ۽ ’ڪم‘ تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

سج نه چنڊ جي سُڌ پوي، اڳيان سجڻ جي سوجهري،
باغ بستان ڪو نه پانيان، گم بحر بَر ٿو ڏسان.
(ڪليات احمد، ڀاڳو ڀيون، 372)

(مٿئين شعر ۾ ’سِجُ ۽ سُڌِ‘ تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

سِڪ پڳا سپ سُک سندم، ساريان سجڻ ساري چمار،
درد دل ۾ ٿيو زياده، دلربا دلدار جو.
(ڪليات احمد، ڀاڳو ڀيون، 463)

(مٿئين شعر ۾ ’سک‘ ۽ ’سک‘ تجنيس مطرّف جو مثال آهي.)

رڻ ٿيو مون، ساڻ راڻا، رُس مَ، روساگو نهيو،
ڍوليا، ڍائي وَري، ڍَٽ پاس ڍاري، موٽ تون.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون، 413)

(مٿئين شعر ۾ ’رڻ‘ ۽ ’رُس‘ تجنيس مطرّف جو مثال آهي.)

اي سنڌئي پَر پُٽ پڪارون، ڪر نہ ’احمد‘ ايندياءِ،
جي رُئل راٺي ڪي ريجهائين، تہ رُو رُو روبرو.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون، 485)

(مٿئين شعر ۾ ’پَر‘ ۽ ’پُٽ‘ تجنيس مطرّف جو مثال آهي.)

ڪڻ اک خليلَ، سامهين ڪِل ساڻ زَر خريدن،
اڄ ڪَر اگڻ اسان جو، آباد ساڻ عِيدن.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون، 407)

(مٿئين شعر ۾ ’ڪڻ ۽ ڪِل‘ تجنيس مطرّف جو مثال آهي.)

’بي‘ بندو آهين برابر، ٻيو نہ پانئج ڪجهہ پُلي،
روس جيئن رب ڪان نہ ڦِر، نہ تہ روهہ ۾ ويندين رُلي،
اڄ خدائي خود خدا جي، خوب خصمن تي ڪُلي،
باهہ، ٻر باروت وچ ۾، ٻَت سندن بنيا ٻُلي،
لاش لينن سِر ڪلهن، لڪ تان لڙن لاچار ٿي،
تون نہ تن جيئن خوار ٿي، الله اڪبر چئي اُٿي.
(ڪليات احمد، پاڳو پهريون، 235)

(مٿئين شعر ۾ ’ٻر‘ ۽ ’ٻت‘ تجنيس مطرّف جو مثال آهي. ان ڪان علاوه ’روس ۽ روهہ‘ ۽ ’خود ۽ خوب‘ پڻ تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

- **آخري وينجن اکرن جي تبديليءَ سان (ٽہ اکرو لفظ)**

مصطفیٰ مرسل لڏيندي، مُلڪ مِلت پَر نيا،
سي نہ ٿيا غارت ادا، ڪي غائباني تنهنجي ۾.
(ڪليات احمد، پاڳو پهريون، 343)

(مٿئين شعر ۾ ’مُلڪ‘ ۽ ’ملت‘ آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

ڪنهن غرض سان غرب ڏي، ڪاهي غرابن ڪي غريب،
عرب ’احمد‘ ميڙ، يا الله، يا رب، يا عزيز.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون، 273)

(مٿئين شعر ۾ ’غرض ۽ غرب‘ تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

ڪنهن گهوٽ گهوڙي، مٿان گهور گل،
ڪنهن دوست ڏڙ تي وسي ڏوڙ ڏُڌ.
(ڪليات احمد، پاڳو ٻيون، 223)

(مٿئين شعر ۾ ’گهوٽ ۽ گهور‘ آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

رات گڏ راڻا، نہ راهين، تہ بہ رهڻ ڏي راڄ ۾،
نيٺ تنهنجو نوڪ نيڻن سان، نظارو ٿي لذيذ.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 241)

(مٿئين شعر ۾ 'رات ۽ راڄ' تجنيس مُطرَف جا مثال آهن.)

رات ڏينهن تنهنجو رڳوئي، راڳ رڳ رڳ روح ۾،
تنهنجون تن من ۾ تنواروں، 'تون' ڪري ٿي تند تند.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 216)

(مٿئين شعر ۾ رات ۽ راڳ' تجنيس مُطرَف جا مثال آهن.)

وچينءَ ويلي ورڻ جو، ساڻ ويڙهيچن وچن وچ ۾،
عمرَ، ويئي ڏسان واٽون، ورن ڪي شال وانگيئڙا.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 64)

(مٿئين شعر ۾ 'ورڻ' ۽ 'ورن' تجنيس مُطرَف جا مثال آهن.

سدا ساريان سجڻ سائين، وَرو آهُن متي آئين،
هلي آءُ گڏ حشر تائين، رهون خوش خوب خوش حالا.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 71)

(مٿئين شعر ۾ 'خوش' ۽ 'خوب' تجنيس مُطرَف جو مثال آهي.)

چا سجڻ، تو ڪان سوا، سُک ڪي ڪريان چا ساھ ڪي،
تو بنا مون ڪي مرض، ماتم مرڻ محشر پلا.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 73)

(مٿئين شعر ۾ 'مرض' ۽ 'مرڻ' تجنيس مُطرَف جو مثال آهي.)

قديمن جو قدر وڏيو قدم سان،
ڏيئي خدمت ڪيئون خوش خادم خويش.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 304)

(مٿئين شعر ۾ 'قدر' ۽ 'قدم' آخري اکر 'ر ۽ م' جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَف جو مثال آهي.)

اچي آباد ڪيائون آستانو،
ڪري اڄ چو نہ 'احمد' عيد ۽ عيش.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 304)

(مٿئين شعر ۾ 'عيد' ۽ 'عيش' آخري اکر 'د ۽ ش' جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَف جو مثال آهي.)

اسان ڪي عيش عشرت عيب 'احمد'،
فقيرن جو فخر فاقي فقر سان.
(ڪليات احمد، پاڳو بيون، 377)

(مٿئين شعر ۾ 'عيش' ۽ 'عيب' تجنيس مطرَف جو مثال آهي.)

'الف' آهي ڪو اتاهون، عرش ڪان عالي جناب،
اپ، زمينون، عرش وچ ۾، بيا بہ ڪئين عالم عُجاب،
جِن مَلڪ ماڻهو مرون، آباديون درياھ آب،
خاڪ سين افلاڪ ڪان، شاهي حڪم پهچن شتاب،

هُي، هتان جي ويا، نہ آيو ڪنهن بہ جانيءَ ڪان جواب،
ڪوهہ چاڻان ڪوٽ ۾، ڪيئن ٿيو هُميراڻُو حساب.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون، 251)

(مٿئين بند ۾ ’ڪوهہ ۽ ڪوٽ‘ تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

- **آخري وينجن اکرن جي تبديليءَ سان (چار اکرو لفظ)**

ڏِيد درسن دور پنڌان، دائما دل کي درست،
پڄ پلين ۾ پڄ نہ مون ڪان، بي وفا دلِ، ترس ترس.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 286)

(مٿئين شعرن ۾ ’درسن‘ ۽ ’درست‘ تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

’زي‘ زمانن ڪان زمين تي، رنگ ساڳيا ٿا رچن،
جن تہ جن، ماٺهو تہ ماٺهو، فصل پنهنجي ۾ پچن،
مُنڍ مادي بي پَسهہ ڪان، هي منڊل مشڪل مچن،
بلڪ افلاطون اٽڪن، تہ بہ نہ اٽڪل تي اچن،
هيءَ خدائي خود خدا جي، خاص خدمتگار ٿي،
ٻيا نہ ٻولڄ ،ٻار ٿي، الله اڪبر چئي اُٿي.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون، 273)

(مٿئين بند ۾ ’اٽڪن ۽ اٽڪل‘ آخري اکر جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

- **آخري وينجن اکرن جي تبديليءَ سان (پنج اکرو لفظ)**

نہ ’محروم‘ ڪر، بلڪ مرحوم ڪر مون،
مَرڻ ڏي مسافر کي منجهہ مُلڪ ’محروس‘
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 292)

(ان شعر ۾ ’محروم‘ ۽ ’محروس‘ جي ڀيٽ ڪبي تہ آخري اکر جي مٽجڻ سان ’تجنيس مُطرَّف‘ جو مثال سڏبو.)

ڏهــن تنهنجو دلبرَ، حــقــي حــوضِ ڪوثر،
ڪــري پُــر پــيــارج پيارَل، پيالا.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 70)

(مٿئين شعر ۾ ’پيارج‘ ۽ ’پيارَل‘ تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

دوست جي دَم سان، قدم سان، ديد سان، ديدار سان،
دل سـنـدم آزاريل، ’آزار‘ ڪـــان ’آزاد‘ باد.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 212)

(مٿئين شعر ۾ لفظ ’آزار‘ ۽ ’آزاد‘ جي آخري اکر جي تبديليءَ سان ڪم ايندڙ لفظ، تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

واهہ، ’سانوَڻ‘ ڏينهن، ساوڪ مينهن، ’سانوَل‘ ساڻ نينهن،
يــار پيڙو، بــاغ بلبل، بُونــد بــار و بــار گڏ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 230)

(مٿئين شعر ۾ ’سانوَڻ ۽ سانوَل‘ آخري اکر جي تبديليءَ سبب تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

- **آخري حرف علت (الف) جي تبديليءَ سان**

ڪِيان ڪنڌ خُشڪا تہ خُشڪي ڪٽي،
اسان ڏوتين لاءِ ڏٽ آهہ ڏاج.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 176)

(مٿئين شعر ۾ 'خشڪا ۽ خشڪي' تجنيس مُطرَّف جا مثال چئي سگهجن ٿا.)

هتي ڪاڙها ڪڙهن ڪارا، وطن ۾ واس وسڪارا،
وٽيم تاڙا، ڳٽيم تارا، لڳي تاڙي نہ تاڙي ڪا.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 66)

(مٿئين شعر ۾ 'تاڙا ۽ تاڙي' تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

هڪ پَريا ڍورا ڍنيون، ٻيو ڍوند ڍورن ڍير ٿيا،
پيئي مِرُن ۾ مار، وڄڙيون وار، واري ٻي ولهار.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 508)

(مٿئين شعر ۾ 'ڍورا' ۽ 'ڍورن' تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

- **آخري حرف علت (واؤ) جي تبديليءَ سان**

اونداهي رات اوجهڙ ۾، اُجهان آئون مُنجهان آئون،
سڄڻ گڏجي تہ سڄ ڏاران، سڄو پٽ سوجهرو ساها.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 80)

(مٿئين شعر ۾ 'سڄڻ' ۽ 'سڄو' تجنيس مُطرَّف جو مثال آهي.)

ري مُروَت ۽ صفا، مَروو صَفا بوڙي تہ چا،
پاڪ پاڪيءَ ري نہ ڪنهن، پاڪيٽ جا پاڪيٽ ڪَٽ.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 154)

(مٿئين شعر ۾ 'مروَت' ۽ 'مَروو' آخري حرف جي تبديليءَ سان تجنيس مُطرَّف جا مثال سڏبا.)

پرهہ سان پسجي نہ پَٽ ۾، ڪو پَڪي توٽي پَڪو،
سانگ کهڙي ڪن سنباهي، يا الاهي الغياث.
(ڪليات احمد، ڀاڱو پهريون، 512)

(مٿئين شعر ۾ 'پَڪي ۽ پَڪو' تجنيس مُطرَّف جا مثال چئي سگهجن ٿا.)

- **آخري حرف علت (يي) جي تبديليءَ سان**

ڏسان وار مشڪي تہ مشڪل چڙهڻ،
پسان منهن تہ مڙئي مُهمات مات.
(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون، 118)

(مٿئين شعر ۾ 'مشڪي ۽ مشڪل' ٻہ الڳ لفظ، آخري حرف جي تبديليءَ سبب تجنيس مُطرَّف جا مثال آهن.)

'لام' لڇڻ ساڻ لڇمي، ري لڇڻ لڇمڻ لُڇن،
وڃ ٻچي، پرواهہ نہ ڪر، پروان پاٿهي پڙ پڇن،
ڪوهہ ڪُسڪين ٿو ڪسڻ تي، ڪهر ڪسنيد ڪيئن ڪڇن،
مَر نہ ميڙي، بلڪ ماري، مير ٿي موڙي مُڄن،

ٽر ٻٽي، نيزو ڪٽي، نعرو هٽي نروار ٿي،
ڪر ڪٽي ڪرار ٿي، الله اڪبر چئي اُٿي.
(ڪليات احمد، پاڳو پهريون، 240)

(مٿئين بند ۾ 'لچمي ۽ لچمڻ' تجنيس مُطرّف جا مثال آهن.)

- **اختصار/ نچوڙ/ نتيجو**

- تجنيس مُطرّف مان مراد اهڙن همجنس لفظن جي اڳين اکرن جو ساڳيو هجڻ آهي، جن جي آخري اکر ۾ تبديلي هجي، جيئن: ڪٽر- ڪنڪ، سرس- سرت، ڪرت- ڪرپ وغيره.
- جامع سنڌي لغات ۾ 'تجنيس مطرب' ڄاڻايل آهي، جيڪا معنيٰ توڙي مراد نسبت جعلي آهي.
- تجنيس مُطرّف، تجنيس حرفيءَ جو جز آهي، ڇاڪاڻ ته تجنيس حرفيءَ جيان مُطرّف جو به پهريون اکر ساڳيو رهي ٿو. تجنيس مُطرّف نسبت، مولوي صاحب جي ڏنل مثالن موجب به اکري لفظ (ڪُل ۽ ڪم) جو پهريون اکر ساڳيو ليڪن آخري تبديل رهندو؛ ٽه اکري لفظ (رات ۽ راڳ) ۾ به اکر ساڳيا ليڪن آخري حرف تبديل ٿئي ٿو؛ چار اکري لفظ (لچمي ۽ لچمڻ) ۾ ٽي اکر ساڳيا ليڪن آخري اکر جي تبديلي رهي ٿي؛ پنج اکري لفظ (محروم ۽ محروس) ۾ چار اکر ساڳيا، ليڪن آخري حرف تبديل رهي ٿو.
- تجنيس مُطرّف ۽ مضارع ۾ آخري حرف جي تبديليءَ نسبت هڪجهڙائي آهي. جيئن ته تجنيس مضارع موجب همجنس لفظن ۾ ڪوبه هڪ حرف (شروعاتي، وچيون يا آخري) تبديل هجي، ان خيال کان تجنيس مضارع جو اهو مثال جنهن ۾ آخري حرف جي تبديلي هجي ته اهو ساڳيو مثال تجنيس مُطرّف جو به سڏبو.
- مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ جو مزاج جيئن ته 'تجنيس حرفيءَ' وارو رهيو آهي، ان ڪارڻ سندس شاعريءَ ۾ تجنيس مُطرّف جا مثال به خاصي تعداد ۾ ملن ٿا. البت، تجنيس حرفيءَ جي پيٽ ۾ تجنيس مُطرّف جو استعمال، تلهي ليکي، چوٿون حصو آهي.

حوالا/ ذريعا

- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1981) جامع سنڌي لغات. جلد: 2. ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (2004) نئين جامع سنڌي لغات: جلد پهريون. حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو.
- رستماڻي ضرار، پروفيسر (2017) ڪليات احمد (مولوي احمد ملاح) پاڳو پهريون ۽ ٻيون. ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن.
- عباسي ظفر (2007) سنڌيءَ ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي.
- فيروزالدين (1979) فيروزاللغات- عربي اردو. لاهور: فيروز سنز لميٽيڊ.
- مرزا، قليچ بيگ (2016) علم عَروض. ڄام شورو: مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي.

مختيار احمد ملاح

ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جو سنڌي ادب جي واڌاري ۾ ڪردار

1853ع کان سنڌ جي شهرن ۾ اينگلو ورنيڪيولر ۽ نارمل اسڪول کلڻ شروع ٿي ويا ۽ ڪيترن ئي ڳوٺن ۾ ورنيڪيولر اسڪول قائم ٿيڻ شروع ٿيا، مگر اعليٰ تعليم جو ڪو به بندوبست نه هو، انڪري والدين پنهنجي اولاد کي ميٽرڪ جي امتحان لاءِ بمبئي موڪليندا هئا، جتي هو هفتن جا هفتا بحري جهاز جو سفر ڪري پهچندي پهچندي بيمار ٿي پوندا هئا. ڪجهه وري ملتان کان ٿيندا هفتن جو رستو پار ڪري بمبئي پهچندا هئا. هاير ايجوڪيشن جو سنڌ ۾ ڪو به بندوبست نه هو. مطلب ته انگريزن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ پرائمري ۽ ثانوي تعليم تي خاص ڌيان ڏنو ويو پر ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ واري پاسي ڪو خاص ڌيان نه پئي ڏنو ويو، جنهن سبب سنڌ جا گهڻي قدر شاگرد تڪليفون سهي بمبئيءَ ۾ امتحان ڏيڻ ويندا هئا، صرف ميٽرڪ جو امتحان ڏيڻ لاءِ انهن کي مهينا سفر ڪرڻو پوندو هو. 1857ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ جي قيام کان ويندي سنڌ ڪاليج (بعد ۾ ڊي.جي سنڌ ڪاليج) جي قيام تائين سنڌ جي تيرهن شاگردن ايلفنسٽن ڪاليج ۾ پڙهي بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ امتحان ڏنو.

1882ع سنڌ جي سجڻن هڪ تنظيم 'سنڌ سڀا' قائم ڪئي، جنهن جو مقصد هو ته سنڌ ۾ سماجي اصلاح آڻجن. سنڌ سڀا سڀ کان اڳ سنڌ ۾ مڪاني حڪومتن ۾ سڌارا آڻڻ تي زور ڀريو ، ان سان گڏ سنڌ ۾ هڪ ڪاليج جي قيام لاءِ جدوجهد به شروع ڪئي. 1882ع ۾ لارڊ رپن مڪاني حڪومتن ۾ سڌارن جو اعلان ڪيو ته سنڌ سڀا مڪاني حڪومتن لاءِ لائق ماڻهو چونڊرائڻ جو فيصلو ڪيو. سنڌ سڀا سنڌ جي عوام ۾ سجاڳيءَ لاءِ 'سنڌ ٽائيمز' ۽ 'سنڌ سڌار' اخبارون به جاري ڪيون. "آڪٽوبر 1884ع ۾ ميونسپل ايڪٽ ۾ سڌارو آندو. سنڌ سڀا، اُنهن بلن تي جيڪو بحث مباحثو ڪيو هو، تنهن ۾ ڏيارام گدومل گهڻو ڀرو ورتو هو. عريضيون جيڪي سرڪار کي ڪيون ويون، تنهن ۾ به سندس هٿ هو."[1]

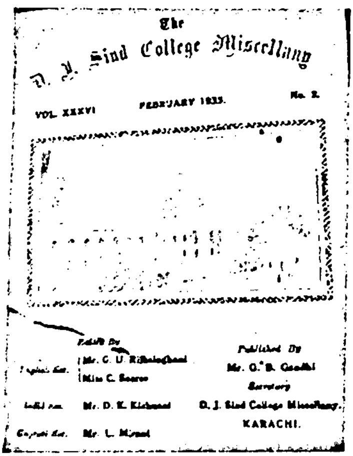

ڪاليج قائم ڪرڻ لاءِ ساجهه وندن کان چندي جي گهر ڪئي وئي. 'سنڌ سڌار'، 'سنڌ ٽائيمس' ۽ ٻين اخبارن گڏجاڻيون ڪري سڄي سنڌ مان ڪاليج فنڊ لاءِ چندا مهم هلائي وئي. اٽڪل نوي هزار گڏ ٿي ويا. مسلمانن جي اڪثريت ڪاليج فنڊ ۾ حصو نه ورتو، ڇو جو هو مسلمانن لاءِ هڪ الڳ اداري جي لاءِ ڪوشش ڪري رهيا هئا. 1886ع ۾ ڪاليج برپا ڪرڻ واسطي 'سنڌ ڪاليج ايسوسيئيشن' نالي تنظيم ٺاهي وئي، جنهن کي حڪومت پاران تسليم ڪيو ويو."[2] تمام گهڻين ڪوششن کان پوءِ 17 جنوري 1887ع

۾ ’سنڌ آرٽس ڪاليج‘ جي نالي سان 20 شاگردن جي داخلا سان قائم ٿيو. ڪاليج جي ڪلڻ رونمائي ان وقت جي بمبئيءَ جي گورنر لارڊ ري ڪئي هئي. ڪاليج کي سڀ کان اول هڪ ننڍي عمارت ۾ جيڪا بندر روڊ ۽ ڪچهري روڊ جي موڙ تي هئي، اتي قائم ڪيو ويو. موجوده ڪاليج واري جاءِ ان وقت ’نيٽِو ڪمپائونڊ‘ سڏبي هئي.“[3] ڊي. جي سنڌ ڪاليج، جيڪو پنهنجي خوبصورت عمارت سان گڏ سنڌ جي تعليم جي ترقيءَ جي هڪ علامت بڻيو بيٺو آهي، ان جو نالو ديوان ڇيتمل سان منسوب آهي، جنهن ان جي قائم ڪرڻ مالي ۽ روحاني طور پتوڙيو هو.

هيءُ اهو زمانو هو، جنهن ۾ سنڌ جا تعليمي ادارا علم، ادب، ثقافت جا محور ۽ مرڪز هوندا هئا. سنڌي نثر نويسيءَ جي شروعات تعليمي ادارن مان ٿي، سنڌي ڊراما نويسي ۽ ڊرامينڪ سوسائٽين جي شروعات به تعليمي ادارن مان ٿي. سنڌ جا استاد، ان دور جا عالم، اديب ۽ معاشري جا سڄاڻ هوندا هئا. هنن سنڌي معاشري ۾ نوان لاڙا متعارف ڪرايا. ان دور ۾ ٿي ’فوائد الاخبار‘، ’سنڌ سڌار‘، ’سرسوتي‘، ’مدرسا ماهوار‘، ’اخبار تعليم‘، ’قليلي‘ ۽ ’سنڌ ڪاليج مِسيلني‘ جاري ٿيندا هئا. ان دور ۾ ڊي.جي ڪاليج سنڌ ۾ علم سان گڏ ادب ۽ ثقافت ۽ تهذيب کي اجاگر ڪرڻ جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. هتي ناٽڪ منڊليون قائم ٿيون، هتي علمي ۽ ادبي سوسائٽيون جهڙوڪ: سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي، سنڌ نيچرل هسٽري سوسائٽي، سنڌ جاگرافيڪل سوسائٽي، سنڌ ريڊنگ ۽ لٽرري سوسائٽي وغيره قائم ٿيون. ڪاليج جي شاگردن کي تعليم سان گڏ ادبي اظهار لاءِ به سازگار ماحول مهيا ڪيو ويو.

ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جو آغاز:

ڏيا رام ڇيتمل سنڌ ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن پنهنجي ادبي لکڻين لاءِ 1901ع ۾ هڪ مخزن ’ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني‘ جاري ڪيو. ان سلسلي ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته ’ديوان ديارام گدومل جي سرجوشيءَ سان، ديوان ڏيارام ڇيتمل جي فراخليءَ سان 1887 ۾ ’ڏيارام ڇيتمل سنڌ ڪاليج‘ ڪراچيءَ ۾ برپا ٿيو هو، ۽ 1901ع ۾ اُن جي سهاري هيٺ نڪرندڙ مخزن ’ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني‘ شروع ٿي، جنهن جو باني هن زماني جو معزز ودوان ساڌو ٽانورداس واسواڻي هو، جڏهن پاڻ ڪاليج ۾ نوجوان پروفيسر هوندو هو. هن مخزن جي سنڌي ورڱ ۾ به ان زماني جي مڙني مشهور توڙي نون ليکڪن جا مضمون پوندا هئا. هي انگريزي سنڌي- مخزن 1947 تائين، شمار اڌ صديءَ جي عرصي تائين ششماهي پرچا ڪڍندي آئي ۽ سنڌي ساهت جا گهڻا پريندي آئي، جنهن ڪري ان جي آور جا ’جوت‘ جيتري ٿي چئبي. پر عام رايو آهي ته پڇاڙيءَ ۾ اُن جو ادبي معيار ڪي قدر پنتي پيل هو.“[4] هن مخزن جي سنڌي حصي جي ابتدا ۾ هميشه مرزا قليچ بيگ جي شعر جون هي سٽيون ڏنل هونديون هيون:

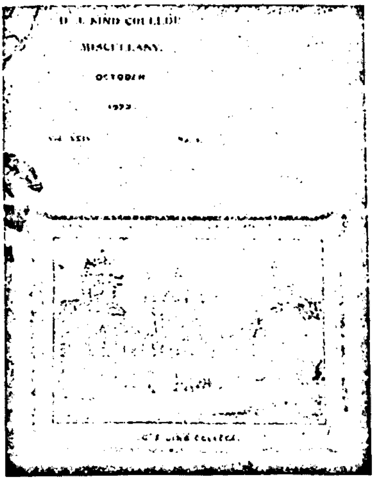

”ٿئين علم ۾ جي ڪامل، ڪر عمل کي به شامل،
عالم نه جي ٿيو عامل، دفتر لکيو ته ڇا ٿيو.“[5]

ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ ۾ شايع ٿيندڙ مواد:

هيءَ مخزن سنڌي، انگريزي ۽ گجراتي ٻولين ۾ شايع ٿيندي هئي ۽ ٽنهي ٻولين جي مواد جي ترتيب الڳ رکي ويندي هئي ۽ ٽنهي ٻولين جي مواد جا سب ايڊيٽر پڻ الڳ هوندا هئا. سنڌ ڪاليج مِسيلني ورهاڱي تائين سنڌي ادب جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. هي مخزن ڪاليج جي استادن ۽ شاگرن جي انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ لکيل مضمونن، ڪهاڻين، ناٽڪن، تاريخي ڳالهين، سفرنامن، ڪاليج جي سرگرمين وغيره تي مبني هوندو هو. سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ ۾ تنهن دؤر جا وڏا سنڌي اديب ۽ محقق جهڙوڪ: مرزا قليچ بيگ، لعل چند امر ڏنومل، چيتمل پرسرام، ٽي.ايل واسواڻي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ڊاڪٽر دائودپوٽو، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ايل.ايچ اجواڻي، چيتن ماڙيوالا، شيخ اياز، نارائڻ شيام، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري دلگير، رام پنجواڻي، گوبند مالهي ۽ ٻيا لکندا هئا. سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ سنڌي ادب جي هر صنف جي واڌاري ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. اگر سنڌ جو انگريزي زبان ۾ ادبي ڪردار جو ذڪر ايندو ته هن مِسيلنيءَ جو ذڪر ضرور ايندو. جو ته پهريون سنڌي شاگردن کي هڪ الڳ قسم جو معياري مخزن مليو، جنهن ۾ هُو پنهنجي شاعري، مضمون، ڪهاڻيون وغيره انگريزيءَ ۾ لکي شايع ڪرائي ٿي سگهيا. تمام وڏي پيماني تي سنڌي شاعرن انگريزيءَ ۾ شاعري ڪئي ۽ انگريز اديبن ۽ انگريزي ادبي صنفن تي مضمون لکيا. ان قسم جو شاندار مواد ان دور جي سنڌي نوجوانن جو هن مخزن ذريعي گڏ ڪري سگهجي ٿو. انگريزي ۽ گجراتي ۾ ٻه جيڪي مضمون شايع ٿيندا هئا، انهن ۾ به گهڻا سنڌ بابت هوندا هئا. 'مِسيلنيءَ جي فيبروري 1926ع واري شماري ۾ هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ادب پڙهائڻ بابت مقالو شايع ٿيو، جنهن جو بنياد سندس پاران بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ 14 نومبر 1921ع تي سنڌي ادب نصاب ۾ شامل ڪرڻ بابت هڪ رپورٽ تي هو. ان رپورٽ جي بنياد تي بمبئي يونيورسٽيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان ڏيڻ ۽ سنڌيءَ جو مضمون نصاب ۾ شامل ڪرڻ جي منظوري ڏني هئي. گربخشاڻيءَ صاحب جو اهو مقالو هڪ تاريخي دستاويز آهي"[6] انگريزي ۾ لکيل هي مقالو انتهائي اهم پر اڻ لڀ آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي علمي لياقت جهلڪندي نظر اچي ٿي، ان مان هيٺئين فقري جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڏجي ٿو:

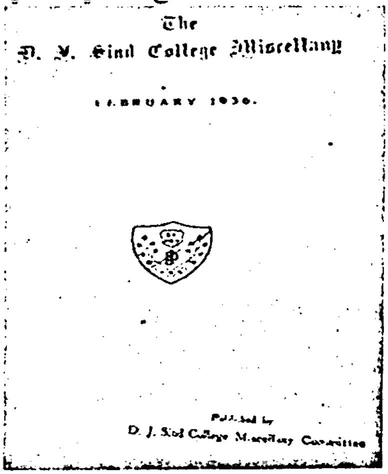
The

D. J. Sind College Miscellany

FEBRUARY 1930.

Published by

D. J. Sind College Miscellany Committee

> "سنڌي ڪنهن به صورت ۾، جيئن غلط سمجهيو ويندو آهي، پنهنجين پينر ڀاشائن کان پٺتي پيل ڪانهي. رچنا جو ڪوبه نمونو، نثر خواهه نظم ۾، منجهس ناموجود ڪونهي، ۽ دماغي هلچل جون ڪي به اهڙيون وصفون نه آهن جي منجهس درج ٿيل نه هجن. سند سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌيءَ ۾ هر قسم جو ادب پيو آهي، جنهن جو مقدار هوند ڪنهن کي به حيرت ۾ وجهي ڇڏي، بشرطيڪ اهو ڪٺو ڪيو وڃي، ڇپايو ۽ شايع ڪيو وڃي. گهڻن تواريخن، گهڻن ڪوتائن، گهڻن روماني قصن جا دستخط ڪن خانگي ڪتب خانن جي تاڪن تي، اڌوهيءَ جو کاڄ ٿي رهيا آهن".[7]

ڊي.جي سنڌ ڪاليج ميسلنيءَ جي اشاعت لاءِ مقصد ۽ شرط:

جيئن اسان اڳ ۾ ذڪر ڪري چڪا آهيون تہ هي جنرل استادن ۽ شاگرن جي لاءِ مخصوص هوندو هو، پر شاگردن جي اشاعت واسطي ڪي خاص شرط ۽ مقصد رکيل هئا. مثال طور:

- هڪ اهڙو اشاعتي سلسلو جاري ڪرڻ، جنهن سان ڪاليج ۾ ڏنل ليڪچر، جيمخاني ۾ عام دلچسپيءَ جي ڳالهين ڪي شاگردن ڪي علمي ۽ ادبي طور جوڙي سگهجي.
- اهڙا علمي سوال اجاگر ڪرڻ، جنهن سان شاگرد طبقي ۾ خاص رجحان جهڙوڪ اخلاقيات ، ورزش، بورڊنگ هائوس ۾ رهائش، امتحاني بندوبست بابت ڄاڻ، ۽ تعليمي حڪمت عملين جي معلومات ڏئي سگهجي.
- شاگردن لاءِ اهڙي راهہ ڳولهجي جنهن سان شاگردن ۾ خواندگي، سائنسي ڄاڻ جي، فلسفيہ منظر سوچ سان روشن خيالي پيدا ڪري پنهنجي ڪردار ادا ڪرڻ ۾ ڪوشش ڪري سگهن.

خاص وضاحت: سياسي، مذهبي خيالن تي پابندي هوندي.

سنڌي ٻوليءَ واري حصو، خصوصي طور سان سنڌ لاءِ مخصوص هوندو، جنهن ۾ سنڌ جي لوڪ ادب ۽ شاعري وغيره اچي وڃي ٿي.

ڪاليج جي زير تعليم شاگردن ۽ اڳوڻن شاگردن جي طرفان موڪليل مواد ڪي شڪريي سان وصول ڪيو ويندو ۽ اشاعت لاءِ همدرديءَ سان قابل غور ڪيو ويندو".(٣)

ڊي. جي سنڌ ڪاليج ميسلنيءَ جا ايڊيٽر:

هن مخزن جا ايڊيٽر ڪاليج جا استاد ۽ اسسٽنٽ ايڊيٽر، ڪاليج جا شاگرد يا شاگردياڻيون هونديون هيون. سنڌ جو مشهور صوفي منش، ويدانتي اسڪالر، تعليمدان ۽ شاعر ساڌو ٽي.ايل.واسواڻيءَ جو اصل نالو ٿانورداس ليلا رام واسواڻي (1879- 1966ع) هو. 1901ع ۾ ڪاليج جي مخزن 'ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني' نالي سان شروع ٿي، جنهن جو باني ڪاليج جو پروفيسر ساڌو ٿانورداس واسواڻي هو. هن ڪيترائي سال مِسيلني جو ايڊيٽر رهيو ۽ شاندار ڪم ڪندو رهيو. 1916ع کان 1919ع تائين 'ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلني' جو ايڊيٽر لال سنگ هزاري سنگ اجواڻي (1899-1976ع) هو. 1920ع کان 1927ع تائين ڪاليج جي مِسيلنيءَ جو انچارج رهيو".(٤) هن جي ايامڪاريءَ ۾ مخزن اجان بہ وڌيڪ معياري ۽ ترقي يافتہ ٿيو ۽ مخزن جي شهرت ڪاليج کان نڪري عوام تائين پهتو. 1927ع ۾ ايل.ايچ اجواڻيءَ جي پروفيسر ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جو ايڊيٽر پروفيسر چيتن ماڙيوالا (1916-1984ع) ٿيو. هو تاريخ جي مضمون جو تمام وڏو مضمون نگار هو.سندس مضمونن جا ڪيترائي مجموعا شايع ٿيل آهن. هو ڪيترائي سال 'ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلني' جو ايڊيٽر رهيو. ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ۽ شيخ اياز بہ سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جا ايڊيٽر رهيا.

ڊي. جي سنڌ ڪاليج ميسلنيءَ مان متاثر ٿي ٻين اسڪولن مان ميسلين جو شايع ٿيڻ:

ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلني جي ڪاميابي ۽ مشهوري ڪان پوءِ سنڌ ٻين هاءِ اسڪولن تائين اهڙي قسم جي مخزن جي شروعات ٿي وئي. پر 'ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني' پنهنجو معيار جاري رکيو.

هتي ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

نارائڻ جڳن ناٿ هاءِ اسڪول مِسيلني:

1918ع اين.جي.وي هاءِ اسڪول طرفان ڇهہ ماهي مِسيلني جاري ٿي جنهن ۾ انگريزي ڪانسواءِ سنڌي ٻوليءَ جو علم ادب پڻ شامل هوندو هو، هن مِسيلني جا ليکڪ بہ شاگرد ۽ استاد هوندا هئا، جن ۾ لال سنگهہ اجواڻي، آنند بجالاڻي، گوبند پاڻيہ، نارائڻ ڪوٽواڻي، پيرومل مهرچند آڏواڻي، سوڀراج نرملداس، هري دلگير، ڪشن چند بيوس، ڀڳوان وڌواڻي، نبي بخش بلوچ، ڏيارام، لالچند امرڏنومل ڊ، نانڪ هنگوراڻي، محمد صديق قريشي، چيتمل پرسرام، جمناداس سڏاڻي، ليلارام پريم چند، پرسرام شهاڻي، صادق علي غلام

حسين، ڪرمچند هگوراڻي، سوڀو گيانچنداڻي ۽ ٻيا شامل آهن. سوڀي جو ٽئگور تي لکيل مضمون فيبروري 1936ع ۾ پرچي ۾ شايع ٿيو هو ۽ ڪيس انعام مليو هو. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو مضمون 'مارچيس مارڪوني ۽ سندس عجيب ڪارناما' پڻ نارائڻ جڳن ناٿ هاءِ اسڪول مِسيلنيءَ ۾ شايع ٿيو هو. هن مِسيلنيءَ جا ايڊيٽر ، اسڪول جا هيڊ ماسٽر ٿيندا هئا.

ناروشاهہ هاءِ اسڪول مِسيلني:

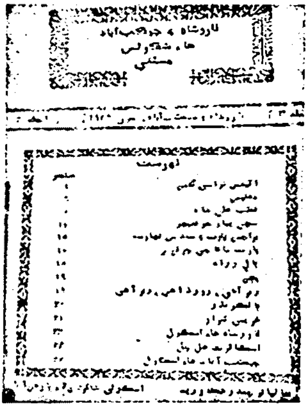

ناروشاهہ ۾ 1895ع ۾ اينگلو ورنيڪيولر اسڪول جو وجود وڌو ويو. اهو اسڪول اڳتي هلي سن 1924ع ۾ هاءِ اسڪول جي درجي تي پهتو. انهي ڏس ۾ ناميارِي تعليمدان خانبهادر ايس. ڊي. ڪانٽريڪٽر جو نالو اتهاس ۾ ملي ٿو، جنهن صاحب جي ڪوشش سان ناروشاهہ ۾ هاءِ اسڪول قائم ٿيو. هيءُ اسڪول ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ ۽ سنڌ گورنمينٽ جي ڪنٽرول هيٺ هاءِ اسڪول جي سطح تي هلڻ لڳو. سن 1924ع ۾ ڇوڪرين جي تعليم لاءِ هڪ مڊل اسڪول قائم ڪيو ويو هو."[10] هن اسڪول ۾ ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جي طرز تي مخزن جاري ڪيو ويو، جيڪو انگريزي ۽ سنڌي زبانن ۾ شايع ڪيو ويندو هو. هن مخزن جا ليکڪ اسڪول جا استاد ۽ شاگرد هوندا هئا. افسوس جو اڄ ناروشاهہ جي هن اسڪول ۾ هن مخزن جي هڪ ڪاپي بہ موجود نہ آهي.

جيڪب آباد هاءِ اسڪول مِسيلني:

جڏهن جيڪب آباد جو ذڪر ايندو، تڏهن جان جيڪب جو ذڪر بہ ضرور ٿيندو. مسٽر جان جيڪب (1812ع _1858ع) هڪ انگريز فوجي جرنيل هو. هن خانڳڙهہ جو نالو بدلائي پنهنجي نالي جي پٺيان 'جيڪب آباد' رکرايو. شهر جي خوبصورتي وڌائڻ ۽ وڻڪاريءَ لاءِ باغ ۽ وڻ پوکرايا. هُن علائقي ۾ اسڪول کولرايا ۽ راندين جا ميدان نهرايا، ميلا ڪرايا. جان جيڪب پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪجهہ ورنيڪيولر اسڪول پڻ قائم ڪرايا. مسٽر شوڪت قريشيءَ، جيڪب آباد جي 'مين پرائمري اسڪول' جي تاريخ لاءِ ڄاڻايو آهي تہ "هن اسڪول جي عمارت تي بنياد جو سال 1868ع اُڪريل آهي. شروعات ۾ ان اسڪول ۾ چار درجن وارو ورنيڪيولر اسڪول هلندو هو. ان کان پوءِ ان کي مڊل اسڪول جو درجو ڏنو ويو ۽ وڌيڪ ڪلاس روم ٺاهيا ويا ۽ ان کي ستين درجي تائين آندو ويو. هڪ انگريزي ميڊيم اسڪول پڻ ان ۾ قائم ڪيو ويو هو، جيڪو 1909ع ۾ ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪيو ويو ۽ ان جو درجو هاءِ اسڪول تائين وڌايو ويو. جيئن تہ ان اسڪول جو شمار ضلعي جي بنيادي اسڪولن ۾ ٿئي ٿو، انڪري پوري ضلعي جا ٻار اتي پڙهڻ ايندا هئا."[11] هن اسڪول ۾ ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جي طرز تي مخزن جاري ڪئي وئي، جيڪا ڪجهہ وقت ناروشاهہ اسڪول سان گڏ شايع ٿيندي هئي تہ ڪڏهن الڳ شايع ٿيندي هئي.

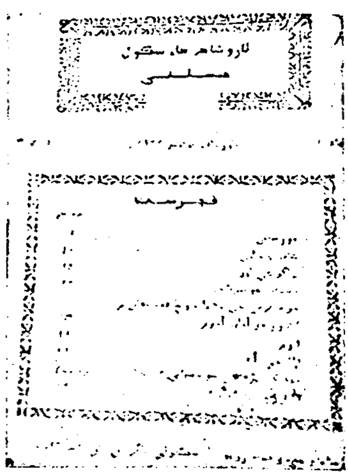

بي. جي نيشنل ڪاليج ميگزين ”ڦليلي“:

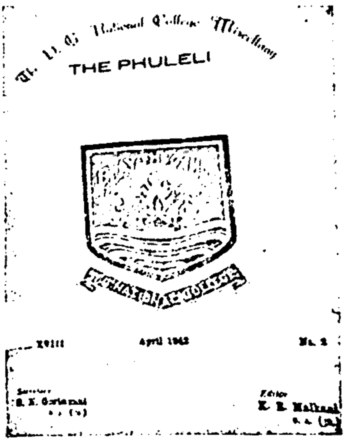

حيدرآباد سنڌ جي ڏيارام گدومل ڪاليج مان سن 1924ع ۾ انگريزي ۽ سنڌيءَ ۾ هڪ مئگزين ’ڦليلي‘ جي نالي سان مخزن ڪڍيو ويو. هن مخزن ۾ سنڌ جي بهترين ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون ۽ بلند پايه جا مضمون شايع ٿيندا هئا. سن 1945ع ۾ هن رسالي جو ايڊيٽر مسٽر خوشيرام واسواڻي هو. هن وقت اهو مٿيون ڪاليج ’گورنمينٽ ڪاليج‘ جي نالي سان قائم آهي. هن مخزن خواتين ڪهاڻيڪارن جي همت افزائي ڪئي. اهم ڪهاڻين ۾ ’ڪنن ڪسوٽيءَ‘ (منگهارام ملڪاڻي)، ’آرسي‘ (لڪشمي گدواڻي)، ’ڪمدار ورو‘ (تولوجي ڪرپلاڻي)، ’قدرت جا قهر‘ (مس سلمتاڻي)، ’خواب جو تعبير‘ (عبدالشڪور اي منشي)، ’ترنگ جو تيرٿ‘ (پنجواڻي جي رام)، ’هندو مسلم اتحاد جي سچي ورتا‘ (بي.جي نالسا)، ’يادگيري‘ (جهمٽمل.ايچ ميرچنداڻي)، ’اُپ مانڻ موتي‘ (مس ڪي- ٽي ميرچنداڻي)، ’منهنجي تصوير‘ (تارا ميرچنداڻي)، ’ڏک‘ (چيتن جي شاهاڻي)، ’پشيماني‘ (گوبند آڏواڻي)، ’مايا‘ (سندري واسواڻي)، ’محبت جي ديوي‘ (موتي گدواڻي)، ’سنياسي‘ (هرپلاڻي)، ’معصوم جي ملاقات‘ (مس سپاهيملاڻي)، ’مفلس نينگر‘ (شيخ اي.جي)، ’حقيقي ميلاپ‘ (مس ڊي سي آڏواڻي)، ’انڌ جي دنيا‘ (مس نوتاڻي)، ’ان ۾ تنهنجو ڪهڙو راز‘ (جي راماڻي)، ’شمع طمنا‘ (غلام حسين اير ميمڻ)، ’پيننگ‘ (موهن جهامتراءِ ٽڏاڻي)، ’شيخ ۽ برهما‘ (سراج الحق قريشي) ۽ ٻيون ڪيتريون ئي اهم ڪهاڻيون شامل آهن.

بي. جي سنڌ ڪاليج ميگزين جا ليکڪ:

ڪاليج جي شاگردن کي علم سان گڏ ادب ۽ شاعريءَ کي پڙهو ڪرڻ لاءِ به سازگار ماحول مهيا ڪيو ويو. ڪاليج جي شاگردن ۽ استادن جون ادبي لکڻيون شايع ڪرڻ لاءِ ڪاليج جو مخزن ’ڊي.جي سنڌ ڪاليج مئگزين‘ جي نالي سان شروع ڪيو ويو. سنڌ ڪاليج مئگزين ورهاڱي تائين سنڌي ادب جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. سنڌ ڪاليج مئگزينءَ ۾ تنهن دؤر جا وڏا سنڌي اديب ۽ محقق هئا. هن مخزن ۾ تنهن دؤر جا وڏا سنڌي اديب ۽ محقق جهڙوڪ: لعل چند امر ڏنومل، چيتمل پرسرام، ٽي.ايل.واسواڻي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي، ڊاڪٽر دائود پوٽو، پروفيسر منگها رام ملڪاڻي، ايل.ايچ اجواڻي، چيتن ماڙيوالا، شيخ اياز، نارائڻ شيام، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري دلگير، رام پنجواڻي، گوبند مالهي، روپ چند ڪرپلاڻي، وشنو ڪدواڻي، نانڪرام ڌرمداس، ڏيارام سپاڻي، ساوتري جهانگياڻي، ڪي.اي.ٿناڻي، تخت پ.ن، ڪيول راماڻي، وشن مينارام گيهاڻي، گلراج دروڪاداس پلڻيه، ڊي.ڪي. منشاراماڻي، پاروتي پي.ابيچنداڻي، ليلا پي.شهاڻي، ايس.جي.جٽسنگاڻي، آنند ڪي.آڏواڻي پرمانند ميوارام، تولارام ٻالاڻي، جهامنداس پلڻيه، رامچند اجواڻي، ميران محمد شاهه، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو ، شيوڪ ڀوڄراج، هرومل سدارنگاڻي، لوڪومل ڪيسواڻي، رام پنجواڻي، وشن گيهاڻي، گلراج گل، حڪيم لعل چند مجروح، بيوس، سيد بچل شاهه ’غمزده‘، ۽ ٻين ليکڪن جون لکڻيون شايع ٿينديون هيون.

بي. جي سنڌ ڪاليج ميگزينءَ جو سنڌي ادب ۾ ڪردار:

سنڌ مئگزين انگريزي، سنڌي ۽ گجراتي ٻولين ۾ ڇهه ماهي شايع ٿيندو هو. هن اديبن ۽ عالمن نه رڳو علم ۽ ادب جي واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو، پر سنڌي ناٽڪ ۽ ثقافت کي پڻ هٿي ڏني. هتي اسان صرف سنڌي ادب جي ترقي جي واڌاري جو مختصر جائزو وٺنداسين:

ناٽڪ نويسي:

"سنڌ جي پهرين ناٽڪ منڊلي، ڪراچيءَ واري ڊي. جي ڪاليج جي پرنسپال، ڊاڪٽر جئڪسن ۽ وائيس پرنسپال پادشا جي اڳم سن 1894ع ۾ وڏي جفاڪشيءَ سان برپا ڪئي، جنهن جو نالو 'ڊيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج اميچرئر ڊرامائڪ ڪلب' رکيائون، ۽ ساڳي سال ميٺارام هاسٽل جي اڏاوت به شروع ٿي، جنهن لاءِ فنڊ گڏ ڪرڻ سانگي نئي ناٽڪ منڊلي ناهي هئائون.هن منڊليءَ جو پهريون هدايتڪار لوڪ سنگ ملڪاڻي ۽ پهريون مکيه ناٽڪ نويس ليلارام وطڻمل هئا".[٤] منڊليءَ ۾ جيڪو پهريون ناٽڪ ڪري پيش ڪيو ويو سو هو 'نل دمنتي'. جنهن 1894ع ۾ پهريون ناٽڪ جيٺانند ڪلڏاس پريائي جو لکيل هو. ان ناٽڪ لاءِ سڄي شهر جي معززن کي دعوت ڏني وئي، جڏهن ته ناٽڪ ڏسڻ لاءِ ٽڪيٽ مقرر ٿيل هئي. ڊي. جي ڪاليج جي مِسيلنيءَ ۾ به ڪيترائي اهم ناٽڪ شايع ٿيا، جن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

عنوان	ليکڪ	سال
تيليءَ مان ٽنب	روپ چند ڪرپلاڻي	1925ع
ناخلف	منگهارام ملڪاڻي	1931ع
پاپ ڪين پڇ؟	منگهارام ملڪاڻي	1931ع
حسينا	وشنو ڪلواڻي	1931ع
ٻه ٻاهيون	منگهارام ملڪاڻي	1932ع
سمنڊ جي گجڪار	منگهارام ملڪاڻي	1932ع
چٽ نه چماٽ، وڄائين ٻي واٽ	نانڪرام ڏرمداس	1933ع
منهنجي نوراني	ڊيارام سپاڻي	1933ع
سمنڊ جي گجڪار	منگهارام ملڪاڻي	1933ع
ميلاپ	منگهارام ملڪاڻي	1939ع
دلسوز داستان	منگهارام ملڪاڻي	1939ع
جهانگير ۽ نورجهان	ساوتري جهانگياڻي	1939ع
ڪوڙي ڪلينڪ	منگهارام ملڪاڻي	1940ع
جيون ناس	منگهارام ملڪاڻي	1942ع

سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ ۾ وڏ ۾ وڏ ناٽڪ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جا شايع ٿيا، هو ان دور جو ڪامياب ناٽڪ نويس، اداڪار ۽ ناٽڪن جو نقاد هو. هو لکي ٿو ته: '1933ع واري پرچي ۾ 'منهنجي نُورني' ڇپيو هو جو ديارام سپاڻي، مشهور شاعر ۽ ناٽڪ ڪار هريندرناٿ چٽو پاڌيا جي انگريزي 'Evening Lamp' تان ترجمو ڪيو هو ۽ هڪ شاعراڻو تمثيلي ناٽڪ هو، پر ناٽڪي خوبي منجهس گهٽ هئي. روپچند ڪرپالاڻيءَ هڪ طنز ڀريو ناٽڪ 'تيليءَ مان ٽنب' انگريزي مخزن 'Treasure Chest' مان ترجمو ڪيو هو، جو سنڌ ڪاليج مِسيلني (1925ع) ۾ ڇپيو هو ۽ ڪاليج ۾ ڪري به ڏيکاريو ويو هو. منجهس ڪلائيمڪس نوع ۾ ظاهر ڪيل هو ته ڀهراڙيءَ ۾ ڪوهه تان پاڻي ڀريندي، زالون ڪئن ڳالهه مان ڳالهوڙو ڪري ڳلا خوري ڪنديون آهن".[١]

ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلني (1939ع) ۾ ڪماري ساوتري جهانگياڻيءَ جو 'شهنشاهه جهانگير ۽ ملڪه نورجهان جي اوائلي حياتي ۾ هڪ افسانو' واري لنبي سري سان ننڍو ناٽڪ ڇپيو هو، جنهن ۾ مهرالنساء جي ٻن ڪبوترن اڏائڻ وارو روماني واقعو، نهايت دلڪش ناٽڪي بناوت سان پيش ڪيل هو. هي ناٽڪ جي دليان جوڙيل هو ته يڪ- فصل ناٽڪ جو سهڻو نمونو هو. اهڙي طرح ٻيا ناٽڪ به شاندار ۽ معياري هئا.

ڪهاڻيون:

مختصر سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات 1914ع کان سمجهڻ گهرجي، جو ته مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل، لعلچند امرڏني مل، پرمانند ميوارام ۽ ڪاڪي ڀيرومل اهڙيون ڪهاڻيون لکيون، جيڪي ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنيڪي لوازمات کي پورو ڪن ٿيون ۽ سماجي مسئلن کي واڪو ڪرڻ جي ڏس ۾ حقيقت نگاري جو بهترين مثال آهن. مٿين بحث ۾ به اڪثر محققن 1914ع کان ڪهاڻيءَ جي شروعات جي پنيرائي ڪئي آهي. ان دور ۾ سنڌي ڪهاڻي قصي ۽ آکاڻي کان اڳتي نڪري افسانوي انداز سان سماج جي مڪمل عڪاسيءَ تائين پهچي چڪي هئي ۽ نالي وارا ليکڪ پنهنجو پاڻ کي ڪهاڻي لکڻ لاءِ اربي چڪا هئا. ان دور جي سينن رسالن ۾ ڪهاڻيون شايع ٿينديون هيون، اهڙي طرح ڊي. جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ ۾ ڪجهه هيٺيون ڪهاڻيون شايع ٿيون، جيڪي ان دور جي شاگردن جون لکيل هيون:

عنوان	ليکڪ	سال
بدلو	ڪي. اي. ٿڌاڻي	1931ع
سچو پريم	تخت پ. ن	1931ع
قصور ڪنهنجو؟	ڪيول راماڻي	1933ع
عجيب محبت	وشن ميٺارام گيهاڻي	1932ع
وڇوڙو ۽ وصل	گلراج دروڪاداس پٽنيه	1932ع
شڪ جو شڪار	ڊي. ڪي. منشاراماڻي	1933ع
پريت جي ريت	پاروتي پي. ابيچنداڻي	1941ع
پريم ڪٿي	ليلا پي.شهاڻي	1941ع
دل جو چراغ	ايس. جي. جٽسنگاڻي	1941ع
فيشن جا ڪلور	آنند ڪي. آڏواڻي	1941ع

هي ڪهاڻيون، ان دور جي شاگردن جون لکيل آهن، جيڪي پهريون دفعو پنهنجي ذات ۽ اندر جي اڌمن کي افسانوي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ بلڪل صحيح لکيو آهي ته ”مخزن ۾ شاگرد ليکڪن جا وقت به وقت ڪهاڻيون ۽ افسانا به ڏنا ويندا هئا، جيڪي فني لحاظ کان ايترا معياري نه هئا“.[١٩]

مضمون نگاري:

نثري ادب ۾ مضمون نگاري نهايت دلچسپ، انوکي ۽ غير افسانوي صنف آهي، جا پنهنجي اختصار، جا معنيت، زبان جي سادگي ۽ اسلوب جي شگفتگي سبب نثر جي ٻين صنفن کان ممتاز آهي. سنڌيءَ ۾ ان جو مفهوم لڳ ڀڳ اهوئي آهي جيڪو انگريزيءَ ۾ 'ايسي' (Essay) جو آهي. سنڌي ادب ۾ ٻين نثري صنفن جيان مضمون نگاريءَ جي شروعات انگريزن جي دور ۾ اخبار نويسي جي اثر هيٺ شروع ٿي. خاص ڪري ذاتي ۽ شخصي مضمونن ڏاڍي ترقي ڪئي. هن دور ۾ شخصي مضمونن (Personal Essay) تمام گهڻي ترقي ڪئي. مضمون ترجما به گهڻا ڪيا ويا ۽ اهي مجموعن جي صورت ۾ پڻ ٻي حساب شايع ٿيا. سنڌي مضمون نگاريءَ جي ترقيءَ جو ٻيو سبب اهو هو ته سنڌي ٻوليءَ کي ميٽرڪ جي امتحان ۾ لازمي مضمون طور رکيو ويو، جو بعد ۾ بي-اي تائين لازمي قرار ڏنو ويو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ لکيو آهي ته:” هن مخزن جي ڪيترن هٽ آيل پرچن مان عمدا ۽ مکيه مضمون چونڊي، لکندڙن جي نالي هيٺ ڏجن ٿا:- 1901ع واري شروعاتي پرچي

جو بهترين مضمون هو پرمانند ميورام جو 'سنڌي عبارت'، جنهن ۾ هن مثالي مضمون نويس، سهاويڪ ۽ موزون عبارت استعمال ڪرڻ بابت هدايتون ڏنيون هيون جي اڄ ڏينهن تائين ڪارگر آهن:

”پر جي عبارت سيڪارڻ جي نہ آهي تہ بہ اُنجي سنائي ۽ صفائيءَ جي پڇاڻ تہ پئجي سگهندي يا ان جي نسبت ڪي اشارا تہ ڏيئي سگهجن ٿا. عبارت سني سا جنهن ۾ هرڪو لفظ ۽ تڪ ۽ ڦهاڪو پنهنجي پوري جاءِ وٺيو بيٺو هجي. ائين نہ جو سسي ريڊي ۽ ڏڙ ڦاڪرو. بيو تہ جئن خيال پيا اچن تئن ويو ماٺهو اڪائيندو تہ عبارت زور ۽ رس پري ۽ اثرائتي ٿيندي. هار سينگار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ڪجسي ٿي پوندي. جي پائين تہ چڱو لکان تہ اڪل شڪل ۽ ڪيڏبازي ڦني ڪر. سهاوڪ ۽ سرلو ٿيءُ. عالمن جو چوڻ آهي تہ عبارت تہ هاري ماٺهن جي، جي نڪو مرچ مصالح ڄاڻن نڪو ڳڏين. سهاويڪ طور جيڪي اچين سو وجن چوندا..... سنڌي ٻوليءَ اجا ڇنبو تہ سلو ڪديو آهي اُسري پيئي. هين ٻولين جيان زور ڪينهي. اڪثر ڏسجي ٿو تہ جنهن ڪي جيئن ٿو اچي تيئن وجي اُبتو سبتو قلم ڪي وهائيندو. وهي نہ وهي وٽ رينگهڻ ڪي. تنهن لکٽي ۾ ڪو لاءُ ڪوساءُ، نہ ڏسجي مهل نہ ويل“.(١٣)

ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ ۾ تمام گهڻا مضمون شايع ٿيا، جن جا ليکڪ استاد ۽ شاگرد هئا. مِسيلنيءَ ۾ شايع ٿيل مقالن ۽ مضمونن اڳتي هلي ڪتابي صورت ۾ بہ شايع ڪيو ويو. جنهن ۾ سنڌ ڪاليج مِسيلنيءَ جي ايڊيٽر ايل ايچ اجواڻيءَ جا ڪتاب شامل آهن. هتي مخزن ۾ شايع ٿيل مضمونن جي لسٽ ڏجي ٿي:

عنوان	ليکڪ	سال
سنڌي عبادت	پرمانند ميوارام	1901ع
چنبول پکي	پرنسپال شهاڻي	1908ع
پل مانسي	ديوان ڪوڙومل	1912ع
لطيفي لات	تولارام ٻالاڻي	1914ع
حب وطن	پيرومل مهرچند	1916ع
حياتيءَ جي حقيقت	جهامنداس ڀلئيہ	1916ع
مرتيو ڪان پوءِ ڇا ٿي؟	رامچند اجواڻي	1916ع
شڪار تہ ڪري مير علي مراد	پرمانند ميوارام	1917ع
حق جي ڳولا	محمد صديق ميمڻ	1917ع
درياهہ جو درشن	تولارام ٻالاڻي	1918ع
گنجي ٽڪر جو سير	ميران محمد شاهہ	1919ع
پنيور	لالچند امرڏنومل	1920ع
سنڌ جي ادبي تاريخ	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو	1924ع
شاهہ عاشق	آسانند مامتورا	1924ع
ڪنيات	نارائڻ داس ملڪاڻي	1925ع
تصوير جو بيو پاسو بہ اٽلائي ڏسجي	پرمانند ميوارام	1925ع
عورت جي استتي	منگهارام ملڪاڻي	1928ع
شاهہ ۽ سندس شعر	تاج محمد آغا	1929ع

1930ع	لالچند امرڏنومل	ڄڻ ڪير
1930ع	امر لعل هنگوراڻي	مان ماستر آهيان
1930ع	پيرومل مهرچند	سارنگ
1930ع	پيرومل مهرچند	ٻوليءَ جو فخر
1931ع	پروفيسر بي.جي. واسواڻي	چيچ
1932ع	شيوڪ پوڃراج	چوريءَ جون ڳالهيون
1932ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	غيرت جو ٽنبو
1934ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	جيوت جو مزو
1936ع	روچيرام سڏاڻي	دغاباز دنيا
1937ع	گوبند ڀاٽيه	لالو ساڌو
1938ع	گوبند ڀاٽيه	ڳوٺ سڌار هلچل
1938ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	اسان جو وجهه
1939ع	هريرام ڀاٽيه	تصوف ۽ ويدانيت
1939ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	هڪ سوال
1940ع	هرومل سدارنگاڻي	وقت
1940ع	هريرام ڀاٽيه	سامي ۽ دلپت
1941ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	هڪ عجيب لطف
1941ع	هرومل سدارنگاڻي	ڪوسيءَ ٽڏڙي ڪاهه ڪانهي ويل وهڻ جي
1941ع	پيرومل مهرچند	مارئيءَ جو ملڪ
1942ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	نثر ڪي گهرجون
1943ع	لوڪومل ڪيسواڻي	عشق مجازي عشق حقيقي
1943ع	رام پنجواڻي	تنقيد "اناردانه"
1946ع	چيتن ماڙيوالا	سنڌ جا مير
1946ع	نارائڻ داس ڀمڀاڻي	هري
1947ع	ڏيپچند ڪينڙا	شاعري مخفي
1947ع	پروفيسر لالسنگ اجواڻي	شعر ۽ سيتا

پرمانند ميوارام جو سنو بيان مضمون 'شڪار تہ ڪري مير علي مراد' 1917ع واري نمبر ۾ پيو هو. آڪٽوبر 1925ع واري ۾. پرنسپال صاحبسنگ شاهاڻيءَ جو طبعي مضمون، 'چنبول' 1908ع ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ اُن پکيءَ جي عادتن ۽ هلت چلت جو بيان ڳوناڻي اصطلاح ۾ ڪيل هو. مرزا قليچ بيگ جو 'راڳ' 1912ع ۾ ڇپيو هو، جنهن مان هن صاحب جي موسيقي لاءِ شوق ۽ ڄاڻ جي پروڙ پوي ٿي.

سوڀراج نرملداس جو ادبي ليک 'شاهه طالب' 1925ع ۾ پيو هو، ۽ 1928 واري شاهاڻي نمبر ۾ 'سنڌي مشاعرو' ڇپيو هو، جو ڪاليج واريءَ 'سرسوتي گروپ' جي مشاعري تي سندس ڪيل تقرير تان ورتل هو. ديوان ڪوڙيمل جو نصيحت پريو مضمون 'پل مانسي' 1912ع ۾ ڇپيو هو، ۽ جيٺمل پرسرام جو ادبي ليک 'لات لطيفي' 1913ع ۾. لعلچند امر ڏنيمل جو سٺو سفر وارو مضمون 'پنيور' 1920ع ۾، ۽ 'ڄڻ ڪير؟' 1930ع ۾ ڇپيا

هئا. پيرومل مهر چند جو عام واقفيت وارو ليک 'اک' 1916ع ۾، فطرتي مضمون 'سارنگ' فيبروري 1930ع ۾، ۽ بياني مضمون 'مارئيءَ جو ملڪ' 1941ع ۾ پيا هئا. فيبروري 1938ع ۾ هن عالم جو ادبي مضمون 'شاهه جي سنڌي' پيو هو، جنهن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي 'مقدمه لطيفي' مان 'شاهه جي سنڌي' واري باب نسبت مثال ڏيئي کولي سمجهايو هئائين ته ڪهڙن سببن ڪري شاهه جو آڳاٽيءَ نج سنڌيءَ ۾ لکيل شعر پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ مشڪلات ٿي ٿئي. فيبروري 1944ع ۾ هڪ گمنام ليکڪ جو مضمون 'پريشانيءَ ۽ آٿت' پيو هو، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت تي بگڙيل ۽ ڪُٺل هئڻ جي الزام ڪي، سهڻو رد ڪد ڏنل هو، ۽ خود اُن ليک جي عبارت به سرل هنديءَ سان ملاوت واري هئي. جهامنداس ڀٽيا جو 'حياتيءَ جي حقيقت' (فيبروري 1916ع) عمدو مضمون هو، ۽ رامچند اجوائيءَ جو 'مرتيو کان پوءِ ڇا ٿو ٿئي' (آڪٽوبر 1916ع) ۾ پڻ خاصو خيالي ليک هو. محمد صديق ميمڻ جا 'سهڻو' (1916ع) ۽ 'حق جي ڳولا' (1917ع)، ميران محمد شاهه جو 'گنجي جبل جو سير' (1919ع) ڊاڪٽر دائود پوٽي جو 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (1924ع) جنهن مان پهرئين باب ۾ مثال ڏنل آهي، ايم آر عباسيءَ جو 'ننگر ٺٽو ۽ مڪليءَ جي ٽڪري' (آڪٽوبر 1924ع ڪان قسطن ۾)، تاج محمد آغا جو 'شاهه ۽ سنڌس شعر' (1929ع)، ۽ عبدالڪريم ميمڻ جو 'نفاق' (1933ع)- سڀ پنهنجي پنهنجي نموني جا سهڻا مضمون هئا.

شاعري:

انگريزن جي دور ۾ سنڌي شاعري پنهنجي عروج تي پهتل هئي ۽ مغربي ۽ مشرقي علمن تي رسائيءَ سبب سنڌي شاعريءَ ۾ نيون صنفون ۽ لاڙا متعارف ٿي چڪا هئا. سنڌي غزل ، مسدس، مخمس، بيت، وائي، ڪافي ۽ ٻيون صنفون ترقي ڪري رهيون هيون. سنڌ ۾ شاعرن جو هو وڏو تعداد موجود هو، رسالا ، مخزن ۽ عام ڪتاب شاعرن سان ڀرپور هئا، اتي ڊي. جي ڪاليج جي مِسيلني به پوئتي ڪون هئي. هتي شايع ٿيل ڪجهه شاعرن جو مختصر وچور ڏجي ٿو:

عنوان	شاعر	سال
بلبل (مسدس)	وشن گيهاڻي	1931ع
رام ۽ رحيم (مسدس)	بيوس	1931ع
الفت جو راز (بيت)	گلراج گل	1931ع
شمع ۽ پروانو (غزل)	ڊي. ڪي منشا آزاد	1931ع
بار بهار (غزل)	حڪيم لعل چند مجروح	1932ع
موت (مسدس)	بيوس	1932ع
ماتا (غزل)	هري هزاريمل سڪايل	1932ع
انسان (غزل)	بيوس	1933ع
مون ڏانهن نهار (ڪافي)	گلراج گل	1933ع
بي وفائي (غزل)	چندر	1933ع
شڪنتلا (مسدس)	ڊي. ڪي. ڪشناڻي آزاد	1932ع
سور سلامي (بيت)	سيد بچل شاهه "غمزده"	1932ع
قاصد ڪڪر (مسدس)	ڊي. ڪي. ڪشناڻي آزاد	1934ع

نازڪ جذبات (غزل)	گلراج گل	1934ع
جدائي ۾ جذبات (غزل)	سيد بچل شاهه "غمزده"	1934ع
قادر جي قدرت (مسدس)	رام پرتابراءِ پنجواڻي	1934ع
حسن (مسدس)	بيوس	1934ع
مست خيال	گلراج گل	1934ع
نئرانو (مسدس)	ڊي. ڪي. ڪشناڻي آزاد	1934ع
شاعر (مسدس)	هري دريائي دلگير	1935ع
هندستان اسان جو (ترانو)	رام پرتابراءِ پنجواڻي	1941ع
ظالم ۽ مظلوم (مسدس)	چيتو سپاهيملاڻي عاجز	1941ع
نئون زمانو (مخمس)	ڊي. ڪي. ڪشناڻي آزاد	1941ع
ايڪتا (مسدس)	نارائڻ ٻي. جٺناڻي	1941ع
ٻار (غزل)	وشن ٻاڳيا	1942ع
مارئيءَ جي دانهن (ڪافي)	شيخ راز	1942ع

ڊي.جي ڪاليج جي هن مخزن ۾ معياري شاعريءَ شايع ڪرڻ جو خاص ڌيان رکيو ويندو هو، ڇوجو ڪيترائي عالم ۽ اديب هن ڪاليج جي تدريس جي شعبي سان وابسطه هئا، جيڪي معيار برقرار رکڻ تي زور رکندا هئا. هتي روچي رام آڏواڻيءَ جي نظم 'شبنم' جو نمونو ڏجي ٿو:

قدرت ڪلا سان پنهنجي رنگت وڏي رچائي
شبنم اچي گلن تي مسرت مٺي مچائي
پرڀات جي پهر ۾ چربو ڪٿي چمن ۾
شبنم ته شوق چلڪڻ لڳي چڱن ۾
موتين جي مالا موجي پئي آ جڻ پنن ۾
هيرز هزارين لٽڪن گلڙن جي جڻ ڳلن ۾
اهڙو نظارو نرمل لئو لئو ۾ لهر لائي
شبنم اچي گلن تي مسرت مٺي مچائي."[19]

اها گهٽ ماڻهن کي خبر هوندي ته هن ڪاليج جي تڏهوڪي شاگرد، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ شاعري به ڪئي، جنهن ۾ 1939ع واري گولڊن جوبلي نمبر ۾ سندس ڪاليج جي شان ۾ هڪ شاندار نظم شايع ٿيل آهي، جنهن جو نمونو هتي ڏجي ٿو:

اسان کي آ فخر ناز توتي سنڌ جا ڪاليج،
هر سنڌ سندي فرد ۽ فرزند جا ڪاليج
هر علم جي گواهان عقلمند جا ڪاليج،
آباد رهين شال در هند جا ڪاليج
هر دل جي صدا آه دل شاد رهين شال
آباد رهين شال آباد رهين شال

'ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مِسيلني' مان ترتيب ڏنل مجموعا:

'ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مِسيلني' پنهنجي دور جي هڪ معياري مخزن هئي، جنهن ۾ شاعري، ڊراما، ڪهاڻيون ، مضمون ۽ ٻيو مواد شايع ٿيندو هو. اڳتي هلي انهن مان ڪافي مواد ترتيب ڏئي ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيو. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجا ناٽڪ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرايا. عطا حسين شاهه موسويءَ جا ڪيترائي مضمون ڊي.جي سنڌ ڪاليج مسلنيءَ ۾ شايع ٿيا بعد ۾ ٻين مضمونن سان گڏ 'ڪج ڪوڏيون' مجموعي ۾ شايع ٿيا. اهڙي طرح شاعري ۽ مضمونن جا مجموعا پروفيسر لال سنگ هزاري سنگ اجواڻي ترتيب ڏنا، جيڪي هيٺين ريت آهن:

ڊي. جي ڪاليج گولڊن جوبلي نمبر:

اسان کي خبر آهي ته ڊي.جي ڪاليج 1887ع ۾ برپا ٿيو هو ۽ انهيءَ جي گولڊن جوبلي 17 جنوري کان 23 جنوري 1937ع ۾ ڪاليج ۾ ملهائي وئي هئي. ان دوران پڙهيل مقالا، تقريرون، فوٽو ۽ ڪجهه ڪاليج مِسيلنيءَ جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل مواد کي ٻيهر گڏ ڪري پروفيسر لال سنگ هزاري سنگ اجواڻيءَ 1939ع ۾ ڪتابي صورت ڏني، جنهن جو نالو هو:

DJ Sind College Golden Jubilee Book "THE GOLDEN JUBILEE BOOK OF THE DAYARAM JETHMAL SIND COLLEGE ,KARACHI (1937 - 1887)

ويچار 1944ع: ۾ پروفيسر لال سنگ هزاري سنگ اجواڻي. ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني (Miscellany) ۾ 40 سالن دوران آيل چونڊ مضمونن کي سهيڙي 'ويچار' جي نالي سان شايع ڪرايو. هن مجموعي ۾ مختلف ليکڪن جا مضمون شامل آهن، جيڪي مخزن جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل هئا، پروفيسر اجواڻيءَ جي پسند شاندار هئي، هن چونڊ معياري مضمون شامل ڪيا.

نئون دور 1947ع: پروفيسر لال سنگ اجواڻيءَ 'ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مِسيلني' جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل شاعري جي چونڊ ڪري، ان کي ترتيب ڏئي شايع ڪرايو.

1947ع وارو ڊي. جي. سنڌ ڪاليج مِسيلني جو پرچو:

هوتچند مولچند گربخشاڻي (1884_1947ع)، 1905ع ۾ ڊي جي ڪاليج مان بي.اي 1907ع ۾ ۽ ولسن ڪاليج بمبئي مان ايم.اي پاس ڪيائين. 1928ع ۾ انگلينڊ مان پي ايچ.ڊي جي ڊگري وٺي آيو. ڊي.جي ڪاليج ۾ پروفيسر ۽ پوءِ پرنسيپال ٿي رهيو. 11 فيبروري 1947ع تي ڊاڪٽر گربخشاڻي ديهانت ڪري ويو، سندس خدمتن جي عيوض 1947ع وارو ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني جو پرچو، گربخشاڻي جي نالي سان منسوب ڪيو ويو ۽ سنڌي ۽ انگريزي ۾ سندس باري ۾ ڪي مضمون پڻ شايع ڪيا ويا.

ڊي.جي سنڌ ڪاليج مِسيلني سال ۾ ٻه دفعا فيبروري ۽ آڪٽوبر ۾ شايع ٿيندي هئي ۽ اها مخزن 1947ع تائين جاري رهي. انگريزن جي دور ۾ هن مخزن تعليمي ادارن شاگردن جي شخصيت سازيءَ ۾ وڏو اهتمام ڪيو. هن مخزن خاص طور تي ليکڪائن جي تمام گهڻي همت افزائي ڪئي. هن مخزن جو سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ترقيءَ ۾ تمام وڏو ڪردار آهي، پر افسوس ته اڄ ته هن مخزن جو باقاعده تجزيو نه ٿيو آهي ، پر ان کان وڌيڪ افسوس جي ڳالهه اها آهي ته اڄ ڊي. جي ڪاليج ۾ هن مخزن جي هڪ ڪاپي به موجود نه آهي، خبر نه آهي ته ڪنهن ڪهڙي سازش سان هن مخزن جون ڪاپيون ڪاليج مان غائب ڪرائي ڇڏيون.

حوالا:

- ڦيرواڻي، شيوارام نرسنگهداس، پروفيسر: 'راج رشي ديوان ڏيارام گدومل'، (جيون چرتر)، ڇاپو ٻيو ، سگا ڪراچي، 2000ع، ص 27-28
- راموڻي، موتيرام ايس: 'سنڌ ۽ اسان جو ورثو'، شارڌا پرڪاشن، بمبئي، 1987ع، ص 88
- Haider , Dr .Azeemushan: 'History of Karachi', Feroz Sons, Karachi, 1974
- ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، روشني پبليڪشن، حيدرآباد، 1997ع، ص 207
- 'خاناڻي'، قريشي حامد علي، پروفيسر: 'سنڌي زبان جا ادبي ماهوار رسالا'، ٽه ماهي "مهراڻ"، 1981ع، نمبر 2
- راڄپر، محمد قاسم، ڊاڪٽر: 'سنڌ ۾ تعليم ۽ ادب جي واڌاري ۾ ڊي جي ڪاليج جو ڪردار'، ڪلاچي جرنل، شاهه عبداللطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي، جون 2015ع
- ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، روشني پبليڪشن، حيدرآباد، 1997ع، ص
- The D.J. Sind College Miscellany . Vol XLI, February 1939
- راموڻي، موتيرام ايس: 'سنڌ ۽ اسان جو ورثو'، شارڌا پرڪاشن، بمبئي، 1987ع، ص 209 .
- 'خاناڻي'، قريشي حامد علي ، پروفيسر: 'ساهتيءَ جا قديم علمي مرڪز' (قلمي)، 1985ع، ص 202
- Sadahyo ,Ghulam Nabi ,Dr.: 'Jacob's Town Jacobabad', District Historical Society. Jacobabad, 1994, p 143
- ملاح، مختيار احمد: 'اڻويهين صديءَ ۾ سنڌي نثر جي تاريخ'، بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ، نوابشاهه، 2017ع، ص 142،143
- ملڪاڻي، منگهارام، پروفيسر: 'سنڌي نثر جي تاريخ'، روشني پبليڪشن، حيدرآباد، 1997ع، ص
- ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ: 'ڪجهه پراڻا رسالا'، گل حيات انسٽيٽيوٽ جي ويب سائيٽ، ص 86
- انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا، (جلد پنجون)، چيف ايڊيٽر: پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد ، 2012ع، ص 412
- The D.J. Sind College Miscellany . Vol ,45 February 19,42P 24

نوٽ: مواد جي لسٽ تيار ڪرڻ ۾ پروفيسر ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ جي ڪتاب 'پراڻا رسالا' گل حيات انسٽيٽيوٽ ويب سائيٽ تان ڪافي مدد ورتي وئي آهي.

ڊاڪٽر آزاد قاضي

جي.ايم.سيد جون سماجي خدمتون
(گڏيل ڪاميٽي راڄ مهاڄڻ سن)

هاڻوڪي سنڌ جي شهرن ۽ ٻهراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ ڪيترو فرق آهي. ان ڳالهه جو اجوڪين سماجي حالتن تي نظر رکندڙ هر شخص کي اندازو آهي، اجوڪي جديد سنڌ جي ٻهراڙين جو حال ڏسندي، ان ڳالهه جو چڱي طرح اندازو ٿي سگهي ٿو ته هن صديءَ جي پهرئين چوٿائيءَ واري دور ۾ جڏهن ٻهراڙين ۾ روڊ رستي سوڌو ڪي به سهوليتون ڪونه هيون، اهڙي منتشر معاشري ۾ سڌارا آڻڻ لاءِ ساڃاهه وند ماڻهن ۾، اهڙا نيڪ ناميءَ وارا ڪيئي نالا ملي ويندا، جن پنهنجي پنهنجي علائقي ۾ ڪيئي سماج جي سڌاري ۽ واڌاري وارا ڪم سرانجام ڏنا. اهڙن درد دل شخصن مان، سائين جي.ايم.سيد به هڪ هو، جنهن سن جهڙي ويران ڳوٺڙي جي پسگردائيءَ ۾ سماجي سڌارن آڻڻ لاءِ ڪيئي ڪوششون ورتيون. ان سلسلي ۾ پاڻ پهرين سماجي تنظيم 'انجمن المسلمين' قائم ڪئي هئائين جيئن ته ان وقت غير مسلم برادريءَ کان مسلمان بد رسمن ۾ وڌيڪ مبتلا هئا، تنهنڪري ان انجمن جو دائرو مسلمانن تائين محدود رکيو ويو ۽ سڌارن لاءِ غير مسلم واري طريقيڪار جهڙي پنچائتي نظام مان سبق حاصل ڪيو ٿي ويو، ان انجمن جي بنياد تي مسلمانن ۾ گهر ڪري ويل بد رسمن ۽ سماجي براين جي خاتمي لاءِ ڪوشش وٺندي ڪين پنهنجا سماجي مسئلا پاڻ ۾ پنچات رستي حل ڪرڻ جهڙا بنياد وڌا ويا.

ان حوالي سان سن ۽ ان جي پسگردائي ۾ ڪم ڪرڻ بعد پاڻ علائقي جي سماجي ڀلائيءَ خاطر بغير مذهبي فرق جي راڄ مهاڄڻ جي هڪ تنظيم جوڙي، جنهن جو نالو 'هندو مسلم سڌارڪ بورڊ' رکيو ويو. ان سڌارڪ بورڊ جو پهريون اجلاس 26- آگسٽ 1927ع تي سن ۾ سڏايو ويو، جنهن ۾ چوويهه هندو مسلمان شريڪ ٿيا. جن جا نالا هن ريت آهن: سيد غلام مرتضيٰ شاهه، ڊاڪٽر پوهومل، مکي گياملداس، آخوند محمد شمن، سيد ميان محمد شاهه، سيٺ چمن داس، شيخ ميان حسين، ميان پکالي، سيٺ گيهي مل، ماستر پوهومل، محمد پريل، آئيداس مل ٻولارام، وڏيرو الهرکيه ساند، ريلومل پوچومل، گنگارام، محمد عثمان رجب، اوستو عطاءالله، ميان محمد صوف، ڏٽي بخش الهورايو، وڏيرو سومر خميسو پليجو، وڏيرو راڏڻ پليجو، حاجي شفي محمد قاضي، ميان خيرمحمد، مولچند ايسرداس، چاچي مل چينن مل.

اها ان بورڊ جي جنرل باڊي هئي جنهن ۾ هندن جي پنچات پاران هيٺيان نالا چوندي موڪليا ويا هئا: (1) ڊاڪٽر پوهومل، (2) مکي گياملداس، (3) چمنداس، (4) گيهي مل، (5) سيٺ آئيداس مل، (6) ماستر پوهومل، (7) چانڊومل، (8) ڏرمداس، (9) آئيداس مل ٻولارام، (10) جيٺومل نانڪداس، (11) ريلومل پوچومل، (12) گنگارام سونارو، (13) مولچند ايسرداس، (14) ٽيڪمداس گوڙومل، (15) چاچي مل چينن مل.

ساڳي طرح مسلمانن جي پنچات پاران هيٺ ذڪر ڪيل نالا موڪليا ويا:

1. آخوند محمد شمن، 2. شيخ ميان حسين، 3. ميان پکالي، 4. ميان محمد شاهه، 5. وڏيرو سومر، 6. وڏيرو راڏڻ، 7. محمد عثمان رجب، 8. ڏٽي بخش الهورايو، 9. وڏيرو الهڏنو ساند، 10. آخوند محمد موسيٰ، 11. اوستو عطا الله.

مٿي ذڪر ڪيل سڀني نالن کي متفق راءِ سان منظور ڪيو ويو، ان گڏجاڻي ۾ اتفاق راءِ سان ان سماج سڌارڪ بورڊ جي هيٺين باڊي چوندي وئي:

1. سيد غلام مرتضيٰ شاھ (جي.ايم.سيد) پريزيڊنٽ
2. ڊاڪٽر پوهومل وائيس پريزيڊنٽ
3. مکي گياننداس سيڪريٽري

ان اجلاس ۾ اتفاق راءِ سان هيٺ ذڪر ڪيل نون ڄڻن تي مشتمل هڪ مئنيجنگ ڪاميٽي ٺاهي وئي.

(1) پريزيڊنٽ، (2) ڊاڪٽر پوهومل، (3) آخوند محمد شمن، (4) سيد ميان محمد شاھ، (5) مکي گياملداس، (6) شيخ ميان حسين، (7) چمنداس، (8) گيهي مل، (9) ميان پخالي.

ان ڪاميٽيءَ لاءِ فيصلو ڪيو ويو تہ اها شهر جي مسئلن بابت صلاح مصلحت لاءِ اونهاري ۾ 6 بجہ ۽ سياري ۾ 5 بجي، هر ڇنڇر تي صدر صاحب جي درياءَ واري بنگلي تي گڏ ٿئي.

هندو مسلم ٽنڊيل ڪاميٽي راڄ مهاڻ واري هن اجلاس ۾ ان جا رولس (آئين) هن طرح پاس ڪيو ويو:

آئين

ٽنڊيل ڪاميٽي راڄ مهاڻن

آئين

نالو — هن ڪاميٽي جو نالو [illegible] آهي —

ميمبر — هن ڪاميٽي جا ميمبر هندو مسلمانن جون [illegible] جن جي [illegible] ميمبر [illegible] ڪاميٽي جو ميمبر [illegible] —

قبوليت

(1) [illegible] ترقي لاءِ [illegible] آهر [illegible] ڪوشش ڪندي [illegible] مذهب [illegible] —

(2) شهر [illegible] جي [illegible] جي [illegible] لاءِ [illegible] ڪوشش [illegible] —

٣) هن ڪاميٽي جي ڪم ۾ هن جي پوري
پيروي ڪندي ۽ پيش ڪرڻ ڪرائڻ لاءِ سفارش ڪيا
تنظيم سان.

مقاصد

هن ڪاميٽي جو بنياد هيٺين مقصدن تي
آهي، هن جي حاصل ڪرڻ لاءِ هر ڪم
آيو ويو آهي:

١) سنڌ شهر جي ماڻهن جي حقن جي حفاظت
٢) عام ماڻهن جي حقن لاءِ سرڪاري ڪوشش ڪرڻ.
٣) صفائي ۽ عام تندرستي لاءِ عام ماڻهن کي
٤) شهر ۽ آس پاس (جيڪي شامل ٿيل ڪن)
جي ماڻهن جي جهيڙن لاءِ صلح ۽ فيصلو ڪرڻ
٥) انسان ذات جي بنا ڪنهن فرق جي مدد
۽ ملڪي مال جي بچاءَ لاءِ سماجي ڪم ۾
مدد ڪرڻ.
٦) تعليمي ترقي لاءِ ڪوشش ڪرڻ.
٧) اخلاقي حالت درست ڪرڻ تي غور ڪرڻ.
٨) اهڙا ٻيا ڪم جيڪي هن ڪاميٽي جي ٺهرايل

کي نقصان ٿيو ملڪي بدانتظامي ڪري جڏهن
جي به هي مسئلا نه ٿو سوچي —

ڪميٽيون ۽ عملداري

مهيني صدر جي ميٽنگ
هوندي ڏينهن تي (٣٠)
بيهڪ هوندا ۽ سال ۾ (٤) دفعا
نه ٿيندي ۽ ان هنڌ ڪورم (٢٠) ميمبرن
جو هوندو — ۽ ڇهه مهينن جي ميٽنگ
جنهن جا (٩) ميمبر هوندا ۽ جا مرڪزي
ميٽنگ جي ڏهين آڏينهن ۾ ۽ ٻيهر ٿيندي
۾ هو سگهه نه ٿيندي ۽ هنڌي ڪورم ۾
(٥) ميمبرن جو هوندو — ۽ ڪاميٽيون
ڪٿ هن ٻه ڪوتاهي ٿيڻ تي —
انهي ڪميٽي لاءِ هڪ پريزيڊنٽ هڪ
وائيس پريزيڊنٽ ۽ سيڪريٽري ۽ خزانچي
مقرر ڪيا ويندا ۽ هڪ ليگل ايڊوائيزر
مقرر ڪبو —

پرنٽ پريمنٽ جا ڪم

مشينگ جي مدد سان ڪرڻ
مشينگون ٺهڻ کانپوءِ ٽڪا مشين جي
فائونڊي جي مدد نڪتل ٽڪا مشين جي مدد ڪرڻ
ٽڪي حساب ترتيب ڏيڻ ٽڪا ڏيڻ وارو انتظام جي
نظرداري ڪرڻ — ٻيو ڪم هن ڏسي ته
ٻن طرفن جا ڊيزائن برابر آهن ته ڏسڻ

واپس پرنٽنگ جا ڪم

پرنٽ پريمنٽ جي ڀيرو ڇاپڻ ۾
مشينگن جي مدد سان ڪرڻ
۽ جيڪي انهيءَ ڪري پرنٽنگ وقت به وقت
سو ٻيڻ وارو هي سڀ ڪم آهن —

ميمبر

مشين ۽ ٽڪا مشين جي مرادن جي مدد اندر
ڪي به ٽوڻ مشينگ ۾ پيش ڪري
سگهي ٿو —

سيڪريٽري

سيڪريٽري مشينگ جي ڪارروائي
منٽ بوڪ ۾ لکڻ —

ٽوڻ

جيڪي ٽوڻ ٽڪا مشين جي مرادن
جي مدد اندر هيڪن سڀ ٽي ٣ ڏينهن

آءُ سڀا ٻيتي اتان نئين ٻي ڪولڊ گهرجن
ڏيرسان ڀيمڻ جي حالت ۾ ودهي بي ڪاميٽي
تان جي ٽرسٽون ٻوڻ و ٻه تن جا ٻه قسم هوندا
هڪ راڄي ٻيوڻ نامي —
راڄي ٻيوڻ ميٽنگ ڪاميٽي پاس ڪري
سگهي ٿي ٻنامي لاءِ هرڪو من صرف ٽيڪسي
ته هنرڪ ٻوڌ آپيان آٽھيون —
هر هڪ سال نئون هوندو تيندوئن
لاما هي ٿو ڪان سواءِ لائسنو
ميٽنگ ڪاميٽي جي ڏس
تن ميٽنگن ۾ ڏس
صنرڪ ٻوڌ جي ميٽنگن ۾ ڪا اچڻ تي پرچيم
ڏنو ٻاء ته ٻطرف ڪيو ونڊ و —

تمهاري هو
من و

ممتاز شاهه بخاري

سيد ميران محمد شاهه

سيد ميران محمد شاهه جا وڏا 12 صدي هجريءَ جي اوائل ڌاري پنهنجي گذر سفر جي سانگي مٽياريءَ مان لڏي اچي لاڙ ۾ رهيا. سندس پڙ ڏاڏو سيد محمد شاهه هڪ ڪامل بزرگ، ماهر طبيب ۽ قادرالڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. شاهه صاحب جو ڏاڏو سيد ميران محمد شاهه وڏو بزرگ ۽ فاضل حڪيم هو. نثر ۽ نظم تي دسترس حاصل هئس. سندس ڪتاب 'سڌه تورو ڪده تورو' ۽ 'مفيد الصبيان' اڄ علم ادب جي ميدان ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن. شاهه صاحب جو والد سيد زين العابدين پنهنجي وقت جو هڪ مشهور ماهر طبيب ٿي گذريو آهي.

سيد ميران محمد شاهه جي ولادت 11 مارچ 1898ع تي ٽکڙ ۾ ٿي. پاڻ ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ واري لوڪلبورڊ ورنيڪيولر اسڪول ۽ اي-وي اسڪول ڪوٽڙي ۾ ورتائين. ان ڪانپوءِ انگريزي پڙهڻ لاءِ فيبروري 1910ع ۾ سنڌ مدرسته السلام ڪراچي ۾ داخل ٿيو، جتان 1917ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين. مئٽرڪ پاس ڪرڻ ڪانپوءِ ڊي.جي- سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو، جتان 1921ع ۾ بي.اي جي ڊگري حاصل ڪيائين. سيد ميران محمد شاهه 1924ع ۾ ايل ايل بي جو امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ وڪالت شروع ڪئي.

سيد ميران محمد شاهه وڪالت ڪرڻ سان گڏوگڏ مقامي سياست ۾ به حصو وٺڻ لڳو. 1924ع ۾ ڪيس حيدرآباد جي ميونسپالٽيءَ جو ميمبر منتخب ڪيو ويو. 1926ع ۾ حيدرآباد ميونسپل جو ميمبر ۽ پوءِ ڪيس ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جو چيئرمين چونڊيو ويو. 1928ع ۾ جڏهن سر غلام حسين هدايت الله ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو ته سندس جاءِ خالي ٿي پئي ۽ هيءُ صاحب شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ مرزا سڪندر بيگ جي مقابلي ۾ بمبئي ليجسليٽو جو ميمبر چونڊجي ويو. ساڳئي سال سرڪار 'سائمن ڪميشن' مقرر ڪئي. جنهن جي مدد لاءِ بمبئي ڪائونسل طرفان سر شاهنواز ڀٽي جي چيئرمنيءَ هيٺ هڪ صوبائي ڪاميٽي ٺاهي ويئي. ان تي سنڌ مان سيد ميران محمد شاهه کي

ميمبر ڪري کنيو ويو. جنهن ۾ پاڻ سنڌ جي عليحدگيءَ واري مسئلي تي سنڌ جي عوام جي مڪمل ترجماني ڪيائين. 1929ع ۾ ڪيس حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ منتخب ڪيو ويو. 1930ع ۾ ٻيو ڀيرو بمبئي ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو، ۽ پاڻ 1936ع تائين بمبئي ڪائونسل جو ميمبر رهندو آيو. پوءِ جڏهن سنڌ بمبئي کان ڌار ٿي ته 1936ع ۾ سر گراهم پهريون گورنر ۽ مسٽر ڪرپلاڻي پهريون چيف سيڪريٽري مقرر ٿي آيا،

تنهن وقت بمبئي ڪائونسل جا جيڪي به سنڌي ميمبر هئا، تن کي گورنر جي صلاحڪار ڪائونسل جو ميمبر نامزد ڪيو ويو ۽ ان ڪائونسل جو چيئرمين سرغلام حسين هدايت الله هو. شاهنواز ڀٽو، راءِ بهادر هيرانند کيم سنگهه، گورنر جا صلاحڪار هئا. سيد ميران محمد شاهه به ان 'ايڊوائيزر ڪائونسل' جو ميمبر هو.

1937ع ۾ جڏهن آزاد سنڌ جي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون، ته مسٽر نور محمد وڪيل ۽ مرزا سڪندر بيگ جي مقابلي ۾ سيد ميران محمد شاهه حيدرآباد شهر ۽ تعلقي مان ميمبر چونڊجي ويو. ڪجهه وقت سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت ۾ پارليامنٽري سيڪريٽري رهيو، ۽ پوءِ ديوان ڀوجسنگ اسپيڪر جي انتقال ڪرڻ تي 1938ع ۾ شاهه صاحب کي سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر چونڊيو ويو. جنهن عهدي تي 3 مئي 1948ع تائين فائز رهيو. ان کانپوءِ سنڌ سرڪار ۾ وزارت جي عهدي تي مختلف وڏن وزيرن جي وزارتن ۾ 1951ع تائين رهيو.

1. پير الاهي بخش جي وزارت ۾ مئي 1946ع کان فيبروري 1949ع ۾ خزانو صحت، مڪاني فوڊ حڪومت ۽ مهاجرن جي آباد ڪاري.
2. يوسف هارون جي وزارت ۾ فيبروري 1949ع کان مئي 1950ع ۾ مهاجرن جي آبادڪاري روينيو ۽ پي . ڊبليو .ڊي.
3. قاضي فضل الله جي وزارت ۾ مئي 1950ع کان مارچ 1951ع پي.ڊبليو.ڊي. ۽ مهاجرن جي آبادڪاري
4. خان بهادر محمد ايوب کهڙي جي وزارت ۾ مارچ 1951ع کان ڊسمبر 1951ع پي.ڊبليو.ڊي ۽ مهاجرن جي آبادڪاري.

1952ع ۾ پاڪستان سرڪار طرفان اسپين جو سفير مقرر ڪيو ويو. 1953ع ۾ حڪومت جي سفارتي عهدن تي سرڪاري عملدارن کي مقرر ڪرڻ واري پاليسي سبب ڪانئس اُهو عهدو واپس ورتو ويو. 1954ع کان 1957ع تائين ڪراچي امپرووومنٽ ٽرسٽ جو چيئرمين ٿيو.

شاهه صاحب ڪيتروئي وقت صاحبِ اقتدار رهيو ۽ پنهنجي ملڪ ۽ ملت جي خدمت دل و جان سان ڪندو رهيو. سنڌ جو هيءُ سياستدان، شاعر ۽ اديب 16 نومبر 1963ع تي وفات ڪري ويو. سندس علمي، ادبي ۽ سياسي خدمتن کي هميشه هميشه لاءِ ياد ڪيو ويندو.

علمي ۽ ادبي ميدان ۾ شاهه صاحب جن ڪيتريون ئي قابل قدر خدمتون انجام ڏنيون. 1938ع ۾ حيدرآباد ۾ جيڪا 'سنڌي ادبي سوسائٽي' قائم ٿي هئي، شاهه صاحب ان جو منتظم ۽ صدر هو. انهيءَ سوسائٽي ڪيترائي مفيد سنڌي ڪتاب شايع ڪيا، ۽ پڻ ادبي محفلون ۽ مشاعرا منعقد ڪري سنڌي ادب ۽ سنڌي شاعري کي زور وٺايو. انهيءَ ئي سوسائٽيءَ سنڌ ۾ پهريون زنانو مسلم هاءِ اسڪول کوليو جيڪو اڄ تائين حيدرآباد ۾ 'مدرسته البنات' جي نالي سان قائم آهي. 1958ع ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي سنڌي ادبي سوسائٽي قائم ڪئي ته شاهه صاحب انهيءَ جو مرڻ گهڙي تائين صدر ٿي رهيو.

1941ع ۾ سنڌ سرڪار سنڌي ادب ۽ ٻولي جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ هڪ سنڌي مرڪزي صلاحڪار بورڊ قائم ڪيو. شاهه صاحب 1951ع تائين ڏهه سال انهيءَ بورڊ جو چيئرمين ٿي رهيو. 1951ع ۾ اڳيون بورڊ بدلائي نئون بورڊ وجود ۾ آندو ويو. ميران محمد شاهه انهيءَ هاڻوڪي سنڌي ادبي بورڊ جو پڻ شروع کان وٺي ميمبر رهندو آيو.

پنهنجي وزارت واري وقت ۾ سيد ميران محمد شاهه، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ رحه جي سالياني ورسيءَ ملهائڻ جي جيڪا شاندار روايت قائم ڪئي. سو سندس زندگيءَ جو هڪ جس جوڳو ۽ قابل يادگار ڪارنامو آهي. شاهه صاحب، شاهه لطيف يادگار ڪائونسل قائم ڪئي ۽ مرڻ گهڙي تائين انهيءَ جو صدر ٿي رهيو.

ادب سان گڏوگڏ، شاهه صاحب تعليمي خدمتن ڏانهن بہ متوجهه ۽ مائل پئي رهيو. سترهن سالن تائين، بمبئي يونيورسٽي ۽ ان سان متعلق ادارن مثلاً 'سنڌي ٻوليءَ جي تحقيقي بورڊ' وغيره جو ميمبر ٿي رهيو. جڏهن سنڌ جي پنهنجي يونيورسٽي کُلي تہ شاهه صاحب کي ان جي 'سينيٽ' توڙي 'سنڊيڪيٽ'، توڙي 'اڪيڊمڪ ڪائونسل' تي ميمبر نامزد ڪيو ويو. شاهه صاحب ڪيتري ئي وقت تائين سنڌ يونيورسٽيءَ جي فئڪلٽيءَ آف آرٽس جو 'ڊين' ٿي رهيو.

مختلف شاعرن جي ڪلام تي مشتمل مجموعو 'گلزارِ خيال' بہ تاليف ڪيائين. ڪين شعر و شاعري سان اونهو لڳاءُ هوندو هو. شاعري ۾ پهريائين پاڻ 'مجهور' ۽ بعد ۾ 'مير' تخلص اختيار ڪيائون. شاعريءَ ۾ علامہ 'فدا' ۽ حافظ شاهه مرحوم سندس استاد هئا. 'ڪليات ميران' سندس شاعري جو مجموعو آهي.

سيد ميران محمد شاهه بنيادي طور تي هڪ سياستدان هو، پر علم دوستي ۽ ادب پر پر وري ڪيس ورثي ۾ ملي هئي. هن جو تعلق هڪ اهڙي ڳوٺ سان هو، جنهن ڪيترائي عالم، اديب ۽ شاعر پيدا ڪيا. هن جو لاڳاپو هڪ اهڙي خاندان سان هو، جنهن ڪيترن ئي علم دوست ۽ قلم ڌڻين کي جنم ڏنو.

ميران محمد شاهه سياست جهڙين خشڪ ۽ پريشان ڪن مشغولين جي باوجود بہ سخن جوئي ۽ نڪتہ سنجيءَ جي ذوق جو مظهر هو. نڪتہ نوازي، سخن طرازي، ادبي ذوق ۽ شعري شوق، وجد انگيز ڪيفيات ۽ محبت انگيز جذبات هن جي زندگيءَ جو حصو هئا. ميران محمد شاهه سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، ان کي ڪڏهن بہ نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. سندس شاعريءَ جو تنقيدي جائزو هيٺ ڏجي ٿو:

شاهه صاحب بنيادي طور تي عروضي شاعر هو، پر هن سنڌ جي نج شاعريءَ کي بہ نہ وساريو. ٺلهي ليکي هن جي شاعري ڪافين، نظمن، غزلن ۽ قطعات تي مشتمل آهي. موضوع جي لحاظ سان هن جي قلم جو ميدان تمام وسيع آهي.

ميران محمد شاهه هڪ سڌو سادو مسلمان هو، جنهن گهراڻي ۾ هن اکيون کوليون، تنهنجا افراد نہ رڳو مذهبي خيالن جا پوئلڳ هئا، پر مذهبي اڳواڻ بہ هئا. گهر جو اثر هر حالت ۾ هن تي پيو. ان ڪري هُو باعمل مسلمان هو. هن جا مذهبي اُمنگ ۽ جذبا وقت جي حالتن جي سج ۾ روشن روز جيان روشن ٿي ويا ۽ اهو عڪس هن جي شاعريءَ ۾ بہ نظر اچي ٿو.

پاڻ مذهب جو مروج فلسفو هن ريت ٻڌائي ٿو:

ڪر فرض خدا جي ادائي، جو جنت جلد رسائي
پي ڪر ناهي ڪا ڪائي، ري پسڻ پرينءَ جي پيشاني.
ڪرخون خدا جو اي بندا، رهہ صاف ڇڏي گند گندا.
وٺ راهه رسول جي انڌا، جيڪو آهي قول قرآني.

شاهه صاحب پنهنجي عقيدي ۽ رسول ڪريم، سان عقيدي جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

محمد کي مڃيم من سان، پڙهان ڪلمو همہ تن سان.
چمان قران چشمن، سان، خدا جو اي ڪرم مون تي،
ابوبڪرؓ و عمرؓ عثمانؓ عليؑ شاهه کي مڃيم من سان
رکان دل سڀ امامن سان، مڃڻ واجب حرم مون تي.
محي الدين جيلاني، سچو محبوب سبحاني
تون گونڊر لاهہ گيلاني! مَ رک ڪنهن جو مر مر مون تي،
سوالي آهي "ميران شاهه" تنهن جو آگهہ! عرض اوناهِ.
هلان آئون شل مديني راهہ، ٿئي ڪلمو ڪرم مون تي.

ڏڙڪندڙ دل سيني کي ٿئي، ڪوجهو هجي يا ڪارو، ننڍو هجي يا وڏو، امير هجي يا غريب، سيني کي سينو ۽ سيني ۾ سور ٿئي ٿو. عجيب ڳالهہ آهي، جو الله سيني کي سونهن جي بک نہ ڏني آهي، پر سونهن کي پسند ڪرڻ جي بک مڙني کي ٿئي. خلافت جي تحريڪ هلي ئي تہ هن جي دل هنئين ڏڙڪي ٿئي.

والي ولايتن جو سلطان وحيد الدين ٿئي،
حشمت سنديس جي هيبت خاور ڪان باختر ڪر.

شاهه صاحب پنهنجي شعر و شاعري جي ٻاهرين جوڙجڪ، مصنوعي ناهہ نوهہ عروضي پيچ

گهڙ ۽ لفظي ايچ پيچ کان متي فقط شاعراڻي خيال تي گهڻو توجهه ڏنو آهي. هن جي ڪلام ۾ سادگي ۽ برجستي آهي، ان ۾ پختگيءَ ڪان وڌيڪ بي ساختگي آهي. سونهن ۽ ورونهن آهي. هن جو ڪلام ڪي قدر وجد انگيز تي مشتمل آهي، ۽ معياري به آهي.

هن دقيق ٻولي استعمال ڪرڻ کان گريز ڪيو آهي ۽ ان جي جاءِ تي سليس، آسان ۽ عام مروج ٻولي استعمال ڪئي آهي. شاهه صاحب جي شاعري سندس ٻوليءَ لاءِ محبت واري جذبي جي پيداوار آهي، جنهن جو نهايت خلوص سان اظهار ڪيو ويو آهي. سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

غزل

دلربا جي دلبريءَ ڪي ٿو سدا مان ساريان،
دردِ فرقت ۾ سندس هر دم هنجهون ٿو هاريان.
جان جادوگر هٽي جادو ڪٽي ويو ڪنهن ولات،
اڄ پتو ان جو پڇڻ لئي واٽ ويندا واريان.
وصل جي هڪڙي گهڙيءَ لئي التجا آزي ڪيم،
ان گهڙيءَ ڪان گهور گهند جا گهاءَ ڪايو گهاريان.
تون اچين مون وٽ نٿو مون ڪي مقدر قيد ڪيو،
پوءِ پرين توسان پيارا پرت مان ڪيئن پاريان؟
سور مان ڪنهن سان سليان سهڻا! سنڌءِ سختيءَ سندا،
دل پيو محبوب تنهنجي ڳتين ۾ ڳاريان.
قرب مان ٿي قول ڪيئي سهڻا! قسم سَو سَو ڪٽي،
پر نہ پورا ڪيئي پرين! سي داغ دل تي ڏاريان.
منهن منور پنهنجو "ميران شاهه" کي هيڪر پساءِ،
تان تہ پنهنجي جان جند جيري، جگر ڪي ناريان.

اسان پاڻ کي بهتر نہ ٿا سمجهون
اسان رُڳو چئون ٿا تہ اسان وٽ ڪارونجهر آهي
جنهن جي چوڌاري ڪڻ ڪڻ ريت ۾ ڪيئي
ڪهاڻيون
لهليل آهن، اسان وٽ ڪينجهر آهي
جنهن تي آڙين جا پر اُڏامندي ونجهہ هڻندي
ويندا آهن
اسان کي تاريخ آهي.
۽ ان ۾ دودي ۽ دريا خان جون دليون ڌڙڪي
رهيون آهن
اسان اِهو نہ ٿا چئون تہ اسان ٻي ڪنهن کان
بهتر آهيون
رڳو اسان مختلف آهيون.
ها اِهو سمجهي ڇڏ!
اسان جي هٿ ۾ جو مانيءَ ڳيو آهي
اهو توکي کسڻ نہ ڏينداسين
مان جاڳرافي جي پل آهيان
تاريخ جو اٽل فيصلو آهيان.

شيخ اياز جي طويل نثري نظم مان کنيل
ڪجهه سٽون- حوالو ساهيوال جي ڊائري
تاريخ 23- ڊسمبر 1968ع

ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'سنڌي'

عوامي شاعر سائين حاجي شاهه

هن پلوڙ ۽ عوامي شاعر جا وڏا اصل ايران جي ڳوٺ گيلان (جيلان) جا رهاڪو هئا. جيڪي سنڌ ۾ سمن ڄامن جي ايامڪاريءَ ۾ اچي سنڌ جي مختلف هنڌن تي پنهنجا اجها اڏي ويٺا ۽ جيلاني سيد سڏجڻ لڳا، انهن مان ڪيترائي شاعر ٿيا. سائين صالح شاهه راڻيپور وارو وڏو شاعر هو ۽ چون ٿا ته مائي جيوٽي ان جي هٿ تي ڪلمو پڙهي مسلمان ٿي هئي، ۽ پوءِ اهوئي سندس مرشد بڻيو، ان جون ڪافيون مائي جيوٽيءَ جي مٺڙ آواز ۾ رڪارڊ ٿيل آهن. مائي جيوٽيءَ جي باري چوڻ وارا اهو به چون ٿا ته هوءَ شاعره به هئي، پنهنجي شاعري پاڻ ڳائيندي هئي، صالح شاهه جو ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ هن طرح ڪيو اٿس، آڊيوڪيسٽ جا اکر سمجهه ۾ ڪونه ٿا اچن، انڪري ڳهڻ وڌ لفظن جي معذرت: ٿلهه: سانگ ڪان ڪئي سانگين پرديس جي تياري. (1) منهنجا پرين پرديس ويا، هٿ هيٺا منهنجا حال ٿيا، پنڌ ڏکيو مون کي ڏور ٿيا، (نوٽ) اڳتي سمجهه ۾ نه آيو.

"ڳول جيوٽي تن جي ڳلي، صالح شاهه ڪندو تنهنجي پلي، اگڻ ايندو هوت هلي، ڪندو قرب داري" ۽ ان کان سواءِ سنڌ جي سدا بهار ڳويي ۽ راڳي استاد منظور علي خان به ان جون ڪافيون ڳايون آهن. هڪ ڪافيءَ جا ٻول آهن.

صحيح سڄاتم ياروي، نالي واري مصرع، صالح سيد ڪئي آ سٽائي، عرب کان مون کي ملي آ واڌائي، سونهن پريو سرداروي. بهرحال جيلاني سيدن ۾ ڪافي شاعر ٿي گذريا آهن، هتي لاڙ ۾ عباس علي شاهه به سٺو شاعر ۽ راڳ جو ڄاڻو هو، شاهه نريو جيلاني جنهن جو اولاد نريي پوٽا سڏجي ٿو. اهو سمن ڄامن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ آيو، شاهه نريي جي قبر تي جيڪا وصال جي سر لڳل آهي، ان تي 25 صفر سن 900هه (1494ع لکيل آهي. ان مان معلوم ٿيو ته هن بزرگ جي وفات سنڌ جي هردلعزيز ۽ عادل حڪمران، ڄام نظام الدين سمي جي ايامڪاريءَ ۾ ٿي آهي، ڄام نظام الدين واري دؤر ۾ سنڌ خودمختيار، خوشحال ۽ امن وارو خطو سڏبو هو، انهي ڪري ٻاهرين ملڪن جا، بزرگ، عالم، نيڪ انسان ۽ ٻيا خاندان سنڌ ملڪ ۾ آيا، ڇاڪاڻ ته ايران، خراسان، بغداد، افغانستان ۽ ٻين ملڪن ۾ تاتارين، منگولن (مغلن)، چنگيزين، ۽ هلاڪو جهڙن رهزنن، ظالمن جي ظلم کان ماڻهو تنگ ٿي سنڌ ملڪ جو رخ ڪيو، ۽ اڄان تائين ڪندا اچن پيا. شيخ سعدي شيرازي جو هڪ شعر آهي:

گرنه بيند بروزشپر چشم،
چشمءِ آفتاب راچه گناه

ترجمو: چمڙو جيڪڏهن سج جي روشنيءَ ۾ نٿو ڏسي سگهي ته ان لاءِ سج جي روشنيءَ ڪي ڪهڙو ڏوهه ڏبو!

انهيءَ ڪري سنڌ جيڪا امن جو گهر، صوفين، ۽ درويشن جي سرزمين هئي ۽ آهي، اڄ اتي دهشتگردي، ڦرلٽ، بيروزگاري، افراتفري، مهانگائي ۽ بدامني وڌي ويئي آهي، ۽ وڌندي وڃي ٿي. شاهه نريو جيلاني جتي اچي رهيو، اهو ڳوٺ، هن وقت غلام نبي شاهه جي نالي سان سڏجي ٿو. هيءَ ديهه قناداني سڏجي ٿي. ديهه تي اهو نالو قناديا قناترا ذات تان پيو آهي. چون ٿا هي ملاح آهن. خيرمحمد ٻرڙو سنڌ جي ذاتين جي انسائيڪلوپيڊيا، ص 1017، تي، لفظ (قناد) ”ڪ“ سان هن طرح لکيو آهي، ڪناد، ڪنادا ملاح آهن (والله اعلم).

سيد غلام نبي شاهه، ۽ يارمحمد شاهه، شعرو شاعري ۽ علم ادب سان شوق رکندڙ ۽ باقي عبدالله شاهه، بابو شاهه، نور محمد زميندراي ڪندڙ اوطاقي هئا. هنن مان امير علي شاهه وڏو عالم هو. هي ڳوٺ بس اسٽاپ جاڙا واهه کان ٻه ڪلوميٽر اوپر طرف اڄ به موجود آهي، جنهن ۾ سيد، مهندا، جماري، ملاح، ۽ لاشاري به هن ڳوٺ جي پر ۾ رهن ٿا. شاهه نريي بزرگ جو ميلو هر سال عوامي شاعر حاجي شاهه لڳرائيندو هو ۽ هر فنڪار کي گهرائيندو هو. حاجي شاهه مرحوم کان پوءِ اهو ميلو سندس پويان لڳائيندا اچن. هن تاريخي قبرستان ۾ 15،20، فوٽ ڊگهو منارو نهيل هو، جنهن کي مقامي ماڻهو ڏيوري چوندا هئا، جيڪا هاڻي ماڻهن ڊاهي، ان جون سررن ڪڍي ڪٽي ويا آهن، هاڻ صرف ان جا نشان باقي آهن. ڏيوري ڇا آهي ۽ هيءَ ڇو ناهي وئي آهي. ان بابت مقامي جهونن کان پڇا ڪيم، جن ٻڌايو ته، اهڙيون ڏيوريون سنڌ جي مختلف هنڌن انگريز سرڪار نهرايون، جيڪي رستي يا ماڳ جي نشاندهي ڪنديون هيون. ان ڏيوريءَ جي چوٽيءَ تي ٽنڊڙو جارو ناهي ڏيئو رکيو ويندو هو، جيڪو ماڻهن کي، ماڳ يا رستي جي سُڌ ڏيندو هو (والله اعلم). اهڙي هڪ ڏيوري مويا شهر جي ڏکڻ طرف ڳوٺ مرحوم قاضي احمد ڪاٺ ٻانيڻ پرسان هڪ وڏي قبرستان ۾ هئي، ان کان سواءِ سيد پور ٽڪر جي اُتر طرف ڳوٺ آچار گوپانگ جي پر ۾ هڪ تاريخي پراڻو ۽ ٻڌ دؤر جو ماڳ آهي، جنهن کي سُڌيرڻ جوڻل چون ٿا، اها ڏيوري وري مٽيءَ جي نهيل هئي، جيڪا هاڻ شايد ختم ٿي ويئي آهي. هڪ ڀيري مان ۽ منهنجو استاد محترم نيازمند ٻلڙائي، شاهه نريي جيلاني ۽ سندس اولاد مان پلوڙ ۽ عوامي شاعر سائين حاجي شاهه جو احوال وٺڻ لاءِ سندس ڳوٺ لڳ سعيد خان لنڊ کان ڏکڻ، اولهه طرف موجوده ٻلڙي شاخ جي اوپر ۾ اوطاق تي وياسين. جتي سائين حاجي جي پوٽي جي پٽ نوجوان فدا حسين شاهه اسان جو آدرڀاءُ ڪيو ۽ ڏاڍي سهڻي نموني خدمت پڻ ڪيائين. اسان ڪيس پنهنجي اچڻ جواحوال ٻڌايو ته ڏاڍو خوش ٿيو. پوءِ ٻاڌ ڇيائين ته بابا سائين، ٽنڊي محمد خان واري حويليءَ تي رهي ٿو، ٻارن جي تعليم ۽ پيو مريدن خاطر، مريد ڪافي اچن ٿا، هتي ڀهراڙيءَ ۾ اچڻ وڃڻ جي ڏکيائي آهي. انڪري ٽنڊي رهي ٿو. ڏاڏا سائين جو مواد هٿ سان لکيل بابا سائين وٽ محفوظ آهي، اوهان ٽنڊي ۾ بابا سان ملاقات ڪريو، باقي توهان کي منو ڪڇيءَ جي ڳايل ڏاڏا سائينءَ جي ڪافي ٻڌايان ٿو. استاد مني ڪڇي جي آوازم هيءَ ڳايل ڪلاسيل انداز ۾ ڪافي ڏاڍي وڻندڙ هئي، ڪافي ٻڌي

اسان ڪيس مشورو ڏنو ته شاهه صاحب جي شاعري ڇپرايو ته، بهتر ٿيندو، فدا، پنهنجي ادا سان مُرڪي چيو ته، ڪوشش ڪنداسين، ۽ پوءِ اسان فدا سائينءَ کان موڪلائي پنهنجي ماڳ موٽي آياسين. وري ڪجهه ڏينهن ڇڏي، مان ۽ مرحوم سائين اميد علي سنيو، گڏجي ٽنڊي محمد خان، شوڪت ڪالونيءَ ۾ سائين حاجي شاهه جي حويليءَ تي آياسين. 'ياد رهي ته هن جو نالو به حاجي شاهه آهي' ۽ حاجي شاهه شاعر سندس ڏاڏو هو شاهه صاحب ڏاڍي قرب سان مليو، ۽ شاهه صاحب سان، سندس ڏاڏي جي شاعري ۽ سندس احوال ڏيڻ جو ذڪر ڪيوسين، ۽ اهو به، چيوسين ته، تنهنجي ڳوٺ تنهنجي چوڪري فدا حسين وٽ ويا هئاسين، جنهن وري اوهان جو ڏس ڏنو. جنهنڪري هيءُ ڪشالو ڪڍي اوهان تائين پهتا آهيون. شاهه صاحب هڪدم ويو ۽ سائين حاجي شاهه مرحوم (شاعر) جو پاسپورٽ سائيز فوٽو کڻي آيو، ڏاڍو پلوڙ فوٽو هو، مٿي تي اڇي پڳ، سونهاريءَ سان سدا ملوڪ ٿي لڳو. ۽ ان کان پوءِ سائينءَ جي شاعري بابت پڇا ڪئي سون، ته چيائين ته، ڏاڏا مرحوم سائين جي شاعريءَ جو هٿ سان لکيل هڪ وڏو بُڪ هو، اهو هڪ سادات جي معرفت ٻي سادات سائين صالح محمد شاهه عرف ڏاڏي فتح خان جي حوالي ڪيم، پر جڏهن هينئر تازو ڏاڏي سائين جي شاعريءَ جو بُڪ وٺڻ ويس، ته پاڻ چيائين بابا اها ڪاپي خبر ناهي ڪٿي آهي، گهڻا ڏينهن ٿي ويا آهن، مون کي ياد نٿي پوي ته، مون ڪٿي رکي آهي. ايئن ڪري ٽاري ويو، مان مايوس ٿي موٽي آيس، پنهنجي شيءِ هٿ سان وڃائي ڇڏيم، ڏاڍو افسوس ٿيو، پرهاڻ ڇا ڪجي، بهرحال مان ڳاڻن ۽ مريدن کان جن وٽ سائين جو ڪلام آهي، هٿ ڪريان ٿو، جيئن ئي ڪجهه ذخيرو هٿ آيو ته، اوهان جي حوالي ڪندس، توهان جا لک قرب جو توهان مون وٽ ڪهي آيا.

اسين به- ٽي ڏينهن ترسي، وري ڪاهوڙين وارا ڪرڪٽا پائي، اڇي شاهه نريي واري قبرستان ۾ سائين حاجي شاهه شاعر جي قبر هٿ ڪئي سون، ان جي سِري کان قبر تي جيڪو وصال جو ڪتبو لڳل هو، ان تي 9 ذي الحج 1371هه لکيل هو، ان حساب سان عيسوي سن، 22 جمع آگسٽ 1952ع ٿيندو. اسان فيصلو ڪيو ته، سائين حاجي شاهه جي جهونن مريدن سان ملاقات ڪجي، جن شاهه صاحب سان رهاڻيون ڪيون هيون. ان سلسلي ۾ ڏيري مرحوم حاجي علي محمد ڪاتيار باني هاءِ اسڪول عبدالرحيم ڪاتيار سان هڪ ڏهاڙي، مان ۽ سنڌم ساٿي اميد علي سنيو ملڻ وياسين، ڳالهين ۽ رهاڻ جي رس ۾ اسان ڪانئس حاجي شاهه بابت احوال پڇيو، پاڻ چيائين: اسان جو قبرستان شاهه نريو آهي، اسين ان گاديءَ جا مريد آهيون، حاجي شاهه سان ڪافي رهاڻيون ٿينديون هيون، پاڻ ڪڏهن ڪڏهن هتي اسان وٽ به ايندو هو، وڏو اوطاقي ماڻهو هو، سُهڻي صورت وارو ۽ سُني پوشاڪ پائيندو هو، هر وقت سندس اوطاق تي رس رهاڻيون ٿينديون رهنديون هيون، ذات ڳاٽو سندس حاضري ڀريندو هو. وري ٻي جهوني جيلاني خاندان جي مريد ڊاڪٽرايوب جت جي والد حاجي آدم جت سان ملڻ وياسين، هي جهونو اسي سالن جو پوڙهو هو، پر ڳالهائڻ جو پڙ هو. ان جهوني چيو ته: اسين جيلاني سيدن جي پير قادر بخش شاهه واري خاندان جا مريد آهيون، مون حاجي شاهه ڏٺو هو، مون کان ڄمار ۾ وڏو هو، ڏاڍو خوش اخلاق ۽ سُهڻو هو، ڪپڙي لٽي جو شوقين هو، سخي دل انسان، مهمان نواز، رهاڻين جو شوقين، صوم صلات جو پابند هوندو هو. مرحوم عاجز عثمان جماري جيڪو پاڻ به سنو شاعر هو، ان به سائين حاجي شاهه جون ڳالهيون ۽ ان جي شاعري ٻڌائي.

بهرحال منهنجي ڪوشش سان شاهه جو مختصر احوال ۽ سندس شاعري جيڪا مون کي ماڻهن کان، ڪيسٽن تان ۽ سندم استاد مرحوم يوسف شيديءَ جيڪي اٺ، ڏهه هڻ سان لکيل ڦوٽو اسٽيٽ پنا ڏنا، ان ۾ حاجي شاهه جا به- ٽي ڪلام هئا ۽ ان سان گڏ، هينئين شاعرن جا هڪ يا ٻه ڪلام هئا، جن ۾(1) اميد علي شاهه (2) عثمان اوٺو (3) صاحبڏنو شاهه بلڙيءَ وارو (4) اعجاز (5) مهدي شاهه (6) عاقل فقير (7) فيض محمد، فيض فقير، (8) خوش خيرمحمد فقير، (9) پنو (10) عثمان درزي، (11) صالح شاهه، (12) درگاهي فقير، (13) عارب فقير، (14) علي نواز صابراڻي نظاماڻي. مون صرف حاجي شاهه جي شاعريءَ جي چونڊچاڻ ڪئي ۽ ان کي سنواريو، جنهن مان معلوم ٿيو ته، شاهه صاحب جو اڪثر ڪلام مجازي ۽ عوامي آهي، سندس ڪوڙ ڪافيون ۽ بيت جن کي ڳائيندا ڏوهيڙو چوندا آهن، اهي به هئا، پر انهن ڏوهيڙن مان ڪوبه صحيح سلامت ڪونه ملي سگهيو. جيئن ته حاجي شاهه حُسن جو شاعر هو، ان ڪري حَسِينن جي ساراهه گهڻي ڪئي اٿس، هڪ ٻه سٽون حُسن جي واکاڻ بابت آهن ته:

”حُسن ’حاجي شاهه‘ حبيب آهي، هرڪو ان جو عزيز آهي، واري ڏس تون ورق ڪٽي“ سليمان شاهه جي آواز ۾ ٻه هڪڙو اهڙي قسم جو ڏوهيڙو آهي، ”محبوب آهي، ته ملڪيت آهي، نه ته ملڪيت ڇا ڪندي، حسينن کان سواءِ حاجي شاهه ڇني حياتي ڇا ڪندي.“ هُو حسن پرست شاعر هو، چون ٿا ته، جوانيءَ ۾ ڪنهن نينهن جي شينهن ڪيس ڦٽي وڌو هو، جنهن نندون ڦٽائي ڇڏيون هُيس، اها ڪٿا مون کي غلام رسول ٻڌائي هئي، جنهن چيو ته، اها سُهڻي من موهڻي مورت مون به ڏٺي هئي، جهور پوڙهي هئي، پر سندس سُونهن جا آثار اڃا به ڪجهه منجهس موجود هئا، اکيون ڏاڍيون سُهڻيون هئس. ڳالهه ڪرڻ وارو اڃا حال حيات آهي، ڪراچيءَ ۾ رهي ٿو. وري عوامي رنگ ۽ ڍنگ ۾ جڏهن مقامي ڳائڻن ڳايو ته، عوام ۾ مشهور ٿيو.

انهيءَ ڪري سائين حاجي شاهه جي تمام گهڻي مشهوري ٿي. حاجي شاهه جي شاعري مجازي کان سواءِ لوڪ داستانن تي به آهي، جيئن ته، عمرمارئي ۽ نوري ڄام تماچيءَ تي تمام گهڻو شعر چيو اٿس. ان کان سواءِ ڪربلا جي شهيدن جي شان ۾ سندس بهترين شاعري آهي، افسوس جي ڳالهه آهي ته، هن پلوڙ ۽ عوامي شاعر جو احوال ۽ شاعري ’ڦافيون‘ ڪتاب ۾ چونه ڏنو ويو آهي. ”ان وقت جيڪڏهن ڪوشش ٿئي ها ته، هن شاعر جو ڪلام هڻ اڃي وڃي ها“ جڏهن ته ’ڦافيون‘ ڪتاب جا ٽي جلد شايع ٿيا آهن. حاجي شاهه جو ڪلام ڪيترن ئي فنڪارن ڳايو آهي، جن ۾ نمايان استاد منو ڪڇي، عثمان، هاشم ڪڇي، پيرو نومڙيو، عثمان اوٺو بنورائي، جيڪو پاڻ به سُنو شاعر هو. سائين سليمان شاهه، ۽ ان جو استاد بچو شيخ، مائي الهوسائي، مائي نوربانو، هن جي ۽ بن ڀين ماين جي باري ۾ پير علي محمد راشدي پنهنجي ڪتاب، ’اهي ڏينهن، اهي شينهن‘، جلد، 3، ص 316 کان 318 تي لکي ٿو ته، ’مائي جيوٽي، مائي پاڳي ۽ مائي نوران، جيڪا هاڻ نوربانو سڏائڻ لڳي آهي‘، منهنجي اها راءِ آهي ته، سنڌ جون اهي ٽي ڳوڻائيون مايون اسان جي زماني ۾، سنڌ جي حقيقي روح جون ترجمان هيون. مائي جيوٽي، اُتر جي، مائي پاڳي ٿر جي، ۽ مائي نوران نج لاڙ جي نمائندگي پئي ڪئي، ٽنهي جو آواز سبحان الله، مائي نوران جو مان خاص مداح آهيان. مُنهن ۾ نه، ته به مُک ۾ هڪ قسم جو نور ضرور اٿس. سنڌ ۾ جيڪي سُر ۽ لاتيون مون اڄ کان سٺ ورهيه اڳ ٻڌيون، تن جي اڄ اڪيلي

امانتدار اها مائي صاحبہ آهي. پهريون دفعو، اڄ کان پنجويھ سال اڳ، منهنجي اڳيان هڪ ڳوناٽي پورهيت جي حيثيت ۾ ڌرتيءَ تي ويهي، گهڙي تي ڳايائين، آواز ٻڌندي ئي مون چيو تہ ”هيءَ مائي ڪنهن ڏينهن قهر ڪندي“ ساڳي مائي هاڻي نوربانو آهي. واقع سچ چيو سائين راشدي صاحب، مائي برابر غضب جي هئي. مون 1971ع ۾ روبروڪيس ڏٺو ۽ ٻڌو هو. مان ان زماني ۾ سنڌ جي سخي مرد ۽ مهمان نواز حاجي محمد اشرف ٽيٻي مرحوم جي ڳوٺ رپ ۾ نائين درجي ۾ پڙهندو هوس، هاسٽل ۾ پرديسي شاگرد ۽ استاد رهندا هئا، فري بورڊنگ هئي، بورچي رکيل هو، سائين محمد اسماعيل چانڊيو بدين جي پاسي جو هاؤس ٽيچر هو ۽ مون کي هاسٽل جو مانيٽر مقرر ڪيائين، مون سان مڃاري ڳوٺ جيڪو رپ کان اولهہ طرف ميل اڌ پنڌ تي هو، ان ڳوٺ جا چانگ گڏ پڙهندا هئا، انهن جي شادي هئي، جنهن ۾ هي مون کي استاد کان موڪل وٺي، وٺي ويا، وڏي شادي هئي، اهڙي وڏي شادي مون پهريون دفعو ڏٺي هئي، اتي مون هن مائيءَ کي پهريون دفعو ڏٺو ۽ ٻڌو هو، تڏهن سندس ڦوهہ جواني هئي. سڄي رات ڳايائين، مصري شاهہ جي هڪ ڪافي جيڪا اڄ بہ مون کي ياد آهي، ٻول آهن، ”کهڙي سبب ڏاڍا ڏينهڙا لڳا، پينرڙي ڪڏهن پيڙا ٽيندا“ مون کي ان زماني ۾ ڪا ايتري سُرت سمجهہ ڪونہ هئي، پرپوءِ بہ مون کي اها ڪافي ڏاڍو وڻي. مائي ذات جي گوپانگڻ هئي، رپ ڳوٺ جي رهاڪڻ هئي ۽ پوءِ چون ٿا تہ لڏي وڃي تلهار ويٺي، (والله اعلم)

امينا، جنهن جي آواز ۾ مشهور ڪافي:

”سمان ڄام سلطان، منهنجي ذات مهاڻي،
مڇيون روز ماريون، ڏنيرا ڏيهاڻي.“

ان کان سواءِ عابده پروين، قاسم مگڻهار، ڊول فقير جي آواز ۾ ڳايل مشهورڪافي:

عمر مون نٿا وسرن، ويڙهيچن جا واڙا،
پڄي پورٽيني ئي، ڪنجون ڪلف تاڙا.
تنهنجون محل ماڙيون، بنگلا بيماريون،
اسين قيد ڪوٽن ۾ گهڙي ڪين گهاريون
پٽن جي پرن ۾، آهن پنهوارن جا پاڙا.
پڄي پور ٽيني ئي ڪنجون ڪلف تاڙا.

نالي واري مصرع: عمر ڪر عدالت، پاؤ ٿي نہ پورو، حاجي شاهہ چئي هردم ٿئي مُيءَ تي ٿورو، وڃي آئون اکين سان، ڏسان اين جا اواڙا. پڄي پور ٽيني ئي ڪنجون ڪلف تاڙا

اها ساڳي ڪافي نئين انداز ۾ آل انڊيا جي سنڌي سروس تان، ڪلاڪاره ڀڳونتي ناواڻيءَ جي آواز ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٻُڌڻ ۾ ايندي آهي. هڪ ٻي ڪافي بہ شايد ڊول فقير جي آواز ۾ آهي، جنهن جا ٻول آهن:

”اڳ نہ ڏٺيون مون، عمر تنهنجيون ماڙيون،
اسان جي گهرن کي آهن، وڏيون وڏيون واڙيون.“

هيءَ حاجي شاهہ جي مشهور ڪافي آهي، پر مون کي ان ڪلاڪار جو نالو هن وقت ياد ناهي، اها ڪافي ’ڪڍ ڪوٽ منجهان، عمر مير مون کي هتي آندو ڪٿي آ، تقدير مون کي‘ (نوٽ) هيءَ ڪافي

ٻہ ڊول فقير ڳائي آهي، ’دلبر آيس در تنهنجي تي، نهار مون ڏي نيڻ کڻي.‘ هن عوامي شاعر جو ڪلام مون کي، سندس پوين کان ته، ڪونہ ملي سگهيو، حاجي شاهہ جيڪو سندس پوٽو هو، اهو اوچتو گذاري ويو، پلوڙ ۽ سخي ماڻهو هو، هڪ ڀيري اسان کي شاهہ ٽريي جي ميلي جي دعوت ڏنائين، خوب خدمت ڪيائين، ڏاڍيون رس رهاڻيون ٿيون، جڏهن ڪانئس موڪلايوسين ته، منائي، ڦلن ۽ ڪشمش جي ڀري ٻڌي ڏنائين ته، اولياء صاحب جي ڏيهاڙي جي وَٽ آهي، مهرباني ڪري کڻي وڃو، ان جي وفات کان پوءِ مواد لاءِ جڏهن ان جي پٽ فدا شاهہ سان رابطو ڪيم ته، ان سائين صرف ها ها تي ڪئي، اڄ نہ سڀاڻي، پوءِ آسرو لاهي مون کي هِتان هُتان، ڪجهو ڦڪو جيڪو مواد هٿ آيو، جنهن جو مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، ان کي سنواري سڌاري، علم دوست ۽ ذوق رکندڙن شاعرن، جن کي شاعريءَ سان اُنس آهي، تن سڄڻن جي علم جي اضافي لاءِ ڏجي ٿو.

ڪافي

دلبر دل لُٽڻ جو، قابل نہ کهڙو آهين
ڪاتي بنا ڪُهڻ جو، قاتل نہ کهڙو آهين.
رقيبن سان ٿو راهين، مون سان نٿو ڳالهائين،
منهنجا سُهڻا اوسائين، رل مل نہ کهڙو آهين.
ڳالهيون ڪيئي ٻين سان، مون تي ٻڌيون ڪنن سان،
منهنجي تہ دشمنن سان، شامل نہ کهڙو آهين.
”حاجي شاهہ“ چئي هر هر، عاشق رلائين دردر،
ساجاهہ ڏيئي سرور، غافل نہ کهڙو آهين.

ڪافي

دلبر در تنهنجي جو، دربان آهيان.
جي وڪڻي ڇڏين تہ، قربان آهيان.
سر ساهہ کپئي تہ، هلي گهوري ڏيان،
جي نوڪر رکين تہ، هلي ٻُوهاري ڏيان،
تون تخت ڏٺي، آئون غلمان آهيان.
حسن ”حاجي شاهہ“ کٺي، قيد ڪيس،
ڏس بنا سمن جي، ڪيئڻ ونجي ويس،
تڏهن ڪيس انهيءَ منجهہ چالان آهيان.

ڪافي

جيئري جاني آئين نہ مون وٽ، پوءِ ساري ڇا ڪندين.
پنهنجي هٿن سان مڙهہ منا، پوءِ سينگاري ڇا ڪندين.
يار ٻُڌندين اڄ سُڀاڻي، موت منهنجي جي خبر،
پوءِ پڇاڙي ڪفن ڪولي، مُنهن اُگهاڙي ڇا ڪندين.

بهاني دعا جي هلي آ، تربت منهنجيءَ تي،
فاتح روح ٺلي کي، زُئاري چا کندين.
شاهه ڪفن "حاجي" ڏيو، راهه هلندي،
مڙهه مٽيءَ تي، نازڪ نهاري چا ڪندين.

ڪافي

ملان وجي يار کي هيڪر، مُنيءَ کي پوءِ پلي مارج،
عزرائيل عرض منهنجو سُڻي، دل سان سخن پارج.
قريبن سان قبر تائين، هلج گڏجي غريبن سان،
پنهنجي هٿن سان ويهي پر پر، مٿان مٽي تون وارج.
لهي هن لاش منهنجي تي، پڙهج آيت قل هوالله،
پڇاڙي وقت ملڪن جي، رهي هڪ رات ٺارج.
مريضن جي مقامن تي، اچج هرهر"حاجي شاهه" چئي،
قبر تي هن ڪميٽيءَ جي، پلا پيرو مٿان لاهج.

ڪافي
داستان عمر مارئي

ڪيو ظلم جا زور زنجير عمر.
وجي جيئري ڏسان، ملڪ ملير عمر.
هُتي وڄڙيون وسن، ساوا گاهه ڦٽن، پُسيون لال پَڇَن،
ڪري ياد وطن، اکيون روزروئن، نت نيڻ وهن ٿا نير عمر.
وران شال وطن، پساه پوءِ پُڄن، مارو ساڻ هٿن، ڪن مُئيءَ کي دفن،
لوئي ليڙلٽن، آهي منهنجو ڪفن، تنهنجا زهر لڳن ڪنڊ ڪير عمر.
ڇڏ زور ظلم، ڪر ڪين ستم، سردار سندم، ڪر ترس مٿم،
لاچار ڪيم، لکئي لوهه قلم، هتي نيئم وڌم تقدير عمر.
ڪر قيد اندر"حاجي شاهه" تون صبر، آغاز ڪر تون پنهنجو سفر،
هي تان روج حشر، آهي شام وسحر، ڪندو نيٺ اثر ادا مير عمر.

شهيدن جي شان ۾

ڪوئي ڪربل ويا ڪوفي قهر ڪري،
منهنجي ننڍڙي سيد جو خدا خير ڪري.
ماڻهون مديني جا عيد ڪندا، رڌي گهر سيد جي اچي عيد ڏيندا،
جنهن جا ٻچڙا وتن بابا ڪندا، سگهو موٽ سيد نٽي ساعت سري.

پاڻي پرڻ نئڙو پير هليو، جنهن کي گلي مان لنگهي تکو تير ويو،
لُڇندي لال ڏسي عالي عرش ويو، حورن هار ڇني ڪٽي اڇليا پري.
”حاجي شاهه“ چئي سوين سور ٿيا، ڪري ٻچڙا عليءَ جا ڪوفي قيد هليا،
جن کي هٿن پيرن ۾ آهن زنجير پيا، ڏسو شان سيد جو ڏيان ڏري.

(نوٽ) هيءَ مٿين ڪافي مرحوم عمر سولنگيءَ پنهنجي آواز ۾ 17 آگسٽ، 2017ع، سندس ڳوٺ لڳ فاران شوگرمل رات جو رهاڻ ۾ ٻڌائي، پاڻ به سنو شاعر هو ۽ آواز به پلو هوس، ڪيترن ئي شاعرن جو ڪلام ڪيس ياد هو، خاص ڪري سانوڻ فقير گهڻو ياد هوس، حافظ لقمان عالماڻي جي صحبت ڪري ان جي ڳائڻ جو رنگ مٿس گهڻو هو. ان رهاڻ ۾ مولانا الهڏنو ”آزاد“ ملاح، اشرف سولنگي ميزبان، پرائمري استاد عبدالرحيم، انور سولنگي ۽ ٻيا ڳوٺاڻا هئا.

ڪافي

مومن اوهان کي ٻڌايان، قصو ڪربل قهر جو.
هي ڪنو ٿي ڪوفين اولاد سرور جو.
لاهيندي هٿن پيرن کي ميندي ڏنم، رئندي جڄ سڄي ساري ڏنم.
هڪڙوٻچڙو قيد عليءَ جو قيد، ٻيو ڏکيو پنڌ سفر جو.
شاهه قاسم جي سيج وڇاڻي ٿي، ڪوفين ڪيو بند پاڻي ٿي،
اها رئندي ڏنم راڻي ٿي، ماريو گهوٽ انهيءَ جي گهر جو.
مومن هاڻ هتي اوهان جو چاهي، وڃو سڀ ڪربل ڏي ڪاهي،
هردم ”حاجي شاهه“ چئي آهيان، نوڪر نبيءَ جي درجو.

ٻي سندس مشهور ڪافي هئي، جنهن جا ٻول آهن،

اي مرد تنهنجي هن دنيا ۾، باقي وڃي ڪا ڳالهه رهندي.

اها ڪافي منو ڪڇي جي سدا بهار آواز ۾ مون ٻڌي هئي، پر گهڻي ڪوشش جي باوجود به اها سڄي ڪافي مون کي هٿ اچي ڪونه سگهي، هن مضمون لکڻ وقت سيد عبدالسلام شاهه فون تي ٻڌايو ته، اها ڪافي نيٽ تي قاسم علي شاهه جي آواز ۾ موجود آهي، پر مون کي هٿ نه آئي.

”هشمت ”حاجي شاهه“ چئي تنهنجي هستي نه هر حال رهندي“.

سو سائين آخر سڀ فنا آهي، باقي مردن جون ڳالهيون پيون ڳائبيون آهن.

حوالا ۽ روايتون:

(1) سومرو ڊاڪٽر عبدالغفار، صوفي لا ڪوفي، ڀاڱو: ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو.
(2) سنڌي محمد ابراهيم ڊاڪٽر: (بلڙي ۽ ان جي ڀرپاسي وارا تاريخي، ماڳ ۽ شخصيتون) حصو ٻيو: ماهوار نئين زندگي، آڪٽوبر، 2001ع.
(3) راشدي، پير علي محمد، اهي ڏينهن، اهي شينهن، جلد ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو.
(4) مرحوم سائين استاد يوسف جا ڏنل هٿ سان لکيل، فوٽو اسٽيٽ اٺ، ڏهه اڌ ڇپيل پنا.
(5) شاهه عبدالسلام، جي ميسيج ۾ موڪليل معلومات.
(6) روايت: مرحوم وڏيرو حاجي علي محمد ڪاتيار.
(7) روايت: مرحوم آدم جت: ۽ مرحوم عاجز عثمان جماري.

حسيب ناياب منگي

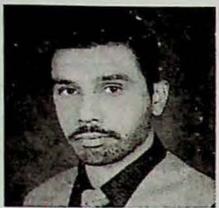

صوفي ٻيدل فقير

اُتر سنڌ جي صوفي بزرگن ويدانت جي وائي عام ڪرڻ ۽ تصوف جي پرچار يا حق جي ڳالهه کي بلندين تي پهچائڻ لاءِ انيڪ خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. روحاني رمز جي موج ۽ مستيءَ ۾ صوفي بزرگ جيڪو آفاقي پيغام سرجي ويا آهن، تنهن جي ثمر مان ڪيترائي ماڻهو فيض وٺي ان راهه جا راهي ٿيا آهن، جنهن راهه تي جابجا محبت ۽ امن جي ڳالهه آهي. اتر سنڌ جي انهن صوفي بزرگن واري ڏگهي فهرست ۾ ٻيدل فقير هيري جيان چمڪي رهيو آهي، ڪيس جيڪا مڃتا ۽ محبت ملي آهي، اها اتر سنڌ ۾ ڪنهن ٻي صوفي بزرگ کي مشڪل سان ئي نصيب ٿي هجي.

مطالعي جي آڌار تي اهو اظهار ڪري سگهجي ٿو ته ٻيدل سائينءَ جي حياتي سادگيءَ جو مظهر رهي آهي. سندس ڪلام ٻين صوفي بزرگن جيان تمام گهڻو مقبول ٿيو آهي. پاڻ شاعريءَ ۾ ڪافي ۽ بيت جهڙي صنفن تي تمام گهڻو لکيو اٿائون. سندس ڪلام ۾ اها به خاصيت ملي ٿي ته پنهنجي ڪلام کي ڪنهن به خاص موضوع تي پابند نه رکندي ڪلاسيڪي داستانن کي به ڳايو اٿس. سندس ڪلام روايتي لحاظ کان پابند ۽ موسيقيت سان ڀرپور آهي. ان ئي سبب اتر سنڌ ۾ سندس ڪلام تمام گهڻو ڳايو وڃي ٿو.

شڪارپور شهر کان ڏهه ڪلوميٽرن جي فاصلي تي ريلوي اسٽيشن لودرا آهي، جنهن جي اوڀر پاسي ڇئن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي ڳوٺ بخشي انڙ واقع آهي، جنهن کي اڄ ڪلهه ٻيدل فقير جي درگاهه جي نالي سان پڪاريو وڃي ٿو. ان ئي ڳوٺ ۾ هن صوفي بزرگ جو جنم 1865ع(1) ڌاري ٿيو. اها روايت پڻ عام آهي ته سندس والد عبدالواسع انڙ، سالن کان اولاد لاءِ سڪايل هو، ڪنهن بزرگ جي دعا اڳهامي ۽ سندس جهوليءَ ۾ هڪ اهڙو لعل آيو، جنهن جو فڪر، شعور جي ڦهلاءَ ۽ محبت جي عام واري هام تي پورو لٿو ۽ هن پنهنجي لافاني پيغام سان ٻوساٽيل ماحول کي موهي ڇڏيو.

فقير ٻيدل سائينءَ جي حياتيءَ جي احوال مان اها پروڙ پوي ٿي ته فقير سائين جيترو والدين جو سڪيلڌو پٽ هو، اوترو ئي سادو هو. سادگيءَ جو اهو به مظهر هوندو هو ته پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ مال چارڻ ويندو هو ته پٽ تي ويهي رهندو هو، وڻن جي هيٺيان سمهي پوندو هو. سوچن ۾ گم رهڻ ۽ مالڪ جي

رضا کي سمجهڻ واري ڪشمڪش ۾ رهندو هو. اها ڪيفيت مٽس روحاني هستيءَ جي ظاهر ٿيڻ جي هئي. ان رنگ کي ڏسي خاندان ۽ ڳوٺ وارن اول تہ بيماري ۽ پوءِ جِنَ جي سايي هجڻ جو انڪشاف ڪيو.

طبيب، پير ۽ فقير جڏهن سندس رمز کي سمجهي نہ سگهيا تہ مٽس جبر ڪرڻ شروع ڪيائون. سندس آڳرين ۾ آڪيڙا وجهي ڏوڏن کي پچڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. دنياوي تڪليفون ڪيس ڪٿي اثر ڪرڻ لڳيون. ايتري ۾ ئي سندس روحاني هستي جوبن ماٿي چڪي هئي. بدل سائينءَ جي ويڳاڻي ويهڻ، خاموشي ۽ سادگيءَ ۾ زندگي بسر ڪرڻ واري ڪيفيت ۾ ان ڳالهہ جي ضرورت محسوس ڪئي وئي تہ مٽس ڪنهن روحاني بزرگ هستيءَ جو دعا ۽ شفقت وارو هٿ ڦيرايو وڃي. انهن ئي ڏينهن ۾ پير حزب الله شاهہ راشدي، بدل سائينءَ جي ڳوٺ آيو ۽ بدل سائينءَ کي درگاهہ پير ڳوٺ ڏانهن وٺي وڃڻ جو چيو. بدل سائين جڏهن پير حزب الله شاهہ راشدي تخت ڌڻي جي هٿ تي بعيت ڪئي ۽ فيض وٺي ڳوٺ موٽيو تہ سندس طبعيت ۾ اها جوت اچي ويئي، جنهن کي ظاهر ٿيڻ لاءِ ڪنهن روحاني هستيءَ جي هٿ جي تلاش هئي.

سنڌ جي ڪيترن ئي ناليوارن ليکڪن پنهنجي نثري پورهئي ۾ بدل سائينءَ جي ڪلام کي ساراهيو آهي. سندس ڪلام ۾ مجازي عشق کي حقيقي عشق ڪري سمجهڻ جون هدايتون پيش ڪندا نظر اچي رهيا آهن. بدل سائينءَ جي ڪلام ۾ روحاني رنگيني ۽ دلڪشي آهي. فقير سائينءَ جو پهريون شارح آنندرام طوطلداس راجاڻي سندس ڪلام متعلق لکي ٿو تہ:

”فقير سائينءَ جو ڪلام سهڻو، دلچسپ، دلڪش ۽ حقيقي اشارن سان ڀريل آهي.“ (2) نياز سرڪي بدل سائينءَ جي ڪلام جو ٻيو شارح آهي. لکي ٿو تہ: ”فقير سائينءَ جي سموري شاعري پڙهندي معلوم ٿئي ٿو تہ هن جي شاعريءَ ۾ تقليد ۽ ترغيب جي بوءِ بنهہ ڪانهي. شاعريءَ جي هن صنف ۾ موضوع ۽ انداز نئون ۽ نرالو آهي(3).“

رسالو
بدل فقير
تصنيف ڪيل
آنند رام طوطلداس راجاڻي
D.C.E.
پيش ڪيل: ميان عبدالڪريم صاحب
سجاده نشين درگاهہ (بدل فقير)
تعداد 1000
سال 1999ع
قيمت 60.00 روپيہ
ڇپائيندڙ جا سڀ حق واسطا قائم
ڇپائيندڙ:
منظور بوڪ اسٽور
شڪارپور سنڌ
ملڻ جو هنڌ: مهران بوڪ اسٽور شڪارپور

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايي، بدل سائين جي ڪلام جي تشريح ڪندي هڪ هنڌ لکيو ”بدل فقير جي ڪلام ۾ صبر، تحمل، بردباري ۽ عشق جي اصطلاقات ۽ منصوري اسرار ملن ٿا(4).“

اتر سنڌ جو هيءُ نرالو ۽ پلوڙ بزرگ شاعر پنهنجي حياتيءَ جون 74 بهارون ماڻي 27 شعبان 1358هہ بمطابق 12 آڪٽوبر 1939ع تي هيءُ فاني جهان ڇڏي ويو(5).“

26 ورهين جي ڄمار ۾ شادي ڪندڙ صوفي بدل فقير کي نرينہ اولاد ۾ فقير عبدالحڪيم، فقير مست محمد مقيم اول ۽ فقير عبدالڪريم نالي ٽي پٽ هئا. پنهنجي موضوع ڏانهن ايندي بدل سائينءَ جي شارحن ۽ سندن ترتيب ڏنل رسالي تي هڪ نظر وجهندس.

آنند رام طوطلداس راجاڻي:

صوفي بدل فقير جو پهريون شارح آنندرام طوطداس راجاڻي آهي، جنهن جي محنت سان ’بدل جو

رسالو' تيار ٿي منظر عام تي آيو. آنند رام جي تعارف لاءِ ڪيتري ڪوشش ڪئي وئي مگر معلومات ميسر ٿي نہ سگهي.

رسالي 'بيدل فقير' تي نظر وجهنداسين تہ معلوم ٿيندو تہ رسالي جي شروعاتي صفحن ڪي بيدل سائينءَ جي احوال سان سجايو ويو آهي. زندگيءَ جي احوال کان فقير سائينءَ جي مذهبي طريقن تائين، سيرت ۽ ڪرامات کان سندس ڪلام ۽ همعصرن تي پڻ نظر وڌي وئي آهي. ٿيهن صفحن تي ڦهليل فقير سائينءَ جي احوال ۾ مرتب اهو بہ اظهار ڪري رهيو آهي تہ "ڪيترو مجذوبي حالت ۾ چيل ڀاڱو ميسر ٿي نہ سگهيو آهي، هتي آيل ڪلام هن ڪتاب ۾ ڏنل آهي(6)."

رسالي جي شروعاتي صفحن تي هڪ ڪافي مست محمد مقيم اول جي ڏنل آهي، جنهن کي رسالي ۾ شامل ڪرڻ جي ڪا خاص ضرورت نہ هئي. 239 صفحن تي مشتمل هن رسالي ۾ مرتب ڪان ڪجھ ڪلام هڪ جهڙو بہ بہ ڀيرا شامل ٿي ويو آهي. رسالي ۾ 32 صفحن تي مشتمل ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي ڏني وئي آهي. ڊسمبر 1941ع ۾ هيءُ رسالو جيڪب آباد مان ڇپجي منظر عام تي آيو. 1966ع ۽ 1999ع ۾ ان جو ٻيو ۽ ٽيون ڇاپو بالترتيب توفيق احمد ميمڻ ۽ منظور بوڪ اسٽور شڪارپور طرفان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي.

نياز سرڪي:

نياز عودائي، صاحب ڏني خان سرڪيءَ جو فرزند آهي، 2- فيبروري 1968ع تي ٿل جي عودي شهر کان اڍائي ڪلوميٽرن جي فاصلي ڳوٺ باغ علي سرڪيءَ ۾ ڄائو. (7)

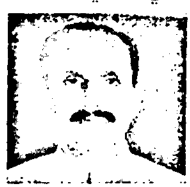

نياز سرڪي سنڌي ادب ۾ ايم. اي ۽ استاد جي حيثيت سان پنهنجون خدمتون سرانجام ڏئي رهيو آهي. نياز سرڪي 89-1988ع کان ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومري جي رهبريءَ ۾ سنڌي ادب ۾ متعارف ٿيو. هن وقت تائين سندس پنج ڪتاب: 'سنڌي پيشنگويون'، 'قرآن ۽ سنڌي ورجيسون'، 'گوهر غلام محمد جا'، 'رسالو بيدل فقير' ۽ 'لاٽ ٻرندي رهي' ڇپجي چڪا آهن.

'رسالو بيدل فقير' تي نظر ڦيرائينداسين تہ معلوم ٿيندو تہ روشني پبليڪيشن طرفان 2005ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيل رسالو 261 صفحن تي محيط آهي. رسالي کي پڙهڻ ڪانپوءِ نياز سرڪيءَ جي محنت جو اعتراف ڪرڻو پوندو. آنند رام طوطلداس واري ترتيب ۾ بيدل سائينءَ جو ڪلام فرضي عنوانن سان ڏنل ۽ گهٽ ڏکين لفظن جي معنيٰ کان بغير هو. جڏهن تہ هن نئين ترتيب ۾ هرهڪ صفحي تي ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏنل آهي، ۽ شاعريءَ کي ترتيب سان سنواري سڌاري موضوع وار پيش ڪيو ويو آهي. هن رسالي ۾ بيدل سائينءَ جا سنڌي بيت، سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيون ۽ هڪ اردو ڪافي بہ شامل آهي. مرتب رسالي جو مهاڳ لڳندي بيدل سائينءَ جي سوانح، ڪلام ۽ سندس همعصر صوفي شاعر جو ذڪر ڪيو آهي. رسالي ۾ جاويد ساغر جا بہ اکر جڏهن تہ ڪريم بخش خالد ۽ پير علي محمد راشديءَ

جا مضمون بہ شامل ڪيل آهن، جي اول ڪنهن رسالي ۽ ڪتاب ۾ شايع ٿيل هئا.

ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو:

12 مئي 1946ع تي جنم ونندڙ ڊاڪٽر غلام نبي ولد محمد بخش سڌايو جيڪب آباد جو رهواسي ۽ تاريخ توڙي ادب جو ڄاڻو آهي. 1967ع کان ادبي دنيا ۾ پنهنجون خدمتون سرانجام ڏيئي رهيو آهي. تحقيق، تصوف ۽ تنقيد سندس پسنديده موضوع رهيا آهن. ڊاڪٽر صاحب شاعر سان گڏوگڏ ڪهاڻيڪار بہ آهي. جيڪب آباد جي تاريخ تي نہ صرف گهڻو لکيو اٿائين، پر پنهنجي شهر متعلق ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالا ڇپائي چڪو آهي. 'شاهہ جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري' سندس پي ايچ ڊي جي ٿيسز آهي. ان کان علاوه پاڻ ڪيترن ئي ڪتابن جو خالق آهي. (8)

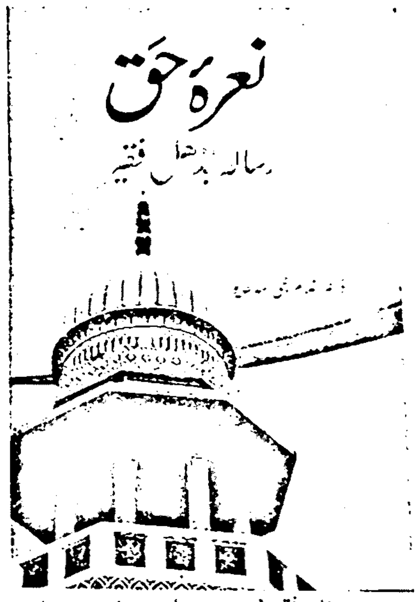

رسالہ بڌل فقير 'نعرهء حق' تي نظر وجهنداسين تہ معلوم ٿيندو تہ هيءُ رسالو بيدل سائينءَ جي ڪالم جي اردو نثري ترجمي تي مشتمل آهي، جيڪو بيدل فقير مئنيجمينٽ ڪميٽي شڪارپور طرفان نومبر 2008ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. رسالي ۾ هڪ صفحي تي سنڌي يا سرائڪي ڪلام ڏنل آهي، ان جي سامهون واري صفحي تي اردو نثري ترجمو ڏنو ويو آهي. گڏوگڏ بيدل سائينءَ جي سرجيل لولي ڏني وئي آهي، جنهن جو منظوم ترجمو مقصود گل صاحب جو ڪيل آهي. 656 صفحن واري هن رسالي ۾ ساجد سومري جي مقدمي سميت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي ۽ ڊاڪٽر حبيب الله صديقيءَ جا بہ اکر پڻ شامل آهن.

ڊاڪٽر غلام نبي سڌائي وڏي محنت سان قرآني آيتن، حديث، تصوف جي نُڪتن ۽ ٻين شاعرن جي ڪلام جا مثال پيش ڪري بيدل سائينءَ جي ڪلام ۽ ان جي اهميت کي ثابت ڪرڻ ۾ وسان ڪونہ گهٽايو آهي. رسالي ۾ پروف جون ڪيتريون ئي غلطيون ٿيون ڏسجن.

غور ڪبو تہ بيدل سائينءَ جي ولادت جو سال رسالي جي صفحي 21 تي 1856ع ڄاڻايل آهي، جڏهن تہ اصل سال 1865ع آهن.(9)

ڪتاب ۾ 22 صفحي تي بيدل سائينءَ جي همعصر بزرگ شاعرن جي ولادت ۽ وفات جا سال بہ غلط ڏنل آهن، مثال طور بيدل سائين 1869ع ۾ وصال ڪيو، جڏهن تہ بيدل سائين 1872ع ۾ وصال ڪيو هو(10)، سيد رکيل شاهہ جي ولادت 1842ع ۽ وفات 1939ع لکيل آهي. حقيقت ۾ سندن جنم 1846ع ۽ وفات 1940ع ۾ ٿي (11). رسالي جي صفحي 34 تي ڄاڻايو ويو آهي تہ بيدل سائين حياتيءَ جون 83 بهارون ماڻيون، پر ائين نہ آهي، بيدل سائين 74 ورهين جي ڄمار ماڻي.

هن رسالي ۾ بيدل سائينءَ جي ڪلام جو ترجمو معياري آهي. ڏکين لفظن جي معنيٰ هن رسالي ۾ بہ شامل آهي.

هتي هڪ نشاندهي ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل ڪتاب 'ڪافيون' جلد پهريون ۾ بيدل سائينءَ جي هڪ اهڙي ڪافي نظر کان گذري آهي، جيڪا ڪنهن به ڇپيل رسالي ۾ شامل نه آهي. منهنجو خيال آهي ته هڪ ڪافيءَ جو رهجي وڃڻ اهو خدشو ٿو ظاهر ڪري ته ممڪن آهي سندس ٻيو به ڪلام ڪٿي ڪنهن قلمي نسخن ۾ شامل هجي، جنهن تي نئين سر تحقيق ٿيڻ گهرجي. ڊاڪٽر صاحب جيڪا ڪافي ڏني آهي سا هيءَ آهي:

الٽي بازي عشق جي آهي، درد بنا ٻيو سمجهي ڪير،
هيءَ جا ڪار ڪسڻ جي آهي، راند ڪٽي ڪو شير دلير،
باهه برهه جي ٻرڪا ڏيوي، مچ ۾ گهڙي ڪو مرد مٺير،
جيئري پنهنجي جان جلائي، ٻڙ ۾ پائي ڪو ڪو پير.
سمجهه "بيدل" تون ڳجهه جون ڳالهيون، لاهوتيءَ ري لکنو ڪير.(12)

سنڌ ڌرتيءَ جي ڪيترن ئي قلمڪارن وقت به وقت بيدل فقير جي سوانح ۽ ڪلام تي قلم ڪڻي پاڻ ملهايو آهي. ان سلسلي ۾ مختلف ليکڪن جا مضمون ۽ مقالا ڇپيل آهن، جن تي تفصيل سان لکڻ جي ضرورت آهي. هتي اهو ذڪر ڪرڻ لازمي ٿو سمجهان ته بيدل سائين متعلق غلام محمد بلوي 'ڪليات بيدل فقير' جي عنوان سان ايم.اي سنڌيءَ لاءِ 1961ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ مونوگراف لکيو هو(13). جنهن کي شايع ڪرايو وڃي. ان کان علاوه سنڌي ادب جي تاريخن ۾ بيدل فقير جو تذڪرو ڏسنداسين ته معلوم ٿيندو ته لعل سنگهه اجواڻي 'سنڌي ادب جي تاريخ' ۾ بيدل سائينءَ جو مختصر تذڪرو ڪيو آهي ۽ 'قطب شاهه جي ڪلام' جي مقابلي ۾ بيدل سائينءَ جي شاعري ۾ گوناگونيت سرس هجڻ جو اعتراف ڪري رهيو آهي (14)."

سنڌي ادب جي ٻين تاريخن ۽ ان سان وابسته موضوع جي ڪيترن ئي ڪتابن ۾ بيدل فقير کي نظر انداز ڪيو ويو آهي. محمد صديق ميمڻ 'سنڌ جي ادبي تاريخ' ۾ بيدل سائينءَ جو تذڪرو نه ٿو ڪري، حالانڪ سندس همعصر مرحوم عبدالغفور 'مفتون' همايوني جو ٿذڪرو ڪتاب جي صفحي 482 تي ڪيو آهي (15).

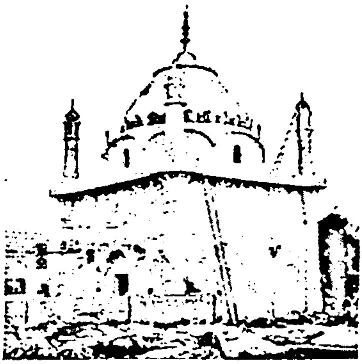

درگاهه

حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي 'سنڌي ادب جي مختصر تاريخ' ۽ 'سنڌي ادب جو تاريخي جائزو'، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو مرحوم 'سنڌي ادب جي مختصر تاريخ' ۽ 'سنڌي ادب جي تاريخ' (ٽي جلد) ۾ به بيدل فقير جهڙي صوفي شاعر کي نظرانداز ڪيو آهي. اها وڏي ناانصافي آهي جو اڪبر لغاري واري 'سنڌي ادب جو مختصر جائزو' ۽ مختيار احمد ملاح جي لکيل 'سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو' جهڙن ڪتابن ۾ به بيدل فقير نايا آهي. ڊاڪٽر عبدالجبار'عابد' لغاري جي لکيل 'سنڌي شاعريءَ جي مختصر تاريخ' (16) جهڙي وشال موضوع واري مختصر مجموعي ۾ به صفحي 77 ۽ 78 تي به پيرا هن بزرگ شاعر جو نالو ظاهر ڪيو ويو آهي. اهي ڪتاب جيتوڻيڪ شاگردن جا مونجهارا دور ڪندڙ ثابت ٿين ٿا، اتي مشڪلاتون پيدا ڪرڻ جو ذريعو پڻ آهن. جيتوڻيڪ هن بزرگ شاعر جي ڪلام کي مختلف ادبي شخصيتن ڪنو ڪري شايع ڪرايو آهي، جنهنڪري هن بزرگ جو فڪر اعليٰ ادبي منزل تي پهتو آهي، جيڪو سندس حق آهي.

حوالا ۽ وضاحتون

1- راجاڻي آنند رام طوطلداس: 'رسالو بيدل فقير'، منظور بڪ اسٽور، شڪارپور ڇاپو ٽيون 1999ع، ص 4

2- ساڳيو، ص 18

3- سرڪي، نياز: (مرتب) 'رسالو بيدل فقير'، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، ڇاپو پهريون 2005ع، ص 18

4- سڏايو، غلام نبي، ڊاڪٽر: (مترجم و مرتب) رسالہ بيدل فقير 'نعرہ حق' اردو، بيدل فقير مئنيجمينٽ ڪميٽي شڪارپور، اشاعت اول، نومبر 2008ع، ص 80

5- بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر: (مرتب) 'ڪافيون' جلد پهريون سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، ڇاپو پهريون 1985ع ص 288.

6- ڏسو حوالو 2، صفحو ساڳيو.

7- نياز سرڪي ۽ ڪان ورتل معلومات جي آڌار تي.

8- سنڌي، ميمڻ عبدالمجيد، ڊاڪٽر: 'سنڌي ادب جو تاريخي جائزو'، ڇاپو پهريون 2002ع، ص 183 ۽ نعرہ حق تان مدد ورتل.

9- بيدل سائين جي ولادت جي سال جي تصديق لاءِ هينيان ڪتاب ڏسجن:

- 'تذڪرہ شعراءِ سکر': ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادبي سوسائٽي سکر، ڇاپو پهريون اپريل 1965ع، ص 188.

- 'تاريخ سکر': رحيم داد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو پهريون 1992ع، ص 499.

- 'سنڌي بيت ۽ ان جي ارتقا': حبيب الله ڀٽو: حبيب پبليڪيشن شڪارپور، ڇاپو پهريون 1995ع، ص 219.

- 'منهنجو وطن منهنجا ماڻهو': لوڪ رام ڏوڏيجا: نيو فيلڊس پبليڪيشن، ڇاپو ٻيو، جون 1993ع، ص 120.

- 'مارو جي ملير جا': خادم حسين چانڊيو، گنج بخش ڪتاب گهر حيدرآباد، ڇاپو ٻيو، 05- 2004ع، ص 139.

- 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا': جلد پهريون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، ڇاپو پهريون، آگسٽ 2009ع، ص 560.

10- سڏايو، غلام نبي، ڊاڪٽر: مقالو 'بيدل جي شاعريءَ ۾ عشق جو تصور' (ڪتاب) 'عشق ڪيم اظهار' مرتب: ڊاڪٽر ڪليم لاشاري، بيدل يادگار ڪاميٽي روهڙي، ڇاپو پهريون 2001ع، ص 117.

11- جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر: 'سنڌي ادب جي تاريخ'، (جلد ٻيو) سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ڇاپو پهريون 2005ع، ص 200.

12- ڏسو حوالو 5، ص 289.

13- ڪينجهر (تحقيقي جرنل) سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي 1987ع ص 154.

14- اجواڻي، لعل سنگهه، هزاري سنگهه: 'سنڌي ادب جي تاريخ' (سنڌيڪار: هيرو شيوڪاڻي) سنڌي ساهت گهر حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 2007ع ص 114.

15- ميمڻ الحاج محمد صديق خانبهادر: 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (ٻئي ڀاڱا گڏ) مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، ڇاپو ٽيون جون 2003ع ص 482

16- ڄاڻايل ڪتابن کي سامهون رکي لکيل معلومات.

ميرزا ڪاظم رضا بيگ

ميرزا سلطان حيدر بيگ جي غزل گوئي جو مختصر جائزو

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ميرزا سلطان حيدر بيگ مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن، سندن خاموش، مخلص، بي لوث ۽ سرگرم علمي شخصيت جي زندگي ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري لاءِ هڪ مختصر تحرير ناڪافي آهي. پاڻ فڪر و نظر، علم و ادب ۽ شعر و فن جي دنيا ۾ بيمثال شخصيت جو مالڪ هو. بلڪ هو اسان جي شعري روايت ۾ وڏي مقام جو حامل هو. آءٌ چند سرسري جملن ۾ سندس مقام کي متعين ڪرڻ جي ڪوشش ڪونه ڪري سگهندس، پر ائين ضرور چوندس ته پنهنجي دور ۾ ڪنهن شاعر کي اهڙي همه گير مقبوليت حاصل نه ٿي سگهي آهي، جهڙي ميرزا صاحب جي حصي ۾ آئي آهي ۽ اهلِ ذوق جي دل ۾ جيڪو مقام ڪيس مليل آهي، سو سراسر سندس حق هو.

ميرزا سلطان حيدر بيگ ولد مرزا علي محمد بيگ مظفر، 16 سيپٽمبر 1927ع مطابق 19 ربيع الاول سنه 1346هه بروز جمع ٽنڊو آغا، حيدرآباد ۾ پيدا ٿيو. ميرزا سلطان حيدر بيگ جي ڏاڏي ميرزا قربان علي بيگ، سال 1932ع جي سندس رسم بسم الله جي ادائگي ڪري، ڪيس پرائمري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ آسودي مل پرائمري (هاٿوڪو سيٺ حافظ پرائمري اسڪول) ڦليلي لڳ داخل ڪرايو ۽ ڪيس رات جو پاڻ درس ڏيندو رهندو هو. درسي تعليم سان گڏ ديني تعليم به حاصل ڪندو پئي آيو.

ميرزا صاحب پنهنجي ئي جاءِ تي، ۾ ڪيس شاعريءَ جي اصلاح لاءِ نهايت جاڻو ۽ شفيق استاد مليا، جن مان پهريون سندس ڏاڏو ميرزا قربان علي بيگ 'قربان'، ٻيو والد ميرزا علي محمد بيگ 'مظفر'، ٽيون ميرزا علي بخش 'بيگ ڪوثر' ۽ چوٿون ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' هئا. شاعريءَ جي شروعات، 1- محرم 1361هه مطابق 19 جنوري 1942ع کان ڪيائين. هيءُ اهو سال هو، جنهن ۾ پوري ٽنڊي ڪنڊ ۾ "تيرهن سؤ صد سالہ يادگار حسيني" جي ياد ۾ جلسا ۽ مشاعرا ٿيڻ لڳا. امام بارگاهِ علي آباد ٽنڊي آغا ۾ پڻ اهڙو مشاعرو ٿيو. ان وقت مرزا سلطان حيدر بيگ جي عمر تقريباً 15 سال هئي، جڏهن پاڻ هي سلام:

مظلوميت جو صبر نه آهي شمار ۾.

لکي والد کي اصلاح لاءِ ڏنائين، جنهن سلام تي ضروري اصلاح ڪئي ۽ فن عروض متعلق ڪيس ضروري سمجهاڻيون به ڏنيون. ميرزا سلطان حيدر بيگ وقتاً فوقتاً اردو شاعري ۾ سيد نثار حسين جعفري کان به اصلاح ورتي. مطلب ته هن کي وڏن وڏن استاد شاعرن جي رهنمائي حاصل ٿي، سندن پهريون تخلص "ظفر" ۽ پوءِ "سلطان حيدر" هو.

ميرزا سلطان حيدر بيگ کي ننڍي هوندي کان گهر ۾ ئي علمي ۽ ادبي ماحول نصيب ٿيو، ۽ هن جي ذوق ۽ شوق جي تڪميل ٿيندي رهي. فارسي ۽ اردو جي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين. ڪيس شعرگوئيءَ سان گڏ مشاعرن ۾ شريڪ ٿيڻ جو بيحد شوق هوندو هو. اهڙن مشاعرن ۾ ڪورين جي پڙ ۾ بزمِ خليل، بزمِ طالب المولىٰ، (هالا ۾ لطيف آباد) ۽ ٻين هنڌن تي ٿيل مشاعرا شامل آهن. جنهن ۾ ان وقت جا ناميارا شاعر شريڪ ٿيندا هئا. ازانسواءِ هو، ٻين پاسن تي ٿيل ادبي ڪانفرنس ۾ به شعر ڳاهي موڪليندو رهندو هو. مطلب ته شاعري ۽ مشاعرن جو ذوق، چوٽ چڙهيل هوس. پاڻ نه رڳو مشاعرا پڙهيا، پر ٽنڊي آغا امام بارگاهِ علي

آباد ۾ بزمِ ڪوثر پڻ قائم ڪئي، جنهن ۾ ميرزا عباس علي بيگ ’عباس‘، ميرزا حامد علي بيگ، ميرزا غلام مصطفيٰ بيگ ’عاشق‘، ميرزا غلام عباس بيگ ’وفا‘، ۽ ميرزا سڪندر علي بيگ شريڪ ٿيندا هئا.

1970ع ڌاري پاڻ پنهنجي والد جي نالي سان ”بزمِ مظفر“ جو بنياد رکيو، جنهن ۾ سيد حيدرشاهه، سيد احسن الهاشمي، ميرزا عباسي علي بيگ، ميرزا حامد علي بيگ، ميرزا غلام مصطفيٰ بيگ ’عاشق‘، ميرزا سڪندر علي بيگ، ميرزا فتح علي بيگ ’شاهد‘، ميرزا قربان علي بيگ مختار، مرزا فياض علي بيگ، ميرزا علي تقي بيگ، ڊاڪٽر ميرزا امام علي بيگ افسر ۽ ميرزا ڪاظم رشا بيگ ’ڪاظم‘ ڪندا رهيا ۽ اهو سلسلو اڄ ڏينهن تائين قائم و دائم آهي.

هر ڪنهن ذي حسن کي منزلِ حيات پوري ڪرڻي آهي، اهڙيءَ طرح ميرزا سلطان حيدر بيگ 6-فيبروري 2005ع ۾، پنهنجي حياتيءَ جي منزل پوري ڪري دارالفنا کي ڇڏي، دارالبقا ڏي راهي ٿي، پوين کي داغ مفارقت ڏيئي هليو ويو.

ميرزا سلطان حيدر مرحوم پنهنجي علمي ۽ ادبي نُڪتهء نظر سان، خصوصاً سنڌي غزل جو معياري شاعر ۽ ناقد مڃيو وڃي ٿو، جو پاڻ فن علم عروض جي فني اصولن، موشگافين جو پابند آهي: غزل، پنهنجي هيئت جي اعتبار سان نج فارسي صنف آهي، ان جي لوازمات ۽ فني متعلقات کي ادب ۾ هڪ انفرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ فارسي ۽ اردو غزل جي ترويج ۽ نشر و اشاعت ۾ ميرزا سلطان حيدر بيگ جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو وڏو عمل دخل رهندو آيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اردو دان ناقدن جيڪي عروضي فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي ميرزا سلطان حيدر بيگ سنڌي اديبن سان گڏجي روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات، سڪنات جا قاعدا، عربي ۽ فارسي بحر، عيوبا ۽ فڪِ اضافت، تنافر، تنقيد ۽ تحقيق جا مباحث، سنڌي ادب ۾ مروج ڪرائڻ تي ميرزا سلطان حيدر بيگ جو اهو ڪردار رهيو.

ميرزا سلطان حيدر بيگ، سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي زبانون ڄاڻندو هو. هڪ مشاق ۽ استاد شاعر به هو ۽ بلند پايه جو اديب به هو، بلڪ هڪ سخن سنج، فهم، سخن گستر ۽ سخن گو ۽ نقاد به هو. ايترين خوبين جو هڪ هنڌ گڏ هجڻ پنهنجي جاءِ تي ڪرامت کان گهٽ نه آهي. ڪيس شاعريءَ ۾ هڪ انفرادي مقام حاصل هو. سندس ڪلام ۾ زبان سليس ۽ رنگين آهي. هڪ قادرالڪلام ۽ ڪهنه مشق شاعر هجڻ جي ثبوت ۾، سندس مرثيه، سلام، حمد، نعت، مثنوي، منقبت، رباعيون، نوحه، قصيدا، قطعات پيش ڪري سگهجن ٿا. سندن غزليات ۾ تخيل جي بلنديءَ سان گڏ استعاري ۽ ڪنايي جو صحيح استعمال ۽ بندش جي چستي ۽ برجستگي نمايان خوبيون آهن.

بقول مرحوم عبدالقيوم صائب جي، ته عام طور تي اهوسمجهيو ويندو آهي ته ٽنڊي آغا جا ميرزا صاحبان، مرثيه گوئي ۾ مهنمڪ رهندا پيا اچن، پر ميرزا سلطان حيدر بيگ جي ڪلام کي پڙهي اِها راءِ بدلائڻي پوي ٿي. آءٌ ته ائين چوندس ته ميرزا سلطان مذهبي شاعري، يعني، مرثيه، سلام، نوحه وغيره سان گڏوگڏ غزل جو به دلداده آهي. اڇو ته ان ڏس ۾ سندن شاعريءَ، خاص طور تي غزل جو جائزو وٺون.

غزل، هڪ اهڙي صنف سخن آهي، جنهن پنهنجي قالب ۾ ڪيترين انقلاب آفرين تبديلين کي جاءِ پئي ڏني آهي. سندس جهوليءَ ۾ هڪ طرف حسن ۽ عشق جون شوخيون ۽ شرارتون آهن ته ٻي طرف عشق جون سرمستيون ۽ سرشاريون به، غزل هر دور ۾ زنده رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته هي هر دور جي بدلجندڙ قدرن جو ساٿ ڏئي ٿو، غزل کي فقط داخليت زده صنفِ سخن سمجهڻ هڪ وڏي بي انصافي ۽ تنگ نظر آهي.

غزل اسان جي شعر ۽ ادب جو ناقابل فراموش سرمايو پڻ آهي، اسان جي متقدمين ۽ نون

شاعرن جو تقريباً ڏيڍ سؤ سال جو بيش بها علمي ۽ ادبي خزانو اسان وٽ غزل جي صورت ۾ موجود آهي. غزل اسان جي ادبي روايتن ۽ فڪري ارتقا جو هڪ اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ اسان پنهنجي شاعرن جي بيش بها علمي ۽ ادبي خدمتن جو عڪس ڏسي سگهون ٿا.

غزل جي شاعري دل جي لطيف ۽ داخلي جذبن جي شاعري آهي. هيءَ شاعري زندگيءَ کي حسن ۽ عشق جي لذتن سان سرشار ڪري ٿي، جنهن ڪري انسان غم ۾ به هڪ راحت محسوس ڪري ٿو، ڏک ۽ ڏوجهرا، محرومي ۽ مايوسي، نااميدي ۽ ناڪامي، احساس ۽ ارمان، هي اهي جذبا آهن، جي انساني زندگيءَ جو هڪ جزو آهن، جن کان انسان سدائين پاڻ بچائي نٿو سگهي، مگر اعليٰ قسم جي شاعري انهن ئي جذبن کي هڪ نئين روپ ۾ پيش ڪري ٿي، ۽ انسان گهٻرائجي، مري وڃڻ بدران انهن جذبن کان زندگيءَ جو حُسن، حوصلو ۽ ادراڪ حاصل ڪري ٿو. هر نااُميديءَ جي ڪاري رات مان صبح جو نُور نروار ڪري ٿو، خزان ۽ بهار جي سرهاڻ پکيڙي ٿو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي غزلن ۾ اهڙا ڪيترائي شعر نظر اچن ٿا، جي غمن جي اٿاهه گهراين مان پيدا ٿيل رجائيت، حسن ۽ دلڪشيءَ جا مظهر آهن. جيئن ميرزا سلطان حيدر فرمائي ٿو:

سلطان ديارِ عشق و محبت ۾ پائي پير
غيرن کي رازدار ڪيم هاءِ ڇا ڪيم،
شرم کان چنڊ لڪي ٿو ڏسي جنهن کي،
اهڙي پنهنجي محبوب جو مٽ ڪين ڪي پايان ڪنهن کي.

ورهاڱي کان پوءِ سنڌي غزل ۾ زبان ۽ بيان جا نوان تجربا پڻ ٿيا، غزل جي پراڻي رمزيت، نئين ماحول جي اشاريت سان روشناس ٿي، جنهن ڪري غزل ۾ مروج پراڻن روايتي لفظن ۾ هڪ نئون رنگ ۽ نئون مفهوم پيدا ٿيو، مثلاً: صبح، شام، اوندهه، قفس، جام، بهار، خزان، صبا، صياد، جفا، چمن، مقتل، ادا، ناز، غمزه، رهبر، قافلو ۽ طوفان وغيره. ميرزا سلطان حيدر اهي سڀ الفاظ هڪ مخصوص مفهوم ۽ اشاريت سان ڪم آندا آهن:

بهار هوندي چمن ۾ صبا اچي ئي نه ٿي،
وڇائي دوش تي زلفِ رسا اچي ئي نه ٿي.
گردنِ حسن تي خون عشق جو ثابت آهي،
رقص ۾ جام ۽ مينا کي حيا ئي نه ٿي.

•

اسا سان، ناز سان غمزه سان شوخي سان شرارت سان،
نهاريو يار جي هيڪر خبر ناهي ته ڇا ٿيندو.

•

پنهنجون خوشيون ۽ پنهنجون تمنائون خواه مخواه،
وابستهءِ بهار ڪيم هاءِ ڇا ڪيم.

•

خدا ڄاڻي ته دل ۾ مه لقا اڄ تنهنجي ڇا آهي،
قيامت خيز ٿي تنهنجي ته اڄ هرهڪ ادا آهي.

ميرزا سلطان حيدر جو غزل انهن ٿهيل ٺڪيل فارسي ترڪيبن کان پاڪ نظر نه ٿو اچي، جي اردو شاعريءَ جي اثر هيٺ سنڌي غزلن ۾ به عام طور استعمال ٿينديون آهن. ميرزا صاحب جي غزل ۾ ڪيتريون ئي نيون ترڪيبون پڻ استعمال ٿيل آهن، جنهنڪري زيرِاضافت ۽ نون غني جو جابجا استعمال ملي ٿو.

غزل پڻ ڪافيءَ وانگر هڪ غنائي صنف آهي، جنهن کي تغزل وڌيڪ اثرائتو، مئو ۽ سريلو بنائي ٿو. تغزل جي وضاحت لاءِ ايترو ضروري آهي ته سوز و گداز، ميناج، لهجي جي نرمي ۽ شگفتگي، لطافت ۽ حسن بيان، اهي سڀئي خوبيون تغزل جي هڪ ئي لفظ ۾ سمائجي وڃن ٿيون. هيٺ ڄاڻايل مثال حسن تغزل جو بهترين نمونو آهي:

اوج تي حسن جو شباب آيو،
دل جي دنيا ۾ انقلاب آيو.

•

هي صحرائي حسينه آهي هر زينت کان بيگاني،
ٿيو جسم ياسمين هن جو بهار صبح عرياني.

•

جي يادِ سرمئه چشمه پريرو ۾ ڪريان گريو،
ته اشڪن جو تسلسل ٿيندو تسبيح سليماني.

•

عشق کي چئو تہ کٽي شربتِ ديدار اچي،
درد دل جو متان محتاج دوا ٿي نہ پوي.

ان طرح اينٺو غور سان تون چنڊ کي نہ ڏس،
تنهنجي ٿي حسن کي متان تنهنجي نظر لڳي.

غزل جي صنف ايراني شعر جي ذريعي سنڌ ۾ مروج ٿي. اهوئي سبب آهي جو سنڌي غزل جو مزاج گويا فارسي غزل جو عکس آهي، ائين جيئن آواز جو پڙاڏو. يعني سنڌي غزل ايراني غزل کان متاثر آهي ۽ انهيءَ جي ئي رنگ ۾ رڱيل آهي. ايراني غزل جو هڪ مخصوص مزاج آهي ۽ ان جون مخصوص ترڪيبون ۽ تشبيهون آهن. سنڌي غزل جي شاعرن بہ اهي ئي ساڳيون ئي تشبيهون ۽ تمثيلون، ترڪيبون ۽ محاورا استعمال ڪيا آهن، گل ۽ بلبل، شمع ۽ پروانو، ساقي ۽ شراب، جام ۽ مينا، فارسي غزل جون مخصوص خصوصيتون آهن. سنڌي شاعرن بہ اهي ئي علامتون ۽ تمثيلون عام جام استعمال ڪيون آهن. مرحوم ميرزا سلطان حيدر جيتوڻيڪ سنڌي زبان جو هڪ منفرد غزل گو شاعر هو، ان هوندي بہ هو غزل جي انهن مخصوص علامتن کان پنهنجي غزل کي پري رکي نہ سگهيو آهي. سندس غزل ۾ انهن علامتن ۽ تمثيلن، ترڪيبن ۽ محاورن جو استعمال نظر اچي ٿو. البتہ ايترو آهي تہ هن ان رنگين غزلن ۾ هڪ نئون رنگ ۽ ڍنگ پريو آهي، جنهن ڪري سندس غزل ۾ روايت سان گڏ انفراديت بہ پيدا ٿي پئي آهي. هيٺين شعر ۾ هو پنهنجي محبوب کي "شمع جي مانند" ڪوني ٿو ۽ چوي ٿو تہ، شمع، محبوب جي عشق ۾ مون کي آهي، تڏهن هرڪو ڀڏي چوي ٿو الحذر:

جلايو شمع جي مانند جي مون کي هن عشق،
چوي ٿو هرڪو ڏسي الحذر ڪڏهن نہ ڪڏهن.

ايراني شاعريءَ ۾ گل ۽ بلبل جو ذڪر عام آهي، سنڌي شاعرن بہ انهيءَ روايتي انداز ۾ گل ۽ بلبل جو ذڪر ڪيو آهي، انهيءَ روايت ڏانهن اشارو ڪندي ميرزا صاحب چيو آهي:

والله حسن و عشق جي هي ڪاميابي ڏس،
گل محو عندليب تہ بلبل نثار گل.

سنڌ جي شاعرن انهيءَ روايت کي فقط روايت ڪري قبول ڪيو آهي، ۽ پڻ حقيقت جي نظر سان نہ ڏٺو آهي. حقيقت اها آهي تہ، سنڌ ۾ بلبل، گل جي مٿان ڦيرا پائيندي نظر نہ ايندي آهي. ميرزا سلطان حيدر روايت پسندي سان گڏ حقيقت پسند شاعر آهي. هن انهيءَ حقيقت تي سوچيو آهي، هو چوي ٿو تہ منهنجو مشاهدو انهيءَ ڳالهہ جي تصديق نہ ٿو ڪري تہ بلبل ڪڏهن گل تي ساهہ صدقو ڪيو آهي. انهيءَ ڪري هوسنڌي شاعرن تي تعجب جو اظهار ڪندي چوي ٿو تہ اهڙيءَ حالت کان پوءِ سنڌ جا شاعر ڪيئن انهيءَ ڳالهہ جو اظهار ڪن ٿا تہ، گل تي بلبل فدا آهي:

ڪين ڪي بلبل فدا گل تان آهي سلطان ٿي،
باغبان چئي ٿو، ٿيو گل جانِ جانِ عندليب.

ساقي، مئخانو، جام ۽ مينا ايراني ثقافت جا اهڃاڻ آهن. ايراني غزل جيئن تہ ايراني ثقافت جي ترجماني ڪري ٿو، انهيءَ ڪري ايراني غزل ۾ انهن ڳالهين جو ذڪر ملي ٿو. سنڌي شاعرن بہ مئي ۽ مئخانو، جام ۽ مينا جون علامتون استعمال ڪيون آهن. حالانڪ محفلن ۾ شراب پيئڻ جو اهو نمونو نہ هو، جيڪو ايران ۾ هو، سنڌيءَ شاعري ايران غزل جي روايت جي پابندي ڪندي شراب ۽ ساقي، مينا ۽ جام جون علامتون ۽ تمثيلون آنديون آهن. مرزا سلطان حيدر مرحوم بہ پنهنجي غزل ۾ اهڙو روايتي رنگ پيدا ڪيو آهي. البتہ ايترو آهي تہ، هو ان ۾ جدت ۽ انفراديت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. مثلاً هيٺين شعر ۾ مينا ۽ شراب جو ذڪر ڪيو، هو چوي ٿو تہ:

شرابِ ڪنهہ آڻن ٿا نوان ساغر بہ آڻن ٿا،
ٿي اڄ آهي تہ مئخاني ۾ ڪنهن ميڪش جي مهماني.

غزل جي معنيٰ آهي حسن ۽ عشق جو ذڪر. انهيءَ ڪري تغزل، غزل جي جان سمجهيو

وڻندو آهي. تغزل کان سواءِ غزل بي روح، ڦڪو ۽ ٻُسو ٿي پوندو آهي. حسن ۽ عشق جي ذڪر جي سلسلي ۾ به غزل جون مخصوص روايتون آهن، نه فقط ايترو، پر سنڌي شاعرن تشبيهون به گهڻي قدر ايراني غزل جون روايتي تشبيهون استعمال ڪيون آهن. ايراني غزل جي روايت موجب، محبوب کي سنگدل، ستمر ڪندڙ، گهائل ڪندڙ ۽ قاتل سڏيو ويو آهي. محبوب جي لاءِ صنم جو لفظ به غزل ۾ تمام گهڻو استعمال ٿيندو آهي، جيڪو ابروءَ جي سان پنهنجي عاشق کي گهائل ڪري ڇڏي ٿو، مثلاً:

ستم، آزار، ظلم و جور بس تنهنجي وفا آهي،
صنم آخر صنم آهي، نڪي هرگز خدا آهي.

ٻيا ٿيو شور غل ان واسطي جي ڪوچي ۾،
ڪيو دلدار هٿ خنجر خبر ناهي ته ڇا ٿيندو.

غزل ۾ محبوب جو جيڪو تصور پيش ڪيو ويندو آهي، ان ۾ ڏيکاريو ويندو آهي ته شاعر ان جو سچو عاشق آهي، پر هو پنهنجي سچي عاشق کي ته نڪرائي ڇڏيندو آهي، يا ان کي تڪليفون ڏيندو آهي، ان جي مقابلي ۾ ٻئي ماڻهوءَ سان کِلي خوش ٿي گذاريندو آهي، حالانڪ اُهو هن سان مخلص ۽ سچو نه هوندو آهي. غزل جي روايتن موجب هن کي رقيب سڏيو ويندو آهي. شاعر رقيب کي ننديندا ۽ پٽيندا آهن ۽ ان جي بدگوئي ڪندا آهن. اسان جا سنڌي شاعر به غزل جي انهن روايتن جا پابند آهن، ميرزا سلطان حيدر روايتي انداز ۾ رقيبِ "روسيہ" يعني "منهن ڪارو" سڏي ٿو، ۽ محبوب کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته، ان کي روسيہ رقيب کان آڏي پڇا ڪرڻ کپي:

فرياد تي رقيب جي، آڏو حبيب،
ان روسيہ رقيب کان آڏي پڇا ڪجي.

غزل جي اها خوبي آهي ته، محبوب جي حسن کي مختلف تشبيهن ذريعي وڌيڪ حسين، وڌيڪ پُرڪشش ۽ وڌيڪ پُراثر ڪري بيان ڪيو ويندو آهي. ان سلسلي ۾ نهايت خوبصورت تشبيهون استعمال ڪيون وينديون آهن. ميرزا سلطان حيدر رنگين شاعر آهي ۽ ان جي شعر ۾ جا بجا حسن ۽ رنگيني نظر ايندي. هن پُرڪشش ۽ رنگين تشبيهن جي ذريعي شعر ۾ حسن جي خوبصورتي آندي آهي، گل هڪ خوبصورت شيءِ آهي، جنهن کي هرڪو چاهيندو آهي، پر ميرزا سلطان پنهنجي محبوب کي چوي ٿو ته مڪڙيون غمگين آهن ۽ پتہ به خشڪ ٿي ويا آهن، جو ڪنهن مہ لقا جي هجر گل جي دل فگار آهي:

خاموش غنچہ گل به ته پزمرده برگ خشڪ،
ڪنهن مہ لقا جي هجر ۾ ٿي دل فگار گل.

هينئين شعر ۾ محبوب جي جلون جي فراواني ۽ دلبر جي تنگ داماني کي ڪهڙن نہ خوبصورت لفظن ۾ بيان ڪيو اٿس:

ڏسي هرهڪ طرف تنهنجي ٿي جلون جو فراواني،
محال آهي ٿئي دلبر نظر جي تنگ داماني.

۽ وري ڪٿي محبوب جي زلفن جي تصور ۾ شاعر جي دل اٽڪيل آهي ۽ هُتي محبوب پنهنجي زلفن وانگر پريشان آهي:

زلفن جي تصور ۾ سندم دل آهي اٽڪيل،
زلفن جي طرح پاڻ پريشان نظر آيو.

انهيءَ روايتي انداز جي باوجود ميرزا سلطان حيدر جو غزل منفرد رنگ رکي ٿو. هن نہ فقط حسن ۽ عشق جو ذڪر ڪيو آهي، پر پنهنجا تجربا ۽ مشاهدا، جذبات ۽ احساسات به بيان ڪيا اٿس، ته ماحول جي مايوسين ۽ محرومين جو به ذڪر ڪيو اٿس. اخلاقي نڪتا به نروار ڪيا اٿس، ته تصوف جا راز ۽ رمزون به بيان ڪيون اٿس. هو قادر جي قدرت تي غور فڪر ڪري حيران ٿي وڃي ٿو ۽ بي اختيار ٿي چوي ٿو ته:

لکين سر نا ٿين صدقي محبت تان سدائين پر،
خدا ڄاڻي ڪيو ڪنهن آهي رسم امتحان پيدا.

انڪري معلوم ٿيندو ته ميرزا سلطان روايت جي پابندي به ڪئي آهي، ته ان سان گڏ پيشڪش جي انداز ۾ جدت ۽ انفراديت به پيدا ڪئي اٿس، جنهنڪري سندس شعر، غزل جي شاعرن ۾ اهم حيثيت رکي ٿو.

ميرزا سلطان حيدر بيگ، جيتوڻيڪ سنڌي زبان جو هڪ منفرد غزل گو شاعر هو، ان هوندي به هو غزل جي انهن تمام مخصوص علامتن کي پنهنجي شعر کي پاسيرو رکي نه سگهيو آهي. البته ايترو ضرور آهي ته هن غزل ۾ هڪ نئون رنگ ڀريو آهي، جنهنڪري سندس غزلن ۾ روايت سان گڏ انفراديت به نروار ٿئي ٿي.

ميرزا سلطان حيدر بيگ جو غزلن جو مڪمل ديوان آهي، جنهن ۾ معاشي ۽ معاشرتي حالتن جي پڻ چٽي عڪاسي ٿيل آهي. ازانسواءِ سنڌين جي جذبات ۽ احساسات جي ڀرپور ترجماني پڻ ڪئي اٿس. طنز و مزاح جي سلسلي ۾ سندن "ظريفاڻو شعر" به ملي ٿو.

ميرزا سلطان جو ذهني رجحان غزل سان هم آهنگ هو، انهيءَ ڪري غزل جو باڪمال شاعر مڃيو وڃي ٿو. ڪجهه نظم به چيائين، جن مان ڪيترا شاهڪار حيثيت رکن ٿا. مثلاً "حيدرآباد جو قلعو" (مسدس) سندس نظم پنهنجي حيثيت مڃرائي چڪو آهي. اهڙيءَ طرح حمد، نعت، مرثيه، سلام، نوحه، منقبت، مثنويون ۽ قطعا ۽ رباعين وغيره تي پڻ طبع آزمائي ڪئي هئائين. سندن سلامن جو مجموعو راقم الحروف "فراتِ عزا" جي نالي سان ترتيب ڏئي 2017ع ۾ شايع ڪرايو آهي.

"اصل شاعري رڳو ٺاهه ٺوهه يا تصنع ڪونهي ۽ نڪو اُها سوچيل سمجهيل ڪنهن مسئلي جو واضح بيان آهي. بلڪ اصل شاعريءَ جو بنياد هڪ اهڙي تخليقي قوت ۽ حرڪت آهي، جنهن جو واسطو مبهم تخيلاتي مواد سان آهي، ۽ اُن کي ئي پنهنجي ترقيءَ ۽ اظهار جي جستجو آهي. باقي جيڪڏهن شاعر کي سدائين اِها ڳالهه معلوم هجي ها ته سندس شاعريءَ جو هڪڙو متعين مطلب آهي ته پوءِ هو شعر لکي ڇا لاءِ ها؟

هڪ لحاظ کان شعر چيل ته اڳ ۾ ئي هوندو آهي، البته اُن جي تڪميل خود شاعر تي اهو منڪشف ڪندي آهي ته هو ڇا چوڻ گهري ٿو؟ دراصل ٿئي هيئن ٿو ته توڻي جو هو اُن ڪم جو آغاز ڪري چڪو هوندو آهي يا جنهن وقت هو اُن ۾ رڌل ٿئي ٿو، تڏهن به هو اُن جي اصل مقصد ۽ مفهوم تي حاوي نه هوندو آهي، بلڪ ابتو اُهو مفهوم ئي مٿس حاوي هوندو آهي. اِهوئي سبب آهي جو اُهڙي قسم جو شعر اسان کي 'تخليق' وانگر محسوس ٿئي ٿو ۽ نه دستڪاري يا ڪاريگريءَ جو ڪو نمونو. اهڙي شعر ۾ جادوءَ جو اثر ٿئي ٿو، جيڪو محض آرائش يا ٺاهه ٺوهه ذريعي پيدا ڪري نٿو سگهجي. اِهوئي سبب آهي جو جڏهن اسين اُن شعر جي معنيٰ يا مفهوم تي اصرار ڪرڻ لڳون ٿا ته اسان کي هيءَ جواب ملي ٿو: "اِهو شعر پنهنجيءَ معنيٰ جو پاڻ ئي دليل آهي..."

علامه آءِ.آءِ قاضي

("صوفي لاڪوفي" ص 145-146)

استاد لغاري

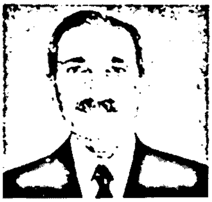

تِلا شاھ جي تباھ ٿيندڙ تاريخ

بزرگ تِلا شاھ وارو ماڳ مڪان ۽ قبرستان، ضلعي سانگهڙ جي شهر ڪنڊياري کان اولھ طرف، نئين آباد کان ڏکڻ ۽ پاڻويون شهر جي ويجهو موجود آهي. گرامر موجب، لفظ 'تِلا شاھ' اسم خاص، عدد واحد ۽ جنس مذڪر آهي. هيءُ لفظ ٻن گڏيل لفظن جو مجموعو آهي، يعني 'تِلا' + 'شاھ'. تِلا، عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي- تِلاوت يا تلاش وغيره. شاھ، فارسي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي- بادشاھ، حاڪم يا وڏو وغيره. ٻنهي لفظن کي ملائي، هڪڙو لفظ ٺاهبو، تہ ان جي معنيٰ ٿيندي تلاوت ڪرڻ جو شاھ ڪاريگر. بزرگ تِلا شاھ جي باري ۾، ڪنهن بہ قسم جي خاص ۽ بنيادي معلومات ملي ڪونہ سگهي آهي. صرف ايترو ٻڌايو وڃي ٿو، تہ هي بزرگ، خراسان مان آيو هو ۽ هتي اچي سڪونت اختيار ڪيائين. ڪهڙي سن يا ڪهڙي دور ۾ آيو؟ يا سندس پونئرن جو تعلق ڪهڙي قبيلي ۽ خاندان سان هو؟ اهڙي قسم جي ڄاڻ ڏيڻ کان، هتي جا رهواسي ۽ خدمتگار، ڪُلي طور تي قاصر آهن. اندازو آهي تہ هيءُ بزرگ، ٻارهين صدي هجريءَ ۾ هتي آيو هوندو. استاد محمد خان مري سروري صاحب ٻڌائي ٿو، تہ خراساني بزرگ، ڪلهوڙن جي آخري ايامن ۾ يا ٽالپرن جي اوائلي دور ۾، خراسان مان لنگهي، هتي سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. انهيءَ نسبت جي ڪري، کين 'خراساني' سڏيو وڃي ٿو. ٻڌائي ٿو مري بلوچ اڳ ۾ ڪلهوڙن جا مريد هوندا هئا، جيڪي بعد ۾، خراساني سيدن جي ڪرامتن سببان، سندن مريد ٿيا. بزرگ تِلا شاھ جي پيڙهيءَ منجهان، هن وقت سيد امجد علي شاھ خراساني سجاده نشين آهي. تِلا شاھ واري ماڳ مڪان کان ڪجھ مفاصلي تي اوڀر طرف، هڪ ٻئي بزرگ حضرت سيد لشڪر شاھ خراساني رحہ جن جي درگاھ بہ موجود آهي، جنهن جا پڻ ڪيترائي مري بلوچ ۽ ٻيا قبيلا ۽ ذاتين وارا مريد ۽ معتقد آهن.

منهنجو فرزند اياز علي لغاري صاحب، تِلا شاھ جا تباھ ٿيندڙ مقبرا روبرو ڏسڻ کان پوءِ، تحقيقي نڪتي کي اڳ رکندي ٻڌائي ٿو تہ: "هي مقبرا ۽ ٿُل، مري بلوچن جي سردارن جا جوڙايل آهن". البت اهو قوي گمان آهي، تہ هي مقبرا ۽ ٿُل، مري بلوچن جي قبيلائي سردارن، نوابن، اميرن ۽ اُمرائن، کان سواءِ، عباسين (ڪلهوڙن)، مغلن يا انهن جي فوجي سپہ سالارن، ڪمان ليڊرن ۽ بهادرن جي قبرن مٿان جوڙايل آهن. هر هڪ مقبري جي ماپ الڳ الڳ آهي. ايتريقدر جو انهن جي ڊزائين ۾ بہ ٿورو ٿورو فرق محسوس ٿئي ٿو. مقبرن جي اندر ٺهيل چٽسالي ۽ تصويرن جو بہ هڪ وڏو جهان ۽ سلسلو موجود آهي. جيڪو گلڪاريءَ کان ٿيندو، گهوڙي سواري، تير اندازي، مجلس بادشاهي، شينهن جي شڪارگوئي، مختلف ميون جي جنسن، مثلاً: انگورن جي ڇڳن، ڪيلي جي ڦرين، گدرن، ناريلن ۽ نارنگين وغيره تائين وڃي ٿو. اهي ميوات جون سموريون جنسون، روپري ٿالهن، يعني چانديءَ جي پليٽن ۾ رکيل ڏيکاريون ويون آهن. مقبرن جي اندر ديوارن تي، ڪاشيءَ جون رنگين سرون لڳل هونديون هيون، جيڪي گهڻي ڀاڱي هاڻي ڳر ٿي چڪيون آهن. ان کان علاوه عربي ۽ فارسي ٻولين ۾ لکيل عبارتون پڻ پڙهڻ جي لاءِ ملن ٿيون، جن ۾ مقدس قرآني آيتن کان علاوه، ڪلمہ طيب ۽ خُلفاء راشدين (يعني چئن يارن) جا اسم گرامي بہ اڪريل ۽ آويزان ڪيل آهن. البت ڪهڙو مقبرو، ڪهڙي نامور حاڪم، امير يا وزير وغيره جو آهي؟ ان بابت نالن ڳولڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي ويئي، جيڪا ڪنهن حد تائين ڪاميابيءَ سان همڪنار ٿي نہ سگهي. صرف ٻن مقبرن تي، بہ عدد نالا پڙهڻ ۾ آيا. انهن ۾ هڪ نالو آهي 'عمل نعمت الله معمار' ۽ ٻيو نالو آهي 'ساخت حسين معمار'. جيئن تہ 'معمار' عربي ٻوليءَ جو لفظ

آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي، تعمير ڪندڙ، اڏيندڙ، ناهيندڙ، رازو يا مستري وغيره. انڪري اندازو لڳائجي ٿو، تہ اهي اسمِ گرامي شايد انهن مسترين جا هجن، جن اهي مقبرا تعمير ڪيا ۽ جوڙيا. ليڪن انهن مقبرن ۾ ڪير ڪير مدفون آهن؟ انهن بابت پڪي ثابتي يا اصلي اسمن جو، ڪوبہ نالو نيشان وغيره نہ ٿو ملي. هن علائقي ۾ مري بلوچن جا ڪيترائي قبيلا آباد آهن. اگر اهي سمورا مقبرا ۽ ٿُل، صرف مري بلوچن جا هجن ها، تہ هتي جا مري بلوچ انهن جي سار سنڀال ۽ ضرور ڪن ها. هيءُ ٿُل ان ڪري بہ نظرانداز ٿيل آهن، جو سندن ويجها عزيز قريب هتي وينل ڪو نہ آهن. ماڻهن خزاني، ملڪيت ۽ دنيا جي ديڳن هٿ ڪرڻ جي لاءِ، ٿُلن جي اندران قبرون کوٽي، اهي ختم ڪري ڇڏيون آهن. هاڻي اسان کي اهو ڏسي ڏاڍو ڏک ٿئي ٿو، تہ هنن ٿُلن جي، تمام گهڻي بي حرمتي ٿي رهي آهي. ٿُلن جي اندر، واندن نوجوانن، موالين ۽ مجازي ماڻهن پاران، بينڪون ۽ نڪاٽا ناهي، پاڻي ۽ نشي آور بوتلون اڇلايون ويندون آهن. هيءُ تباهہ ٿيندڙ تاريخي ٿُل، هن وقت عاشقن جي اجهي، پناهہ گاهہ ۽ آرام جي طور تي استعمال ٿي رهيا آهن. شيخ اياز ڪيترو نہ خوب فرمايو آهي، تہ:

"اڄان بہ ٿُل تي هئا نڪاٽا، اڄان ڪي سنڪ سار ۾ ها.
سڳي وڳي ٿي، سنئين لڳين ڪي، بہ چار پکشو وهار ۾ ها.
جڏهن اسان خاڪ ٿي وياسي، تڏهن وسي ماڪ مئڪدي تي،
رنو صراحي، ڏٺو نہ ساغر، پياڪ پنهنجي خمار ۾ ها".

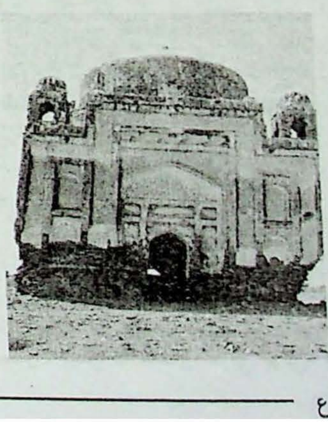

ٿِلا شاهہ جي قديمي قبرستان ڏسڻ ۽ گهمڻ جو موقعو بہ ٻي دفعا ميسر ٿيو آهي. آخري پيري تحقيق جي خيال سان، 25 مارچ سال 2019ع بروز سومر تي وڃڻ ٿيو، تہ ٿِلا شاهہ بزرگ جي مجاور، فقير غلام علي بن غلام محمد بن الهہ رکيو بن محمد فقير بن گلو فقير بن محمد فقير، ذات خاصخيليءَ سان ملاقات ٿي. حال احوال مان معلوم ٿيو، تہ هيءُ خدمتگار صرف روزي روٽي جي خيال سان هتي وينل آهن. باقي ڪين ڪنهن بہ قسم جي، ڪا بہ ڄاڻ يا معلومات مهيا ڪرڻ کان ڪُلي طور قاصر ۽ ڪورا آهن.

هڪ ڪان ڏيڍ ڪلوميٽر همچورس هن قبرستان جي اندر، تاريخي مقبرا ۽ ٿُل تعمير ٿيل هوندا هئا. هنن ٿُلن جي اندر مزارون بہ موجود هونديون هيون، پر هن وقت سمورا مقبرا ۽ ٿُل، قبرن کان خالي ۽ بلڪل پڙپانگ لڳا پيا آهن. چيو وڃي ٿو، تہ هنن ٿُلن جو تعداد 49 هوندو هو. جن مان 40 ٿُلن جا پُريل پڙا ۽ ڳاڙها دڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن جي ڪُٽپ ۽ سڃاڻپ ڪرڻ بہ مشڪل آهي. باقي ثابت سالم اٺ ٿُل وڃي بچيا آهن، جيڪي بہ هاڻي آخري ۽ پوين پساهن ۾، سڏڪي سڏڪي ساهہ ڪٽي رهيا آهن. هنن تعمير ٿيل مقبرن ۽ ٿُلن جي سِرن جي ساخت مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هي ٿُل ڪلهوڙا دور جا جوڙايل آهن. ٿُلن جي تعمير ۾ استعمال ٿيندڙ سرن جي ماپ، درسگاهہ چوٽياري، درسگاهہ سريواري، درسگاهہ ديهہ پوپي ۽ ڪپرو لڳ مير آدم خان مريءَ جي جوڙايل قبي واري ساڳي آهي. هرهڪ سر جي ديگهہ سالم 9 انچ، ويڪر 7 انچ ۽ ٿولهہ صرف ڏيڍ انچ پتريڪ آهي. هيءُ سرون ڪنهن لوهي ڪارب سان تيار ڪيل، صفا سڌيون ۽ لسيون ناهن ۽ ڪهريون ۽ کُرتريون آهن. انهن جي ماپ بہ ڪجهہ ڪجهہ گهاٽي واڌي معلوم ٿئي ٿي. هن سائيز جون سرون، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي گهر واري، سماج سڌارڪ مائي چامان جي جوڙايل مسجدن، مدرسن، مسافر خانن، خانقاهن ۽ ڪوٽايل کوهن ۾ استعمال ٿيل آهن. واضح هجي، تہ ميان نور محمد ڪلهوڙي جو دور، 1131 هجريءَ 1719ع کان وٺي، 1167 هجريءَ 1753ع تائين هو. شايد مذڪوره ٿُل انهيءَ دور جي درميان ۾ ئي جوڙايل هجن.

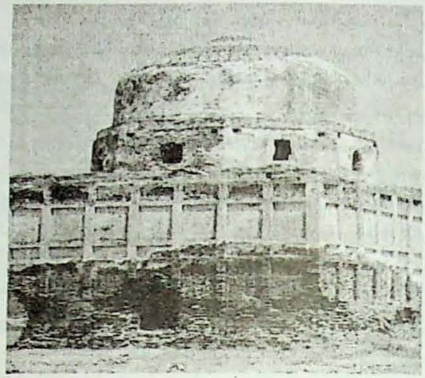

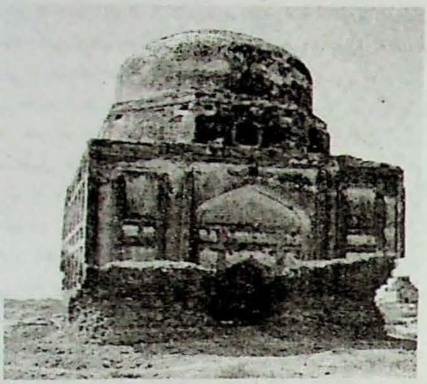

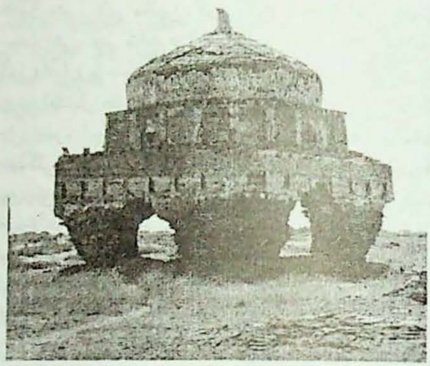

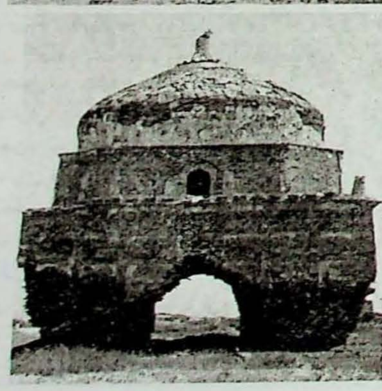

مارچ 25، سال 2019ع تائين، جيڪي سادا اٺ ٺُل پويان پسلهه ڪٽي رهيا هئا، ته اسان انهن جي ٻاهرين ماپ به ورتي، جيڪا هن ريت هئي: پهرين ۽ ٻئي نمبر ٺُل جي ماپ هڪ جيتري هئي. يعني هيءُ ٻيئي ٺُل، ٻاهرو ٻاهر هر چورس 20- 20 فوٽن جا تعمير ٿيل آهن. ٽيون مستطيل شڪل وارو ٺُل آهي، جنهن جي ڊيگهه 28 فوٽ ۽ ويڪر 24 فوٽ آهي. چوٿين نمبر وارو ٺُل، ڊيگهه توڙي ويڪر ۾ همچورس آهي. هن جي ماپ ٻاهرو ٻاهر، 24- 24 فوٽ ٿئي ٿي. پنجين نمبر واري ٺُل جي ٻاهرين ماپ 26-26 فوٽ آهي. هي به هر چورس شڪل ۾ تعمير ٿيل آهي. هن ٺُل جي اندر، ڪاشيءَ جي نيرين ۽ انتهائي سهڻين سِرن جو استعمال ٿيل آهي، جيڪو تمام گهڻو خوبصورت، دلپسند ۽ ڏسڻ وڻان آهي. ڇهون ٺُل، جيڪو انتهائي ڏاکڻي طرف کان تعمير ٿيل آهي، ته اهو به هر چورس آهي. جنهن جي ٻاهرين ماپ 26-26 فوٽ آهي. ستين ٺُل جي ماپ ڊيگهه ۾ سادا 27 فوٽ ۽ ويڪر ۾ 26 فوٽ آهي. اٺين ٺُل جي ٻاهرين ماپ هر چورس، يعني 23 - 23 فوٽ آهي. نائون ٺل اڌو اڌ ڪري چڪو آهي. انڪري سندس ڊيگهه جي صحيح ماپ معلوم ٿي نه سگهي، باقي سندس ويڪر جي ماپ 23 فوٽ آهي. هن نائين نمبر واري ٺُل جي اولهندي ديوار ڪري چڪي آهي. سندس مٿيون ڇت وارو گنبذ به اڌو اڌ موجود ڪونهي. هن جون صرف ڏکڻ، اوڀر ۽ اتر واريون ديوارون، اڌوريون اڌوريون باقي بيٺل آهن. هر هڪ ٺُل جي بنيادي اوساري ماپ چار ڪان سادا چار فوٽ آهي. هنن سيني ٺُلن جي اندر، سونهن خاطر ڪاريگرن ڪاشيءَ جون نيريون سهڻيون سرون لڳايون، انهن کي بيحد خوبصورت بڻايو. ڪاشيءَ جي سرن تي ڪنديل گلڪاري، بادشاهن، راڻين، راجائن، هاٿين، گهوڙن، شينهن، تيرن ۽ تلوارن جون تصويرون ڏسڻ وڻان هونديون هيون. هي تصويرون، پنجين نمبر ٺُل ۾ اڄ به ڏنڌليون ڏنڌليون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ڪنهن شاعر خوب چيو آهي: ”هڪ ڏنڌلي ڏنڌلي ياد اٿم، ڪجهه طوفان جي، ڪجهه ساحل جي“. هنن ٺُلن جي اندر ڪٽي ڪٽي خوبصورت پرين، پکين ۽ ٻين جانورن جون تصويرون، رنگين گلڪاريون ۽ چِٽساليون، اڃان اڄ به ٽورڙيون ٽورڙيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون.

سال 2009ع ۾، آءٌ، حڪيم امام بخش مگريو ۽ ٻڍل لاشاري صاحب، هتي پهريون ڀيرو پهتا هئاسين. ان وقت به اهي ٺُل زبون حاليءَ جا شڪار هئا. ان وقت اسان ڳڻپ ڪئي هئي، ته 9 ٺُل سڄا سارا ثابت موجود هئا، جيڪي تاريخ جي بيحسيءَ تي، اکين ۾ اکيون ملائي، اسان ڏانهن ڏسي رهيا هئا ۽ درد ڀري دانهن ڏيئي رهيا هئا. هنن مان ڪنهن ڪنهن مقبري ۽ ٺُل کي، ڇنني پاسن کان ڪليل دروازا هوندا هئا. ڇنني ڪُنبن جي مضبوط بنيادن کي، هاڻي ڪلر کائي چڪو آهي. بنيادي ڪُنبن جون صرف چوٽيون باقي وڃي بچيون آهن. جن کي ڏسندي ئي ماڻهو حيرت ۾ پئجي وڃي ٿو ته ”هي ٺُل اڄا ڪيئن بچيا بيٺا آهن؟“ اندر داخل ٿيڻ مهل ڊپ ٿئي ٿو، ته متان هي مٿان ڪري نه پون! ٺُلن جي اندر، دنيا جون ڊيگهون، يعني ملڪيت ڪيڻ جي لاءِ، ماڻهن کوهه کوٽي ڇڏيا آهن. اهوئي سبب آهي، جو شايد هتان جا لاش ڪڍي، ٻاهر اڇلايا ۽ گم ڪيا ويا هجن؟ هن وقت هي سمورا ٺُل، ڀرائتو روپ اختيار ڪري چڪا آهن. سال 2009ع ۾، هڪ ٺُل جي اندر، اسان داخل ٿياسين، ته ان ۾ هڪ خوفناڪ جهنگلي جانور، يعني ڏگهن ڪنڌن واريءَ سيڙهه، پنهنجي گور کوٽي، اندر آرامي هئي. حڪيم امام بخش مگريي صاحب، تازي ۽ آلي مٽيءَ جي مٿان پيل، ان سيڙهه جا ڪجهه ڪندا کڻڻ چاهيا، ته اسان کيس منع ڪئي.

هيءُ ماڳ مڪان ۽ قبرستان، ڪنهن زماني ۾، واريءَ جي ننڍين ننڍين دڙن ۽ ڀڀن تي آڌاريل هوندو هو. ليڪن هن وقت ڪاري ڪلر جي گهيري ۽ لپيٽ ۾ اچي چڪو آهي، جنهن جي اندر تاحد نظر، رڳو لاٽيون ئي لاٽيون بيٺل آهن. هن قبرستان جي اندر، جن جن ذاتين جا ماڻهو مدفون آهن، انهن ۾ بروهي، بگٽي، جمالي، جوڻيجا، چانڊيا، چنڊ، خاصخيلي، سيد، سولنگي، شر، لغاري، مري، مهر، ننڊواڻي، نوهڙي، وساڻ ۽ ٻيون ذاتيون شامل آهن.

◙

سيد مرتضيٰ ڏاڏاهي

جاني پنهنجو جوڙ

تولئه ڳايان، سيج وڇايان، پل پل باسون باسيان ڪوڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ
ساريون راتيون، اکڙيون آتيون، ملڙيون تنهنجون باتيون
گڏجي گهاريون پاڻ پرين جي، مُور نه وسرن سي پرڀاتيون
جڳ سڄي لي صبح سانجهي جاچيو جاني پنهنجو جوڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ
نرمل نرمل، نور نظارا، سهڻا، سائين ساوڻ وارا
برسن بوندون، ملڙي مند ۾ پيارا پيارا انگل آرا
چوڏس لڏڙيون لڏڙيون هيرون، اُڀ ۾ ڪڪرن جي ٻڪ بوڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ
تنهنجا ماڻا، ساهه سيباڻا، روئن ساريو نيڻ نماڻا
جيءَ جدائي پيئي جهوري، سُورن ڪيڙا سَنڌ ۾ ساڻا
شام سويري فريئون ڪريان، جانب تولئه مان جاکوڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ
ڳُٽيون ونديون، عيدون ليندئيون، لڙڪن بدران مرڪون ايندئيون
تنهنجي آئي جيءُ جيارا، هيريون هيهر ٻُور جهليندئيون،
ٻيل ٻُڪي ۽ ڪوئل ڪوڪي، بلبل ڳائي گيت پلوڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ
تنهنجي ياري، مون نه وساري، توتان صدقي جندڙي ساري
دل جي دلبر وادئه ۾ اڄ، گڏجي آئيون خوب بهاري
دور دنيا جي دردن کان لِي، پرت پڄايون پنهنجي توڙ
آءُ اچي ٻڌ مُرڪي موڙ

سنڌي شاعرن، ڪهاڻيڪارن توڙي نثرنگارن جي ايڪيهين صديءَ ۾ سامايل ٽهي، ويهين صديءَ جي آخري اڌ وارين سمورين ٽهين کان پنهنجي شعور، نظريي ۽ فن جي لحاظ کان تمام گهڻي مختلف آهي. اڄوڪي ٽهي سنڌ کي جيئن ڏسي ٿي، سنڌ جي ماڻهن، سنڌ ۽ دنيا جي باري ۾ جيڪو ڪجهه سوچي ٿي، ۽ جنهن طرح پنهنجي ردِعمل جو اظهار ڪري ٿي، اُن ۾ به هڪ وڏو فرق آهي، ۽ هن ٽهيءَ جو اهو سمورو لقاءُ ۽ ورتاءُ فطري آهي. اِن سموري سوچ ۽ عمل جي جڙاوت ۾ سماجي، سياسي ۽ معاشي حالتن جو مرڪزي عمل دخل آهي. تنهنڪري سنڌي ليکڪن جي اڄوڪي ٽهي، جيتوڻيڪ ماضيءَ جهڙي ماحول مان پَچي راس ٿي ناهي نڪتي، تنهن هوندي به ان پنهنجي طور موجوده سياسي، سماجي ۽ معاشي حالتن سبب گهڻو پوکيو آهي. اڄوڪي ۽ پراڻي ٽهيءَ ۾ هڪ فرق اهو به آهي ته، اڳوڻيون ٽهيون ڏاڍاين جو گهڻي ڀاڱي سڌو شڪار ٿيون هيون، جڏهن ته اڄوڪيون ٽهيون نسل پرستي ۽ دهشتگرديءَ جو تجربو ۽ مشاهدو ڪري رهيون آهن. جڏهن ته سماجي ۽ معاشي حالتون هنن ٻنهي لاءِ ٿوري گهڻي فرق سان ساڳيون رهيون آهن.

انور ابڙو

ڪتاب: 'ايڪيهين صديءَ جو ادب'، ص 205_206 تان کنيل

امداد حُسيني

غزل

ڪَچي ٿي پَڪي ٿي، بُري ٿي ڀلي ٿي،
محبت ۾ جيڪا بہ ٿي سا چڱي ٿي.

دِٺل بُرج ڍيھر بہ اڄجي سگھي ٿو،
ڍِڳل دل بہ آهي ڪڏهن ڪا سجي ٿي!

جتي پَڳ ڌريو تو تِتي گُل ٽِڙي پيو،
جتي تو ڏٺو هو تِتي روشني ٿي!

سُگھڙ جنهن ڳجھارت ڏني جَر پڪيءَ جي،
نہ تنهن کان سَلي ٿي، نہ ڪنهن کان سَلي ٿي!

گھٽيا ڏينهن ٿي ويا نہ غم هو مليو ڪو،
اوهان سان ملي يارَ ڏاڍي خوشي ٿي!

اُها جا ڪهاڻي هئي پانهنجي ٻِا،
نہ توکان لڪي ٿي نہ مون کان لڪي ٿي!

گيت

هيءَ شام
سانوري شام تارن جا ڏيئا ٻاريندي آئي آهي!
هيءَ رات
سُهڻي رات
چانڊوڪيءَ جي گهاگهر هاريندي آئي آهي!

چانڊوڪيءَ جي ڇيلي تان
واپس وَر ڪنهن حيلي سان

هيءَ شام......
هيءَ رات......

چانڊوڪيءَ جا چنگ ڇُريا
هر هر تنهنجا هورَ هُريا

هيءَ شام......
هيءَ رات......
چانڊوڪيءَ جي چاري تان
موٽي آ لاباري تان

هيءَ شام......
سانوري شام
تارن جا ڏيئا ٻاريندي آئي آهي!

هيءَ رات......
سُهائي رات
چانڊوڪيءَ جي گهاگهر هاريندي آئي آهي!

وسيم سومرو

غزل

اسان جو پيار آ هِن سان، ڪو هُن جو پيار ٿوري آ،
ڪنهن دل جي سچائيءَ سان سچو ٿيو يار ٿوري آ.

لڙهي لڙڪن ۾ ويندو آ ڪنهن ڪاغذي ڪشتيءَ جيان،
رڳو ٻوڙيندو ماڻهوءَ کي هي دريا ٿوري آ.

پتنگن کان اگر پڇجي ته آهي باهه جو رستو،
هي جنهن کي نينهن چئجي ٿو گلن جو هار ٿوري آ.

الائي بيحسيءَ کي چو لڳي ٿي ڳنڍ ڪپڙن جي،
ڪپهه معصوم ٻلبي جي ڪلهن تي بار ٿوري آ.

اگهاڙي جسم سان پوري شهر جي مير ڌوئي ٿي،
اها ڪڪريءَ جيان آهي، اها بدڪار ٿوري آ.

اهو جو لڙڪ ٿي منهنجي اکين مان دل ۾ لهندو آ،
اهو خاڪي، تصور جو نهيل ڪردار ٿوري آ.

سچو ڪوئي ڪنير ناهي ڪڏي ڏيکارجي ڪنهن کي،
اسان جي دل تتل باشاهه جي دربار ٿوري آ.

'وسيم' آ پاڻ پٿر دل پرينءَ سان دل کي ٽڪرايو،
هي ورنه سونهن جو اک جيترو سنسار ٿوري آ.

بدشاهه= بادشاه

ع.ع.مُنگهاڻي

غزل

مينهن، وِڇون، ڪڙڪاٽ، هوائون، تنها مان،
رات، اُداسي، درد، هڇائون، تنها مان.
ڏِپ وحشت، ڏِيها، حيرات، ويرانيون،
اوندهه ڪاري، ڪوڙ بلائون، تنها مان.
چهرا پٿر، دليون پٿر، ڪٺيون خون،
منظر، اکيون، لڙڪ، صدائون تنها مان.
دشت، مسافت، راهون، مٽي، شوڪارا،
مارڳ، دانهون، ماڳ، دعائون، تنها مان.
سُڏڪا سُڏڪا، روح اُجارو، ماندو تن،
خالي هٿ، ڍِهيل ريڪائون، تنها مان.
ياد انوکي، شام، وڇوڙا، تارون تار،
گهايل سوچون، زخم، دوائون، تنها مان.
خوشبو، پوپٽ، گل، 'منگهاڻي'، واس، غزل،
مُرڪون، تاڙا، ٽهڪ، ادائون، تنها مان.

غزل

هي سياهه رات اماڻي ٿي نوان اوجاڳا،
تنهنجي هر بات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
رات ڪاٽي به ڪٽي توڙ پڄائي سگهجي،
وري پرڀات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
جيت منهنجي نه رهي آهي ڪڏهين ڪمزوري،
پر نئين مات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
شور آهي ته بسنتي آ لٽي چاڳن سان،
ڪا وڏي گهات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
هوندئن ته هر ياد انوکا ئي نشا ڏيندي آ،
پر مٺا ڪا ته اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
ڪيڏي مسرور ٿيس وڻ ۾ ڏسي آڪيرا،
هئه مٺي لات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
ڪاٻه راحت جي گهڙي ڪين ملي جيون ۾،
۽ وري ذات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.
ڪين ڪنهن سان 'منگهاڻي' ڪا شڪايت آهي،
پنهنجي ئي ذات اُماڻي ٿي نوان اوجاڳا.

خليل عارف سومرو

غزل

چا الائي سماج چاهي ٿو،
ظلم هوندي خراج چاهي ٿو.
نيڪ آهي نہ جيڪڏهن سڀ ڪجهہ،
شهر چو احتجاج چاهي ٿو.
ڪين هٿيار ٿا ڪپن هن ڪي،
لوڪ امن ۽ اناج چاهي ٿو.
ڪينَ ٿو ڏئي اٽو، لٽو ۽ گهر،
هُو رڳو تخت تاج چاهي ٿو.
ٻير درياهہ تي ٻڌڻ نہ ڏبس،
چو بگاڙڻ مزاج چاهي ٿو.
ها چريو آ 'خليل عارف' جو،
محبتن جو رواج چاهي ٿو.

غزل

تون بس دل سان مُنهنجي ٿي پئو،
مونکي ڪونہ ڪپن ٿيون ٻيُون سئو.
تنهنجي دل مان نڪري ويندس،
مون کي ٿيندو رهندو آ پئو.
رب تنهنجا سڀ ڏک مون کي ڏئي،
توکي شال نہ اچي ڪو تئو.
سَمنڊ ڪناري ٻيٺي آهين،
تنهنجو واءُ اُڏاري پئي رَئو.
تون روزانو ملندي آهين،
'عارف' پوءِ بہ نہ ٿو ٿئي ڌئو.

غزل

اسان چيئون ٿا مزاحمت سان،
سموري جڳ جي مُخالفت سان.

اُسان جو جيون گُليل ڪتاب آ،
ڪڏهن نہ پئي آ، مُنافقت سان.

اسان وطن جو پٽر بہ چو ڏيون،
تڏهن چڙان ٿو مداخلت سان.

وطن وڃايو، مِٽي لٽايو،
ملي بہ چا ٿو مفاهمت سان.

جهان جا رنگ ۽ هوا ٻي،
گُذارجي ڪيئن موافقت سان.

مِليو نہ ماحول پاڻ جهڙو،
رهان جتي هان مطابقت سان.

لطيف جا بيت آيتون ٿئي،
سجاڳ ٿيڻ جي مناسبت سان.

هيو تہ نازڪ نفيس رشتو،
ٽٽو نہ تنهنجي معاونت سان.

'خليل عارف' عمل ڪرايا،
دماغ ۽ دل مشاورت سان.

نصير مرزا

پيتا پٽ ڏٽي ڪي

ڀاڳ ڀنائي گهوٽ آسان جا، تون آهين مهندار،
سنجو رسالو تنهنجو آهي، بيتن جو ڀنڊار.

هڪڙو هڪڙو حرف انهين جڻ موتي مٽيادار،
وايون تنهنجون وحدت واريون لهن لکَ هزار.

تنهنجي ’سُرڪلياڻ‘ ملايو، خالق خلقڻهار،
’آسا‘ منجهه ڏنوسين سهڻو نبين جو سردار.

پرڀاتيءَ ۾ يار مليوسين ڏيهَن جو ڏاتار،
’رامڪليءَ‘ ۾، چا نہ ڏنو ٿئي، ’عليءَ‘ سندو آڌار.

ساموندي‌ءَ ۾ وڻجارن جون وَهون ونيون ۽ ٻار،
جن جي لڙڪن ساڻ ڇُلي پيو، سمونڊ تاروُن تار.

ڪوهه ڪشالا ڪاٽي ماڻيو، سپنن جو سنسار،
سکَ سُسئي جي اهڙي، جنهن جو انت نہ ڪوئي پار.

ماروئي جي من ۾ دم دم سانگيئڙن جي سار،
ملان ڪاش وڃي مارن سان پرچن شال پنهوار.

ڪيڏاري ۾ ڪربل واري قضيي جو اظهار،
پڙهي ٻڌن ٿا جنهن کي مومن، روئن زارو زار.

دُعا ڏني تو، ديس اسان جو ديس وسي دلدار،
جهانگي سانگي گڏجي ڳائن سارنگ ميگهه ملهار.

سائنيم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

’جمال‘ مراد گبول

غزل

اَڄ اَچانڪ اوچتو، پنهنجا پيارا ياد پيا،
جيءَ ۾ جن لاءِ جايون جيءَ جيارا ياد پيا.

جن ٿي گڏجي گڏ گذاريو، سي نہ پَسجن ٿا پرين،
رَس رهاڻيون رونقون، سانوڻ سيارا ياد پيا.

ڪيرَ، پَٽ، گهاٽيون لسيُون، ٻيا ٻَرهين جا ٻَل هُئا،
۽ وَري ماڻيون مَکڻ، سي مالَ وارا ياد پيا.

گهر ڪَچا، ٻُونگا ۽ ٻيٺيون، سادڙا سُهڻا پرين،
سي سڄڻ سُرمي سَوا، ڪوجها ڪُنوارا ياد پيا.

هو غريبن جو گذارو، مالَ تي مارَن سندو،
ڏاند ڪارا ۽ ٻگا، ٻُورا، ڀَنارا ياد پيا.

قُرب واريون ڪُل ڪچهريون، محفلن ۾ هُئا مَزا،
بيت ٿَڙ جا ۽ پِروليون، سُگهڙ سارا ياد پيا.

ڏينهَن ٿڌا، پاڻي مِٺا، ۽ رُوحَ وڻندڙ راتڙيون،
مُحبتي ميلا مَتل، لائيُون لابارا ياد پيا.

مُحب مُرڪي هئا جي مِلندا، پيچَ پائي پيارَ مان،
سي سَمورا يارَ سڀ، ساجن سُونهارا ياد پيا.

ڪٽڪ، ڪيلا، واهَ واٽر، ساوَڪون سهڻيون سُنيون،
وڻ وطن جا، ڳاهَ ٻوٽا، ٻنيون ٻارا ياد پيا.

ٻيلهَڙا چن جي ٻَکن ۾، سُونهَن تِن جيءَ کي سَلام،
چنڊ ڪان ڇهرا چِٽا، اکڙين اِشارا ياد پيا.

محبتون جن ٿي وِرهايون، اَڄ اُهي جاني ’جمال‘،
’ساڪرو‘،’گهارو‘، ’گجو‘، ’ڳاڙهو‘، ’ٻُهارا‘ياد پيا.

انجم قاضي

غزل

مون ڏٺو پائي ليئو آڪاس جو،
بند دروازو هُيو آڪاس جو.

ٻاڪري پئجي رُنو ڪلهه شام جو،
مون ڏٺو ڳوڙهو اُگهيو آڪاس جو.

زلزلي جي اوچتي آواز تي،
چرڪ ئي نڪري وَيو آڪاس جو.

آ قبر اولياءَ جي اُنَ جي مٿان،
ٿو ٻَري هڪڙو ڏيو آڪاس جو.

يا خدا! هيڏي وڏي، مان، چانوَ لئه،
ٽوڙو ڏي بس ذرو آڪاس جو.

سڀ مخالف ٿي وَيا منهنجا جڏهن،
مون گهُريو پنهنجو حصو آڪاس جو.

آءُ 'انجم' آءُ تڪڙو ٿي هلون،
هُون اِجهوئي دَرُ کليو آڪاس جو.

غزل

هئين اسان کي وقت تون ٽڪرا نہ ڪر،
ٻوڙ اکڙين جا سپئي سپنا نہ ڪر.

ڏي رعڻ ٽورا، ٿڪا هي ياخدا!
زندگيءَ جا رنگ سڀ ميرا نہ ڪر.

سانت جو ڦاٽي پوي نہ هنيانءُ هئين،
اي هوا ائين زور سان سڏڪا نہ ڪر.

آنءُ جيئري ٿو فنا ٿيندو وڃان،
سرچ ٽورو هجرَ جا چرچا نہ ڪر.

ڪير آ مظلوم جو توڪانسواءِ،
درد پنهنجا بند دروازا نہ ڪر.

ڪونہ ايندي هاڻ 'انجمن' هوءَ وري،
تون اجايا رات جو اُلڪا نہ ڪر.

رحيمداد جوڳي

منهنجو ننڍپڻ

آئون گهر مان
موٽرسائيڪل تي
ٻاهر آيس
ٽوروئي اڳتي ٿيو
هوندس
پويان
ڳوٺ جي گهٽيءَ مان
آواز آيو
بابا پئسا ڏي
کنڊ ورائي
ڏسان ٿو
مُنهنجو ننڍپڻ روئي رهيو آهي!

نظم

چوڪرا-
راند ڪيڏندي
سبق پڙهندي
گهر ايندي
وڙهي پوندا آهن!

چوڪريون-
پرت پريندي
پوچي ڪندي
ڪِلندي ڪِلندي
روئي پونديون آهن!

شاعر-
ننڊ ڪندي
پنڌ ڪندي
شعر لکندي
نظم پڙهندي
چڙي پوندا آهن!

گُل-
روز ٽڙندا
روز مرجهائجي ويندا آهن!

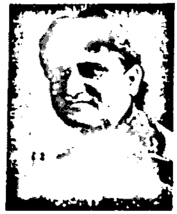

امر اقبال

نظم

(اوهان کي بس پڪاريو سي)

جواني، جو رسيل ميوو،
ڪتابن ۾ ڏسيل ميوو،
پري ڪان ئي نهاريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.
سمونڊن جون سچيون ڳالهيون،
اسان ۾ ئي بچيون ڳالهيون،
سڀو ئِي ڪجهه وساريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.
صحيفن جيان سٽون آيون،
اسان سي ئي دليئون ڳايون،
پنو دل جو پٽاريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.
ٽڙيو من جو جو ٽانگر هو،
لڳو ڏن ڏوڙ وانگر هو،
اسان چونڊي ڏڪاريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.
پنهنجا يرا! حال هيٺا ها،
لڳن جا لال جهيٺا ها،
اکين کي ئي اڏاريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.
وطن جي واٽ تي هلندي،
پکي؛ تنهن ٻاٽ تي هلندي،
اميدن کي اجاريوسي،
اوهان کي بس پڪاريوسي.

وائي

پنهنجي اکين ۾ هيڪر،
آٿي ڇڏيوسي توکي،
...... ماٿي ڇڏيوسي توکي!

اڄاڻ ٿياسي خود کان،
ڇاٿي ڇڏيوسي توکي،
...... ماٿي ڇڏيوسي توکي!

اڳ ۾ ڇڏي سي دنيا،
هاٿي ڇڏيوسي توکي،
...... ماٿي ڇڏيوسي توکي!

هينئون ڇڳو پيو هو،
واٿي ڇڏيوسي توکي،
...... ماٿي ڇڏيوسي تِوکي!

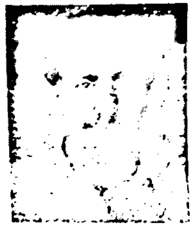

ڪوثر هالائي

غزل

سوال ڪهڙا جواب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا،
هاڻي اکين ۾ خواب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

دوار دل جا کُليا نه کُلندا، پروانا ائين سدائين جَلندا،
وفا جا رکيا حساب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

نظر اوهان جيءَ ڏڪار بخشي، پيڙائن جي پُڪار بخشي،
اجان چئون ٿا عذاب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

رڻن جو راهي الائي ڪهڙي ديار جي آ منّيءَ مان موٽيو،
اوهان لئه رڻ پٽ سراب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

وقت جي ويرين تحريرن ۽ تصويرن جا رنگ رلايا،
ڪتاب خط پٽ گلاب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

سماعتن جو نه سلڪ ٻڌيا خاموشيءَ جي نذر ريا ٿي،
گيتن جي اکين ۾ آب ڇا جا؟ اوهين ٻه آجا اسين ٻه آجا.

وائي

پوپيان انڌيرا لاٽ جي، پيرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

ٻهروپيءَ ڪي من جا، ميرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

پکي اويرو آئيا، آکيرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

نيڻ نه ٻوٽيا رات سڄي، سويرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

وچڙيل هڪٻئي کي ڪئين، ڀيرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

گُل کي ڪوئي امانَ ڏي، ڪانڌيرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

متارا اڌ رات جي، ويرا ڳولين ٿا،
جياپو چاهين ٿا.

ستار

غزل

ڏئي ويا ڏکيءَ کي ڏيرا، او ڏيرا!
جان جگر کي ڪئي چيرا، او چيرا!

ڪيچي ڪيچ کھي ڪالھ جي ويڙا،
مان اڄ پئي نھاريان پيرا، او پيرا!

مون سان هوتن هاڙهي ڪئي هيڏي،
سڀ خيال ڪڙي ٿيا ٿر ڪيرا، او ڪيرا!

ساهه سڪي ٿو ساجن ساري ٿو،
جان جلائي ويا ٿر جيرا، او جيرا!

ڏاهيون ڏاهه ڏيو ڪو ڏسڙو،
واهر ڪري ورونھن ويرا، او ويرا!

پسون پَسي پاھڻ پٻ ڏران،
اڳ نه ڏٺا مون ها ڳيرا، او ڳيرا!

دل کي دلاسو دوست ملڻ جو،
جنهن دل ۾ ڪيا کي ديرا، او ديرا!

جالڻ جال جبل پيم ڙي جيڏيون!
اٿن لڳا ڪين مون پيرا، او پيرا!

پهچي پنهل پيادين پَسنديون،
ڪڏهن ڪين ملن من ميرا، او ميرا!

من ٿو چاهي محب ملين تون،
ڳچيءَ وجهان ٻانهن گهيرا، او گهيرا!

غزل

عشق اسان وٽ آيو يارو!
گهانگهو گلا جو پايو يارو!

ويندي واٽ ويسلو هويُس،
ٿُرت ٿنهين ترسايو يارو!

نورا پائي، مان ناچو بڻجي،
يار ائين ئي ريجهايو يارو!

ساهه ٿو ساري ويل سموري،
پرت پيار سان پرچايو يارو!

جاڳئي سُتي، هوش خواب ۾،
ڪو پيچڙو پيارل پايو يارو!

آهه اسان وٽ ساجن آيو،
ميندي هٿن مون لايو يارو!

پانيان باغ بهاريون دل ۾،
چُست چنبن ۾ چايو يارو!

مُرڪي مون ڏي يار نهاريو،
مون نير اکين مان نايو يارو!

ويجهو ويهي اڄ پاڻ پرين،
ڳوڙها اکهي مون پرچايو يارو!

ڪين وجي جو ماري وچوڙو،
ترس ڪري ائين ترسايو يارو!

ٻاجهه ڪريو، ٻاجهارل مون تي،
نينهن نه توهان لايو يارو!

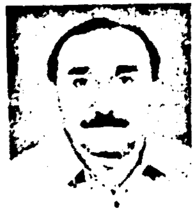

فدا تالپر

بيت

(سُر راڻو)

راڻو رات رُسي ويو، ڪوڙي ڪاڪ ڪَري!
مومل اِنهيءَ مامري، ڳِڙتيءَ منجهه ڳري،
ساعت ڪين سَري، راڻي ريءَ رتول ۾.

راڻو رات رُسي ويو، ڪوڙي ڪري ڪاڪ!
سوڍي ڪارڻ سرتيون، چڪي پيئڙم چاڪ،
مومل مُنهي ماڪ، پئي اوتي اڄ اکين مان.

راڻو رات رُسي ويو، ڏکن ڏيئي ڏاڻ!
هٿي ويو هنياءُ ۾، هن پئي ڪي ہاڻ،
پنهنجو ڪري پاڻ، شل سوڍو اچي سرتيون.

راڻو رات رُسي ويو، سرتيون کهڙي سانگ!
ريہارا رَمي وجو، ۽ ڪوڙين اُڏاريو ڪانگ،
چوريون ڪري چانگ، راڻو ريجهائي اچو.

راڻو رات رُسي ويو، ڏئي وِرهه ۽ ويراڳ!
موٽي ويو مينڌرو، نہ جيڏيون ٽٽڙم جاڳ،
سوڍي ريءَ سرتيون، چا چُري ڪندي چاڳ،
محل ماڙيون هي ماڳ، راڻي بنا رڻ پانئيان.

راڻو رات رُسي ويو، ڪري ڪاڪ ڪَڙي!
’فدا‘ هن فراق ۾، ويندم ساهه سَڙي،
منهنجي جان جَڙي، سورن سان اڄ سرتيون.

راڻو رات رُسي ويو، سوڍل ڪري سُڄ!
ڪانڌ هي منهنجو جيڏيون، من ڪري ويو مُڄ،
راڻي بنا رُڄ، سرتيون منهنجو سُڪ ٿيو.

راڻو رات رُسي ويو، سوڍل سياڻو!
جيءَ منهنجو جيڏيون، ڪوري جيئن ڪاٺو،
مومل اڄ ماٺو، ڪندي ڪنهن سان ڪانڌ ري.

راڻو رات رُسي ويو، ڪري سيج سُڃي!
’فدا‘ مون فراق ۾، پينر وَيم پُڃي،
آهيان اڄ اُڃي، پرينءَ جي پريت لئہ.

راڻو رات رُسي ويو، مون ڪان موڙي مُک!
’فدا‘ ويو فراق جا، ڏاڍا ڏيئي ڏُک،
ساعت نہ پانئيان سُک، سوڍي بنا سرتيون.

راڻو رات رُسي ويو، پينر ڏئي مون باهه!
’فدا‘ ويو فراق ۾، سوڍل ساڙي ساهه،
ماڙين اندر ماهه، روح راڻي وٽ جيڏيون.

راڻو رات رُسي ويو، مون ڪان مُنهن موڙي!
”فدا“ ڪان فراق جو، ويو خان، اندر ڪوڙي،
جان منهنجي جوڙي، سورن سان ويو سرتيون.

راڻو رات رُسي ويو، سرتيون مون ساڙي!
رُنم رات رتول ۾، ڳوڙها ڳل ڳاڙي،
پرين شل پاڙي، وچن وفائن جا.

راڻو رات رُسي ويو، سُڃي ڪري سيج!
’فدا‘ اڄ فراق ۾، روئي ڪيئڙم ريج،
ڏُکن سندو ڏيج، ڏئي ويو مون کي مينڌرو.

راڻو رات رُسي ويو، ڪانڌ رکي اڄ ڪام!
رُني رات رتول ۾، مومل پَسي مام،
ماڙين ۾ ماتام، راڻي ڪاڻ رچي ويو.

راڻو رات رُسي ويو، مومل کي ماري!
سوڍي جو هي سَرتيون، ڳجهه اندر ڳاري،
واڳ وَري واري، شل موٽي اچي مينڌرو.

◙

ايازعالم ابڙو

منڇر ساروٽيون

ڏوهه ڪيو ڪهڙو ؟ !
منڇر ٻاروهوئي سورن ۾
چوڏس، سوڪهڙو

منڇر ۾ ٻارهو
وهَه ڪاهيو، سوڪهڙي ماريو
پاڻي سينوَاريو

پاڻي ٿيو ڪارو
منڇر گندُ گدام بڻي
زهر ڪيو مارو

ڪڏهن چرَ هياس
جل ٿل جوبن واري منڇر
چوڏس ٻرُ ٿياس

ڪُرَ، نه ڪي ٻهه لوڙهَه
ٻَبِي سُڄَ ڪنڊِيءِ منڇر
من ڪي ٿئي ٿي سوڙهه

ڀنئورَ نه ڀنبوريون
ٻَبُڻ نه ڪي گُلَ گرگليون
منڇر ۾ جهوريون

پاڙا، ڳوٺ، پٽڻ
پکي، پسون ڪين رهيا
مڇيون لکين مڻ

چر نه ڪي چوليون
هوڙا هندورا ٻاجهه نه ٻوليون
نه ڪي امڙ لوليون

منڇر منجهه ڏڪار
هيڙا، پاڙا، ڏنڊا ٻاڙا
اوجهڙ پٽڻ پارَ.

مڏيءَ تي مارو
ٺيڪيدار جا ٺٺ سدائين
ملاحُ ويچارو

پورهيتُ پيٽ ٻُڪيو
ٺيڪيدار جون ڏهه ٿي گهَه ۾
ڪُرمَ سميت سُڪيو

ٺيڪيدار ڪي ڪارِ
بيواهيءَ جا ٻار ٻکيا
ٻيڙيءَ ۾ ڏهه ڏارَ

ٿي ويا ڪٺو ڪٺو
منڇر ماندي هيڪل وياڪل
اجڙيو گرڪٺو

نيڻ ٿيا ڪشڪول
اُڀُ تڪين ٿا روزيَ لئه
ليڙون خالي جهول

آهي الڪَ ۾ آس
منڇر تنهنجا ڳوٺ وسن
ماڻين لک لباس

چُلندي رهين شال
تنهنجي لهر لهر ۾ لوليون
جيجل هنج وشال

رهين تون جواڻ جماڻ
توتي سج پيا پرن اُلهن
پرهه، سنجها لالاڻ.

استاد محسن علي شر 'محسن'

سلام بحضور امام عالي مقام

راهہ هديٰ جو هادي رهبر حسين آ،
نائب وحيء مرتضيٰ انور حسين آ.
بابو سندس ابوتراب ۽ نانو مصطفيٰ ٿيو،
سيدة النساء العالمين جو پيارو پسر حسين آ.
بعد از حسن جهان ۾ نائب ثلاثِ مصطفيٰ،
احسان اسان تي ايزدي اکبر حسين آ.
مشڪل ۾ جو پڪاري يڪدم سندس مدد ٿئي،
دشمن نواز دائم سرور حسين آ.
سوالي اگر جو آيو خالي ڪڏهن نہ موٽيو،
ساقي سخا جو صاحب سڪندر حسين آ.
دشمن اچن ٿي قيدي ڪري ان گڏ قيام آقا،
رحمت للعالمين ابن حيدر حسين آ.
عاصي ٿي أمت، احمد، عاجز نگاه دارد،
درگرد آب ڪشتي بيڪسان لنگر حسين آ.
خالق خلاق پنهنجو ڪيو محبوب مصطفيٰ کي،
مشهور مصطفيٰ جو ٿيو دلبر حسين آ.
سر مال يار ٻچڙا قربان ڪري سڀئي،
قيامت تائين اسلام کي ڪيو برتر حسين آ.
هم شڪل پيغمبر نوشہ شهزادو علي اڪبر ڪُٺو،
مڙني مرسلن چيو مڙي وه واه پسر حسين آ.
چوطرف تيرن جي بارش ٿي حضرت حسين تي،
قضا نہ ڪيو نماز کي صابر حسين آ.
حسين مني و انا من الحسين آهہ فرمان مرسل سندو،
دلبند مرتضيٰ جو ۽ زهريٰ جو لختِ جگر حسين آ.
قربان ڪربلا ۾ ڪري يار انصار ويو سڀئي،
روئي چيو ملائڪن رڻ ۾ ڪُٺو اصغر حسين آ.
پياسي پنجن تنن جو محسن مدح خوان آ،
دين نبيء جو دائم دفتر حسين آ.

امين پتو

غزل

ڪُليل گهر جون دريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي،
چڻيء ۾ چوڪريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

هو بيٺل مالهٽيون هن روڊ سان ڪيئي نڪوريل،
گُلن جون ٽوڪريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

وڃن پيون خوب ڪِلنديون گهٽيء مان شوخ چنچل،
لڳو مون کي پريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

مسافرخاني ۾ ويهن نٽيون چو هو ۽ چا لئہ،
صفا ڪي ڇيڳريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

اڇي ڪاليج مان واپس هوء ڪمري ۾ سمهي پيون،
لڳو ڪونجون وريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

ٽري چالئہ نٽو هينئڙو نڪر وانگي هي منهنجو،
هي يادون ڀي چريون آهن ۽ ٻاهر مينهن آهي.

رسول ميمڻ

بهادر ٽالپر

نور حسين ڪلهوڙو

يار محمد چانڊيو

ڪهاڻيون

سنڌي ڪهاڻيءَ جو ارتقائي سفر 1914ع ۾ لال چند امرڏني مل جي ڪهاڻي 'حر مکيءَ جا' ۽ مرزا قليچ بيگ جي ڪهاڻي 'شريف بيگم' کان شروع ٿيو. جيڪو پختي صورت ۾ 1930ع ۾ امرلعل هنگوراڻيءَ جي "ڦلواڙي" مخزن ۾ شايع ٿيل ڪهاڻي 'ادو عبدالرحمان' جي صورت ۾ ظاهر ٿيو. وڏي ڳالهه ته سنڌي ڪهاڻيءَ جي هن سفر ۾ سنڌي ساهت سوسائٽي حيدرآباد سنڌ جي 1914ع جنوري کان جاري ٿيندڙ امرلعل 'ساقي' جي رسالي 'ڦلواري' ۽ ماهوار رسالي، ٻولچند راجپال جي 'سنڌو' رسالي (1932ع) جديد ڪهاڻيءَ جي اوسر ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو. 1942ع کان اڳ جي مجموعن ۾ 'چمڙا پوش جون آکاڻيون'. جيٺمل پرسرام گلراجاڻي 1923ع، لطف الله بدوي جو 'دسته گل' 1930ع، عثمان عليٰ انصاريءَ جو 'پنج' 1937ع، 'جيوت پريم ۽ پاپ جون ڪهاڻيون'، آسانند مامتوراءِ 1939ع، اهم آهن. ياد رهي ته سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعات ترجمي جي ذريعي ٿي، ترجمي ذريعي جن ڪهاڻين جي چونڊ ڪئي وئي انهن جا اڪثر موضوع ترمي، اخلاقي ۽ سماجي سڌاري بابت هئا. جن جو اثر گهڻي عرصي تائين طبعزاد ڪهاڻيڪارن تي به رهيو. انهن موضوعن ۾ دولت جي لالچ، گهريلو مسئلا، ننڍي عمر جي ڇوڪريءَ جي وڏي عمر واري مرد سان شادي، ڪئي عورت جي ٻار سان شادي، يعني ٻي جوڙ شاديون وغيره نمايان موضوع هئا.

انهيءَ دور ۾ ڪهاڻيءَ جو پس منظر ۽ موضوع، اخلاقي، سماجي، معاشي ۽ تاريخي رهيو. جنهن ۾ حقيقت نگاري به شامل هئي. بعد ۾ يعني 1936ع ڌاري هندستان ۾ ترقي پسند تحريڪ جو اثر سنڌي ڪهاڻي تي پيو. عالمي جنگين، هندوستان جي آزادي، جاگيردار ۽ سرمائيدارن جي ظلم، سماجي اڻ برابري ۽ ٻين اهڙن موضوعن کي ڪهاڻيءَ ۾ آندو ويو. سياسي، سماجي، قومي، معاشي ۽ فڪري سجاڳيءَ جهڙن موضوعن کي ڪهاڻين ۾ پيش ڪرڻ جي شروعات ٿي.

ڊاڪٽر نواب ڪاڪا
'سنڌي ٻولي [تحقيقي جرنل]'،
ص 135-136 تان کنيل

رسول ميمڻ

عجيب وارتائون

مون سان عجيب وارتائون ٿي رهيون آهن، لڳي ٿو ڪي غيبي قوتون آهن، جيڪي منهنجي چوڌاري موجود آهن، پر يقين نہ ٿو اچي تہ اهي لقاءَ پنهنجو پاڻ ڪيئن ٿا ٿين؟

ڪمري ۾ هئس، ڏٺم تہ پکي جو بٽڻ بند هو، مون کي ياد آهي جڏهن مان ڪمري ۾ داخل ٿيو هئس، تہ بٽڻ کوليو هئم.

مان هڪ منجهيل ماڻهو آهيان، عقيدن ۾ ايمان نہ آهي، پر اهو سڀ ڏسي لڳي ٿو، فطرت مون کي يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪري ٿي تہ ڪي قوتون اهڙيون بہ آهن جيڪي توهان جي حواسن جي دائري ۾ نہ آهن.

ڪلهہ جي ڳالهہ آهي، مون پليٽ ۾ ماني رکي هئي، اها کر ڪائي ويو. ان کان اڳ ائين بہ ٿيو هو جو مون ماني ڪاڍي هئي ۽ پليٽ ۾ ڏٺم تہ ماني رکيل هئي.

ڀلا اهڙي حرڪت ڪير ڪري سگهي ٿو؟ جيڪڏهن ڪا غيبي قوت آهي تہ اها اهڙيون ٻاراڻيون حرڪتون ڇو ڪندي؟ مڙس ماڻهوءَ جيئن سامهون اچي تہ ڪيس مڃان. منهنجو ايمان بہ پختو ٿئي، قبر بہ سنوارجي، قيامت ڪاري نہ ٿئي ۽ جنت بہ ملي.

شايد ڪاري ٻلي آهي، اوندهہ ۾ نظر نہ ٿي اچي يا اهڙو ڪوئو آهي جو پيرن جي ڪڙڪي تي گُر ٿي وڃي ٿو.

مان منجهيل ماڻهو، ڏاڍو منجهي پيو آهيان، غيب کي جانورن سان تشبيهہ ڪيئن ڏئي سگهجي ٿي. ڪوئا ۽ ٻليون اهڙا ڪم نہ ڪندا آهن.

چانهہ پيئڻ کان اڳ پاڻيءَ جو گلاس ڀري ٽيبل تي رکندو آهيان، ڪيترائي دفعا گلاس ڀرڻ کان اڳ، ڀريل گلاس ٽيبل تي رکيل هوندو آهي، هڪ دفعو سڄو گلاس ڀري ٽيبل تي رکيو، ٿوري دير کان پوءِ ڏٺم گلاس اڌ ڀريل هو. ڀلا ڪير آهي، جيڪو ائين مون مٿان مهربان ٿي سگهي ٿو؟

سندس من ۾ مون لاءِ اينو احساس آهي، ڇو جو سوچيان ٿو تہ ميرا ڪپڙا بدلايان، ٿوري دير کان پوءِ نظر ڪيان ٿو تہ ڌوتل ڪپڙا پاتل آهن.

روز رات جو ٽي دفعا اُٿي ڏسڻ ويندو آهيان، تہ ٻاهريون در بند آهي. ڪيترائي دفعا کُليل در پنهنجن هٿن سان بند ڪيو اٿم، ڏسڻ ويندو آهيان تہ در کُليو پيو آهي. هڪ دفعي ياد آيو ٻاهريون در بند نہ ڪيو آهي، ڏٺم تہ در بند هو.

توهان سمجهندا هوندا تہ مان ڪنهن نفسياتي مرض ۾ ڦاٿل آهيان، پر نفسيات تي ڪافي ڪتاب پڙهيا اٿم، جيڪڏهن ڪو خلل هجي ها تہ اهو ائين حقيقت نہ هجي ها. خلل حقيقت نہ هوندو آهي، اهو وهم هوندو آهي، پر مون سان جيڪي ڪجهہ ٿي رهيو آهي، اهو سڀ حقيقت آهي.

هڪ دفعي ان غيبي قوت مون کي مارڻ جي ڪوشش ڪئي، مون شگر جي گوري ڪڍي

ٻاهر رکي، پاڻي پرڻ ويس تہ گوري ڳُر ٿي وئي. ٻي گوري ڪڍي ٻاهر رکي، پاڻي پرڻ ويس تہ وري ڳُر ٿي وئي. چار گوريون ڳُر ٿيون. پنجين مان هٿ ۾ جهلي پاڻيءَ سان اڳري ويس. ٿوري دير ۾ سڄو پگهرجي ويس، دل ائين هلڻ لڳي جيئن وقت کي تڪڙ هجي، جسم ڏڪيو پئي، چڪر آيو ۽ کٽ تي ڪِري پيس. ڪارڪون کيسي ۾ رکندو آهيان جيئن شگر گهٽجي تہ کائي سگهان. هٿ وجهي کيسي ۾ ڳولهيم، هڪ بہ ڪارڪ نہ هئي. اٿي برنيءَ مان کنڊ ڪاڍم ۽ برنيءَ کي کٽ ۾ لِڪائي ائين ليٽي پيس تہ مٿان ڪو ڪسي نہ وڃي.

مان اهڙي غيب کي ڇا ڪندس جيڪو ساهہ ڪڍي. عزرائيل بہ غيب جو اهڙوئي قسم آهي، جيڪو ماڻهوءَ جي مرضيءَ بنا سندس ساهہ ڪڍي هليو ويندو آهي. منهنجو عزرائيل ۾ يقين نہ آهي، پر ههڙا هاڃا ڏسي لڳي ٿو مٿان عزرائيل هجي. ٻلا ان ڪان وڌيڪ حيرت جي ڳالهہ ڪهڙي ٿي سگهي ٿي جو مون رومانا جي ڏک ۾ ست ڏينهن شيو نہ ڪئي، اڄ صبح سان اٿيس تہ شيو ٿيل هئي ۽ جڏهن لکڻ لاءِ پين ڪيم، ان ۾ مس ڀريل هئي. مان هاڻي بہ فونٽين پين استعمال ڪندو آهيان، لکڻ کان اڳ مس ڀريندو آهيان، پر ائين لڳو. پين ۾ مس ڀريون ٿي ڀريل آهي.

مان ڪجهہ ٻيو لکڻ پئي چاهيو، پر الائي ڪيئن لکجي ويو.

”رومانا کي ذهن مان ڪيئن ڪڍي سگهان ٿو؟“

”ادب جو اولين فرض اهو آهي تہ دنيا مان قوم، وطن، رنگ، نسل، طبقي ۽ مذهب جي بنياد تي پيدا اڻيل تفريق کي مٽائڻ جي تلقين ڪري. ۽ ان جماعت جو ترجمان بڻجي، جا ان نصب العين کي اڳيان رکي، عملي طرح سان ڪم ڪندي هجي. انسانيت سان دشمني رکندڙ قوتن سان دشمني رکڻ، اصل ۾ انساني درد جو هڪ دليل آهي. اڄ تائين اسان جو ادب، زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ انسان جي ويچارائپ جو ماتم ڪندو آيو آهي. هاڻي ڪيس ان بزدليءَ جي جذبي کان نڪري، ائين چوڻ گهرجي تہ زندگي ابدالآباد تائين آهي. انسان ان جو ڪارساز ۽ ڪارڪشا آهي. انسانيت ۽ ادب جو مسلڪ الڳ نہ آهي. ٻنهين جي نجات جو رستو هڪ آهي. اهو هيءُ آهي تہ ستم رسيده انسانيت، ٻنهنجي حق کي سمجهي، ۽ ان سان گڏ انهن جي غاصبن کي پروڙي ۽ انهن سڀني پابندين کي ٽوڙي، جي سندس ارتقا ۾ حائل آهن.“

- مولانا غلام محمد گرامي

ٽماهي ”مهراڻ“ 3، 1964/2ع، ص 294

بهادر ٽالپر

سڄڻ ۽ ساٿيهه

اوچتي آيل واچوڙي جي گهيري ۾ روزينہ سُتل احساسن کي ڪن ٻارن جي ٽِڪل ڪچيءَ ننڊ جيان اکيون مهٽيندي محسوس ڪيو ۽ پٽ تي واچوڙي پاران ڪيرايل سرخ رئي کي بيچينيءَ مان ڏسڻ لڳي... ۽ ٻہ ڪلاڪ مٿي چڙهي آيل سج سندس سونهري وارن جي چمڪ ۽ انهن ۾ سجيل ڪلپن کي ذوق و شوق سان جڻ تڪي رهيو هو ۽ پنهنجا فطرت جي پاٽيءَ ۾ ڏوتل پوتل ڪِرڻا بطور خوشي نڇاور ڪري رهيو هو. رئي جي گلابي بدن تي مٽي جا ذرڙا نئون منظر تخليق ڪري رهيا هئا... ۽ ان تخليق ۾ روزينہ کي زبردست چڪ محسوس ٿي رهي هئي ۽ سندس بي آرامي، گهڙي ڪن لاءِ سڪون ۾ تبديل ٿي، ڪيس عجيب ڪيفيت ۾ مبتلا ڪرڻ جو سبب بڻجي رهي هئي...!! هن اوپر سج طرف ڏٺو تہ ڪيس ان ۾ جڻ پرينءَ جو پاڇو نظر آيو ۽ هن: "ناپسنديءَ نگاهہ، پهرين ڪچ پرين ڏي!" لفظ اُچاريا. سندس سماعتن ۾ انهن ئي لفظن جو پڙاڏو گونجيو... تہ هوءَ آسپاس ڏسڻ لڳي ۽ پوءِ نوڙي پنهنجو رئو کڻي جو چنڊيائين تہ رئي تي چڙهيل مٽيءَ جا ذرڙا وڃي مٽيءَ سان مليا...!! روزينہ ان ويل گهر جي اڱڻ ۾ بيٺل هئي! سوڙهو اڱڻ جتي پسار لاءِ سوچڻ ئي فضول هو ۽ جتي ٿوري بہ هوا گُهلڻ سان اڱڻ ڇڪون ڏيڻ شروع ٿي ويندو هو... پوءِ گهر ۾ جڻ الرجي جو راڄ!!

"اوچتو واچوڙو ۽ هن جا ننڊ مان جاڳي پيل احساس...!!" سوچ جو سرو لفڻ جي ڏور بڻجي ڪيس پري پري آسمانن ڏانهن جڻ ڏڪيندو ويو ۽ سندس نگاهن ۾ هڪ ڪکر روئڻ لڳو... ۽ اجنبي ڪنوڻ ڪجڪا ڏئي ان کي ريجهائڻ لڳي...!! هوءَ هاڻ يونيورسٽيءَ جي آرٽس فيڪلٽيءَ جي لان تي هئي جڻ! روزينہ جا پنهنجا احساس پٽر بڻجي سندس نازڪ نفيس بدن تي وسي، زخمن جو هڪ نئون لينڊ اسڪيپ پينٽ ڪري رهيا هئا...!! هوءَ لان ۾ هڪ گلاب جي پر ۾ وڃي بيٺي تہ سندس زخمن ۾ گلاب جي خوشبو اوتجي وئي...!! ۽ گلاب کي بہ پنهنجي زخمجڻ جو احساس ورائي ويو جڻ!

"گلابن جي زخمن جي سڌ نہ بهارن کي... ۽ نہ وري خزائن کي...!!" هوءَ سوچ جي ڏور کي سنڀاري سوچڻ لڳي، هن پلجي نوڙي وري رئي کڻڻ جي ڪوشش ڪئي تہ پلڻ رئو ياد اچي ويس...!! هن ندامت مان پريان ڏٺو: ناصر آرٽس فيڪلٽي جي لان تي ويٺو هو... اڪيلو... اڪيلو... اُداس... پنهنجو هٿ ڪابي پلسي سيني تي رکي اکين جي ڇپرن کي هيٺ مٿي ڪندي، ڇپن ۾ ڪجهہ اُچاري رهيو هو...!! ۽ سندس پر ۾ بيٺل گلاب جو ٻوٽو ڪيس ڏسي رهيو هو...!! پريان چنبيليءَ جي ڇپن تي بہ ڪجهہ هو...! ان چنبيليءَ جي پهلوءَ ۾ ڪجهہ ڇوڪرا پنهنجي وجودن سان گول دائرو ٺاهي ويٺل هئا...! پريان آرٽس فيڪلٽي جي عمارت بہ جڻ انهن کي ڏسي رهي هئي...!!

چنبيليءَ جي سيني تي پني جو ٽڪرو پئي لٽڪيو، جنهن تحت انگريزيءَ ۾ "Don't Pluck Flowers" لکيل هو. روزينہ ان کي پڙهي سوچ جي لفڻ تي سوار ٿي وئي... "گلن کي ڪير ٽوڙي... ڪير نہ ٽوڙي... خير...!! ۾ سوچيان ٿي يونيورسٽيءَ مان

مون کي هن کان ٽوڙڻ لاءِ ڪنهن پڙهڻ کان پليو....؟!" هوءَ هاڻ پنهنجي ڪاٻي پاسي سيني تي هٿ رکي، هُن جي سامهون ويجهو بيٺل هئي....!! چپن تي خشڪي هيس.... ۽ اکين ۾ ٿر جو صحرا....!!

"تون ايترو وقت ڪٿي هئين ناصر....!؟"

هوءَ هن کان پڇي رهي هئي! پر هُو ڪوبه جواب نه ڏئي رهيو هو. هوءَ هن جي پيرن وٽ ويهي، انهن تي هٿ گهمائڻ لڳي....!! مجازي خدا جي اکين ۾ پٿر جا تارا هئا ۽ مٿان گذري ويل وقت جو اُداس آسمان هو! جيڪو ڪيس وڌيڪ نوڙڻ کان جڻ روڪي رهيو هو.... پر روزينه جا چپ پيرن تائين پهچي چڪا هئا.... ۽ گذري ويل وقت جي آڪاس ۾ رکيل محبت جي رحل وارو ڪتاب اُداس ٿي ويو هو....!!

هوءَ چپن کي مٿي ڪري ڪجهه چئي وري پيرن تي رکي رهي هئي....! مجازي خدا جا ڪن ڪجهه ٻڌي رهيا هئا يا نه....!! ڪيس ڪابه سُڌ نه هئي....!! هوءَ ته بس نئين وقت جي ليليٰ ۽ مجازي خدا ته الاءِ ڇا هو....!؟

"مون پڇاڙان آرٽس فيڪلٽيءَ ۾ ڪيتريون بهارون آيون.... ۽ ڪيتريون خزائون...." هن جي چپن مان جهيڻو آواز ٿورو وڌو ٿي اڀريو ته مجازي خدا جي پيرن ۾ ڪيس اٿلڪي جنبش محسوس ٿي.... ۽ جلد ئي ساڪت ٿي ويا....!! هوءَ اُٿي بيهي مجازي خدا جي پٿريلين اکين کي چمڻ لڳي.... ۽ پوءِ پنهنجي ڪنڌ وارو ڏاڳو ناصر جي ڪنڌ ۾ وڌائين....!

گذري ويل وقت جي آڪاس مان نئون جنم وٺي ڪو مصور هٿ ۾ برش کڻي مختلف رنگن سان اهو منظر پينٽ ڪري رهيو هو.... ۽ ڪيس يقين هو ته هُو سچي محبت جي باري ۾ پنهنجو عظيم فن پارو وجود ۾ آڻي ڇڏيندو....!! ۽ وري روزينه کي ناصر پاران ساڻس ڳالهايل لفظ ياد اچي رهيا هئا: "تون منهنجن ڳالهايل لفظن کي سهاڳ رات واري سيج تي ڳالهايل لفظن جيان سمجهه....!! سهاڳ رات ۾ ڳالهايل لفظ ڪي معمولي هوندا آهن ڇا....!؟ سهاڳ رات ۾ ڳالهايل لفظ ڪنوار جي نڪ ۾ چمڪندڙ ڪوڪي جيان هوندا آهن.... ۽ جن کي هوندي آهي پنهنجي روشني....!!" ۽ پوءِ ناصر ائين چئي پنهنجي پاسي واري ڪيسي مان لاٽر ڪڍي، هنيو هو روزينه جي اکين ۾.... ۽ هن ڇاٽي واٽي اکيون ٻوٽي، ناصر کي لاٽر بند ڪرڻ لاءِ چيو هو، پر هُو اڃا به وڌيڪ روزينه جي اکين ۾ لاٽر هڻي رهيو هو.

ائين ناصر هن سان ٻيا به ڪيترائي مذاق ڪيا هئا، جيئن هڪ ڀيري هوءَ لان ۾ پنهنجي ئي ڪنهن سوچ ۾ گم هئي ته ناصر پويان اچي سندس اکين تي هٿ ڏئي، عورتاڻي نوع ۾ ڪجهه پڇي رهيو هو.... ۽ هوءَ ڪيس ڪجهه ٻڌائي رهي هئي....! پريان کي ڇوڪرا ڪين ڪن خاص نگاهن سان تاڙي رهيا هئا....!! ان ڏينهن ٻنهي کان ٻي هر ڳالهه، ماڻيءَ ڳيي سميت وسري وئي هئي....!! پيرن کان چوٽي تائين، ان ڏينهن هنن خوشي هڪبئي ۾ ائين اوتي هئي، جيئن سانوڻيءَ ۾ ڪڪر هڪ ٻئي سان ساز باز ٿيندا آهن....!! ان ڏينهن ئي هن ڪيس چيو هو: "محبوبه ۽ ملڪ ٻيئي هڪ ئي درجي جا مستحق هوندا آهن....!!" ائين چئي ناصر نوڙي پنهنجي ۽ روزينه جي پيرن هيٺان ٿوري ٿوري مٽي کڻي، ان کي چميو هو ته هوءَ به نوڙي هئي، ۽ پنهنجي ۽ هن جي پيرن هيٺان مٽي کڻي چُمي هئائين....!!

روزينه جي سوچن جو لغڙ ٽٽو، ته پاڻ کي گهر پٽر ۾ ئي بيٺل ڏٺائين.... ۽ پنهنجو رئو وري به پٽ تي ڪريل نظر آيس.... جنهن جي گلابي بدن تي مٽيءَ جا ذرڙا حسين لڳي رهيا هئا....! هن نوڙي پنهنجي پيرن هيٺان مٽي کنئي.... ۽ ان کي چميو.... ۽ پوءِ سندس چپن تي بي اختيار شاهه جو شعر: "سڄڻ ۽ ساٿيهه، ڪنهن اٿاسي وسري....!!" اُچارجڻ لڳو!!

■

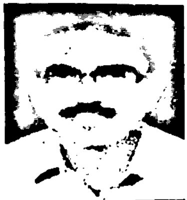

نور حسين ڪلهوڙو

خواريءَ جو ڪارو

سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻيءَ کان پوءِ شاعر ۽ اديب ڪنڌڙ ڪاڌ ٿي ويا. هڪ اديب ٻئي کي چيو: "سائين ڪيڏانهن ويندا....؟ گهر.... ته پوءِ ڪنيون هلجو. مون کي به قاسم آباد وڃڻو آهي."

"اڇو اڇو.... ويهو.... ويهو...."

ٻئي بائيڪ تي چڙهندي، ڪچهري ڪندي روانا ٿيا. رات جا اٺ وڄي چڪا هئا، ٽريفڪ جي گاڏين، ٻتين کي ٻي لغام ڪري ڇڏيو هو، سامهون اُنڌڙ تيز لائيٽن جڻ انڌو ٿي ڪيو. نسيم نگر چونڪ تي گاڏين جي ٻتين ۽ سيٽين ڪين موڳو ڪري ڇڏيو هو.... گاڏيون ٻوڏ جي وهڪري جيان، وڌي رهيون هيون.... علي پئليس جي موڙ وٽ.... گاڏين جي ٽڙ پيڙ ويتر منجهائي ڇڏيو هو. اسپيڊ بريڪر گاڏين کي رنڊائي، ساڻو ڪري ٿي وڌو.

پويان ڪارن جي هارنن جون رڙين مٿان رڙيون هيون، آفيسرن ۽ وڏيرن جي ڇُهڙن، چورن، اوچتو بائيڪ تي گهُتون ٿي هنيون. ڇچورن چورن جي ڪليل سائيلنسرن وارن اسڪوٽرن هنياءَ ٿي ڏاريا. سڄي ماحولي گڏلاڻ علي پئليس موڙ وٽ گڏ ٿي هئي. گاڏين جي ڊين ڊين ٻرڙ ٻرڙ جا پوائتا آواز ٿي اُٿيا، ۽ هنن جي بائيڪ وچ ٽريفڪ ۾ ڦاٿل هئي. بائيڪ تي سوار اديبن، هيڏانهن هوڏانهن لوٽا ٿي هنيا ته مٿان شوڊن چورن جي گهٽ واري بائيڪ گوڏا نه ڪڍي وڃهي، غريب اديبن جي بائيڪ جي ٽين ٽين جڻ خواه مخواهه بڪي رهي هئي.

ڪنهن به ڪين ليکي ۾ نه ٿي آندو، ساڻوڻ جي حيدرآبادي هوا، تکوا پاڪر پري هٽ ٿي ڪڍيا، هوا جي جهوٽن کان وڌ ٽريفڪ جي طوفانن، ٻت مان سريڙيون ٿي ڪڍيون.

"ادا.... ادا.... ٻيڪن اسڪول واري گهٽي پڪڙجانءِ....!"

"پر ايڏانهن ڇو....!؟"

"اسان جي پرين پياري دوست نامياري شاعر ۽ اديب سان ملڻو آهي.... توکي به هلڻو آهي.... چانهه جي پيالي پي.... ٻه گفتا هڻي هليو وڃجانءِ....!"

گهٽيون لتاڙي وڏي ماڙ واري، نامياري اديب جي بنگلي تي پهتا.... لوڊشيڊنگ سبب بجلي غائب ٿيل هئي، گهٽيون ۽ بنگلا انڌيري ۾ جهنگ جو ڏيک ڏئي رهيا هئا.

اجا موبائيل جي فليش کي ٻٽڻ نه لڳايو هئن ته.... جنريٽرن جا چوڌاري ڌوڙيا ٿي ويا.... سولر سسٽم جي ٻتين انڌي روشني ٿي اُڇلي.

بنگلي جي عاليشان گيٽ جي ڪڙي کي کڙڪايئون.... نامياري اديب جو هڻو ڪٺو جوان پٽ دروازي جي کڙکيءَ جو ٻيڪڙ کولي، اندران ئي بيٺي اڊنگي آواز ۾ چيو: "چاهي....!؟"

توهان جي والد سان ملڻو آهي.... گهر آهي....!! چويس ته فلاڻا فلاڻا اديب آيا آهن،

"نه نه.... ڪونهين ڪونهين." ڇپن ئي ڇپن ۾ پٽڪڻ لڳو: "واندا اديب.... ڪم نه ڪو ڪار وتن ٽا پين جا در کڙڪائيندا....!! هون....!!" پلئو ڏئي ٻي سرو ٺهڪ ڏيندي وراڻيائين: "ٻيهو.... ٻيهو.... ڏسي ٿو اچان....!" جڻ ڪيس پيءُ جي گهر ۾ موجود هئڻ جي پڪ نه هئي....!؟؟

ڪن پل ڪان پوءِ.... ناميارو اديب، ڏيرڪندو.... ڦڪيءَ مرڪ سان وراڻيو: ”ڀلي ڪري آيا....“ وڏي رڙ ڪيائين. ”ڇوڪرا ٻه ٽي ڪرسيون ڪڍي اچو.“ ڇوڪرن پلاسٽڪ جون ڪُرسيون، ڌڙام ڪري رکيون.... سندن سلٽ ۽ رويي مان بيزاري محسوس پئي ٿي....

بنگلي جي در جي ڀر ڀر ڪرسيون رکرائي ويهڻ لاءِ چيائين: ”ڇا هلندو.... چانهه.... ٿڌو....“

”بس صرف چانهه پئبي.... سا به ڦڪي هجي ته بهتر....“

ادب اخلاص، شاعرائڻ صنفن تي ڳالهيون ٿيون.... فن، فڪر، ڳهاڙيڻو، نثرنويسي تي بحث شروع ٿيا.... ڪنهن به هڪ به موضوع ساهي نه ٿي پٽي.

. نامياري اديب، چانهه پهچندي، پنهنجي چلولن پٽن جو تعارف ڪرائڻ لڳو. (جيڪي باادب اديب جا بي ادب پٽ هئا)

ايم.بي.اي پيو ڪري.... نهايت ذهين، خوش اسلوب، باڪردار اٿوَ. انگل ڪيائين اسي هزار جي موبائيل وٺي ڏيو، وٺي ڏني مانس.

هيءُ اٿئي منهنجو ٻيو فرزند عقيل.... انٽرسلٽنس پيو ڪري.... ڊاڪٽر ٿيڻ جو شوق اٿس، ٻنهي کي ڪاليج ۽ يونيورسٽين لاءِ الڳ گاڏيون آهن. پاڻ سرڪاري گاڏيءَ تي گذارو ڪيون ٿا.... عقيل ڏاڍو هوشيار اٿوَ.... سليڪشن نه ٿيس ته سيلف فنانس ڊاڪٽريءَ جي سيٽ وٺي ڏيندومانس....! رب گهڻو ڏنو آهي.... سڀ ٻچن لاءِ آهي.

نامياري اديب جا ٻئي پٽ هنن ٻن غريب اديبن کي ٺٺولي واري چور نظر سان ڏسندي چپ پڪوڙي رهيا هئا. جڻ وجهه ڳولي رهيا هئا ته موقعو ملي ته هنن واندن اديبن کي ڀڄايون....!! ڇو ته پاڙي جا شودا ڇورا، هنن کي بار بار ڪال ڪري رهيا هئا، ۽ هي انهن ڏانهن وڃڻ لاءِ بيتاب هئا.

چانهه جي سُرڪين تي سنڌ جي ادب تي ٽيڪا ٽپڻي هلي رهي هئي، رکي رکي اڏو واري گهٽيءَ مان گاڏيون اکيون هٽندي ٿي نڪتيون، ڪارن جي ڀنين سيٽن تي، سينگاريل مه جبينن جون اکيون شيشن مان پار ٿي، حيثيت، هيبت ۽ حُسن جون اُماڙيون ٿي اُڇليون.

اوچتو نامياري اديب جي ماڙيءَ تان ڦِٽل ڪارو، بولائيون ڪائيندو مهمان اديبن جي مٿي تي ٽُنو ڪاري ٻر پکين جون وِٺيون ٺڦيل هيون، شايد ڪبوترن جي استعمال جو هو.

ڪاري جي ڦهڪاءَ ۽ چوٽ سان، مهمان اديبن جي هٿن مان ڪوپ نڪري، پٽن تي پيا، چانهه جي ڦٿنگن مهمان اديبن جي ڪپڙن تي ليڪا پلئي ڇڏيا.

ناميارو اديب، ڪبوترن جي ڦٽل ڪاري کي تڪي مٿي پنهنجي ماڙيءَ کي بيوس نگاهه سان نهاريو. هلڪي اونده ۾ ڪيس ڪجهه نظر نه ٿي آيو.... ها البت هن جي ماڙيءَ تي هلڪن سرٻاٽن سان گڏ ٽهڪ شروع ٿي ويا.

هاڻي ادب تي ٽيڪا ٽپڻيون بند ٿي ويون ۽ هڪدم خاموشي ڇانئجي وئي.... ادبي موضوع موڪلائي ويا....!

هڪبئي کان موڪلائيندي.... مهمان اديبن چيو: ”چڱو سائين هلئون ٿا.“ سُٺي خدمت لاءِ اوهان جي وڏي مهرباني....!!

نامياري اديب چيو: ”سائين ترسو.“

”گنج ٿيو.... سنڌ کي ادب ڏيڻ کان اڳ پنهنجي اولاد کي ڏيو....!!؟“

بائيڪ تي چڙهندي، هڪ اديب چيو: ”عالمن جا پٽ ظالم....“

ٻئي وراڻيو: ”ناميارو اديب.... هون.... خواريءَ جو ڪارو.“

◙

يار محمد چانڊيو

سَوا ڪانو زمين

ٽاٽي ۾ ديوٽي ڪندي سال گذري ويا آهن، هتي هر قسم جي قيدين کي بندي خاني ۾ قيد ۽ آزاد ڪندي زندگيءَ جي سوين ڪهاڻين کي ويجهڙائي کان ڏٺو اٿم... هر ڪهاڻيءَ جا ڪردار درد ڀرين منظرن جو حصو هوندا آهن... قبيلائي رتوڇاڻ ۾ بيگناهه مرندڙ ڳڀرن جي مائرن کي قهر جون ڇيخون ڪندي ڏٺو اٿم ته روايتن جي زخمن ۾ گهايل ٿيندڙ جوان جماڻ عورتن کي بي رحم رشتيدارن جي ظلم خلاف سراپا احتجاج بڻجندي ڏٺو اٿم... منهنجي خيال ۾ ٽاٽا ئي انهن عورتن جي رسوائي جو پهريون ڏاڪو آهن، ۽ دارالامان ذلالت جو ٻيو ڏاڪو ٿين ٿا، جتي عورت ڪپڙن ۾ ملبوس هوندي به هن سماج ۾ موجود محفوظ گهرن ۾ به محفوظ نه آهن، ٽاٽا گهٽا آهن، جتي هر روز ظلم جا ماريا انصاف جا اجرا خواب ڪٽي، پنهنجي ڪلهن تي حسرتن ۽ ارمانن جا لاش کڻڻ تي مجبور ٿين ٿا!!

اڄ به ائين ئي ٿيو، نئين صوبيدار جي ايندي ئي وڏيري جعفر خان جي فون آئي ته هُو سموري ٽاٽي جي نفري سان موبائل ڀري نڪري ويو، موبائل واپس آئي ته به خوبرو ۽ پڙهيل لکيا نوجوان موبائل ۾ قيدي بڻجي لاڪپ جو حصو بڻيا.

”چو اڙي...! ڏينهن رات ڏوهه... سڄو ٽڙ تپايو اٿوَ...!!“ صوبيدار جي گارين ۽ داٻن ٻنهي نوجوانن جي ڇهري تي عجيب ريڪائون اڀاريون، ”اسان ڏوهاري ته ناهيون صوبيدار صاحب...! مان ڊاڪٽريءَ جي آخري سال ۾ پڙهندو آهيان ۽ هيءَ منهنجو وڏو ڀاءُ استاد آهي...!!“

”ته پوءِ پنهنجي جهوني پيءُ کي سمجهايو، وڏيري سان اُڇاٽ نه ڪري!“

”اُڇاٽ...؟ ڪهڙي اُڇاٽ...؟؟ اسان ته وڏيري جي ڪَمراڳ مان پاڻ ڦاٽا آهيون... اسان امن پسند پيءُ جو اولاد آهيون، اسان امن چاهيون ٿا، وڏيري کي سِگ ڦٽي آيا آهن، هرويرو ٻُڪيون ٿو هٽي، صوبيدار صاحب...“

”خبردار! وڏيري لاءِ هڪ لفظ به ڳالهايو ٿو ته...!!“

”اسان پڙهيا ڳڙهيا آهيون... وڏيري کي سمجهايو... اسان جي ڪهڙي مجال...!!“

”ڪورٽ ۾ ڪير دانهين آ؟“ صوبيدار جو آواز خوفائتو هو.

”ٻلو.“

”ڇو؟“

”وڏيري جي وانن اسان جي موروثي زمين تي قبضو ڪيو آ.“

”عزت سان وڏيري کي زمين لکي ڏيو، ٻي صورت ۾ جيل لاءِ تيار ٿيو!!“

”مگر اسان جو ڏوهه ڪهڙو آهي؟“ ٻنهي ڀائرن احتجاج واريو، چيائون ”اسان جو ٻيو ڏوهه ڪونهي، اسان پنهنجي زمين ۾ نياڻين جو ماڊل اسڪول ٺا نهرايون، جيڪا ڳالهه وڏيري کي نه ٿي وڻي.“

”توهان چاهيو ڇا پيا؟“

”صوبيدار صاحب! اسان علائقي ۾ خوشحالي چاهيون ٿا ۽ وڏيرو بدحالي...! اسان جي علم جي سوجهري سان هر گهر ۾ علم جي روشني چاهيون ٿا ۽ وڏيرو جهالت جو انڌيرو... اسان برابري چاهيون ٿا ۽ وڏيرو...!!“

”بس! گهڻي تقرير نه ڪر!!“

اُن سَمي مون کي حڪم ٿيو. مان ٻنهي نوجوانن کي لاڪپ ۾ قيد ته ڪري ڇڏيو، پر سوچيم: ”پنهنجي هٿن کي اڃا ڪيترا مظلوم قيد ڪرڻا پوندا...! مان آخر هر ظلم تي اکيون ڇو ٿو ٻوٽيان...؟ هن نااهل قانون جي محافظن جي ڪري هر ڏسا ويساهه گهاتي ٿي ٿئي... وڏيرن جون بيگرون وهندي قانون جون ڌڄيون نڪري ويون آهن... هنن جو ضمير ڪڏهن جاڳندو...!؟“

وڏيري جي پيهر فون ايندي ئي، نئين صوبيدار پنهنجي دابي کي وڌيڪ تيز ڪري، ٻنهي نوجوانن کي ائين ڪُٽيو، جيئن اُڪ پَٽڻ تي ڪُٽبو آ. ٻنهي نوجوانن جا خوبصورت چهرا تشدد سبب سُڄي رتورت ٿي ويا، پر ڪُڇيا ٻڙڪ به نه....! هن جي بهادر صوبيدار جي هار ثابت ٿي!!

ڪلاڪ ڏيڍ جي وِٿيءَ کان پوءِ. صوبيدار موبائل ۾ نوجوانن جي پيرسن پيءُ کي ڪنبي ڪٿي آيو، چيائين: "مُنشي هن ڪراڙي کي به اگهاڙو ڪري سچو پتر هڻ... پوين خبر، وڏيرن سان ويڙ جي....!!"

ٻئي نوجوان تڙپي اُٿيا، چيائون "صوبيدار صاحب، تڪڙ نه ڪر.... نه هوندو بانس نه وڄندي بانسري....!!"

"ڇا مطلب؟" صوبيدار جي مُنهن ۾ عجيب سوڻ پيجي وئي!

"اسان وڏيري کي زمين لکي ڏينداسين!!"

ننڍي ڀاءُ جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا، چيائين: "جنهن بلپي جي محنت سان اسان جون زندگيون تبديل ٿي ويون، اُن بلپي جي تذليل اسان کان برداشت نه ٿيندي... اسان قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهيون.....!!"

"اُن جي ضمانت ڪير ڏيندو؟"

"اسين پاڻ ڏوهاري پاڻ ئي ضامن آهيون.... اڄ کان پوءِ وڏيري جو ڪوبه فرياد نه ايندو."

اهو ڏينهن خيرن سان گذري ويو.

ٻيو ڏينهن ٿيندي ننڍو ڀاءُ ٿاڻي تي موٽي آيو، هن جا ڪپڙا رت ۾ رڱيل هئا.

"ڇا ڪري آيو آن....؟ پاڻ کي رت ۾ ڇو وهنجاريو ٿئي؟؟"

صوبيدار جي آواز ۾ گهبراهٽ هئي، پر هو فيصلي تي اٽل بيٺل هو، چيائين صوبيدار صاحب! وڏيري کي پنهنجي زمين لکي ڏئي آيس!!"

"ڪيتري زمين؟"

"جيتري وڏيري کي گهربل هئي، سوا ڪانو!!"

نوجوان جي اکين ۾ ڪوبه خوف نه هو ۽ هُو ٿاڻي جي سيخن پويان وڃڻ لاءِ منتظر هو!!

"سنڌي موسيقي هڪ نهايت سهڻي، دلپذير، فني ڪمالات واري، ۽ پنهنجيءَ جاءِ تي انفرادي حيثيت رکندڙ موسيقي آهي، جا پنهنجي فن جي لحاظ سان دکن، پنجاب، آگري ۽ مرهٽا اسڪول کان جداگانه رنگ رکي ٿي. افسوس اهو آهي ته ان تي ڪا مستقل تاليف سنڌي زبان ۾ ڪانه ڪئي ويئي آهي."

"اها به ضرورت آهي ته سنڌي راڳ جي نه فقط تاريخ مرتب ڪجي، پر ان جي حاصلات ۽ تربيت لاءِ ڪو معياري اسڪول ۽ ادارو به قائم ڪجي، جنهن ۾ قابل ۽ استاد ڳائڻا رکجن، جي هن فن کي سيکارين."

"اسان جا فنڪار ڏاڍين سهڻين صلاحيتن وارا آهن، پر افسوس اهو آهي جو فن ۾ ڪنهن به قسم جي جدت نٿا پيدا ڪن. اڪثر پراڻيون طرزون، پراڻي نموني ۾ ڳايون وڃن ٿيون. اگر اهو سلسلو قائم رهيو ته پوءِ اسان جو سنڌي راڳ ڪابه ترقي نه ڪري سگهندو."

"شاعر وقت جي زبان آهي، ته ڳائڻو شاعر جي زبان آهي؛ تنهنڪري ڪوشش ڪري، شاعرن جو نئون ڪلام نين طرزن ۾ ڳايو وڃي ته بهتر."

"اڪثر ڪلام غلط حيثيت سان ڳائجي ٿو، حالانڪ شاعر جو ڪلام سندس صحيح لفظن ۾ ڳائڻ گهرجي، عام ماڻهن جي غلط لفظن جو نقل نه ڪرڻ گهرجي."

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ

(مهراڻ 2/1962ع)

چونڊ ادب

هڪ ڳالهه هيءَ به ته صاف آهي ته جيڪڏهن اسان وٽ پنهنجي دؤر جو نئون زنده ادب نه هوندو، ته اسين پنهنجي ماضيءَ جي ادب کان به ڇڄي وينداسون. جيستائين اسين ادب جي اوسر جو هيءُ سلسلو قائم رکنداسين، تيستائين اسان جو ماضيءَ جو ادب به اسان کان جيئن پوءِ تيئن هٽندو ۽ پري ٿيندو ويندو، تان جو اُهو اسان لاءِ اجنبي ٿي ويندو- جيئن ڪنهن ٻيءَ ڌارينءَ قوم جو ادب؛ ڇو ته اسان جي زبان بدلجندي رهي ٿي، ۽ اسان جي رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو نمونو، اسان جي ماحول ۽ بدلجندڙ مادي حالتن جي اثر ۽ دٻاءَ سبب، هر وقت ۾ هر طرح بدلجندو رهي ٿو. ۽ ان حالت ۾ جيڪڏهن اسان وٽ ڪي اهڙا ماڻهو نه آهن، جيڪي پنهنجي غيرمعمولي احساس ۽ شعور کي، لفظن تي غيرمعمولي قدرت رکندي، ظاهر ڪرڻ ۽ پختگي بخشڻ جي صلاحيت رکندڙ هجن، ته ان صورت ۾ نه فقط اسان جي پنهنجي اظهار جي صلاحيت، بلڪ، سواءِ خسيس کان خسيس محسوسات جي، ٻيءَ ڪنهن شيءِ جي محسوس ڪرڻ جي طاقت به نيست ۽ نابود ٿي ويندي.

ٽي.ايس.ايليٽ

ٽماهي ”مهراڻ“ 1997/4-3ع

تاريخ ڇا آهي؟

هيءُ سوال، خاصو وڏو سوال آهي، پر ان سوال جو اسان سان رڳو ايترو واسطو آهي، جيترو تاريخ جو شاعريءَ سان. ان ڪري آءٌ ڇاهيان ٿو ته اسان اديبن ۽ شاعرن کي به هن سوال جو ڪونه ڪو جواب فراهم ڪرڻ گهرجي، پر بوءِ به اسان لاءِ هيءُ ڪو نئون يا ڪو معمولي ڪم نه آهي. اسان مان تمام ٿورا ماڻهو تاريخدان آهن ۽ اڃا به تمام ٿورا علم تاريخ کان واقف آهن. اسان جو نئون ادبي نسل، تاريخ سان ڪا دلچسپي نٿو رکي ۽ تمام گهڻا اديب، لڪڻ وقت همعصر تاريخ يا تاريخ کان واقفيت رکڻ کي ضروري نه ٿا سمجهن.

اهڙا صورتحال ڪجهه مونجهاري ۾ وجهڻ جهڙي آهي، پر آءٌ ڀانئيان ٿو، آءٌ ان صورتحال مان، جند ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان، ڪنهن نه ڪنهن واضح نڪتي تائين پهچي ٿو سگهان. جن کي شڪ آهي ته تاريخ ادب تي ڪي فيصلا صادر ڪري به ٿي يا نٿي ڪري اسي ٻن مونجهارن ۾ آهن.

(1) انهن جو تصور تاريخ جي مفهوم جي باري ۾ واضح ڪونه آهي.

(2) اهي تاريخ ۽ همعصر تاريخ جي وچ ۾ فرق کي محسوس ڪونه ٿا ڪن.

بيا اهي صاحب، جيڪي چون ٿا ته، تاريخ کي ادب جي پويان هلڻو آهي ۽ اسان جو ڪم آهي ادب پيدا ڪرڻ. تاريخ کي پنهنجو ڪردار پاڻ ادا ڪرڻو آهي ۽ اديب کي پنهنجو. اديب ۽ تاريخ نويس، پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن.

هيءَ صورتحال ڪيتريءَ حد تائين سچي ۽ حقيقتن تي ٻڌل آهي. انهيءَ ڳالهه جي فيصلي جي لاءِ، گهڻ ۾ گهڻ ايترو ته ضرور ڪرڻو پوندو. ته اسان ادب ۽ تاريخ کي جدا جدا جاين تي سمجهون ۽ انهن ٻنهي جو اپياس اڻين سمجهي ڪريون. ته اهي به جدا علمي سوال آهن ۽ جدا جدا معيارن تي ٻڌل به وڏا معيار آهن ۽ ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪونه ڪو ڪردار جدا رو به آهي ۽ الهو ڪيئن ادا ڪرڻو آهي.

ڪن عالمن تاريخ جي سوال تي انجيل مقدس مان خاصو فڪر پيش ڪيو آهي. اسلامي طرز فڪر ۾ به تاريخ جي نفس، مضمون ۽ مفهوم تي ويچار موجود آهن. عالمن تاريخ کي 'عمر' ۽ 'سنة الله' جي مفهوم ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تاريخ جي باري ۾ تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) جو خيال هيگل کان شروع ٿيو ۽ الهو اڄ سوڌو ٿوري گهڻي ردوبدل سان اسلامي فڪر ۾ به اختيار ڪيو ويو آهي. تاريخ جي مادي نظريي کي مارڪس پيدا ڪيو ۽ هن الهو نظريو، پنهنجي فلسفي جدلياتي ماديت جي اصولن تي برڪيو ۽ مقرر ڪيو. وائيڪو (Vico) جو نظريو ٽائن بي (Toynbee) جهڙن عالمن اختيار ڪيو ۽ تاريخ کي، هنن تاريخي مذهبيت جي تصور ۾ موجود سمجهو. ان ڪري ٽائن بيءَ کي مذهب جي حمايت ۾ پيش ڪيو ويو.

العداد پوهيو

شعر جي اپياس جا نوان طريقا (شاعري ۽ تاريخ)

ٽماهي "مهراڻ" 1978/3ع

تان ورتل ٽڪرا، ص 182، 183

محمد ابراهيم جويو

ٻوليءَ جو بچاءُ

سڌريل ۽ سجاڳ قومون هميشه پنهنجي ٻوليءَ کي صاف، سليس ۽ صحيح صورت ۾ قائم رکڻ جي ڪوشش ڪنديون آهن. ڪا به اهڙي قوم دنيا ۾ ڪا نه ٿي رهي، جيڪا پنهنجي ٻوليءَ جي صورتخطيءَ، گرامر يا محاوري جي ڪنهن غلط يا مناسب استعمال کي قبولي سگهي يا سهي سگهي. ڪابه اهڙي قوم ڪٿي ڪانه لڀندي، جيڪا پنهنجي ٻوليءَ جي ڪنهن سهڻي ۽ سولي لفظ کي ڇڏي، ان جي جاءِ تي ٻيءَ ڪنهن ٻوليءَ جي لفظ کي ڪم آڻڻ ۾ خوش ٿئي يا فخر ڪري. علمي ۽ فني ضرورتن جي خيالن کان، ٻين ٻولين جا لفظ پنهنجا ڪرڻا پون ٿا، پر اهڙا لفظ هر ڪا ٻولي پنهنجي گرامر جي اصولن موجب بنهه پنهنجا بڻائي پوءِ پاڻ وٽ رکي ٿي.

سنڌي قوم پڻ گهڻي وقت کان پنهنجي وطن جي آزاديءَ، سالميت ۽ خوشحاليءَ جي جدوجهد سان گڏوگڏ پنهنجي ٻوليءَ کي انهيءَ ريت صاف، سليس ۽ صحتمند رکڻ لاءِ پنهنجي وس آهر ڀرپور ڪوشش ۾ رڌل رهي آهي. سنڌي ٻولي گذريل ڪيترين صدين کان هڪ نه ٻيءَ حڪمران ٻوليءَ جي تهذيبي دٻاءَ هيٺ رهندي پئي آئي آهي ۽ هن وقت پڻ ساڳيءَ طرح اهڙي ئي هڪ دٻاءَ هيٺ آيل آهي. عربيءَ، فارسيءَ ۽ انگريزيءَ جي تهذيبي آڪرائيءَ جا اثر، سنڌيءَ ۾ اڄ به گهڻيءَ حد تائين موجود ڏسي سگهجن ٿا. اردوءَ جو حڪمراني درجو پڻ ساڳيءَ ريت بلڪ وڌيڪ اُگريءَ حد تائين، اڄ سنڌيءَ تي پنهنجو اثر ڏيکاري رهيو آهي. اردو پريس، ريڊيو، ٽيليويزن، سئنيما، اسڪولي ۽ ڪاليجي تعليم ۽ عام ڪتاب ۽ انهن سان گڏ اردوءَ جي قومي درجي جو ٺاپ ۽ زور سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ وڏو خطرو ثابت ٿي رهيا آهن. اهو سنڌيءَ جي اديبن، شاعرن، صحافين، استادن ۽ ٻين عام پڙهيل ماڻهن جو فرض آهي ته هو پنهنجي ٻوليءَ جو بچاءُ ڪن ۽ ان جي ڀال ٻنجي، ان جي صحت، سادگيءَ، اصليت ۽ افاديت کي قائم رکن.

وڏي ڏک جي ڳالهه آهي، جو اڄ اسان جي ٻولي اسان جن پنهنجن ئي هٿن سان بگڙي ۽ ڪمزور ٿي رهي آهي. هن ڳالهه ۾ اسان کي خود اردوءَ جي تاريخ مان سبق وٺڻ گهرجي. اردو ٻولي اصل ۾ ته هندي ٻولي ئي آهي، پر ان ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي لفظن جي ايتري ته ڀرتي ڪئي وئي، جو هوءَ پنهنجي اصلوڪي صورت وڃائي، ٻولي ئي ٻي ٿي پيئي. ايتري تائين، جو اُها عام جي سمجهه کان نڪري ۽ ڪانئن بنهه الڳ ٿي، رڳو ٿورن اميرن جي محلن ۽ حاڪمن جي درٻارين جي ٻولي بڻجي وئي. پنهنجي اصليت ۽ شانُ وڃائڻ کان پوءِ اها ساڳي ٻولي هاڻي منهن مٿي پٽڻ، جهيڙي ڪرڻ ۽ وات هڻڻ ۾ ئي پوري آهي. اها سڀ ويتن هن ٻوليءَ سان ڪيئن ٿي؟ رڳو هن طرح، جو ان ۾ بنهه ٿورا ڪي اصلوڪا لفظ (ضمير، فعل ۽ حرف جر) جيئن جا تيئن ڇڏي، اسم، صفتون، ظرف، حرف جملا وغيره عربيءَ ۽ فارسيءَ جا ايترا ته گهڻا آندا ويا، جو هوءَ سڄاڻپ کان ئي ڇڙهي وئي ۽ بدلجي بنهه هڪ نئين ٻولي ٿي پئي. اڄ ڪيترين سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ اردوءَ جي اثر ۾ ورتل لکيتن کي ڏسي، ۽ ريڊيو تان توڙي جلسن ۾ شهري ۽ عام پڙهيل ماڻهن جون اهڙي ئي نوع واريون تقريرون ٻڌندي، پنهنجي ٻوليءَ سان پڻ اهڙي ئي ڪنهن حشر ٿيڻ جو ڊپ وٺي وڃي ٿو.

ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم هڪ پيري سنڌيءَ ۽ اردوءَ کي ڀيٽيندي، ڏاڍي ڀروسي سان چيو هو ته "اردوءَ ۾ "دل" مذڪر ۽ "ڪتاب" مونث آهي، جنهن جو ڪو به منطق ڪونهي، ۽ سنڌيءَ ۾ ان جي ابتڙ "دل" مونث ۽ "ڪتاب" مذڪر آهي، پر افسوس، جو تازو مون هڪ نامياريءَ روزانيءَ سنڌي اخبار ۾ اردوءَ وانگر "ڪتاب" کي مونث ۽ "دل" کي مذڪر جي صيغي ۾ ڪم آندل پڙهيو! اهڙيءَ ريت "توجهه"، "دليل"، "تاڪيد"، "اُمنگ"، "نظر"، "فريا"، "دلا" ۽ ٻيا ڪيئي لفظ جي پڙي پٽ اسان وٽ مذڪر آهن، پر اڄ اسان جي ڪن اخبارن ۽ رسالن وغيره ۾ مونث وانگر پيا لکجن، ۽ هوڏانهن، مثال طور، لفظ "ستيا" کي مذڪر وانگر ڪم آندو پيو وڃي. "ستيا ناس ٿي ويو!" ۽ ٿين، اردوءَ جي اثر هيٺ، ڪيترائي اسان جا لفظ مذڪر بدران مونث ۽ مونث بدران مذڪر ۾ ڪم ايندا رهن ٿا ۽ اسان جي ٻوليءَ کي بنيادي ڌڪ لڳندو رهي ٿو.

ڪيترائي فارسيءَ ۽ عربيءَ جا لفظ آهن، جيڪي

اسان پنهنجي ٻوليءَ ۾ ٻنهي معنيٰ ۾ قبوليا آهن جيئن لفظ "تمام" آهي. هيءُ لفظ اردو ۾ "سڀ، سڀئي يا سڀني" جي معنيٰ ۾ صفت طور، ڪم اچي ٿو ۽ اسان وٽ سنڌيءَ ۾ ظرف طور، ان جي معنيٰ "ڏاڍو، ڏاڍا" جيئن "تمام چڱو، تمام سٺا" وغيره آهي. پر اڄ اسان جا ڪيئي لکندڙ ۽ تقرير ڪندڙ صاحب پنهنجا سٺا ۽ سولا صفتي لفظ "سڀ، سمورا، مڙيئي، هڙئي" ۽ انهن جو ستو سنواٽو استعمال ڇڏي، لکندا ۽ چوندا وتن: "تمام پئسا خرچ ٿي ويا! تمام ميجر مري ويا! تمام هو هيئن ٿي ويو ۽ تمام هيءُ هوئن ٿي ويو! انهيءَ نموني جو هڪ لفظ "منصوبو" به آهي، جيڪو سنڌيءَ ۾ "سازش" جي مطلب سان ڪم اچي ٿو. پر ان کي اسان جا اڙدوءَ جي وٽ ۾ آيل ڪيترائي ليکڪ "رٿ" يا "رٿا" جي معنيٰ ۾ ڪم آڻيندا رهن ٿا. ساڳئي حالت ٻين ڪيترن اهڙن لفظن، جيئن ته "هلاڪ يا هلاڪ" ۽ "اتفاق" آهي. "هلاڪ" سنڌيءَ ۾ "ڪِڪ، تنگ يا بيزار" جي معنيٰ ۾، "اتفاق"، "حادثي يا واقعي" جي معنيٰ ۾، ڪم اچن ٿا. پر اردوءَ جي پيروي ڪندي، اڄ اسان جا ڪيترائي ليکڪ هنن لفظن کي "مرڻ" ۽ "ٻڌيءَ" جي معنيٰ ۾ پيا لکن جيئن: "هڪ ڏک سان ست مکيون هلاڪ ٿي ويون! اتفاق سان سڀ ڪجهه ٿئي ٿو!" هاڻي، جي انهن جملن ۾ "هلاڪ ٿي ويون" بدران لکجي "مري ويون" ۽ "اتفاق" بدران "ٻڌي" لکجي، ته اهي ڪيڏا نه سمجهه پريا ۽ وڻندڙ جملا ٿي پون!

سنڌيءَ ۾ حرف جملي يا ظرف جا لفظ اهڙا ته سهڻا ۽ سٺا موجود آهن، جو انهن کي ڇڏي فارسيءَ يا عربيءَ جا ساڳيءَ معنيٰ جا لفظ ڪم آڻڻ نه رڳو ضروري نه آهن، پر پاڻ سان ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان وڏي جُٺ ڪرڻي آهي: مثال

جي، جيڪڏهن بدران اگر ۽ جيتوڻيڪ بدران اگرچه
پر بدران ليڪن يا مگر
تنهن، ان، اُن- ڪري بدران لهذا
تنهن، ان، اُن- کان سواءِ بدران ازان سواءِ
تنهن، اِن، اُن- وچ ۾ بدران درين
ان هوندي به بدران باوجود يڪ
چا به هجي، هر حال ۾ بدران بهر صورت، بهرحال
سچ پچ يا سچي پچي بدران في الحقيقت، حقيقتاً، في الواقع
ابتڙ بدران برعڪس، خلاف
ڌار ڌار، الڳ الڳ، جدا جدا بدران مختلف
تان جو بدران حتيٰ ڪ
متان بدران مبادا
تنهن، اِن، اُن- هوندي به بدران به اين همه
انهيءَ ڪري بدران بنا برين، چنانچه
جاڪاڻ ته بدران چونڪه
نه ته بدران ورنه
ٻيءَ صورت ۾ بدران به صورت ديگر
الڳ، ڌار بدران علحده
ڌار بدران علاوه
پوءِ بدران بعد
هيٺ بدران زير، تحت
پيٽ بدران مقابلو
رڳو بدران محض، صرف
گهمرو، پيرو بدران دفعو
ته به، تڏهن به بدران تاهم

حيدرآباد جي ريڊيئي تان، هر روز "جمهوري جو آواز" ٻڌايو وڃي ٿو. اُن پروگرام ۾ ٺيٺ ٻهراڙيءَ جي هڪ چڱي مڙس جي ڪردار طور، "عارف خان" پنهنجي اوطاق ۾ ڪچهريءَ جو سرواڻ ٿي ويهندو آهي. هن پروگرام ۾ هڪڙي ڏينهن "عارف خان" جي واتان سندس ٺيٺ ٻهراڙيءَ جي ڍنگ ۾ ٻڌم "ادوڙي! اچو ته اتحاد ڪيون، اتحاد سان سڀ مسئلا حل ٿيندا." هاڻي، اسان جا عام ٻڌڻ وارا، جن لاءِ هيءُ پروگرام ٿئي ٿو، سا ڇا سمجهندا "اتحاد" کي ۽ ڪيئن سمجهندا "مسئلن جو حل ٿيڻ!" ان جي بدران "عارف خان" هيئن به چئي ٿي سگهيو ته "ادوڙي! اچو ته ٻڌي ڪيون، ٻڌيءَ سان سڀ ڳالهيون نبري وينديون." 17 جولاءِ 1972ع تي ٻئي هڪ پروگرام ۾ ريڊيئي تان هيٺيان لفظ ڪم ايندي ٻڌم، جيڪي سڀ جا سڀ ٻين ٻولين جا لفظ پنهنجي ٻوليءَ تي بار بڻجڻ کان سواءِ ٻئي ڪهڙي ڪم جا ٿي ٿي سگهيا! انهن جي جاءِ تي اسان جي ٻوليءَ ۾ اڳي ئي ڏاڍا سٺا ۽ سلوڻا لفظ پيا آهن، جو نه اهي اسين ڪم آڻيون، ته جيئن ٻڌڻ وارا ٻڌن ته سمجهي به سگهن! هيٺ انهن لفظن جي لسٽ ڏجي ٿي:

باشندا= رهواسي، بخوبي آگاهه ٿيا= چڱيءَ ريت يا پوريءَ طرح واقف ٿيا، معيار زندگي= زندگيءَ جو معيار يا پد، فلاحي مملڪت= عام ڀلي جي حڪومت، باهمي تعلقات= هڪٻئي جا لاڳاپا، احترام= عزت، تعمير= اڏاوت (تعمير ڪرڻ= اڏڻ)، ذي هوش، ذي فهم= هوش وارو فهم وارو، ڏاهو، خبردار، جيب خرچي= کيسي جي خرچي، تعاون= سهڪار، ترقي يافته= ترقي ڪيل، ايجاد ڪيون آهن= ٺاهيون آهن، خبرن تي مشتمل پروگرام= خبرن تي ٻڌل پروگرام. فرصت جا اوقات= واندڪائيءَ جون گهڙيون،

تعليم جي فروغ= تعليم جو واڌارو، اعتماد= ڀروسو، ضروريات= گهرجون، تعلق رکن ٿا= لاڳاپو رکن ٿا، سرمايو= موڙي، دشواري= تڪليف، ڏکيائي، يڪجهتي= ٻڌي، جذبهء قرباني= قرباني جو جذبو، جذبهء خدمت= خدمت جو جذبو، خيالات= خيال، حاضر خدمت= خدمت ۾ حاضر، ترويج= واڌارو، استحڪام= جٽاءُ، وقفو= ساهي، مهلت، وچوٽي، نفاذ رهيو= لاڳو رهيو، نافذ= لاڳو، وغيره وغيره.

هڪڙي مشهور ادبي رسالي جي ايڊيٽر صاحب هڪ ڀيري پڙاڏي بدران "صد اي باز گشت" جي فارسي ترڪيب ڪم آندي! ڏاڍيءَ نوڙت سان چيومانس ته "پاڻ، جيڪڏهن لفظ "پڙاڏو" اسان جي ٻوليءَ مان ائين نڪري ويو ته "پڙاڏو سو سڏ، وڙ ورائيءَ جو جي لهين!" وارو شاهه صاحب جو املهه بيت ڪيئن ڪير سمجهي سگهندو!" ايڊيٽر ڳالهه کي سمجهيو ۽ مڃيو، پر عمل اڃا به هن نڪتي تي گهٽ ٿئيس ٿو!

اسان جا ڪيترائي عربيءَ جي اثر ۾ ورتل ليکڪ وڏي شوق سان عربي اسمن جا عربي جمع پنهنجن مضمونن ۽ لکڻين ۾ ڪم آڻين ٿا. سنڌيءَ ٻولي جو لاڳاپو عربيءَ سان گڏ گڏ 1300 ورهين کان به گهڻي عرصي جو آهي. ايتري ڊگهي لاڳاپي کان پوءِ به اسان جي ٻولي بنهه ڳاڻ ڳڻين عربي اسمن جا ئي عربي جمع قبوليا آهن. جيئن ته احوال، افعال، اخبار وغيره، پر اهي به هوءَ پاڻ وٽ واحد جي صيغي ۾ ڪم آڻي ٿي. ان جي ابتڙ سنڌيءَ جي مٿي ذڪر ڪيل ناميارو ادبي رسالي جي هڪ مهتممي نوٽ ۾ ئي مون هيٺيان 12 عربي جمع ڪم آندل ڏٺا: جذبات، احساسات، خيالات، تصنيفات، تاليفات، ڪمالات، تعلقات، واقعات، معاملات، تخليقات، امڪانات، اختيارات! جيڪڏهن ڪنهن هڪڙيءَ ڳالهه، اڙدوءَ کي سنڌس اصل اکرن ۾ پڻ عام ماڻهن کان ڪٽي الڳ ڪري بيهاريو ۽ بنهه هڪ ڌاري صورت ڏئي ڇڏي، ته اُها اِها ئي عربي جمع جي صيغن جي اُن ۾ بيجا ۽ اڻ مٽي ڀرمار هئي. انهيءَ ڪري جيڪڏهن اسان کي پنهنجي ٻوليءَ کي بنيادي طرح سندس اصل صورت ۾ قائم رکڻو آهي ته جيئن ڊاڪٽر دائودپوٽو مرحوم فارسيءَ جي معاملي ۾ ان لاءِ چئي ويو ته ان کي فارسيءَ جي زير اضافت جي ترڪيب کان پاڪ ۽ صاف رکيو وڃي، تيئن عربيءَ جي معاملي ۾ وري ان کي هن عربي جمع جي صيغي جي استعمال کان بچائڻ گهرجي. اهي سمورا عربي اسم اسان کي پنهنجي سنڌي جمع جي صورت ۾ پاڻ وٽ ڪم آڻڻ کپن ۽ نه سندن اصلي عربي جمع جي صورت ۾.

ضمير مبهم جا لفظ ڪو، ڪا، ڪي ۽ ڪِي ۽ انهن سان گڏ ظرف جا انڪاري لفظ ڪو نه ڪا نه ڪين ۽ ڪِين، اسان جا ڪيترائي ليکڪ اهڙيءَ طرح ڪم آڻين ٿا، جڻ سنڌي سندن مادري ٻولي ئي ڪانهي. هڪ ته "ڪو" مذڪر لاءِ ۽ "ڪا" مونث لاءِ، "ڪي" مذڪر مونث ٻنهي لاءِ جمع ۾، ۽ "ڪِي" ڪنهن بيجان شيءِ لاءِ "ڪجهه" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندڙ لفظ آهن. ٻيو ته انڪاري لفظ "ڪونه" ساڳيءَ طرح مذڪر واحد لاءِ "ڪا نه" مونث جي لاءِ، "ڪين" جمع جي صيغي ۾ مذڪر ۽ مونث ٻنهي لاءِ ۽ "ڪِين" رڳو "ڪِي" ضمير سان (بيجان شين لاءِ) ڪم اچي سگهن ٿا. جيئن ته:

ڪو ڪو نه ايندو.
ڪا نه ڪا ايندي
ڪي ڪين ايندا/ ايندئون
ڪي ڪين ٿيندو/ گهرجي.

اسان جا ڪيترائي ليکڪ اڄ لفظ "ڪونه" مذڪر ۽ مونث ٻنهي لاءِ ڪم آڻيندا رهن ٿا. جيئن چون: (ڪو) ڇوڪرو ڪونه آهي/ ڪونهي ۽ وري هيئن به چون: (ڪا) ڇوڪري ڪونه آهي/ ڪونهي! ظاهر آهي ته "ڇوڪريءَ" لاءِ "ڪونه آهي" يا "ڪونهي" چئي ڪين سگهبو، مونث، واحد جي ان صيغي ۾ لفظ "ڪا" "ڪانه" ئي ڪم آڻڻ صحيح ٿي سگهن ٿا.

اسان جي پڙهيل ڳڙهيل ڀينرن ۾ وري هڪ عجيب خيال پيدا ٿيل ڏسڻ ۾ آيو آهي ته هو هڪٻئي سان يا سندن زيردست ڀينرون يا سندن مرد ٻالر ساڻن جيڪڏهن مونث جمع جي صيغي ۾ ڳالهائيندا جيئن ته "اوهين ڇا پيون ڪريو: اوهين ڪڏهن آيون آهيو؟ اوهين هاڻي ڪيڏانهن وينديون؟"، وغيره وغيره، ته اها سندن بي عزتي آهي يا سندن شان ۾ گستاخي چئجي! تنهن ڪري هنن سان ڳالهائبو، ته چئبو: اوهين ڇا پيا ڪريو؟ اوهين ڪڏهن آيا آهيو؟ اوهين هاڻي ڪيڏانهن ويندا" وغيره، وغيره جڻ هو مرد آهن ۽ عورتون نه آهن! هيءُ خيال اهڙو هڪ ڪل جهڙو، غلط ۽ هاڃيڪار خيال آهي ۽ ٻوليءَ جو هيءُ هڪ اهڙو اڻ گهڙيو ۽ بد زيبو استعمال آهي، جنهن کي جيترو جلد ڇڏي سگهجي، اوترو سٺو آهي.

سنڌيءَ ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ، اسم ۽ صفتون، فارسيءَ ۽ عربيءَ مان آيل آهن، جن جي پڇاڙي نِنڍيءَ هه سان ٿئي ٿي، جيئن نقشه، ضلعه، ديوانه، دروازه وغيره. هاڻي، سنڌيءَ جي هڪ خصوصيت هيءَ آهي ته ان جي ڪنهن به لفظ جو پويون پد ساڪن نٿو ٿئي، تنهنڪري

سنڌيءَ ۾ ايندي ئي اهي لفظ ڦري نقشو (واحد، حالت فاعلي)، ضلعو، ديوانو، دروازو وغيره ٿي پيا ۽ پوءِ عدد ۽ حالت پٽاندر انهن جو گردان لازمي بنجي پيو. جيئن نقشا (جمع، حالت فاعلي)، نقشي (واحد، حالت جري ۽ اضافت)، ضلعا، ضلعي، ديوانا، ديواني، دروازا، دروازي وغيره بجاءِ ان جي، جو ههڙن فارسي ۽ عربيءَ جي لفظن جي سانچي ۾ وجهي، انهن جي صيغن پٽاندر گردان ڪرڻ ئي ڇڏي ڏنو آهي! جيئن! چنو، چنا، چني بدران چون ۽ لکن، چنه. پٽو، پٽا، پٽي بدران رڳو پٽ. ٽنبو، ٽنبا، ٽنبي بدران رڳو لکن ٽنبه ٿالهو، ٿالها، ٿالهي بدران رڳو ٿالهه! هيءَ سنڌي صورتخطيءَ جي توڙي سنڌي صرف جي هڪ اهڙي غلطي آهي، جو ان مان ٻوليءَ جو، ڳالهائڻ توڙي لکڻ ۾، ڏاڍو ڏکدائڪ بگاڙو ٿي رهيو آهي، جنهن کي روڪڻ تمام ضروري آهي.

اڄڪلهه دڪانن، آفيسن، بسن ۽ لارين، رستن جي پٽرن ۽ ريلوي اسٽيشن وغيره تي سنڌيءَ ۾ نالا ۽ پار پتا لکيا پيا وڃن، پر جتي جتي لکڻ وارا غير سنڌي آهن، اُتي هنن ٻورڙن تي اهي سنڌي لفظ ۽ عبارتون غلط ٻوليءَ ۽ غلط صورتخطيءَ ۾ لکيون پيون وڃن. جيئن ته هڪ سرڪاري اسپتال ۾ ڏٺم، "شعبو ڪان، ناڪ، حلق"، "شعبو امراض زنانو"، "اوقات مريض سان ملاقات"، ٻئي هنڌ ڏٺم، "ديريا قوت"، ٽئين هنڌ هڪ بس تي لکيل ڏٺم: "اوٻلوڙو جي لاءِ" اُن بدران هئڻ گهرجي ها "اوٻاوڙي لاءِ". جتي جتي، جنهن جنهن سنڌيءَ جي گهٽگهري، پوڙهي توڙي جوان، جو وس پُڄي ته هن کي گهرجي ته پٽري پٽ اهڙيون لکيل ڇُڪون، پيار ۽ سهڪاري اُمنگ هيٺ، درست ڪرائي ڇڏي، ته جيئن "شعبو ڪان، ناڪ، حلق بدران "ڪن، نڪ، ڳلي جو شعبو" وغيره وغيره.

سنڌي ٻولي، گرامر جي خيال کان، گهٽيءَ حد تائين، هڪ پوري قاعدي واري ٻولي آهي. ان جا اسم، ضمير، صفتون، ظرف ۽ فعل هميشه عدد، جنس ۽ حالت سان گڏ پنهنجي صورت بدلائين ٿا. لفظن جو هيءُ ڦيرو يا گردان سڀني ٻولين ۾ سندن پنهنجي پنهنجي گرامر جي قانونن هيٺ ٿئي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ پڻ هيءُ گردان لازمي طرح ڪرڻو پوي ٿو. افسوس، جو اسان جا ڪي ليکڪ، ٻين ٻولين جي اثر هيٺ، پنهنجي ٻوليءَ جي ان بنيادي ڳالهه کان بيخبر يا لاپرواهه بڻجي ويل ڏسجن ٿا. هتي رڳو هڪ اخبار جي ٽن لاڳيتن پرچن منجهان هن قسم جي لاپرواهيءَ جا مثال ڏجن ٿا، جن مان سمجهي سگهبو ته اسان جي ٻوليءَ ۾ ڪيتريءَ حد تائين پنهنجن جي ئي هٿان بگاڙو اچي چڪو آهي ۽ اچي رهيو آهي:

تاريخ 7_3_1973ع جي پرچي مان

(1) سنڌو پاڻي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوٽائي شروع.

(2) رستو بند ٿيڻ سبب مل بند.

(3) گورنر کي ٿر جو دورو ڪرڻ جي اپيل.

(4) ريڊيو ٻڌڻ تان جهيڙو.

(5) پنجن ڏينهن جو دورو ڪرڻ بعد رپورٽ.

تاريخ 8_3_1973ع جي پرچي مان

(6) سنڌ ۾ ڪاغذ جا چار ڪارخانا قائم ڪرڻ جون رٿائون زير غور.

(7) سنڌي زبان ۽ ثقافت جو پيپر شامل ڪرڻ جو حڪم.

(8) سپاهي مسافرن جو قيمتي سامان ڦرڻ جي الزام ۾ گرفتار.

(9) نوڪرين لاءِ درخواستون ڏيڻ کان پوءِ انٽرويو.

تاريخ 9_3_1973ع جي پرچي مان

(10) حڪام طرفان مري ويلن جو تعداد ظاهر ڪرڻ کان انڪار.

(11) هارين کان قبضو ڇڏائڻ لاءِ پوليس پهتي.

(12) مولانا... بنا معاوضي زمينون حاصل ڪرڻ تي اعتراض ڪيو.

(13) زرعي پيداوار جي وڪري جو بندوبست ڪرڻ لاءِ زرعي ادارا قائم.

(14) تعلقي ٻنا بنيادي مسئلا حل ڪرڻ تي غور.

حالت جريءَ يا اضافت جي حالت ۾ سنڌيءَ جي اسمن ۽ صفتن جا لفظ هيٺينءَ ريت ڦرندا آهن:

(الف) واحد جي صيغي ۾، اَ، اِ ۽ آ پڇاڙين جي صورت ۾ ڪو به ڦيرو ڪو نه ٿيندو، جيئن: ڪَٺَ تي، ٻِتِ تي، ادا کي، وغيره.

(ب) واحد جي صيغي ۾، اُ پڇاڙيءَ جي صورت ۾ اُ ڦري آ جي صورت وٺندو، جيئن: گُلَ تي، پَٽَ تي.

(ج) واحد جي صيغي ۾ او پڇاڙيءَ جي صورت او ڦري اي جي صورت وٺندو، جيئن دلي تي، ڪٽولي تي.

(د) واحد جي صيغي ۾، اِي، اُو ۽ اُون پڇاڙيءَ جي صورت ۾ لفظ جي آخر ۾ "ءَ" آواز وڌائبو، جيئن: ماڪيءَ کي، مٽوءَ کي، مرونءَ کي، وغيره.

(ه) جمع جي صيغي ۾ ئون، يون، اون، اِي، اَ، آ، اُو جون پڇاڙيون ڦري ئن، ين، ن جي صورت وٺنديون. جيئن ته ٻلائون، ٻتيون، ڪتون، ڏوهي، ٻلائن کي، ٻتين تي، ڪتن تي، ڏوهين کي، گُل، دلا، مٽو گلن تي، دلن تي، مٽن کي- مٿي جيڪي 14 مثال ڏنا ويا آهن، انهن ۾ پاڻي، رستو، دورو، ريڊيو،

ڪارخانا، پيپر، سامان، درخواستون، تعداد، قبضو، زمينون، بندوبست ۽ مسئلا سڀ اسم آهن، جيڪي حالت اضافت ۾ آهن ۽ انهن مان هر هڪ جي پٺيان حرف جر يا حرف اضافت "جي"، ڳجهو بيٺل آهي.

انهيءَ ڪري اُهي پنهنجي صفتن ۽ انهن جي اڳيان آيل حرف اضافت جي لفظن سميت پنهنجي صورت ڦيرائيندا جيئن:

(1) سنڌي پاڻيءَ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوتائي.

(2) رستي بند ٿيڻ سبب مل بند

(3) گورنر کي ٿر جي دوري ڪرڻ جي اپيل.

(4) ريلوي هڙتال تان جهيڙو.

(5) پنجن ڏينهن جي دوري ڪرڻ بعد رپورٽ.

(6) سنڌ ۾ چئن ڪاغذ جي ڪارخانن قائم ڪرڻ جون رٿائون زير غور.

(7) سنڌي زبان ۽ ثقافت جي پيپر شامل ڪرڻ جو حڪم.

(8) نوڪريءَ لاءِ درخواستن ڏيڻ کان پوءِ انٽرويو.

(9) حڪام طرفان مري ويلن جي تعداد ظاهر ڪرڻ کان انڪار.

(10) هارين کان قبضي ڇڏائڻ لاءِ پوليس پهتي.

(11) مولانا... بنا معاوضي زمينن حاصل ڪرڻ تي...

(12) زرعي پيداوار جي وڪري جي بندوبست ڪرڻ لاءِ...

(13) تعلقي جي بنيادي مسئلن جي حل ڪرڻ تي غور ٻولي قومن جي طبيعت جو آئينو ٿئي ٿي. مثال طور اڙدو هڪ واتراڏي ۽ گهڻ ڳالهائو ٻولي آهي ۽ سنڌي هڪ ماٺيڻي ۽ ٿورَ ڳالهائو ٻولي آهي.

هڪ جو خاص گڻ زبان درازي ۽ اپ ۾ تراريون هڻڻ آهي، ۽ ٻيءَ جو خاص گڻ نماڻائي ۽ نرم ٻولڻ آهي. تنهنڪري سنڌي جيڪڏهن اڙدوءَ جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي، ته نه رڳو پنهنجو شان وڃائيندي، پر اڙدوءَ سان ان جي لفاظيءَ ۽ نقليءَ ۾ مٽ به پئجي ڪا نه سگهندي ۽ الٽو انهيءَ ڪوشش ۾ پاڻ کي ڏنو ڪندي. ڏاڍي گهڻي ڏک جي ڳالهه آهي، جو اسان جي ڪي هرک هارڻا دوست اڙدوءَ جي انهيءَ ڏيک ۽ ماڙيچائي مَک چک ۾ ڪڏهن ڪڏهن ايترا ته ونجي ٿا وڃن جو، مثال طور، حيدرآباد ريڊيو جي اُنهيءَ سانگيئي مٿي ڇاٽايل "جمهور جي پروگرام" ۾ مون پنهنجن ڪنن سان اهڙن دوستن کي چوندي ٻڌو: "ادا عارب خان بجا ٿا فرمايو!" ("سچ ٿا چئو!" نه)، "ادا، هاڻي ٻڌاءِ خبَرون! (خبرون نه)، "تيار" ٿيو ("تِيار" نه) خيال ڪريو" ("خِيال" نه)؟ "اُميد آهي..." ("اُميد" نه- "درميان".(نون غُني سان)، ("درميان" به نه) ۽ "وچ ۾" به نه) - - بنهه ايتري تائين، جو "عارف خان" چوي ته "ادوڙي، خوش آهين! چڱو ڀلو، جوڙ، متارو! ته هن کي جواب ڏين: "عارف خان، عنايتون، ڪرم فرمايون، ذره نوازيون!" سنڌيءَ ۾ خبرن پڙهندي، جيڪو سر ۽ آواز منجهائڻ کي اختيار ڪن ٿا، سو سڄيءَ سنڌ جا ماڻهو ٻڌي پنهنجن ريڊين کي جيڪي سٽيون سٽائين ٿا، سي ريڊيو وارا پاڻ ته ڪونه ٿا ٻڌن، پر هن مضمون جا پڙهندڙ چڱيءَ ريت ڄاڻن ٿا. اسان جي هنن دوستن کي ياد رکڻ گهرجي ته ٻولي لکجڻ ۽ پڙهجڻ کان گهڻو وڌيڪ ڳالهائجي ٿي.

هر ٻولي پنهنجي خاص ڍنگ ۽ لهجي ۾ ڳالهائبي آهي. ڳالهائڻ به هڪ لطيف فن آهي. شاندار، وڏو تمام ڏکيو. ان جي ترنم ۽ لئي کي هڪڙو گهرو آواز، هڪڙو لڇ سهائيندڙ اُچار به ڏکوئي ۽ ختم ڪري سگهي ٿو. عربي ۽ فارسي لفظ ڪٺي، اسين انهن جي اصلوڪن اُچارن کي پاڻ وٽ قائم رکڻ لاءِ ٻڌل نه آهيون، جيئن اڙدو سمجهي ٿي ته هوءَ ٻڌل آهي. مون، خاص طرح، اسڪولن ۽ ڪاليجن جي جلسن ۾ پنهنجن ڪيترن ڏاهن ۽ اتساهي جوانن کي ڏٺو آهي ته ميڙ ۾ ڳالهائيندي، هو عربي ۽ فارسي لفظن جي ڳولا ۾ ۽ اُنهن کي هرو ڀرو سندن "صحيح" اچارن سان ڪم آڻڻ جي ڪوشش ۾ ايترا ته مُنجهي پون ٿا، جو بنهه رواجي خيال به پنهنجا ظاهر ڪري نٿا سگهن. هيءَ ڪيتري نه ارمان ۽ عجب جي ڳالهه آهي، جو ڊارين ٻولين جي ڏک ۽ اُنهن جو تاب اسان کي پنهنجي ٻوليءَ جو پورو فائدو به وٺڻ نه ڏئي! جڏهن سنڌ جو امر شاعر لفظ "بغير" کي "بگر" ڪري ڪم آڻي سگهي ٿو. "ڪونهي ڪميٽيءَ کي بگرتو ٻلو"، ته اسين خبَر... اُميد تِيارُ، خِيالُ، سُوالُ، خَتمَ، وغيره وغيرهه جو نه چئون؟ اسين سنڌي برابر ماٺيڻا ۽ ٿورَ ڳالهائو آهيون، پر ائين به ٿيڻ نه کپي ته پنهنجن چپن تي اڙدوءَ جي نقلي ڪندي، عربي ۽ فارسي لفظن ۽ انهن جي اُچارن جون مهرون هڻي، بنهه گونگا ٻڌجي ويهي رهون. يا شهري يا علمي بنجڻ جي شوق ۾ پنهنجي ٻوليءَ کي ايترو بگاڙي ڇڏيون، جو ٻولي ته ٻولي پر خود پنهنجي عوام کان ئي ڪٽجي الڳ ٿي وڃون!

اَڄ جي نئين دور ۾ ٻوليءَ ۽ ادب جي بچاءُ ۽ واڌاري جو وڏي ۾ وڏو ۽ ڪامياب ۾ ڪامياب وسيلو، ان ٻوليءَ جي پڙهائي آهي، جيڪا اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ ٿئي ٿي. تمام گهڻي افسوس جي ڳالهه آهي، جو اڄ اسان جي پرائمري اسڪولن کان وٺي يونيورسٽيءَ تائين سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي پڙهائيءَ تي پورو ۽ مناسب ڌيان ڪو نه ٿو ڏنو وڃي. اُن جا سبب ڪئي ڪيترا به هجن ۽ ڪهڙا به هجن،

منهن ۽ حلقن ۾ هڪ هنڌ هجڻ گهرجي ۽ اسان جي تعليمي مرڪز ۾ سنڌ جي مادري ٻوليءَ جي پڙهائيءَ کي ايتري ئي حيثيت ۽ اهميت ڏيڻ ۽ ڏيارڻ گهرجي، جيتري ڪنهن آزاد ۽ سڌريل ملڪ جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ان جي مادري ٻوليءَ جي پڙهائيءَ کي ملي ٿي ۽ ان ۾ ڪو به ٻيو نصابي ڪم، جيئن حساب، انگريزي، سائنس وغيره سنڌيءَ تي آڪرو ٿيڻ نه گهرجي.

سنڌي ٻوليءَ جي پڙهائيءَ کي هيئن اسان جي تعليم ۾ بهترين جڳهه ملي، ان لاءِ وڏي ۾ وڏو فرض اسان جي سنڌي استادن جو آهي، جيڪي اسڪولن ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي پاڙهڻ تي مقرر ٿيل آهن. هڪ ته هو پاڻ سنڌي ٻوليءَ کي پوريءَ طرح پڙهن ۽ سمجهن ۽ ان جي ادبي ۽ علمي خزاني کان وڌ ۾ وڌ واقف ٿين، ٻيو ته پنهنجن شاگردن کي ان جي پڙهڻ، سمجهڻ ۽ ڪم آڻڻ لاءِ پنهنجي وس آهر وڌ ۾ وڌ تيار ڪن. اُن لاءِ نصاب ۾ به ڪجهه ڦيرو اچڻ گهرجي، پر سڀ کان وڌو دلي چاهُ ۽ ڀرپور پورهيو ئي ڪين توڙي سنڌن شاگردن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ ڏانهن پنهنجن فرضن ۽ ذميدارين جي پوري ڪرڻ لاءِ تيار ڪري سگهندو.

سنڌي ٻولي جنهن خطري هيٺ آهي، اُهو ان مان ئي پڌرو آهي ته سنڌ ۾ سنڌي ٻولي صوبائي ٻولي بڻجي، اُن لاءِ سنڌ اسيمبليءَ کي بل پاس ڪرڻو پيو! ۽ پوءِ اُن گناهه لاءِ ابوجهه ۽ صلح پسند عوام کي ڪيترائي ڪونتر ڪهائڻا پيا. ۽ ان جي "پنهنجي" سرڪار کي ڇا ڇا نه سهڻو پيو ۽ ڇا ڇا نه ميڇڻو پيو! هاڻي، سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ جيڪو بورڊ ۽ اڪيڊميون نهيون آهن، جڏهن آهي نهن، ۽ ٻن سالن ۾ يا ٻارهن سالن ۾ جڏهن ٻوليءَ ۾ اُهو ڪجهه واڌارو ٿئي، جيڪو هڪ آبرومند قومي ٻوليءَ ۾ سچ پچ ٿيڻ گهرجي. ان لاءِ ڪي ڀرپور تجويزون جڙن ۽ انهن تي عمل ٿئي، سوين هزارين ڪي علمي ۽ ادبي ڪتاب لکجن، ترجما ٿين، ڇپجن ۽ پڙهيا ٿين، سنڌ جا سڀ رهواسي سنڌي سکن، سنڌي پڙهن ۽ لکن. تڏهن چئي سگهبو ته سنڌ ۾ سنڌي ٻولي پنهنجي پوري ۽ حقي درجي تي پهتي ۽ ان لاءِ اسان جي وڏن جون ۽ اسان جون سڀ قربانيون، جيڪي ڏنيون سين ۽ اڳتي ڏينداسين. ۽ سڀ محنتون جيڪي ڪيون سين ۽ اڳتي ڪنداسين، سڀ سوليون ۽ سجايون ٿيون.

ڪنهن ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين جي لفظن کي قبولڻ ۽ قائم رکڻ جو سوال رڳو ايترو آهي ته ٻين ٻولين جا لفظ ڪٿبا وڃن ۽ پنهنجي ٻوليءَ جا ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ بلڪ وڌيڪ سچيت ۽ سهڻا، ڇڏيا وڃن، ائين هرگز هرگز نه ٿيڻ کپي. ائين ڪرڻ سان ٻولي پنهنجو بنياد بچائي ته نه سگهندي، پر پنهنجي بنياد سان پنهنجو سيبتائي لاڳاپو به بحال رکي نه سگهندي جڏهن ڪنهن ٻوليءَ جي ڳالهه وڃي اهڙيءَ حد تي پهچي، تڏهن اُن ٻوليءَ کي عمل، جنهن ۾ ڏاريا ۽ فاسد لفظ ڪوشش ڪري ڪڍڻا پون ۽ پنهنجا بيگناهه نڪتل لفظ واپس آڻڻا پون، دنيا جي سڀني سڌريل ۽ سجاڳ قومن کي، پنهنجي قوم، سجاڳيءَ جي بهرينءَ منزل تي، پنهنجي پنهنجي قومي ٻوليءَ جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ لازمي طرح اختيار ڪرڻو ئي پيو آهي. ساڳيءَ ريت، سنڌي ٻوليءَ جي اها واڌ به ڪڏهن واڌ ڪا نه چئي سگهبي، جنهن مان، مثال طور، شاهه جي ٻوليءَ جا لفظ گم ٿيندا ٿيندا بنهه گم ٿي وڃن، ايتري قدر جو ڪو سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ ۽ پڙهندڙ شاهه جو رسالو پڙهي، ته پڙهي نه سگهي ۽ پڙهي ته سمجهي نه سگهي. ايتريءَ قيمت تي ڪنهن ٻولي جي "ترقيءَ ۽ سڌاري" کي ڪهڙي حساب ۾ ترقي ۽ سڌارو چئي سگهبو! هر خيال کان، اڄ اسان تي واجب به آهي ۽ بنهه جائز پڻ، ته پنهنجي "اسڪولي" ۽ "علمي" ٻوليءَ جي ڪجهه ڇانگ ڪريون، ته جيئن ان ۾ اوترو قدر، بلڪ ڪجهه وڌيڪ، تازو ڦوٽهڙو ٿئي. ٻوليءَ جي هيءَ ضروري ڇانگ هر ڪو اسان جي لائق اديب ۽ شاعر پنهنجي سچيتائيءَ ۽ فني پختائيءَ سان پنهنجي منهن به ڪري سگهي ٿو، ۽ پنهنجي پياريءَ ٻوليءَ لاءِ آب حيات مثل هيءُ بنهه ضروري عمل، ڪنهن رٿائتي ۽ سلسليوار طريقي سان، اسان جا سجاڻ ۽ مقبول عام علمي ۽ ادبي ادارا پڻ هٿ ۾ کڻي سگهن ٿا.

(مليبر ڊائجسٽ ۾ شايع ٿيل ٻوليءَ بابت مضمونن جي مجموعي "سنڌي ٻوليءَ جي للڪار" بڻي ڇاپي (1987ع) تان کنيل).

(محمد ابراهيم جويو خاص نمبر 2014/4ع)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

عام سنڌي شاعري ۽ عام سنڌي سگهڙپائي

اسان جي نج سنڌي ادب يعني دهقاني ادب جا ٻه مکيه پاڳا آهن (1) عام سنڌي شاعري ۽ (2) عام سنڌي سگهڙ پائي. حقيقت ۾ شاعري ۽ سگهڙ پائي پنهنجي اعليٰ ۽ معياري درجي تي ٻئي طبع سليم ۽ خداداد لياقت جي پيداوار آهن. البت ٻنهي ۾ ذرا هيءُ فرق آهي ته شاعريءَ جي پيٽ ۾ سگهڙ پائي اڪثر هڪ خاص ارادي عمل جو نتيجو آهي، جنهن موجب سگهڙ هن فن جي ڪن خاص مقرر ۽ معلوم عنوانن ذريعي پنهنجي خيال کي ڪن خاص سانچن ۾ سموهي، ڪي خاص معنائون پيدا ڪري ٿو. لهٰذا سگهڙپائي لاءِ تڪلف ۽ تصنع لازمي آهي. البت سگهڙ پائي جو فن صرف سگهڙن لاءِ مخصوص ناهي، شاعر به سگهڙپائي جي عنوانن ۾ طبع آزمائي ڪري سگهي ٿو ۽ انهيءَ حالت ۾ سندس شاعرانه طبع، تصنع ۽ تڪلف جي نقطن کي به فطري نموني ۾ چمڪائي ٿي. ٻي طرف وري هڪ سگهڙ به شاعريءَ جي ميدان ۾ قدم رکي سگهي ٿو مگر سندس نظر تي اڪثر تڪلف ۽ تصنع جو رنگ غالب هوندو.

هن وضاحت بعد اسان 'عام سنڌي شاعري' ۽ 'عام سنڌي سگهڙپائي' کي ذرا وڌيڪ سمجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون. اسان جي خيال ۾ 'عام سنڌي شاعري' مان اسان جي مراد اهو سنڌي شعر آهي، جو سنڌ جي عوام ۾ مقبول ۽ مروج آهي. اهو شعر جو صرف پڙهيلن تائين محدود ڪونهي، بلڪ سنڌ جي هر اڻ پڙهيل ڳوٺائي، ڪڙمي خواه ڪاسبي، هاري توڙي ٻيلي جي ذوق جي ورد وظيفو آهي. اهو شعر جو سنڌ جي جهر جهنگ، واهڻ وسين، جاءِ بجاءِ جاري ساري آهي. (ٻيلاين جا ٻول ص 40) عام شاعري در حقيقت اهل سنڌ جي حيات جو آئينو آهي، جنهن ۾ هتي جي ماڻهن جي ريتن رسمن، اٿڻي، وهڻي، خوبين خامين، جهيڙن جهڳڙن سميت سڄي تمدني تاريخ سمايل آهي. عام سنڌي شاعريءَ جا مکيه پهلو ٻه آهن (الف) بيت ۽ (ب) ڪافيون.

سنڌي بيت: سنڌي بيت هندي شاعريءَ جي 'دوهي' يا 'دوهري' مان سرجيو. قاضي قاضن، شاه ڪريم ۽ ٻين اوائلي شاعرن ان کي نج سنڌي صورت ۾ پيش ڪيو ۽ شاه عنايت رضوي ۽ ڀٽائي صاحب ان ۾ نج سنڌي روح ڦوڪي ان کي هميشه حيات ۽ جيئرو ڪري ڇڏيو، بلڪ ان جي پيماني کي خالص سنڌي احساسات ۽جذبات سان لبريز ڪري 'ڪاالڪوثر' مثل عوام ۾ عام ڪري، هن ملڪ جي مڙني ماڻهن کي ان نشي ۾ مخمور ۽ مست بنائي ڇڏيو. ٻي طرف وري ديني تبليغ کي دلچسپ بنائڻ لاءِ ان کي نظم جي قالب ۾ اوتيو ويو ۽ مخدوم ابوالحسن، شهيد عبدالرحيم گرهوڙي، مخدوم محمد هاشم، مخدوم عبدالله وغيره عالم شاعرن نه صرف 'الف اشباع' واري دستوري قافيه (ڪريجا، سٽيجا وغيره) تي اڪتفا ڪئي مگر ٻين حرفن ۾ متعدد قافيا پيدا ڪري، 'ننڍي سنڌي بيت' جي برعڪس 'ڊگهي نظم' جو بنياد وڌو جو تبليغي حيثيت سبب عوام ۾ مقبول پيو ۽ مشهور ٿي ويو. انهن ٻن اثرن هيٺ يعني، 'ننڍي سنڌي بيت' جي روح ۽ 'ڊگهي تبليغي نظم' جي قالب مان 'ڊگهو سنڌي بيت' نمودار ٿيو جو ٻن خاص سببن ڪري عوام ۾ نهايت مقبول پيو. ڀريون ته ڊگهي بيت ذريعي سنڌ جي مشهور قصن ۽ ڪهاڻين کي منظوم ڪرڻ ۾ آساني ٿي، فارسي مثنويءَ جي بدلي اسان جي عوام کي هاڻي هيءُ پنهنجو نج سنڌي سانچو ملي ويو، جنهن جي ذريعي متعدد شاعرن مختلف قصا منظوم ڪيا، مثلاً شيخ ابراهيم 'مومل راڻي' جو قصو منظوم ڪيو، ڄڻي ڪٽي 'ٻانڪي ٻهرام' جو، حفيظ تيوڻي 'مومل راڻي' جو، موريي فقير 'سسئي پنهونءَ' جو، حاجي خانڻ 'سيف الملوڪ بديع

الجمال' جو، وغيره وغيره. ٻيو تہ پاڙيسري بلوچي ادب ۽ تمدن جي اثر هيٺ (جتي بلوچي داستان سرندي ۽ رباب جي ميلاپ سان ڳائجن ٿا) سنڌ ۾ هن 'ڏکهي سنڌي بيت' ۾ چيل قصن کي 'نڙ' جهڙي ساز جي درديلي لئي تي بلند آواز سان ڳائڻ جي رسم وجود ۾ آئي، جنهن ڪري 'نڙ ۽ بيت' جڻ تہ لازم ملزوم جز بڻجي سنڌ جي عام ڪچهرين جو سينگار ٿي پيا، جنهن ڪري عام سنڌي بيتن جي شهرت ويتر وڌي وئي.

اسان جي خيال ۾ شيخ ابراهيم ۽ سيد ڪبير شاهہ انهن عام سنڌي بيتن جا پهريان ماهر ۽ وڏا استاد هئا. جيئن تہ ڪبير شاهہ جي زندگيءَ جو گهڻو عرصو ڪوٽڙيءَ ۾ گذريو آنهيءَ ڪري سنڌ جي عام شاعرن تي سندس وڏو اثر پيو. ڪبير شاهہ جي بيتن جي مطالعي مان سندس بيتن کي هيٺين خاص ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) مجاز ۽ سچڻ جي حسن ۽ سينگار جا بيت (2) قصن جا بيت جن ۾ قصي جي بيان ڪانسواءِ شاعر جي شخصيت کي دخل آهي، جنهن ڪري سندس ذاتي محبت ۽ مجاز، سوز ۽ درد بہ قصي سان ڳنڍ سمايل آهي. (3) قصن جا اهي بيت جن ۾ مارئي، سسئي، نوري، مومل وغيره کي صرف بياني طور ڳايو ويو آهي. سندس انهن خاص پهلوئن جو اثر سنڌ جي عام شاعرن جي بيتن ۾ بہ نمايان آهي.

(1) ڪبير شاهہ بعد گهڻن ئي شاعرن عشق ۽ درد، مجاز ۽ محبت کي ڳايو مگر هت صرف سيد راڄن شاهہ جو پنهنجي طرز جو اڪيلو ۽ ممتاز شاعر هو تنهن جو مختصر ذڪر پيش ڪجي ٿو: سيد راڄن شاهہ کي گذر ئي ٽري گهٽ سؤ سال کن ٿيا. اڪثر عمر ميرپورساڪره تعلقي ۾ گذاريائين. محبت ۽ مجاز ۾ راڄن شاهہ جي شعر ۾ قدري ڪبير شاهہ جي خيالن جي جهلڪ نظر اچي ٿي، مثلاً ڪبير شاهہ چوي ٿو تہ:

نينهن پرين ناتو، توڙان تو نہ ڪرڻ هو،
پرعشق جي الول جو جڏهن پيچ پرين پاتو،
ڪسي ساهہ سنگين پرين جڏ چشمن سان جاتو،
تڏهڪڙي هئي خبرخدا کي اي من اندر مان ت،
تڏڇڻ جي ڇاتو، ڪرين 'ڪبير شاهہ' چئي.

راڄن شاهہ چوي ٿو تہ:

هڏ نہ ياڻتم هيئن، اڳ اوهان ڪان سپرين،
پهرين ريهي ريب سان، منهنجي دل ڏتاريو جيئن
جيئن ڏينهن جي جاءِ پئي منهنجو تن وئي نيپ تيئن،
سا رهي تہ راڄن شاهہ چوي، تنهنجو ترت طبو ڪج تيئن
مان بہ توئي سين، هي ڳنيڻ چنڻ لاءِ نہ ڪيو.

راڄن شاهہ سنڌ جو اڪيلو شاعر آهي، جنهن پنهنجي بيتن جي مضمون کي قصن ڪهاڻين جي ذريعي نہ، پر سڌو سنئون صرف محبوب جي ذڪر اذڪار سان مخصوص ڪيو آهي. هن نہ صرف مجاز جو ساز ڇيڙيو آهي، مگر مجاز جون لوليون ڏئي ڇڏيون آهن. چوي ٿو تہ:

عشق جو احوال، چوڻ ڪان چئوٽو ٿيو،
هڪ تون ٿو سمجهين سپرين ٻيو هادي ڄاڻي حال،
تو سماءَ ناهي سور جو تہ ڪو هنئين سين هي حال،
سڪ جو موريو ساهہ تي سندو نينهن نهال،
تنهن ۾ ڦر ڦٽي طلب جو سو پچي ڦٽو پيمال،
تنهنجي ريشي ڪان روح تي ڪنهن ڳڻ نہ تڪي ٿي ڳالهہ
هاڻي سگهو موٽ سقيم تي وري ڪر و صال

روح ۾ راڄن شاهه چوي ماريس جانب جي جمال،
هاڻي سائين لڳ سوال سٽج منهنجو سيد چئي.

—

جئن ٽامون جهلين، تيئن ٽو مون تاڪيد ٿئي،
هو پانئين هن ڪي ملين ٽيون مارين،
پر طعنا تنهن سپرين مونکي جانب! جيارين
روح ۾ 'راڄن شاهه' چوي پڻ وحدت وڏائين،
جيئن سرتيون سيڪارين، تيئن ٿي پڙهان باب پريت جا.
تن من تاري تلت، مون ڪي هئي دل ۾ داور دوست جي،
جن ريءَ ساعت 'سيد' چئي روز نہ گذري رات،
سو دوست پيهي در آئيو، هيس اها وائي وات،
تنهن محبت ڪري ڳن ملت، منهنجي جهوني دل جوان ڪئي.

—

تن من ٽاٽو واڻ، مون ڪي هئي دل ۾ داور دوست جي،
سو آيو اوطاقن ۾ پرين سڄاڻي پاڻ،
تن خاصي خلوت خوب خلاصي اڃي ريجهي ڪئي رهاڻ،
تنهن ساڄن سهڄن ساڻ، منهنجي جهوني دل جوان ڪئي

(2) سنڌ جي عام افسانن ذريعي پنهنجي سور ۽ سوز کي بيان ڪرڻ ۾ ڪبير شاهه ڪانپوءِ، سانوڻ خاصخيلي هن ميدان ۾ ممتاز آهي. درحقيقت هو ڪبير شاهه جو حقيقي شاگرد آهي، جنهن ظاهري قصن جي صورت ۾ ويهي پنهنجي سڪ ۽ سوز جو داستان سڻايو آهي. مثال لاءِ سسئي جي سُر ۾ ڪبير شاهه ۽ سانوڻ جا بيت ملاحظ هجن:

ڪبير شاهه:

ڪاڪيون ڪيچين ڪاڻ، پاڻ ڪريندي پرزا
حيف حياتي جندڙو، هوت بنا هت هاڻ
ڪا ساعت اوهان وٽ سرتيون، مادر آهيان مهمان
ٽرنديس تور ٽڪر ڏي، ٻڌيس، ٻول بنڌاڻ
ڪيچي ڪبير شاهه چوي، منهنجو ساهه وٺي ويا ساڻ
روئنديس جرنديس پاڻ، هيءُ سڀ حال حبيب کي.

سانوڻ:

درد بنا دانهن نہ نڪري، الا ڙي الا!!
ڪانڌ مونکي کهي ويو، ڪري ڪربلا
اٺ تہ آري، جام جا اٺاريئون اولا
آري جي اٺن کي ڏيندس ونڊر منجهہ ولا
هاڙهي، ونڊر وڄ ۾ ڏنر وي ولا
پر سورن جا سائين! مون آهن ٽڪيءَ تي ٽلا
پر سورن جا، سائين! مون آهن ٻانهي تي ٻيلا
پر سورن جا، 'سانوڻ' چئي، اڄ آهن ڪوڙا ڪوءِ نسلا
اهي حسن حوصلا، منهنجا پنهونءَ ڪوڻ پوءِ ويا.

(3) قضن جي ڏکڻ بياني بيتن ۾ بہ سانوڻ ساڳي ڪبير شاهہ جي واٽ ورتي. سر سسئي ۾ ڪبير شاهہ ۽ سانوڻ جا هيٺيان ٻہ بيت ملاحظہ هجن، جن ۾ سانوڻ نہ صرف اندروني قافيي جي وارو وار ۾ ڪبير شاهہ جو تتبع ڪيو آهي، مگر ڪبير شاهہ جو 'لنگهن ڏگها وڄن سگها' وارو ساڳيو اصطلاح پنهنجي بيت ۾ بہ آندو آهي:

ڪبير شاهہ:

باري بلوچن جون هيون ارڙهن ويهون ائن،
تن ڪاري ڪڪر ڏونگرتان اچي گس ٻتو گؤنرن،
تن ائونرن، گؤنرن، لبن ليڙن، ڏاگهن ڏيرن پوڙهن ٺوڙهن،
گهٽن گهيڙن، لاهن چاڙهن، مون سان جيڏي ڪي جتن،
جن جون پوچون پلاڻن سين، جماتون جتن،
ڳاڙهي چندن ڪاٺ جون، ناڪيليون نڪن،
ٺنگن ڏگها وڄن سگها، ڪہ ۾ ڪين ڪڇن،
ڪچيءَ نوڙي ٻڌا، چوريءَ ويا، جن جا ڪر نہ ڪڙڪو ڪن،
منزل مارڻ، پوءِ نهارڻ، اهو عيب ائن،
چرن چاريون، ورہ ويچاريون، مدي نہ پئي منجهن،
پچن پيارا، سدا سونهارا، جيريا جپ چرن،
سي ڪڇن ڪين 'ڪبير شاهہ' چئي، تا نرمل ننگ ڪٽن،
اهي بندي بلوچن، ڏاڙي خاطر ڏاريا.

سانوڻ:

ٻاروچي ٻولي ۾ ڪيون ٺي سيٽن صلاحون،
پوءِ ميا مون منيءَ ڏي، وڃي مخفي مُڪائون،
سي ٺنگن ڏگها وڄن سگها، ليڙا ڏين لاهون،
اهي اٺ بہ اوري، ڏنر ڏوري، ڊريا ڊوري، چانگا ڏيئي چاهون،
سير چير چانئي، هليا رانئي، گهٽ بہ گهائي، بديون بخشائي،
ان جي ٽيڏيس گولي غلامون،
سي جبل جوڙ، ٻڌيو موڙ، ڪٽيو ٻوڙ، هليو لوڙ، ايندر اٺ بہ اوراهون،
سي بغدي برہ، پڇي پرہ، نيندا نرہ، ٻانيڙا! تنهنجون ٻانهون،
تنهنجو آري ايندو، ڪين ڇڏيندو، وٺي ويندو، ڏک بہ نيندو،
لهنديءَ سورن سيراهون،
هوءَ هڪ حرفن، چئني طرفن، ماري شرفن، ڏيئي برہ جون ٻاهون،
تنهنجو پنڌ پري، وک نہ وري، ڪامڻ ڪري اڄ پئي درد منجهان دانهون
توڏن تئونس، لاٽين غوث، وڄن هونش، منهنجا. پرديسي پاهون
ستي منيءَ ڪي 'سانوڻ' چئي، ڏيئي ويا وير بہ ويساهون
هاٽي سسئي صلاحون، پئي ڪري ڪيچ وڃڻ جون.

هنن بيتن مان ظاهر آهي تہ سانوڻ ساڳئي ڪبير شاهہ واري واٽ ورتي ۽ سندس طرز ۽ اسلوب بيان کي سنڌ ۾ عام رائج ڪيو. ساڳئي طرح ڪوهستان جي شاعر مريدپالاري بہ ڪبير شاهہ واري نقش قدم تي هلي، هن طرز کي ٻين سنڌي شاعرن لاءِ هڪ نمونو بنايو. جيئن تہ مريد عمر ۾ وڏو هو، انهيءَ ڪري هن پاڻ

سانوڻ لاءِ هي رستو صاف ڪيو. سانوڻ کان سواءِ سندس همعصر ساٿياري ۽ سندس مد مقابل بچائي فقير رند جو اجا حيات آهي، تنهن به اها ساڳي واٽ ورتي. ازانسواءِ مولابخش خاصخيلي، جنهن سان جوانيءَ ۾ ئي حياتيءَ وفا نه ڪئي، سو به سانوڻ جي نقش قدم تي هليو. گذريل پنجاهه سالن ۾ هن سلسلي ۾ پانڌي پنوهر ۽ محمد ءالپر ٽنڊي باگي جا لعل محمد ڪوسو ۽ عثمان پرهياڙ بدين جا، پاهڙ دل ۽ مغل فقير، عالم پلي ۽ منٺار پلي، ٿرپارڪر ضلع جا، سونهارو فقير ۽ سالار وريائي مانجهند جا، يوسف موندرو لس جو، مريد پالاري، ٻبر سونهيرو ۽ خميسو سهٽو ٽاٽي بولاخان، جي طرف جا، صالح گراٽو، حاجي طاهر گراٽو، محمد علي ٻبر ۽ صالح ٻبر سال، محمود شيخ ڳوٺ ڪرم نظاماڻي هالن جي ٿر جو، الهڏني نوناري ۽ جمعو ٻارچ حيدرآباد جي تر جا جمعو خاصخيلي، حاجي ۽ ٻاجهي خاصخيلي سنجهوري جي طرف جا مشهور ۽ مقبول شاعر ٿي گذريا آهن. هن وقت انهن بيت گو شاعرن ۾ بچايو فقير رند (جهول تعلقي سنجهورو جو) هن سلسلي جو شايد آخري چراغ آهي. ءالانڪ ڪانئس سواءِ هن سلسلي جا ٻيا شاعر جهڙوڪ سانوڻ جا طالب توڏو فقير مري، ملو فقير نظاماڻي، موريو خاصخيلي ۽ سليمان مير بحر اجا 'نڙ بيت' جي ڪچهرين جا مور آهن. جي اسان پڙهيلن جي نرالي ادبي ذوق ۽ بي توجهي جي باوجود سنڌ جي هن خالص دهقاني ادب جي هن اهم حصي يعني عام سنڌي شاعريءَ کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڏائي ويجهائي رهيا آهن.

نج سنڌي ادب جي ٻئي حصي يعني سنڌي ڪافين متعلق گهٽو ڪري هر ڪنهن کي قدري واقفيت آهي ۽ هر ڪو ڄاڻي ٿو ته ڪافي ۽ ڪلام هن ملڪ جي گوشي گوشي ۾ ڪيتري قدر مقبول آهن ۽ اها اسان جي احساسات ۽ جذبات ۽ سوز ۽ درد جي ڪهڙي نه چٽي تصوير آهي.

عام سنڌي سگهڙپائي:

هاڻي اسان پنهنجي ادب جي ٻئي پاڱي يعني 'عام سنڌي سگهڙپائي' جو مختصر جائزو وٺون ٿا. 'عام سنڌي سگهڙپائي' جي فن جي گهري مطالع جي بنا تي ان فن کي هيٺين ڇهن مکيه شعبن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

(1) پرولي (2) ڏور (3) دوراهو (4) هنر (5) ڏهسنامو ۽ (6) سينگار. انهن شعبن مان پرولي، دراهو ۽ هنر ساڳئي نوع يا ڪلاس (Class) ۾ اچي وڃن ٿا، ڇاڪاڻ ته مڙني جو محور يا مرڪز 'صنعت تجنيس' آهي، جنهن جي مختلف ترڪيبن ۽ استعمالن تي انهن شعبن جي سِٽا سٽيل آهي. 'ڏور' جو شعبو هڪ علحيده نوعيت جو آهي جنهن جو تعلق اسلامي روايات، خصوصاً نبي صلي الله عليه وآله وسلم ۽ سندن صحابه جي معجزات سان آهي. آخرين ٻه شعبا، يعني 'ڏهسنامه' ۽ 'سينگار'، درحقيقت شاعري جي دفعي ۾ به شمار ڪري سگهجن ٿا، مگر 'ڏهسنامه' ۾ خالص لغات جو استعمال ۽ 'سينگار' ۾ محبوب جي حسن جو بيان ۽ ان سلسلي ۾ تشبيهات جو تلازم انهن شعبن کي هڪ خاص فني نوعيت ڏين ٿا، جنهن موجب سندن سٽاءَ ۽ قالب کي سموهڻ لاءِ ارادي عمل جي ضرورت آهي ۽ جنهن جي لاءِ تڪلف ۽ تصنع لازمي آهي، انهيءَ ڪري انهن شعبن کي فن سگهڙپائي ۾ شمار ڪرڻ وڌيڪ مناسب آهي. درويش فقير الهه ڏني، سگهڙپائيءَ جي انهن مڙني شعبن کي پنهنجي هڪ بيت ۾ يڪجا جمع ڪيو آهي ته:

ڳهي ڳجهارت ڪي ڪي ڳوليندڙ ڳولين
هنر جي حساب جو خزانو کولين
ڏهسنامه ڏور ڪي، فلڪ سان ڦولين
درائو دل سان الله ڏنا! اولين
ڪي وير وڙولين، سينگار کي سوچ سان.

انهن مان وري هر هڪ شعبي کي ان جي لفظي ۽ معنوي سٽاءَ جي لحاظ سان مختلف مخصوص انواع ۽ اقسام ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هن موقعي تي انهن جملي شعبن جي ماهيت تي روشني وجهڻ طوالت جو باعث ٿيندو انهيءَ ڪري هن وقت اسان صرف شعبي 'پرولي' تي مختصر طور روشني وجهون ٿا.

پرولي: اسان مان هر هڪ 'پرولي'، 'ڏٺ' ۽ 'ڳجهارت' اهي ٽيئي نالا ٻڌا هوندا. لاڙ طرف 'پرولي' کي 'هيماري' به چون. هن ساڳئي شعبي جي ٻي هڪ شاخ کي 'مام' يا 'معما' چئجي ٿو ۽ اجا به ٻئي هڪ ڀاڱي کي 'سلوڪ' به سڏجي ٿو. اهي مڙيئي رمزون هن شعبي جون جدا جدا شاخون آهن، مگر هن سڄي شعبي کي اسان 'پرولي' جي نالي سان سڏڻ موزون ۽ مناسب سمجهون ٿا، ڇاڪاڻ ته لفظ پرولي ۾ عموميت آهي. جنهن جي برعڪس 'ڏٺ'، 'معما'، 'سلوڪ' ۽ 'ڳجهارت' مان هر هڪ نالو پنهنجي فني لحاظ سان هڪ خاص معنيٰ رکي ٿو ۽ اهو نالو فقط انهيءَ شاخ لاءِ مخصوص آهي. ڳجهارت کي 'ڏٺ' نه چئبو ۽ نڪي 'ڏٺ' کي ڳجهارت چئبو، مگر پروليءَ جو لفظ نسبتاً عام آهي، جنهن جو اطلاق 'ڏٺ'، 'ڳجهارت'، 'معما' بلڪ 'ڏور' تي به ٿي سگهي ٿو. مثلاً: ڏٺ کي پرولي سڏڻ تي اصطلاح 'ڏٺ پرولي' جو عام استعمال شاهد آهي. لس ٻيلي جو هڪ سگهڙ حقي متعلق هڪ 'معما' پيش ڪئي مگر ان کي پرولي به سڏي ٿو. چوي ٿو ته:

باهه مٿيءَ جي پرسان، سلو موريو سڄ،
ڳولي هيونءَ ڳڄ، ڪر پرولي پڌري.

مشهور شاعر درويش چتو سانگي (لاڙڪاڻي) پنهنجي هڪ بيت ۾ 'پرولي' ۽ 'ڏور' کي ساڳئي معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو ته: پيچ پرولي ان جي ڏنگي ڏور ڏين ملڪ دلين جو موڪرو عرش زمين آسڻ' الخ. هن ضروري وضاحت بعد اسين هيئن چونداسون ته 'پرولي' جو فن سنڌي سگهڙپائيءَ جو هڪ عام شعبو آهي، جنهنجون چار خاص شاخون آهن: (1) 'ڏٺ' (2) 'معما' (3) 'سلوڪ' ۽ (4) 'ڳجهارت'. اسان ڳجهارت تي قدري تفصيلي روشني وجهڻ کان اڳ، ٻهرين ٽن شاخن يعني 'ڏٺ'، 'معما' ۽ 'سلوڪ' جو مختصر طور ڪجهه ذڪر ڪنداسون.

(1) **ڏٺ**: ڏٺ هن شعبه جو بنيادي ڏاڪو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ته ڪنهن ڏنل شيءِ، حقيقت يا واقعي کي رمز سان پڻ رکي اهڙي نموني پيش ڪجي جو ٻڌندڙ حيران ٿي، ان ڳالهه جي مطلب سمجهڻ جي ڪوشش ڪري. اسان چيو ته ڏٺ هن سڄي فن پرولي جو بنيادي ڏاڪو آهي ۽ ان جي شروعات غالبن انهيءَ مقصد سان ٿي ته ننڍڙن ٻارن کي ان جي ذريعي ريجهائجي. ٻارڙن جي سمجهه موافق سولي ۾ سولي اها ڏٺ آهي، جا صرف هڪ شيءِ تي هڪ ئي جملي ۾ ادا ڪيل هجي، مثلاً: هيڏڙو هيڏڙو پاڻ جنهن کي سئو موتين جو ساڻ (ڏاڙهون)، هيڏڙو هيڏڙو پاڻ جنهن کي سئو ڪلن جو ساڻ (بصر)

ان بعد ڏٺ ۾ اجا به وڌيڪ ارتقا ٿيو ۽ ذرا وڏي عمر ۽ وڌيڪ سمجهه وارن ٻارن لاءِ هڪ شيءِ تي هڪ جملي ۾ ادائگيءَ جي بدلي (الف) هڪ کان زياده شين جي بناوت تي يا (ب) شين جي استعمال تي يا (ج) شيون ۽ انهن جي ماحول تي يا (د) شيون ۽ انهن جي تبديليءَ تي 'ڏنون ٻڌايون ويون'، مثلاً:

(الف) شين جي بناوت: لچڪ ٽچڪ ٽن ٽنگن تي، ڪاٺ ڪلهي تي، ٽوپ مٿي تي(يعني ديگڙو ٽن مارنگن تي ٻينل، منجهس ڏوئي پيل ۽ ڍڪڻ ڏنل).

(ب) شين جو استعمال: جيئن ته "جان ڏسان ته ڏين پيا جي نه ڏين ها ته ڏين ها پرجي ڏين پيا سي ڪٽان ڏيندا (يعني ڦٽي، جا اڳيئي استعمال ۾ آهي سا گهرندڙ کي ڪٽان ملندي). 'هلي ته ڦندي ۽ ويهي ته ڍڪي' (جتي)

(ج) شيون ۽ انهن جو ماحول: مثلاً: 'پنج وٽڻ وٽيندا اچن، ٻئيه ڪٽڻ ڪٽيندا اچن ۽ سليما گنجي نچندي اچي.' (يعني پنج آڱريون جي ڪاڏي جو گراهه پيون ناهين ٻٽيهه ڏند ان کي پيا چٻاڙين ۽ زبان پيئي اٿلي پٿلي.)

'جن ڏنو تن ڪنيو ئي نه، جن ڪنيو تن ڪاڏو ئي نه، جن ڪاڏو تن رکيو ئي نه، جن رکيو تن سانديو ئي نه'. (يعني اکين ڪاڏو ڏٺو مگر ڪنيو آڱرين، ڪاڏو وات ۾ ڏندن، رکيو پيٽ مگر انهي به سانديو نه.)

(د) شيون ۽ انهن ۾ تبديل: مثلاً لڏي لڏي لڏڻ ڇائو تنهن مان ڇائي ماٽس، ماٽس مٽو ڪوڙايو پوءِ ڇائو پٽس. (گوگڙو جنهن مان ڪپهه پيدا ٿي جنهن مان وري ڪڪڙو نڪتو.) اُس ڏسي اُسريو وڃي، ڇانو ڏسي ڇپيو وڃي ۽ واءَ ڪان پيو ونءِ وڃي. (پگهر)

اهي 'ڏٺ' جا بلڪل سولي يا ابتدائي درجي وارا مثال آهن؛ ڏٺ جي انهيءَ بنيادي درجي کي عمومن 'پرولي' به چئجي ٿو. درحقيقت 'ڏٺ' جي نالي جو خاص اطلاق اجا به وڌيڪ ڳوڙهي پرولي تي آهي، حقيقي معنيٰ ۾ 'ڏٺ' اها آهي جا ڪنهن ڏنل مشاهدي مثلاً انوکي ڏنل شيءِ، حقيقت يا واقعي تي مبني هجي مگر ان کي ڪافي نزاڪت سان پن رکي پيش ڪيو وڃي. مثلاً:

'ڪنيو بيٺي هٿي ڪچ تي پٽ پرائو، پر منجهانس ڇائو'. ڪنهن درويش ٻير جي وڻ جي پور ۾ ڪرڙ بيٺل ڏٺو ۽ اهو موقعو به حيرت جو هو، جنهن ڪري اها 'ڏٺ' جوڙيائين. جان اچان واڻ ونيو ته: 'گهوٽ بنايو گهر ان کي رازق روزي، آٿيو ڏئي به اندر. مون ڏٺو اهڙي پر ڪو سالڪ ڳالهه سهي ڪري'. هن ڏٺ جو ٺاهيندڙ فقير الله بخش لغاري، گهوگهيتڙي يا چور جيت جو مٽيءَ ۾ ٽنگائون گهر ڏسي بيهي رهيو ۽ تعجب ۾ پئجي ويو ته اهو جيت ڪائي ڇا ٿو ۽ ايتري ۾ ٻيو هڪ سنهڙو جيت انهيءَ ٽنگ ۾ ڪري پيو، جنهن کي گهوگهيتڙو پنهنجي قوت لاءِ جهلي ڪائڻ لڳو. انهيءَ مشاهدي تي اها ڏٺ جوڙيائين.

(2) **معما**: فن پرولي جي ٻي شاخ مام يا معما آهي. معما درحقيقت ڏٺ جو اجا به زياده ڳوڙهو نمونو آهي. معما جو مفهوم هي آهي ته اها ڪنهن اکين ڏٺل مشاهدي يا صرف ذهني تصور تي مبني هجي ۽ ان کي ڳوڙهي بنائڻ لاءِ، ان جا ظاهري توڙي ذهني پهلو ملائي سهڻي سليقي سان منظوم ڪجي ۽ ان جو جواب به اڪثر نظم ۾ مختصر طور يا تفصيل سان ورجائي ڏجي. مثلاً:

(الف) لس ٻيلي ۾ شيخ صديق، شاعر نر ڏانهن هي معما چوائي موڪلي ته: باهه مٽيءَ جي پر مان سلو موريو سچ، ڳولهي هنيئون ڳچ، ڪر پرولي پٽري. هي معما هڪ ڏٺل مشاهدي جو مثال آهي: شيخ صديق هڪ حقي جي خاص نهيل چلم، جنهن جي چوڌاري سوراخ هئا، ان ۾ڪو سائو سلو قٽل ڏٺو، جنهن تي اها مام موڪليائين ۽ شاعر نر انهيءَ کي هن طرح پروڙي پٽرو ڪيو ته:

قابو قلعي ڪوٽ کي، ڳڙکيون آهن ڳچ،
آٿيو اوتين آب جو تنهن منجهه رمز چڱي سين رچ،
نت سلو ڪنهن سوراخ مان ثابت موريو سچ،
عام آچين آڪين ان کي ڪوڙو ڪجسو ڪچ،
پر حقو جنهن جي هٿ ۾ سو وٺي ويندو وچ،
سا مون نر چئي، نروار ڪئي تون عاقل اوري اچ.
سو ٿو ٿوپي تي ٿانيو ٻري.

(ب) دلشاد ٻروچ ۽ ولو واڍي جون هينيون معمائون ملاحظ هجن جن ۾ ڏٺل مشاهدي توڙي ذهني اضافي جو ميلاپ موجود آهي. مثلاً دلشاد ڏٺ ڏني ته: جولي جولي چار، هڪڙي منڊ ڏني سين ماڙهئا! سي ٻه نغن ٻروچ چئي، ٿي طرح پچائي طعام تن مان هڪڙو ڪٽي حرام، ٻيو درس ڪٽي دلشاد چئي. انهي تي ولو ووڙي ورندي ڏني ته:

ڏوري ڏوري ڏس، ڪٿان پيو ڪام جو
وٽن منجهه ولو چئي، تو ڪيو ووڙڻ سان وس،
مٿان ماکي منو رس، تنهنجو مانارو مڪروه ٿيو.

هن مان ظاهر آهي ته دلشاد ماکي ڏني مگر ماکي کي منڊ ڪوٺڻ ۽ ان جون ٻه مانيون (رس ۽ مانارو) پچائڻ وارو خيال هن سگهڙ جو ذهني تعبير ۽ اضافو آهي. ٻيو مثال ملاحظ هجي: دلشاد:

چوڏهن ۽ چار، ارڙهن مون ايندا ڏنا،
هئن قيمتي ڪپڙا ويا ٿي دوساٽي دربار
هاٿي دلو! ڪر ويچار- ته هو ڪير هئا ڪيڏانهن ويا؟
ولو: جي چوڏهن چار تو ڏٺا-ارڙهن ٿي اورنگ جن جو،
چاهه چڪ سين- تن جا مور نه ميرا
انگ تو جي ڏٺا ڪنگ- تن کي ڏٺا واحد ويس دلو چئي.

هاٿي هت به دلشاد ارڙهن ڍنڍ جا ڪنگ اڏامندا ڏٺا مگر سندن اچڻ ۽ ڪارڻ ڪنهن کي قيمتي ڪپڙا سمجهڻ ۽ سندن رخ کي 'دوساٽي دربار' ڏانهن وڃڻ سان تعبير ڪرڻ اهو سگهڙ طرفان خاص ذهني اضافو آهي.

(ج) ڪي سگهڙ معما کي اجا به زياده مشڪل ۽ ڳوڙهي بنائڻ لاءِ ان کي رڳو ڪنهن ذهني خيال تي مبني ڪندا جنهن جو مشهور مثال هيءُ خيالي تصوير آهي ته: نر هرڻ تلاءُ تي بيٺو هجي ۽ هوڏانهن ٽوبو پکي گهٽ هٽي مڇي ڇهنب ۾ جهلي مٿي اڏامي، ان وقت شڪاري هرڻ کي بندوق هٽي، بندوق لڳڻ سان هرڻ ٻل ڪاٽي ۽ ان ٻل ۾ سندس سنگ ٽوبي پکي کي چيري ماري ۽ هرڻ به ڪري مري پئي. هوڏانهن شڪاريءَ کي بندوق هڻڻ وقت نانگ ڪاٽي، ماري نانگ ماري ۾ پوءِ پاڻ به ڪري مري پوي ۽ اهڙي طرح مڇي، پکي، هرڻ، نانگ ۽ ماري پنجئي گڏ مري پون. انهيءَ ذهني تصوير تي مختلف سگهڙن مختلف نمونن تي معمائون سٽيون آهن، جن مان هڪ جيڪا وڌيڪ سليس آهي سا مثال طور هت ڏجي ٿي:

معما: هڪ مرندي به مئا ٻه مرندي ٿي، چوٿين پنجون ماريو- پنجئين چوٿين کي.
مواد: جر مڇي، ٿر مرون، پکيڙو انگاس، شڪاري ۽ نانگاس- پسو جي پنجئي مئا.

(3) **سلوڪ:** سلوڪ به فن پرولي جي شاخ آهي، جنهن جي سٽاءَ نه صرف لفظي گهڙ پيچ، عقلي ڪچ وهٽ يا ذهني دلچسپي تائين محدود آهي، مگر ان جي خاص خصوصيت هي آهي ته ان ۾ ڪا نه ڪا نئين ڄاڻ، نصيحت يا حڪمت سمايل هجي. سلوڪ جو سرچشمه هندي ادب آهي، مگر سنڌي ادب ۾ ان جي اوسر ۽ ارتقا خاص طرح سنڌ جي سگهڙن جي ذهن جي پيداوار آهي. 'سلوڪ' جا ٻه مکيه پهلو آهن: (الف) گرو چيلي جا بيت ۽ (ب) حڪمت ۽ ڪاريگري.

(الف) گرو چيلي جا بيت حالانڪ هندي مارواڙي زبان ۾ چيل پيا معلوم ٿين مگر انهن جو گهرو مطالعو ڏيکاري ٿو ته انهن ۾ ڪي نج سنڌي الفاظ استعمال ٿيل آهن ۽ جنهن مان ظاهر آهي ته اهي سنڌي سگهڙن جي ذهن جي پيداوار آهن. البت اهي گرو چيلي جا سوال جواب اول ۾ هندي مان 'جوڳ جي شاعري' جي ذريعي سنڌ ۾ پهتا آهن ۽ دراصل اهي سوال جواب گرو پنهنجي چيلي کي سکيا ڏيڻ ۽ آزمائڻ لاءِ ڪانئس پڇندو هو ۽ چيلو پنهنجي پختي ڄاڻ ۽ قابليت کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري هڪ لفظ ۾ ئي ان جو جواب ڏيندو هو. سنڌ جي سگهڙن انهن سوالن جوابن جي اصلوڪي مذهبي ۽ تبليغي پهلوءَ کي ترڪ ڪري ان کي خاص سگهڙپائي جي سانچي ۾ سموهيو. هنن سوالن جوابن جو دارومدار پرولي تي آهي. گرو چيلي جا اهي سوال جواب سنڌ ۾ مشهور آهن. هت صرف هڪ مثال ڪافي ٿيندو: گرو: چلم رسيلي نه رهي، تري ٽپ نه ڪاءِ، ڪتا هرٽين نه پڇي، ڪهو چيلا ڪس ڀاءِ؟ چيلو: گروجي! 'تازي' نهين.

يعني ته چلم رسيلي ناهي چاڪاڻ ته تازي نهيل ناهي، گهوڙي چال نه ٿي ڏئي چاڪاڻ جو تازي يعني عربي نسل جي ناهي ۽ ڪتو هرڻ کي نٿو پڇي سو به چاڪاڻ جو تازي نسل جو ناهي. وري به هن نقطي کي واضح ڪرڻ لاءِ ته اهي سوال جواب سنڌ جي سگهڙن جي ذهن جي پيداوار آهن، اسان نموني طور لاڙ جي مشهور خوش طبع ڪليٽي لغارين جو اهڙو ناهيل هڪ سوال جواب، باوجود ان جي ذرا غير شائستگي جي پيش ڪريون ٿا. ولي محمد خان لغاري وٽ نورو، غلام ۽ ڏني نالي شخصن پئي ڪمايو ۽ ڪانئن مان ڏلهن تي

مٽي پٽي ڪنئي. رئيس ولي محمد ڪين روزانو گرو چيلي جي بيتن سان وندرائيندو هو مگر ڪين ماني رڳو چڊي لسيءَ سان کارائيندو هو، سو هنن سوچيو ته ڇو نه اسين به ڪو سوال جواب رئيس کي وندرائڻ لاءِ ناهي رکون. چنانچه هنن هڪ ڏينهن هينئيون سوال جواب جوڙيو ۽ جيئن رئيس ولي محمد ڪين هن سلوڪ جا سوال جواب ٻڌايا ته غلام ۽ ڏني به پاڻ ۾ گرو چيلو بڻجي هڪ ٻئي کي مخاطب ٿي سوال جواب ڪرڻ لڳا ته:

غلام: چاچ ولوڙي نه رهي ڏلها واري هاءِ
نورو چاڙهي نه چڙهي، ڪهو چيلا ڪس يار؟

ڏنو: گرو جي 'گڏي' نهين.

يعني لسي پوري طرح ولوڙيل ناهي چاڪاڻ ته کير پوري طرح گڏيل ناهي. ڏلهو واري ٿو هاري چاڪاڻ ته ان جي مٽين ڪمان پوري طرح گڏيل ناهي ۽ نورو چاڙهي تي چڙهي نٿو سگهي، تنهن ڪري به چاڙهي تي چڙهڻ جي همت ناهي.

سلوڪ جو ٻيو پاڳو سنڌي حڪمت ۽ ڪاريگري آهي، جنهنجي ذريعي سنڌ جي سگهڙن اڪثر ڪن اطوارن ۽ عادتن جي خوبين ۽ خامين کي نروار ڪرڻ لاءِ عدد شماري جي ترڪيب ذريعي ورجايو آهي، يعني ته هڪ فلاڻي شيءِ يا ٻه فلاڻيون شيون يا ٽي يا چار يا پنج فلاڻيون شيون هن طرح ريت آهن يا هئڻ گهرجن. مثلاً

هڪ جو مثال: سوال: هڪ ڄڻي ڪي نند پياري، هڪ ڄڻي ڪي نند پياري؟
جواب: نڪو گهر، نڪو تڙ، نڪا گهرواري، انهيءَ شخص ڪي نند پياري.

ٻن جو مثال: س: ٻئي نه هوءِ، نه هوءِ؟
ج: چنل جتي پير ۾ ۽ گهر جهرڪٽي جوءِ، اهي ٻئي نه هوءِ.

ٽن جو مثال: س: ٽيئي اڀاڳ، ٽيئي اڀاڳ؟
ج: ڏچر گهوڙي، سچر زال، سهٽو مڙس تتل ڀاڳ، اهي ٽيئي اڀاڳ.

چئن جو مثال: س: چارئي ٽڪا روڪ پلا،
جواب:سجڻ جي تان سڪ پلي، محبت جي تان وڪ پلي، منديءَ مٽي ٽڪ پلي، اهي ٽڪا چارئي روڪ پلا، اهي چارئي ٿوڪ پلا.

پنجن جو مثال: س: پنجئي مئي مت، پنجئي مئي مت؟
ج: مرد مسلي (ريهه ڏاڙهي) منهن ۾، ارهه سٽ عورت، سوئر سنگها ڪيا، ڪڙهي (شينهن) پهرئين گهٽ، تازي طبيلن جڙيو پانجاريو کهڪٽ، اهي پنجئي مئي مت.
س: پنجئي نه جاءِ، پنجئي نه جاءِ.
ج: گهاٽو تر، ڇڀو ڀُهون، سڙه ڊِگو، سچر جوءِ، اڻ پليو وياءُ، اهي پنجئي نه جاءِ.

ٻارهن جو مثال: س: ٻارهنئي ٻن پيا، ٻارهن ئي ٻن پيا؟
ج: هڪ چڪر گهوڙو، ٻيو ڪريل چورو ٻار، ٽي گرم ڪرهٽي ڪامٽي، چوٿون يالاڪو (پرديسي) يار، پنجون ڪنيءَ ساڻي سڪٽو، ڇهون ڪوهيءَ ڪوڙو نار، ستون پلي مارڪي شل اڇين نه ايڙ پنهوار، اٺين سوڙهي جتي پير ۾، نائين پتي ٻونديءَ ٻار، ڏهون هاٿي هارياٺو مر ٿئي، يارهون مَر ٿئي ڪهيو زميندار، شال ڪنهين جو ڪيمر ٿئي ٻارهون گنگيءَ ساڻ گڏار، جي حاصل هون هزار، توءِ اهي ٻارهنئي ٻن پيا.

هنن مثالن مان معلوم ٿيندو ته هن سلوڪ ۾ ڪهڙا نه نصيحت ۽ حڪمت جا نڪتا سمايل آهن. 'پرولي' جي هن پرمعنيٰ فن جي ٽن شاخن يعني ڏٺ، معما ۽ سلوڪ جي هن مختصر اُپٽار بعد هاڻي اسان هن فن جي چوٿين ۽ مکيه شاخ يعني ڳجهارت جو قدري جائزو وٺون ٿا.

(4) **ڳجهارت**: ڳجهارت هن فن پرولي جو نهايت اهم، ڳوڙهو ۽ شاندار حصو آهي، بلڪ جملي سنڌي ادب جو نهايت نتيجا خيز ڀاڱو آهي جنهن جي ذريعي سنڌي لغت جي گهڻ پيچ ۽ الفاظ جي وڌ ٽڪ سان سنڌي ٻولي جي سرمايي ۾ وڏو اضافو ٿيندو رهيو آهي. ڳجهارت سنڌي لغت جي ڪاڻ جي ڪوٺائي جي هڪ پيچيده مشين آهي، جنهن پنئي لفظن کي سهيڙيو، سموهيو ۽ سنواريو آهي. ٻهريون اديب جنهن هن فن جي اهميت کي محسوس ڪيو سو اسان جي خيال ۾ سنڌ جو سگهڙ مرحوم رمضان فقير واڍو هو، جنهن ڳجهارتن تي هڪ قلمي ڪتاب لکيو جو خوش قسمتي سان جناب مخدوم طالب المولیٰ صاحب جن جي وساطت سان دستياب ٿي سگهيو آهي. اسان جي پڙهيلن مان مرهيات ڪوڙي مل ڪلڻاڻي کي جس جڳائي جنهن هن صدي، جي شروعات ۾ هن فن طرف توجهه ڪيو ۽ اٽڪل پنج سئو ڳجهارتون گڏ ڪري ان مان 363 منتخب ڪري 'سنڌي ڳجهارتون' جي عنوان سان سن1901ع ۾ هڪ ڪتابڙو ڇاپرائي پڌرو ڪيو. لفظ 'ڳجهارت' جو ظاهري اشتقاق 'ڳجهان + ارٿ' يا 'ڳجهو+ ارٿ' مناسب نظر اچي ٿو مگر اسان جي خيال ۾ هي لفظ 'ڳجهه' مان اسم ڳجهارت بروزن تجارت نمودار ٿيو آهي. اسان جي سگهڙن ۽ سالڪن هن فن کي ڄاڻ ۽ پروڙ جو فن ڪري تسليم ڪيو آهي ۽ هن 'ڳجهه' يا 'ڳجهائي' جي سطحي عنصر کي معنوي لحاظ سان نظرانداز ڪيو آهي. انهن نئين ڄاڻ ۽ پروڙ جي لحاظ سان هن کي 'ڳجهارت' نہ بلڪ 'ٻجهارت' (مقصد ٻُجهڻ) ڪري ڪوٺيو آهي، ڇناچ هن پوئين زماني جي هڪ سگهڙ ٻڍي خان، پيڻ جي ڪوٺي تي پنهنجي هڪ پرولي ۾ 'ٻجهارت' جو لفظ استعمال ڪيو آهي. چوي ٿو تہ: 'پاڙون جنهن جون پاتار ۾، لهن جنهن جون لس، ٻجهارت ٻڍي خان جي کي مير ٻجندا مس.' ازانسواءِ خود سنڌ جي شاعرن، سگهڙن ۽ سالڪن جي سرتاج شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ هن فن کي 'ٻجهارت' جي نالي سان سڏيو آهي. رامڪلي جي سر (فصل-9) جي هڪ بيت ۾ فرمائي ٿو:

ٻولي ٻجهارت، جوڳيان سنڌي ذات جي،
ڏورڻ گهٽو ڏاڪڙو، هلڻ ۾ حيرت،
عجب عبادت، ٻہ پروڙڻ ان جو.

هن بيت مان ظاهر آهي تہ اسان جي بزرگن هن فن کي ڄاڻ، پروڙ ۽ دانائي جو علم ڪري تسليم ڪيو آهي ۽ ان جي ڳجهائي، پيچيدگي يا ابهام واري پهلو کي ايتري اهميت نہ ڏني آهي، مگر اجا بہ عجب اهو تہ ڀٽائي صاحب نہ صرف لفظ 'ٻجهارت' استعمال ڪيو آهي مگر ان جي متعلقات، يعني ڳجهارت ڏورڻ يا ڳولڻ ۽ ان جي بہ يعني خيال يا ڀلئي ۽ لپي کي پروڙڻ ۽ سمجهڻ جا بہ پڌرا اهڃاڻ ڏنا آهن، جنهن مان ثابت آهي تہ هي فن ڀٽائيءَ جي ڏينهن ۾ بہ عام مروج ۽ مقبول هو.

ڳجهارت جي تاريخي حيثيت: هن نڪتي مان اسان جو توجهه لازمي انهيءَ طرف ڇڪجي ٿو تہ هيءُ فن ٻجهارت ڪڏهين ڪان شروع ٿيو؟ هن سوال جو ستوسنئون فيصلو ڪن جواب مشڪل آهي، ڇاڪاڻ تہ اسان وٽ هن ادبي ٻچار جو ڪو بہ قديم رڪارڊ موجود ڪونهي. البتہ هن فن جي مقصد ۽ منتهيٰ تي غور ڪرڻ سان ڪن نتيجن تي پهچي سگهجي ٿو، جي هن فن جي تاريخي حقيقت تي قدري غمازي ڪن ٿا. ڳجهارتن جي جهجهي ذخيري جي گهري مطالع مان هن فن جا هينيان مقصد معلوم ٿين ٿا:

(الف) ذهني تربيت: 'ڳجهارت' جيئن اسان اڳيئي چئي آيا آهيون، پرولي جي فن جي هڪ شاخ آهي حالانڪ آهستي آهستي هيءُ شاخ ترقي ڪري بذات خود هڪ فن بڻجي ويو آهي. درحقيقت هي عام فهم ساده پرولي جو ئي هڪ سلو هو جو پوءِ وڌي وڻ ٿيو. پرولي جو هڪ ابتدائي مقصد جيئن اڳ، بيان ڪري آيا آهيون، گهرو وندر ۽ ٻارڙن جي ذهني تربيت آهي. لهٰذا هن فن جي ترقي سنڌ جي ماڻهن جي گهرو نظام جي ترقيءَ سان وابستہ آهي، جنهن جي شروعات ڪافي جهوني عرصي کان قرار ڏيئي سگهجي ٿي.

(ب) ٻوليءَ جي سکيا: ذهني تربيت سان گڏ هن فن جو واسطو ٻوليءَ جي سکيا سان بہ آهي ۽ ظاهر آهي تہ هي فن جنهن جو دارومدار 'صنعت تجنيس' تي آهي، سو تيستائين وجود ۾ نہ آيو هوندو جيستائين خود

سنڌي ٻولي ڪنهن حد تائين ترقي نہ ڪئي هوندي. اسان جي خيال ۾ اسان جي ٻوليءَ جي ترقي عربي دور حڪومت جي زماني يعني تقريباً 800-1000ع واري عرصي ۾ ٿي ۽ انهيءَ ڪري هن فن جي ابتدا جا آثار انهيءَ عرصي ۾ فرض ڪري سگهجن ٿا.

(ج) مخفي پيغام: ڳجهارت جي موجوده سٽاءَ جي وجود ۽ ترقي جو دارومدار غالبن انهيءَ حقيقت تي رهيو آهي تہ هيءُ فن 'مخفي پيغام' پهچائڻ جو هڪ بهترين ذريعو ٿي رهيو آهي. هن 'مخفي پيغام' جا ٻہ پهلو آهن: اول راز و نياز جون ڳالهيون يا نينهن نياپا. ٻيو بادشاهن ۽ امراءَ جي وچ ۾ مخفي پيغام. عاشق ۽ معشوق جي درميان راز و نياز ۽ مجاز جي مخفي نياپن تي هيٺيون ڳجهارتون شاهد آهن:

(1) هڪ محبوبا پنهنجي گنرگاهہ جو پيغام عاشق ڏي هن طرح ٿي چوائي موڪلي تہ: نار نالي، نرنان= ليءِ شهر لنگهندي پيار.

(نار نالي= حرمت، نرنان= حبيب، شهر= سال.)

مراد: حرمت نالي حبيب ليءِ سال لنگهندي پار.

(2) هڪ محبوبا پنهنجي دوست کي اطلاع طور هن طرح مخفي پيغام ٿي موڪلي تہ: ڪانئين نہ آءُ تہ حاڪماڻي نہ ڪن ٺي.

(ڪاني= در، حاڪماڻي= صحيح) مراد: هر هر نہ آءُ تہ صحي نہ ڪن ٺي.

(3) هڪ دوست پنهنجي طرفان مخفي مام ۾ هن طرح ٿو ڏوراپو ڏئي تہ: نالو تو وٽ ناهي، آءُ ڪاچ جي چا ڪريان.

(نالو = محبت، ڪاچ جي= ٽڪي.)

مراد: محبت تو وٽ ناهي آءُ ٽڪي چا ڪريان؟

(4) هڪ عاشق پنهنجي محبت کي محفوظ رکڻ لاءِ ظاهري طرح پنهنجي محبوب کي گويا بد دعا ٿو ڏئي تہ: زحمت ويڙهيا سپرين، زحمت ڏسڻ نہ ڏين، شل هميشہ هجين، زحمت ۾ منهنجا پرين.

(زحمت 1. ٻگ، ڪٽڪ جو مرض 2. رتي، ڪٽڪ جو مرض ۽ 3. مهلو، وونئڻ جو مرض.)

مراد: ٻگ ويڙهيا سپرين، رتي نہ ڏسڻ ڏين، شل هميشہ هجين، محلن ۾ منهنجا پرين.

(5) هڪ عاشق ذري ذري محبوبا وٽ اچڻ لاءِ هن طرح ٿو معذرت پيش ڪري تہ: جر بشر جون جن لڳيون، ڪاٺ مال جي سي ڪنديون.

(جرجون: نيون، بشرجون = دليون، ڪاٺ= هر، مال جا= گهيرا).

مراد: نيون دليون جن لڳيون، هر هر گهيرا سي ڪنديون.

هنن مثالن مان واضح ٿيو تہ ڳجهارت، مجاز جي مخفي نياپن، ڏوراپن ۽ عذرن جي ادا ڪرڻ جو هڪ خاص ذريعو رهيو آهي، جنهن ڪري هن فن جي تاريخ بہ هڪ حد تائين هن مجاز جي تاريخ سان وابستہ آهي جا ڪاني جهوني ۽ پراڻي آهي. اندازن سنڌ جي رومانن ۽ افسانن جي عروج وارو دور سومرن جو دور آهي، جنهن ڪري فن جي تاريخ جي ابتدا اندازن اهو دور سمجهڻ گهرجي. انهي نظريي لاءِ هڪ دليل اهو آهي تہ مومل راڻي وارو قصو حمير سومري جي زماني جو آهي ۽ هڪ مشهور روايت موجب: 'چني آيو چير- چني آيو چير' واري پروليءَ جو تعلق حمير سومري ۽ سندس زال (يعني راڻي مينڌري جي ڀيڻ) سان آهي. هاڻي هن 'مخفي پيغام' واري مقصد جي ٻئي پهلو کي وٺو، جنهن جو تعلق بادشاهن ۽ امرائن جي سياست سان آهي. انهي ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي تہ سنڌ جي درٻارن ۾ فن ڳجهارت اهو مقصد پئي ادا ڪيو آهي، جو اڄڪلهہ 'مخفي ڪوڊس' (Codes) ۽ ملٽري جا 'ڪوڊ ورڊ' (Code words) ادا ڪن ٿا. هن سلسلي ۾ هيٺيون ڳجهارتون جي سومرن ۽ علاوالدين جي جنگي افسانن سان وابستا آهن، قابل غور آهن:

(1) ميڙي ذات ڪک آندا مرد مسيت ۾. (ذات= چنو، ڪک= سر، مرد ۽ مسيت= علاءِ دين) مراد: چوري چنيسر آندو علاءِ دين کي.

(2) ڪرمال جون مڙن لک، آءُ سو وڻ جي ڏيان نہ هيڪڙي. (مال جون= ديهيون، وڻ جي = مري)
مراد: ڪر ديهيون، مڙن لک، آءُ سومري ڏيان نہ هيڪڙي.
(3) نرناءُ اينلو، راند جي نہ ڏينلو (نرناءُ= دودو، راند جي= ٻيگهي) مراد: دودو اينلو ٻاگهي نہ ڏينلو.
ممڪن آهي تہ انهن مان ڪي ڳجهارتون خود انهيءَ وقت جون هجن جنهن وقت جي حاڪمن رعيت ۾ انهن راين ۽ نظرين کي ڦهلائڻ لاءِ هلايون ويون هجن. بهرحال اهڙيون ڳجهارتون بہ ڪنهن حدتائين هن فن جي سومرن جي ڏينهن ۾ ابتدا جي غمازي ڪن ٿيون.
خوش قسمتيءَ سان اسان کي هڪ ڳجهارت هٿ آئي آهي جا يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سمن جي مشهور بادشاهہ ڄام نظام الدين جي ڏينهن جي آهي. ڄڻي جي آس پاس جو ڪو مرد (يا ڪا عورت) پنهنجي ڪنهن رسوخ واري سائيءَ کي ٿو مخفي طرح پيغام چوائي موڪلي تہ:
انهن ذاتين سين، منهنجي وهڻ جڻن نہ وڻ جڻن، اهي ذاتيون اڳيئي ڪک جا ڪن جو نرنانءِ کي تہ پٽي گاهہ ڏئين ۽ چوي ذاتين کي تہ ولات سي وڃن. (ذاتيون= رنون، وهڻ جڻن= منو، وڻ جڻن= هنو، ذاتيون= رنون، ڪک جا= توتڙ (ياتهہ)، نرنانءِ= ڄام ننڊو، گاهہ= پونگڙو، ذاتيون،= رنون، ولات= سال)
مراد: انهن رنن سين منهنجو هنو نڪي پنو، اهي رنون اڳيئي توتڙ ڪن، ڇئو ڄام نندي کي تہ پٽي پونگڙو ڏئين ۽ چوي رنن کي تہ سال سي وڃن.
ڳجهارت جي هن مراد ۾ 'نڪي هنو نڪي پنو' توڙي 'توتڙ ڪرڻ' ٻئي سنڌي جا غير معروف ۽ جهونا محاورا آهن. ڄام نندي مان مراد يقيني ڄام نظام الدين آهي. 'سال' جو تر جهمپير جي اوريان آهي، اهي سڀ اهڃاڻ جتائين ٿا تہ اها ڳجهارت تاريخي آهي. ڄام نندي سن 1509ع ۾ وفات ڪئي جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ 15 صدي عيسويءَ ۾ فن ڳجهارت اڳيئي ڪمال کي پهچي چڪو هو. انهيءَ نقطہ نظر کان هن فن جي شروعات سومرن جي دور ۾ بلڪل قرين قياس معلوم ٿئي ٿي. انهيءَ عرصي کان وٺي هن فن ۾ وڌي وسعت پيدا ٿي آهي. چنانچہ هن وقت سنڌ جي مشهور قصن يعني سسئي، مارئي، مومل، ليلان، نوري، سيف الملوڪ، ڦل وڌوئي، ٻوبنا جراڙ، مري. مگٽر، سورٺ، مورڙي، وغيره وغيره قصن مان هرهڪ متعلق ڪوڙين ڳجهارتون مروج آهن. نہ صرف ايترو مگر هن فن کي سنڌ کان ٻاهر جي قصن مثلاً ٻانڪي بهرام، توڙي ٻين تاريخي واقعن حتيٰ ڪ بخت نصر ۽ بني اسرائيل جي جنگ و جدل جي واقعن تائين وڌايو ويو آهي. مثلاً ڳجهارت آهي تہ: نرنان= ذاتين کي مسجد ۾ قرآن جو ڪيو. (نرنانءِ= بخت نصر، ذاتيون= بني اسرائيل، مسجد= بيت المقدس، قرآن جو= مثال)
مراد: بخت نصر بني اسرائيلن کي بيت المقدس ۾ مثقال (ذرا ذرا) ڪيو. ازانسواءِ ڳجهارتن جي دائري کي محبت ۽ مجاز جي هر گوشہ، انساني جذبات جي هر نوع، دل جي هر اُمنگ ۽ هر خيال ۽ هر راءِ بلڪ زندگيءَ جي هر شعبہ ۽ راهہ تائين وڌايو ويو آهي. ڳجهارت آهي تہ: الله ذات آهي، نوڪر اٿس ئي ڪونہ، پر جي نالو ٿئي (ذات ڏيٿو، نوڪر= ڪمي، نالو= راضي)
مراد: الله ڏني ٿو، ڪمي اٿس ني ڪانہ، پر جي راضي ٿئي.
هن مثال مان ظاهر آهي تہ ڳجهارت اسان جي ملڪ جي ماڻهن جي هر خيال جي ترجماني جو ذريعو بڻي آهي. انهيءَ هوندي بہ افسوس جو اڄڪلهہ هن بي بها فن جو چرچو صرف عوام تائين محدود آهي ۽ اسان پڙهيلن ان تي ڪو بہ توجهہ نہ ڏنو آهي. مون کي اميد آهي تہ آئينده ڳجهارت توڙي اسان جي نج سنڌي ادب جي ٻين شعبن کي تعليم جي نصاب ۾ داخل ڪيو ويندو جيئن اسان جا ٻارڙا ٻين ٻولين جي ادب جي بدلي اول پنهنجي مادر وطن جي ٻولي ۽ ان جي ادب جي گهراين کان واقف ٿين. ازانسواءِ مون کي اميد آهي تہ اسان جي سنڌ جا جملي سربرآورد حضرات، پير، فقير، رئيس، سردار وغيره پنهنجي ڪچهرين ذريعي، پراڻي دستور موجب سنڌ جي سگهڙن کي نوازيندا ۽ اهڙي طرح سنڌ اندر بيت، ڳجهارت، هنر، دراوي، ڏهس، ۽ سينگار جي ٻڌندڙن ۽ ٻڌائيندڙن جو ذوق وڌائيندا ۽ اهڙي طرح پنهنجي ادب جي گلستان کي سرسبز ۽ آباد رکندا.

ڪتاب: "ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا" تان ڪنيل

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌ ۾ مصوريءَ/چترڪاريءَ جي فن جي اوسر

1 - سنڌ جي سرزمين جيئن ڪتابت، خطاطيءَ خوشخطيءَ جي فن ۾ پاڻ موڪيو آهي. تيئن مصوريءَ/ چترڪاريءَ جي لطيف فن ۾ به هن پاڻ ملهايو آهي. چتڪاريءَ/ مصوريءَ جي فن ۾ سنڌ جو پنهنجو "مڪتب فڪر" (Sindian School of painting and Designing) يعني "هڪ خاص نمونو" آهي.

اسان جا ڪي ڏاها ماڻهو، سنڌ جي مصوريءَ ۽ چترڪاريءَ جي فن جي تاريخ ڪندي چون ٿا ته سنڌ جو هي فن، مغليہ فن مصوريءَ يا راجسٿاني فن مصوريءَ جي اثر جي ڪري پيدا ٿيو. أنهن اثرن کان اڳ، سنڌ ۾ مصوريءَ جي فن جو ڪو نام و نشان به نٿو ملي. اهڙن دوستن کي آءٌ چوندو آهيان ته مصوريءَ يا چترڪاريءَ جي فن ۾ سنڌ جو پنهنجو الڳ "مڪتب فڪر" آهي، جنهن جي تاريخ تمام قديم آهي، ۽ جنهن جا اوائلي أهڃاڻ، سنڌو - ماٿر جي قديم آثارن جي کوٽائيءَ مان هٿ آيا آهن. أنهن جو تفصيل سان ذڪر، مون پنهنجي ڪتاب "Art of Sindh" ۾ ڪيو آهي.

واديءَ سنڌ جي قديم آثار - "آمري"، "ڪوٽ ڏجي"، "موهن جي دڙي"، "هڙپا" ۽ "پنبور" - جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل رنگين ۽ مٽيءَ جي سادن برتنن جي نڪتل چٽن ۽ تصويرن جي غور سان اڀياس ڪرڻ جي ضرورت آهي. ماهرن جو خيال آهي ته مصوريءَ جو فن ۽ فن مجسمہ سازي، هنرن ۽ فنن ۾ پهريان فن هئا، جيڪي سنڌو - ماٿر ۾ رهندڙ قديم دور جي انسان ايجاد ڪيا، چاڪاڻ ته سيني فنن جو مدار چترڪاريءَ جي فن تي رهيو آهي. انسان ذات کي چٽن ڪيڻ يعني چترڪارءِ جي فن جي ڄاڻ، راڳداريءَ ۽ "نرتيہ" يعني "نٽ" يا "ناچ" جي فن ذريعي حاصل ٿي، ۽ گهري سوچ يا ساڀيا طبيعت واري ڪنهن مصور ۾ اهڙي قسم جي فن جو اُتساھ، "ڳايل راڳ" (Vocal music) تي سوچيندي جاڳيو.

2 - اوائلي انسان، چترڪاريءَ جا اوائلي نقش يا چٽ أنهن غارن اندر، أنهن جي پٿرن ۽ چتين تي ناهيا، جنهن جا نمونا، سنڌ جي قديم انسان جي رهائشي غارن ۾ ته ڏسڻ ۾ نٿا اچن، پر بلوچستان ۾ تازو اهڙيون غارون لڌيو ويون آهن، جن جي پٿرن ۽ چتين تي ٺيل چترڪاريءَ جا نمونا اڄ به موجود آهن. سنڌ ۾ ممڪن آهي ته قديم زماني ۾ لڪيءَ جي ڏارا تيرٿ چشمن واريءَ غار، سيوهڻ ۾ يڪٿنڀيءَ واريءَ غار، ڪالڪان ديويءَ جي مند واريءَ غار، دادو ضلعي ۾ ڪائيءَ جي ويجهو "سَتَ گهرين" وارين غارن ۽ جهرڪن ۽ جهمپير جي ويجهو موجود غارن ۾، اهڙيون تصويرون هجن، جيڪي پوءِ ڊهي ويون هجن. پاڪستان ۾ "شاهراھ ريشم" (قارقورم هاءِ وي) تي مانسهره شهر کان اڳتي، "ٻنگرام" بستيءَ جي ويجهو، "ڪٽ - گلئيءَ" وٽ، اهڙيءَ هڪ غار ۾ مون نقش نگاريءَ ۽ چٽن جا ڪي نشان موجود ڏٺا هئا. أنهن نشانن ۽ غار جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب "ثقافتي ورثو" جي ٻئي باب ۾، صفحي 34 تي ڪيو آهي.

3 - (الف) سنڌو - ماٿر ۾، چترڪاريءَ جي فن جا اوائلي أهڃاڻ، مٽيءَ جي برتنن تي نظر اچن ٿا، جن جا چٽا نشان ۽ نمونا، "آمريءَ جي دڙي"، "ڪوٽ ڏجيءَ"، "موهن جي دڙي"، "هڙپا جي آثارن" ۽ "پنبور" ۽ "برهمڻ آباد جي آثارن جي کوٽاين مان هٿ آيل برتنن تي صاف ۽ چٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. مون جي دڙي ۽ هڙپا مان هٿ آيل برتنن تي انسان، جانورن، پکين ۽ گلن ٻوٽن جون شڪيلون ۽ چٽ چٽيل آهن.

(ب) سر مارٽمر وهيلر پنهنجي ڪتاب "The Indus Civilization" (ٽئين ايڊيشن 1968ع) ۾، صفحي 94 ۽ 95

تي، هن موضوع جي باري ۾ پنهنجي راءِ ڏني آهي. هن جي راءِ موجب:

"موهن جي دڙي جي آثارن مان هٿ آيل برتنن تي گهڻو ڪري، ٽن رنگن ۾ نقش نگاري/ چٽسالي ٿيل آهي. اهي ٽي رنگ هي آهن: ڦڪو (buff)، گلابي (pink)، ڳاڙهو يا ڪارو، ۾ ڪڏهن ڪڏهن اڇو ۽ سائو رنگ به استعمال ڪيو ويو آهي. برتنن تي عام طور "اُفقي طرز جون" (Horizontal) ليڪون ڪڍيل آهن. برتنن تي گهڻو ڪري شڪليون، چٽ، نقش، گل، پن ۽ بوٽا پڻ ٺهيل آهن. جاميٽريءَ جي شڪلين ۾ گهڻو ڪري هڪٻئي کي ڪپيندڙ گول، ماپ ڪرڻ جي شڪلين، شطرنج ۽ چوپڙ راندين جي نموني وارين شڪلين جهڙا ناهيل چورس ۽ مستطيل خانا، وڻن جا پن، چوٽرن (دال) جهڙيون ٻڪين نما شڪليون، ٽڪنيءَ جون شڪليون، لهريدار ليڪون، ڪجيءَ جي ڦوهن، پپر جي پنن ۽ گلابي رنگ جي بوٽن جا چٽ ۽ نقش ٺهيل آهن. ڪٿي ڪٿي وري مور جي تصوير ۽ اُن جي مٿان ناهيل (مسلط ڪيل) ٻيا چٽ ۽ گل، مڇيءَ ۽ ماڻهوءَ جي شڪليون به ڪن ڪن برتنن تي ناهيل آهن."

(ت) ساڳئي موضوع تي آميريڪي ماهر ڊاڪٽر ڪنائر به پنهنجي ڪتاب "The Ancient cities of the 2ndus Valley Civilization" (1998ع) ۾، صفحي 14 تي پنهنجي راءِ ڏني آهي. ڊاڪٽر ڪنائر جو خيال آهي ته:

"مٽيءَ جو ٺهيل 'مرتبان' (Jar)، جنهن جي مٿان بنيادي رنگ جو تهه (background) چڙهيل آهي، اُن "تهه" تي وري ڪاري رنگ جي چٽسالي ڪيل آهي. ان چٽساليءَ ۾ 'مورئي' سائي رنگ جي گلڪاري ۽ 'هڪ ٻئي کي ڪپيندڙ گول شڪليون' ٺهيل آهن. اهو 'مرتبان (Jar)، چانهوءَ جي دڙي مان لڌو ويو هو."

(ث) ڀنڀور جي کوٽائيءَ، سنڌ جي چترڪاريءَ جي فن جي تاريخ ۾ هڪ نئين باب جو اضافو ڪيو آهي. هنن آثارن (ڀنڀور) جي کوٽائيءَ مان جيڪو مواد هٿ آيو هو، تنهن جي اڀياس مان معلوم ٿيو آهي ته هن شهر (ڀنڀور)، تاريخ جا به دؤر ڏٺا: هڪڙو برصغير ۾ اسلام ۾ اچڻ کان اڳ وارو دؤر ۽ ٻيو اسلامي دؤر. آثار قديمه کاتي جي ڊائريڪٽر ڊاڪٽر ايف. اي. خان جو رايو آهي ته: "مسلمان ڀنڀور ۾، اٺين صديءَ عيسويءَ کان وٺي رهڻ شروع ڪيو هو."

(ج) اسلامي دؤر کان اڳ واري دؤر جي هٿ آيل برتنن ۾ ڪي برتن ڏاڍا اهم آهن. اُنهن برتنن تي ٿيل چٽساليءَ مان اهو ثبوت ٿو ملي ته سنڌو ـ ماٿر ۾ چترڪاريءَ جو فن گهڻو اڳڀرو آهي. هڪ برتن تي 'هڪ نچندڙ جوڙي' ۽ 'سورج مُکي' جا گل چٽيل آهن، ۽ ٻئي برتن تي 'هاٿيءَ جي شڪل' ۽ 'سورج مُکيءَ' جا گل ناهيا آهن. اهي سڀ برتن، هن شهر جي اسلامي دؤر کان اڳ آباد هجڻ ۽ مصوريءَ جي فن جي، اُن دؤر ۾ به موجود هجڻ جي شاهدي ڏين ٿا. اهڙيءَ طرح "رني ڪوٽ" ۾ 'ميري ڪوٽ' جي ديوارن تي سورج مکي ۽ ڍڳي (؟) جا نشان پڻ مليا آهن. اهڙيءَ طرح ٿرپارڪر ۾ 'گوڙيءَ جي مندرن' ۽ 'ڀوڏيسر جي مسجد' جي گنبذن جي اندرئين پاسي چٽ ۽ تصويرون ملن ٿيون.

4 ـ (الف) سنڌ ۾ اسلام جي اثر کان پوءِ، مجسمہ سازيءَ ۽ چترڪاريءَ جي فن تي وڏو اثر ٿيو. انهيءَ جي باوجود ڪيترن ئي مسلمان حاڪمن، اميرن ۽ نوابن، مصوريءَ ۽ چترڪاريءَ کي پنهنجي زماني ۾ ترقي وٺرائي. سنڌ جا حاڪم ۽ اعليٰ طبقي وارا ماڻهو، هر قسم جي فن ۽ خاص ڪري لطيف فنن جي ترقيءَ ۾ حصو وٺندا هئا. تاريخ جي هر دؤر ۾، هر گهرائي جي حاڪمن ۽ اميرن، فنڪارن جي همت افزائي ڪئي: اُنهن کي انعام ڏنائون ۽ ڪين وظيفن سان نوازيو ويو. تاريخ جي ورق گردانيءَ مان اهو پتو پوي ٿو ته سومرن ۽ سمن جي دؤر ۾، سنڌ ۾ کهڙا کهڙا مصور ۽ کهڙا کهڙا چترڪار هئا، پر ارغونن ۽ ترخانن جي حڪومت (1521ع کان 1555ع) واري زماني ۾، ٻين علمن جي عالمن ۽ فاضلن وانگر، مصوريءَ جي فن جا به ڪيترائي فنڪار ۽ چترڪار آذربائيجان، اُزبڪستان، تاجڪستان، ايران ۽ ٻين اسلامي ملڪن مان لڏي سنڌ ۾ اچي ٿيا.سنڌ جي مقامي هنرمندن ۽ فن جي

ڄاڻو ماڻهن، ٻاهران آيل اهڙن قابل هنرمندن ۽ فنڪارن جي صحبت ۾ رهي.انهن کان گهڻو ئي ڪجهه وڌيڪ حاصل ڪيو. هونئن تہ هُو پاڻ بہ هنرن ۽ فنن جي ڌار ڌار شاخن ۾ اڳ ئي ماهر هئا، پر ٻاهران آيل هنرمندن ۽ فنڪارن جي صحبت ۾ رهي، هنن "سنڌي مصوريءَ" جي فن ۾ نواڻ ۽ جدت آندي.

(ب) ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر ۾، خاص طرح مرزا جاني بيگ ترخان ۽ اُن جي فرزند، مرزا غازي بيگ ترخان جي زماني ۾، سنڌ جي درٻار جا دهليءَ جي مغليہ شاهي درٻار جي حاڪمن، خاص ڪري شهنشاهہ اڪبر اعظم ۽ شهنشاهہ جهانگير جي درٻار سان گهاٽا رشتا رهيا، انهيءَ ڪري "مغل فن مصوريءَ" جو بہ سنڌ جي فن مصوريءَ تي گهڻو اثر ٿيو. دهليءَ، آگري، لکنو ۽ دکن جي فنڪارن کان سواءِ ڪن ٻين شهرن جا فنڪار بہ لڏي سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. اِهي فنڪار ٺٽي، بکر، روهڙي، نصرپور، خدا آباد ۽ سيوهڻ ۾ اچي ويٺا.

اُن کان سواءِ سنڌ جي ترخان حاڪم، مرزا جاني بيگ جي شهزاديءَ جي شادي، مغل شهزادي خسروءَ سان ڪرائي وئي هئي، ۽ مرزا محمد باقي بيگ ترخان ۽ اُن جي فرزند مظفر بيگ جون شاديون، راجپوت شهزادين سان ٿيون هيون، انهيءَ ڪري ائين چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونهي تہ سنڌي چترڪاريءَ جي فن تي مغليہ فن چترڪاريءَ جو تمام گهڻو اثر ٿيو هوندو، ۽ ائين بہ ممڪن آهي تہ مغليہ فن مصوريءَ جي همعصر، راجپوت فن مصوريءَ جو بہ، سنڌي مصوريءَ تي اثر ٿيو هوندو؛ ۽ ائين بہ ممڪن آهي تہ سنڌي چترڪارن، اُنهن فنڪارن کان اُتساهہ ورتو هوندو. يقيناً سنڌي چترڪارن، مغليہ چترڪاري ۽ راجستاني چترڪاريءَ جي خاص خاص نمونن کي، پنهنجي سنڌي چترڪاريءَ جي فن سان ملائي، سنڌي چترڪاريءَ جي فن ۾ نوان تجربا ڪيا هوندا، ۽ سنڌي چترڪاريءَ جي روايت ۾ تبديلي آڻي، اُن کي پنهنجي خاص "سنڌي طرز" (Sindhian Style) ۾ پيش ڪيو هوندو. پاڪستان جي آرڪيالاجي کاتي جو هڪ وڏو ماهر شيخ خورشيد حسن، پنهنجي هڪ مقالي "Paintings in Muslim Sindh" ۾ لکيو آهي تہ:

"راجپوت ۽ مغل چترڪاريءَ جي روايت، سنڌ جي چترڪارن ۽ فنڪارن تي بہ نہ فقط پنهنجا اثر ڇڏيا، انهن (سنڌي چترڪارن) ۾ اُتساهہ پڻ پيدا ڪيو، ۽ منجهن جيڪو فنڪارانہ جذبو هو، اُن جذبي کي وڌيڪ جاڳايو. اُن جو نتيجو هيءُ نڪتو جو سنڌي مصورن ۽ چترڪارن، پنهنجيءَ چتڪاريءَ جي فن جا خاص خاص نمونا (Styles) ايجاد ڪيا، جنهن جا ثبوت، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دؤر ۾ سنڌي چترڪارن طرفان ٺاهيل تصويرن ۽ چتڪاريءَ جي نموني ۾ نمايان طور نظر اچن ٿا."

شيخ خورشيد حسن، پنهنجي ساڳئي مقالي ۾، اڳتي لکي ٿو تہ:

"تاريخن ۾ ڄاڻايل آهي تہ مرزا غازي بيگ ترخان، ٺٽي ۾ بہ محلات ٺهرايا، جن جي ڀتين کي چترڪاريءَ جي چوڪٺ يعنيpanel سان سينگاريو ويو هو. اِهي ديوارون يقيناً چترڪاريءَ جي چوڪٺن سان، اهڙيءَ طرح ئي آراستہ ڪيون ويون هونديون، جيئن آگري ۽ لاهور ۾ مغليہ دؤر جي عمارتن جي ديوارن کي، چتڪاريءَ جي مختلف نمونن سان آراستہ ڪيو ويو هو.

جيتوڻيڪ مرزا غازي بيگ جا تعمير ڪرايل اُهي ٻئي محلات هن وقت موجود تہ نہ آهن، پر اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ اُنهن محلاتن جي چوڪٺن تي ڪيل مصوريءَ تي، مغليہ فن مصوريءَ يا راجپوت فن مصوريءَ جي اثر نمايان هوندو. اِن ڪري جو مغلن ۽ ترخان حاڪمن جا هڪ ٻئي سان شاديءَ مراديءَ وارا رشتا ۽ ناتا هئا، ۽ راجپوت نوابن سان بہ شاديون مراديون ڪيون هئائون."

شيخ خورشيد حسن اڃا بہ اڳتي لکي ٿو تہ:

"اِها تعجب جي ڳالهہ آهي تہ سنڌ ۾، خاص ڪري ٺٽو شهر جيڪو 1520ع کان 1739ع تائين، يعني چار سؤ سال، سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ رهيو، ۽ جيڪو اسلامي تعليمات، هنرن جو مرڪز رهيو هو، اُن شهر ۾ هاٿي فن مصوريءَ جي باري ۾ ڪو گهڻو مواد ڪونہ ٿو ملي.

هيٺ مصوريءَ جي جنهن مواد تي گفتگو ڪئي ويندي، اُن مواد جي مطالعي مان اهو پڪيءَ

طرح معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ ۾، فن مصوريءَ جو 'پنهنجو مڪتب فڪر' هو، جيڪو مغليه فن مصوريءَ کان گهٽ آڳاٽو، راجپوت، فن مصوري ۽ دکني فن مصوريءَ جو همر عصر هو."

شيخ خورشيد حسن لکي ٿو ته:

"اسان کي تحفة الڪرام ۾ ڇپيل ڪاري ۽ اڇي رنگ ۾، چترڪاريءَ جا نمونا نظر آيا، جيڪا ڏاڍي دلچسپ ڳالهه آهي. تحفت الڪرام کي، سيد حسام الدين راشديءَ ايڊٽ ڪيو آهي. تحفة الڪرام ۾ ڏنل اُنهيءَ چترڪاريءَ جا تفصيل هن ريت آهن:

(1) مرزا غازي بيگ ولد مرزا جاني بيگ (وفات 1062هه/1644ع) ترخان جي "مغليه لباس، ۾ تصوير ڏنل آهي. هن تصوير ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته مرزا غازي بيگ جو شهنشاهه جهانگير جي دربار جي آدرڀاءَ ڪيو پيو وڃي. هيءَ تصوير يقيناً مغليه فن مصوريءَ جي مڪتب فڪر جو نمونو آهي ۽ مغليه فن مصوريءَ کي نمايان ڪري ٿوي.

(2) ساڳئي ڪتاب (تحفة الڪرام) ۾ مرزا غازي بيگ جي جسم جي اڌ حصي جي، اُڇي ۽ ڪاري رنگ ۾ تصوير ڏني ويئي آهي. هيءَ تصوير 'منوهر' نالي مصور جي ناهيل آهي. هن تصوير ۾ به مرزا بيگ 'مغل ويس' ۾ ڏيکاريو ويو آهي. سندس (مرزا غازي بيگ جي) ڪابي هٿ ۾ گل جهليل آهي. مرزا صاحب کي مٿي تي مغليه طرز جي پڳڙي پهريل آهي، انهيءَ ڪري اهو پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ تصوير اُن مصور جي ناهيل آهي، جيڪو مغليه مصوريءَ جي نموني جو چڱيءَ طرح ڄاڻو هو.

(3) ساڳئي ڪتاب (تحفة الڪرام) ۾، مرزا غازي بيگ ترخان جي پوري جسم جي، سفيد ۽ ڪاري رنگ ۾ تصوير ڏني وئي آهي. هن تصوير جو نمو، بلڪل اُهوئي ساڳيو آهي. جهڙو تصوير نمبر ٻئي ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

(4) مذڪوره ڪتاب ۾، مير ابوالبقا امير خان، جيڪو ٺٽي جو سن 1039هه کان 1601هه تائين ۽ وري 1052هه کان سن 1057هه تائين گورنر رهيو هو، اُن جي اڌ جسم جي تصوير، اڇي ۽ ڪاري رنگ ۾ ڏنل آهي. اها تصوير به مغل فن مصوريءَ جي نمائندگي ڪري ٿي. امير کي مغليه طرز جو لباس پهريل ڏيکاريو ويو آهي.

(5) هڪ ٻي رنگين تصوير جيڪا شهزادي ميان عطر خان ڪلهوڙي جي آهي. هن تصوير جي اِپياس مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌي چترڪار، چترڪاريءَ جي فن ۾ وڏا ماهر هوندا هئا.

ميان محمد عطر خان جي اِها تصوير عالي جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، اڱواٽيءَ بهاولپور رياست جي شهر صادق آباد جي ويجهو رهندڙ، ڪنهن عباسي ڪٽنب وٽان، هڪ ڳوٺ مان هٿ ڪئي هئي. بقول ڊاڪٽر صاحب جن جي، اهو عباسي ڪٽنب پاڻ کي "ڪلهوڙا خاندان" جي شاهي گهراڻي جي پونيرن مان هجڻ جي دعويٰ ٿو ڪري. مذڪوره تصوير، سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيندڙ "بليٽن" ("Bulletion" vol II, No: 1, 1972) ۾ شايع ڪئي وئي هئي، ۽ بعد ۾ "ڪلهوڙا انٽرنيشنل ڪانگريس" (ڪراچي، 1996ع) جي موقعي تي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن جي نگرانيءَ ۾ شايع ٿيل ڪتابن مان ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب "باقيات از احوال ڪلهوره" ۾ به درج ٿيل آهي. اِهي ڪتاب ڪانفرنس جي روح روان انجنيئر يعقوب علي زرداريءَ وڏي اهتمام سان شايع ڪيا هئا.

هن تصوير ۾ ميان محمد خان کي سنڌي پهراڻ (چولو) ۽ شلوار پاتل ڏيکاريو ويو آهي. ميان صاحب جي "پهراڻ" (چولي) تي شڪارپوري نموني جو پرت پريل آهي. شهزادي کي ڪلهي تي وڏو رومال (scrnf) رکيل آهي، جنهن تي به سنڌي پرت پريل آهي ۽ اُن جي ڇيڙن تي ڦندڻ نهيل آهن.

شهزادي محمد عطر خان جي ڇهري جي آرڪاٽا، اُتر - سنڌ ۾ آباد بروهي قبيلي جي آرڪاٽن جهڙا آهن. ميان محمد عطر خان جي ڏاڙهيءَ جو خط به سنڌي نموني جو آهي. تصوير ۾، جنهن وهاٽي تي شهزادو ٽيڪ ڏيئي وينل ڏيکاريو ويو آهي، اُهو وهاٽو ڇُريل سنڌي ڪپڙي مان نهيل آهي. وهاٽي جي چوَ واري

ڪيڙي تي وري سنڌي چِتر جي هنر جا چٽ ۽ نقش چٽيل آهن.

شهزادو، "اڱڻ" (Court Yard) ۾ ويٺل ڏيکاريو ويو آهي. اُن اڱڻ جي چوطرف وارو "ڪنهڙو" (بالڪني)، اُڪريل پٿر جي بلاڪن جو ٺهيل آهي. انهيءَ ڪنهڙي تي لڳل پٿرن تي ٽيل اُڪر جو ڪم ۽ جاميٽريءَ جون شڪليون بلڪل اهڙي نموني جون ٺي آهن، جهڙي نموني جون خدا آباد ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي (وفات: 1131ھ/1718ع) جي مقبري جي چوڌاري ٺهيل اڱڻ ۾ لڳل پٿرن تي ٽيل اُڪر جي ڪم جون آهن.

ميان عطر خان جي تصوير جي پس منظر ۾ لاڙ واري خطي جي نظاري جي عڪاسي ڪيل آهي. انهيءَ نظاري ۾، شهر جي گهرن جا مَنگهه ڏيکاريل آهن. گهرن ۾ مَنگهن جو هجڻ، سنڌ جي پنهنجي مقامي فن تعيمرات جي هڪ خاص خصوصيت آهي، جيڪا خصوصيت، ٺٽي ۽ حيدرآباد کان سواءِ لاڙ جي بين شهرن ۽ ڳوٺن جي گهرن ۾ به خاص طور نظر ايندي آهي. مَنگهن جو منهن ڏکڻ - اولهه طرف هوندو آهي. مصوريءَ جي انهيءَ خصوصيت جي اڀياس مان اهو ظاهر ٿو ٿئي ته ميان محمد عطر خان جي اِها تصوير حيدرآباد (سنڌ) جي ڪنهن مصور جي ناهيل آهي.

هن تصوير ۾ رنگ به خاص ڪري 'سنڌي رنگ' استعمال ڪيا ويا آهن، اُهي رنگ هي آهن: سفيد، نيرو، ڦڪو (پيلو) ۽ هلڪو قرمزي يعني maroon.

ان طرح "ڪلهوڙا انٽرنئشنل ڪانگريس" جي موقعي تي شايع ٿيل مذڪوره ڪتاب سان گڏ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪتاب (SINDH) ۽ پڻ "سووينيئر" ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي تصوير غالباً "پهريون دفعو" شايع ٿي آهي، جنهن ۾ ميان صاحب جي اڳيان به ڳائيندڙن ۽ هڪ سازندو موجود آهي، هن تصوير جي حاصلات لاءِ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي پونيرن مان ميان بهادر علي عباسيءَ جو حوالو ڏنل آهي.

(6) مون کي محترم پروفيسر ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جي معرفت، حيدرآباد جي ٽالپر شاهي خاندان جي (ٽنڊي غلام حسين ۾ رهندڙ) خانداني ڪتبخاني ۾ موجود اردو زبان ۾ لکيل هڪ باتصوير "ديوان" ڏسڻ جو موقعو مليو. هن قلمي نسخي ۾ "تمام ننڍڙين تصويرن (MINIATURE PAINTINGS) ان کان سواءِ ڪيترن ئي بادشاهن ۽ مشاهيرن جي تصويرن جي مصوري ڪيل هئي. اُنهن تصويرن ۾ ايران جي قاچار خاندان جي شهنشاهه فتح علي شاهه قاچار، شهنشاهه همايون، شهنشاهه اورنگزيب، مغل راڻي نورجهان، سنڌ جي بادشاهه مير فتح علي خان ٽالپر، خيرپور ميرس جي حاڪم مير رستم خان، حيدرآباد جي حاڪمن مير صوبدار، مير محمد نصير خان، مير شهداد خان، مير حسين علي خان ۽ مير عباس علي خان جون تصويرون خاص طور ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. اهي تصويرون جنهن مصور جون ناهيل آهن، اُهو ڪو ايراني مصور هو، ۽ اُن جو نالو "عبدالمذنب خادم بردواني" هو. هن جي وفات جو سن 1272ھ/ لکيل آهي. ميرن جي دؤر جي مصورن جا نالا، مرزا گل حسن "اَحسن" ڪربلائيءَ "ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما" عنوان واري مقالي ۾ ڏنا هئا، جيڪو "مهراڻ جون موجون" ۾ شامل آهي. 'خادم بردواني' مصور لاءِ سيد حسام الدين شاهه راشدي پنهنجي ڪتاب 'ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" ۾ صفحي 417 تي لکيو آهي ته "هُو مير نور محمد بن مير مراد علي خان، سنڌ جي حڪام جي دربار جو مصور ۽ خطاط هو."

(ب) تاريخن مان معلوم ٿو ٿئي ته ترخان، مغلن ۽ ڪلهوڙا حاڪمن جي زماني ۾ به شاهي حاڪمن جي محلن ۽ محلاتن جي ديوارن تي چترڪاري ۽نقش نگاريءَ جو گهڻو رواج هوندو هو. سنڌي فنڪارن جي فن جو اهو شوق پوءِ ٽالپر حاڪمن ۽ اُن کان پوءِ انگريزن جي حڪومت واري زماني ۾ به، سنڌ ۾ جاري رهيو. مسجدن ۽ ڪن درويشن جي درگاهن ۽ مقبرن ۽ حاڪمن جي محلن جون ديوارون، چٽساليءَ ۽ نقش نگاريءَ جي ڪري اڄ به مشهور آهن.

؛ - ٿرون سنڌ ۾ تلهار ۽ ٽنڊي باگي جي ويجهو ”شاهه ضريل اسماعيلي درويش“ (وفات 1467ع) جي درگاهه جون اندريون ديوارون، گجراتي فن مصوريءَ جي ڪري مشهور هيون. ٿرپارڪر ۾، پالوا ڪن پرتي، ’گوڙيءَ جي مندر‘ جون اندريون ديوارون ۽ ڇت به گجراتي فن مصوريءَ جي شاهڪار جي ڪري مشهور آهن. لطيف سائينءَ جي درگاهه جي ۾ واريءَ مسجد ۾ به ديوارن تي گلڪاريءَ جو ڪم ٿيل آهي. اهڙيءَ طرح ڪڙيي گهنور ۾ خليفي محمود نظامائيءَ جي مقبري جي پر واريءَ مسجد جي پٽين، شاهه بندر تعلقي ۾ ڇڇ جهان خان جي ويجهو تعمير ٿيل ”گرا قبا“ (ڪاري رنگ تي مائل قبا) ۽ خيرپور ميرس جي ويجهو ”قادر بخش جا قبا“، ۽ اهڙيءَ طرح ٻين تاريخي مقبرن، مسجدن، درگاهن توڙي مندرن جي ديوارن تي گلڪاريءَ ۽ چٽسالي‌ءَ جا ڪيترائي نمونا نظر اچن ٿا.

6 - (الف) پڙهندڙن کي معلوم آهي ته مير عظيم ٺٽوي، ٽالپر دؤر جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. ٺٽي ۾ مير عظيم ٺٽويءَ جو بنگلو، ديوان تي گلڪاري ڪري مشهور هوندو هو. هي بنگلو، 1206 هه ۾ ٺهيو. هن بنگلي جي درن، درين ۽ ديوارن توڙي ڇت تي گلڪاري ۽ نقش نگاري ٿيل هوندي هئي (سيد حسام الدين شاهه راشدي، ”ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون“، ص 110). سيد حسام الدين شاهه راشدي جي چوڻ موجب: ”هن بنگلي تي، انهيءَ چٽسالي‌ءَ ايترو ته بهار لاتو هو، جو اندر اچڻ ڪان پوءِ ڏسندڙ حيرت ۾ اچي ويندو هو!“

هن بنگلي ۾ ٿيل چٽسالي مختلف پڪن رنگن ۾ هوندي هئي، جنهن ۾ سفيد، هلڪي گلابيءَ ۽ سائي رنگ جي زياده آميزش هوندي هئي. گهرو آسماني رنگ ۾ ڪم آندو ويو هو.

(ب) دادو ضلعي ۾ ”ٿل“ نالي قبرستان ۾، نهيل قبن اندر، ديوارن تي چٽسالي ٿيل آهي، انهيءَ چٽسالي‌ءَ ۾ قبيلن جا سردار وينل ڏيکاريا ويا آهن. انهن قبن ۾ ڏار ڏر نموني جي مصوري ڪيل آهي. هڪ تصوير ۾، گهوڙي تي وينل هڪ سوار ۽ هاٿيءَ تي وينل ٻئي سوار کي، لڙائيءَ واريءَ حالت ۾ ڏيکاريو ويو آهي.

(ت) ٿل قبرستان جي هڪ ٻيءَ تصوير ۾، هڪ واهه ۾ ٻه واڳو ڏيکاريا ويا آهن. انهن مان هڪ واڳو، هڪ ٻار کي جهلڻ جي ڪوشش ڪندي چٽيو ويو آهي. ساڳيءَ تصوير ۾، هڪ مرد ماڻهو، اُن ٻار کي، واڳوءَ جي چنبن ڪان بچائڻ جي ڪوشش ۾ آهي.

ڪن چٽسالين ۾ مختلف قسمن جا جانور ۽ پکي چٽيل آهن. ڪي پکي اُڏامڻ واري انداز (posture) ۾ چٽيا ويا آهن، ۽ انهن جا ڪنڀ به اهڙي نموني چٽيا ويا آهن ته جيئن محسوس ڪري سگهجي ته اُهي پکي اُڏامي رهيا آهن. انهن پکين مان ڪي هي آهن: طوطا، مور، ڪبوتر، بدڪون، ۽ بگهه پکي (cranes). اهڙيءَ طرح جانورن مان ڪي هي آهن: اُٺ، گهوڙا، ڍڳيون، ٻڪريون ۽ رڍون. هڪ مصوريءَ ۾ مقامي مڇي ’راهوءَ‘ جي تصوير نڪتل آهي. راهومڇي، پنهنجي خاص سواد جي ڪري مشهور آهي.

(ث) اِهي سڀ تصويرون، مقامي فن مصوريءَ جي عڪاسي ڪن ٿيون. اها مصوري مقامي رنگن ۾ ڪيل آهي، ۽ پاڻيءَ جا منظر به مقامي علائقي جا محسوس ٿين ٿا. اها مصوري، جيتوڻيڪ composition ۾ سادي ٿي لڳي، پر اُن ۾ ڀرپور زندگيءَ جي عڪاسي ڪيل آهي. انهيءَ مصوريءَ ۾ پنهنجي انفرادي خصوصيت نظر اچي ٿي، ۽ اها مصوري ”سنڌي فن مصوريءَ“ جي نمائندگي ڪري ٿي. مصوريءَ جي اِنهن نمونن جي دراصل ”تفصيلي مطالعي“ جي ضرورت آهي.

(ت) ساڳيءَ طرح، خيرپور، ميرس جي ويجهو ”قادر بخش جا قبا“ به ڏيان ڇڪائين ٿا. انهن قبن اندر، ديوارن تي ٿيل چٽسالي، ماتليءَ جي ويجهو، ”فتح باغ“ نالي قديم شهر ۾ ٽنڊي محمد خان وارن ٽالپرن جي قبرستان ۽ اسماعيلي سيدن (آرادين ۽ جوهرالدين) جي روضي اندر ديوارن تي ٿيل نقش نگاري، بدين ضلعي ۾ ميرپورخاص جي ماڻڪاڻي ميرن جي قبرستان ”ڪيپٽن جا قبا“ ۾ ۽ حيدرآباد

شهر ۾ شهداداڻي ميرن جي قبن اندر ديوارن تي ڪيل نقش نگاري، فنون لطيف سان دلچسپي رکندڙ ماڻهن، خاص ڪري مصوريءَ جي فن سان دلچسپي رکندڙن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

7 ـ (الف) سنڌي مصورن، 'سخت ڪپڙي' (canvas) تي به مصوري ڪئي آهي. "ڪئنواس" تي سنڌي مصورن طرفان ڪيل رنگين مصوريءَ جا بهترين نمونا 'مير شهداد خان' (وفات 1875ع)، حيدرآباد جي هڪ ٽالپر حاڪم، جي تصويرن جا مثال طور ڏسي سگهجن ٿا. هن تصوير ۾، مير شهداد خان کي گهوڙي تي سوار ٿيل ڏيکاريو ويو آهي. مير صاحب 'پور' (grey) رنگ جي گهوڙي تي، ٽالپر شهزادي جي خاص لباس ۾ ملبوس ڏيکاريل آهي. هيءَ مصوري، انساني قد يعني life-size ۾ آهي. مير صاحب جي چوڌاري سنڌي ماڻهن جو ميڙ ڏيکاريل آهي. هر ماڻهوءَ جي مٿي تي ڍال سان گڏ ڪجهيءَ جي ڦڙهن جو دلبو رکيل آهي. مير صاحب جي ساڄي طرف، سندس ڇيلهه تي جواهرن سان جڙيل تلوار لٽڪيل آهي. گهوڙي جي ٽنگن جي بيهڪ ۽ گهوڙي جي باقي جسم جي بيهڪ ۾ هم آهنگي آهي. گهوڙي تي سنجن مٿان، مير شهداد خان ويٺل آهي. اهي سنج سون جي ڌاڳي سان ڀريل، سنڌي ڀرت سان سينگاريل آهن. هن مصوريءَ جي ماپ '39"X33.4 آهي. هن مصوريءَ جي اڀياس مان پتو پوي ٿو ته اها مصوري اُوڻيهين صديءَ عيسويءَ ۾، حيدرآباد ۾ ناهي وئي هئي.

(ب) اهڙيءَ طرح سيد آغا اسماعيل شاهه اصفهاني، جيڪو مير ڪرم علي خان ٽالپر جي حڪومت واري زماني ۾ وزير خارجه هو، اُن جي پورٽريٽ جي ڪيل مصوري به ٽالپر دؤر جي مصوريءَجي فن جو هڪ بهترين نمونو آهي. اُنهيءَ تصوير ۾، سيد آغا اسماعيل شاهه کي گلم تي ويٺل ڏيکاريو ويو آهي. اُنهيءَ تصوير ۾، سيد آغا اسماعيل شاهه کي گلم تي ويٺل ڏيکاريو ويو آهي. ان گلم جا ڪنارا به اُڻيل آهن. ۽ آغا صاحب جي هٿ ۾ گلاب جو گل آهي. ڪيس خاص نموني جي سنڌي ٽوپي پاتل آهي، جنهن جو رنگ "هلڪو قرمزي" (maroon) آهي. ڪيس ڦڪي رنگ جي شال اوڍيل آهي. هن پورٽريٽ جي ماپ "x7.2" 10.6 آهي، اهو پورٽريٽ به اُوڻيهين صديءَ عيسويءَ ۾ ٺهيل ٿو لڳي.

(ت) حيدرآباد ۽ خيرپور جي ٽالپر حاڪمن جي پونيرن وٽ باتصوير قلمي نسخن جو به وڏو تعداد موجود آهي. اهي قلمي نسخا پڻ مصوريءَ جي فن جي تاريخ بيان ڪن ٿا. اُنهن قلمي نسخن جي ڏسڻ سان سنڌ ۾ فن مصوريءَ جي ارتقا جي باري ۾ تمام گهڻي معلومات ملي ٿي. انهن نسخن جي اڀياس کان پوءِ چئي سگهجي ٿو ته سنڌ ۾ سمن، ارغونن ۽ ترخانن جي دؤر کان وٺي ڪيترائي مصور موجود هئا، جيڪي مصوريءَ جي فن ۾ هميشه رڌل رهيا.

(ث) سنڌ ۾ قديم زماني کان وٺي جيڪي مصور ٿي گذريا آهن، اُنهن مان ڪن جا نالي ملي سگهيا آهن. مثال طور ترخانن جي دور ۾، جيڪو مصور گهڻي قدر مشهور هو اُن جو نالو "منوهر" هو. هن مصور جي سوانح حيات بابت گهڻي خبر پئجي نه سگهي آهي. اهڙيءَ طرح مغل نوابن ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت واري زماني جي مصورن جي نالن جي خبر نٿي پوي، البت ٽالپرن جي دؤر ۾ جيڪي مشهور مصور هئا، اُنهن مان ڪن جا نالا هي آهن:

(1) مرزا علي اڪبر غازي: مصوُر، مير محمد نصير خان جو 'واٽر ڪلر' ۾ پورٽريٽ ناهيو هو، اُنهيءَ پورٽريٽ ۾، مير صاحب پنهنجي شاهي لباس ۾ ويٺل ڏيکاريل آهي. هُو پنهنجي ٽنگ، ٻيءَ ٽنگ جي مٿان (cross-legged) رکي، هڪ وڏي وهاڻي تي، ٽيڪ ڏيو ويٺو آهي. سندس تلوار، سندس کاٻي گوڏي تي رکيل آهي، ۽ سندس ساڄي هٿ ۾ تسبيح (rosary) جهليل آهي. هن پورٽريٽ جي ماپ "x1.7"" 10 آهي. هيءُ پورٽريٽ، قائداعظم جي نوادرات ۾ شامل آهي. هن وقت اهو پورٽريٽ ڊپارٽمينٽ آف آرڪيالاجي، حڪومت پاڪستان جي ملڪيت آهي.

(2) ٻيو مصور هو عبادالمذهنب خادم بردواني (وفات 1272هه).

هن مصور جا ناهيل پورٽريٽ، مٿي بيان ڪيل اردو ديوان ۾ موجود آهن، جيڪي ٽالپرن جي دؤر جي بهترين مصوريءَ ۾ شمار ٿين ٿا.

(2) ڪيترائي مصور، سنڌ جي وچ مشرق وارن ملڪن کان اُن زماني ۾ آيا، جنهن زماني ۾ ترڪن اُهي ملڪ فتح ڪيا، جيڪي هن وقت ايران، افغانستان ۽ پاڪستان ۾ شامل آهن.

8 - (الف) انگريزن جي زماني ۾ اُن کان پوءِ ورهاڱي جي ڪري پاڪستان ۾ ڪيترائي مشهور مصور ٿي گذريا آهن. منهنجي پنهنجي زندگيءَ ۾ مون ڪيترائي نالي وارا مصور ڏٺا، جن مان ڪيترن سان ته منهنجا واسطا به رهيا. اُنهن مان ڪن سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيندڙ ڪتابن جي سرورقن لاءِ مدد ڪئي؛ ڪن کان سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيندڙ ڪتابن جا سرورق ٺهرايا ويا. ڪن سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي اشاعتي سلسلي جا سرورق ناهيا ته ڪن وري خانگي اشاعتي ادارن لاءِ ڪم ڪيو. ڪن چٽڪارن، 'مهراڻ'، 'نئين زندگي'، 'روح رهاڻ'، 'سهڻي' ۽ ٻين رسالن لاءِ خاڪا ۽ رسالن جا سرورق ناهيا.

(ب) اُنهن مصورن مان ڪن سنڌ جي روزانه زندگيءَ جي منظرن جا چٽ چٽيا، برش ذريعي فن جي شائقين جو توجهه ڇڪايو. اُنهن مان ڪن مصورن جا ناهيل زندگيءَ جا اهڙا منظر، سنڌالاجيءَ ۾ قائم ڪيل 'انڊس آرٽ گئلري'، شهباز بلڊنگ، حيدرآباد ۾ شهباز هال، سنڌ ڪلچر ڊپارٽمينٽ طرفان هندو جمخانه ۾ قائم ڪيل آرٽ گئلري، ايليمينٽري ڪاليج (مردانه) حيدرآباد جي ڊرائنگ ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج جي گئلري، سنڌ جي ڪن هاءِ اسڪولن ۾ ڊرائنگ هالن کان سواءِ، سنڌ ۾ فن جي شوقين زميندارن، وڏيرن جي اوطاقن ۽ مهمان خانن ۾ اهڙن فنڪارن جي ناهيل شهپارن جي قدردانيءَ جا دليل ڏين ٿا. سنڌ ڪلچر ڊپارٽمينٽ جي اداري "مهراڻ آرٽس ڪائونسل" ۾ به مختلف چترڪارن جي فن جا نمونا موجود آهن. انهيءَ هوندي به آءٌ ته ائين چوندس ته سنڌي مصورن جي صحيح معنيٰ ۾ همت افزائي ڪانه ٿي آهي.

(ت) منهنجي ذاتي راءِ موجب سنڌ جا ڪي مثالي چترڪار ڪنَ ادارن مان تربيت حاصل ڪري پيدا ٿيا، ته ڪي مصور وري ڄمندي ئي ڄام هئا. مون کي خبر نه آهي ته محترم ع. ق. شيخ، محترم ظفر ڪاظمي، محترم گل محمد کٽري ۽ محترم محرم راز انهيءَ فن جي تربيت ڪٿان حاصل ڪئي يا سندن اُستاد ڪير هئا؟ اهڙيءَ طرح اُستاد نور محمد پناهڻ ۽ محترم لال محمد پناهڻ (ميرپورخاص وارو) يا ٽنڊي محمد خان جي ٨٧ اسڪول جي ڊرائنگ ماسٽر قاضي محمد بن قاسم، مصوريءَ جو فن ڪٿان سکيا؟ حيدرآباد ۾ ايليمينٽري ڪاليج (مردانه) ۽ نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ کان سواءِ نور محمد هاءِ اسڪول، ڪُندنمل گرلس هاءِ اسڪول، ميران گرلس هاءِ اسڪول، نوُ وديالي هاءِ اسڪول، اهڙيءَ طرح هالا، ڪنڊياري، نوشهروفيروز، نواب شاهه، شڪارپور، سکر، لاڙڪاڻي، دادو، ٽنڊي باگي ۽ ڪراچيءَ ۾ اين. جي. وي. هاءِ اسڪول، سنڌ مدرسي ۽ ٻين ڪيترن ئي هاءِ اسڪولن ۽ ٨٧ اسڪولن ۾، هڪ "مضمون" طور ڊرائنگ جي باقاعده سکيا ڏني ويندي هئي، ۽ انهيءَ مضمون لاءِ "ڊرائنگ ماسٽر" جي آسامي هوندي هئي، جنهن تي قابل ۽ مشهور اُستاد مقرر ٿيل هوندا هئا.

مون به ٽنڊي محمد خان جي تڏهوڪي ٨٧ اسڪول ۾، مشهور اُستاد قاضي محمد بن قاسم وٽ، ڊرائنگ جي تربيت ورتي ۽ انٽر جي امتحان جي تياري پڻ ڪئي.

9 - (الف) سنڌ جي مشهور مصورن ۾ محترم ع. ق. شيخ جو پنهنجو نمونو (style) آهي، ته وري محترم گل محمد کٽريءَ ۽ ظفر ڪاظميءَ جو بنهه پنهنجو "انداز" (style) آهي. انهن ٽنهي چترڪارن جي رنگن جي پسندگي به پنهنجي پنهنجي آهي. مون کي خبر آهي ته انهن مصورن جي مصوريءَ جي باري ۾ ڪنهن چترڪار، ناقدانه نظر سان تبصرو ڪيو آهي يا نه؟ مصوريءَ جي فن ۾، خاص ڪري منظر ڪشيءَ ۾ محترم مسرت مرزا، محترم عبدالرحيم ناگوري، محترم لال محمد پناهڻ ۽ محمد عظيم چانڊيو به

انفراديت رکن ٿا. اينهن سيني مصورن جو به نقط "انداز" پنهنجو آهي، پر رنگن جي ستعمال ۾ به هر هڪ جو نمونو پنهنجو پنهنجو آهي.

(ب) پورٽريٽ (portrait) واري مصوريءَ ۾ محترم ظفر ڪاظميءَ، ع. ق. شيخ، ڊاڪٽر محمد علي پٺيءَ، قاضي خضر حيات، فتاح هاليپوٽي، فتاح دائود پوٽي ۽ رضوان عمراڻيءَ جي برش جو انداز پنهنجو آهي ته وري رنگن جي پسندگي به هر هڪ جي پنهنجي آهي.

(ت) مصوريءَ واريءَ خطاطيءَ ۾ خدا بخش ابڙو هڪ وڏو نالو آهي. جيتوڻيڪ پاڪستان ٽيليوزن جي مختلف پروگرامن ۾ مهترم راز ناٿن شاهيءَ به سنو نالو ڪڍيو آهي. محترم خدا بخش ابڙي، راز ناٿن شاهيءَ، علي اڪبر سومري ۽ لطيف آباد ۾ رهندڙ نوجوان (نالو وسري ويو اٿم) لطيف سائينءَ جي بيتن جي خطاطيءَ واري فن ۾ مصوري ڪئي آهي، جا تحسين لائق آهي.

(ث) گرافڪ ڊزائننگ ۾ محترم ع. ق. شيخ، ظفر ڪاظمي ۽ خدا بخش ابڙو وڏو مقام رکن ٿا، پر هن ميدان ۾ فتاح هاليپوٽي به خوب پاڻ مڃايو آهي. اهڙيءَ طرح ڪنهن زماني ۾ عاشق عاربانيءَ به ڪن ڪتابن جي لاءِ ڪور ڊزائينون ناهيون هيون ۽ عظيم چانڊيي به سنڌالاجيءَ جي اشاعتي سلسلي لاءِ ڪور ڊزائينو ناهيون هيون. فتاح هاليپوٽي جي شاگردن مان ساجد قريشي، احمد علي مگٽهار (ٽنڊو الهيار) ۽ محمد هارون چنا (چڪ) سنا مصور آهن. حفيظ قريشي جونيئر به سٺا پورٽريٽ ناهيندو آهي.

10 - (الف) سال 1972ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾، "فائين آرٽس" جو شعبو قائم ڪيو ويو. هن شعبي جي شروعات ۾ محترم علي نواز ڦلپوٽو اُستاد جي حيثيت ۾ مقرر ٿيو، يعني هن شعبي جو باني پروفيسر علي نواز ڦلپوٽو آهي. اهو شعبو وائيس چانسيلر پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهہ قائم ڪيو هو. پوءِ هن شعبي ۾ محترم عبدالرحيم ناگوري ۽ محترمہ مسرت مرزا، اُستاد طور مقرر ٿيا. هوڏانهن سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ۾، تربيت وٺندڙ اُستادن کي هن مضمون جي سکيا لاءِ محترم ظفر ڪاظميءَ کي مقرر ڪيو ويو. جلدي سنڌي يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس ڊپارٽمينٽ، سنڌ ۾ هن فن جي باقاعده سکيا لاءِ مرڪز سمجهيو ويو، جتي اُن وقت جا سٺا اُستاد ۽ ماهر مقرر ڪيا ويا. اِهي ٽيئي اُستاد - ڦلپوٽو صاحب، ناگوري صاحب ۽ مسرت مرزا صاحبہ - لاهور جي نئشنل ڪاليج آف آرٽس مان پوسٽ گرئجوئيٽ ڊپلوما ڪيل هئا، ۽ پنهنجي فن ۾ مڃيل مصور آهن.

(ب) ساڳيءَ طرح حيدرآباد جي مردانہ ۽ زنانہ ٽريننگ ڪاليجن ۾، تربيت وٺندڙ اُستادن کي به هن فن ۾ باقاعده تربيت ڏني ويندي هئي. جنهن زماني ۾ آءٌ مردانہ ٽريننگ ڪاليج ۾ اُستاد طور پڙهائيندو هوس، تنهن زماني ۾ ڊرائنگ واري مضمون جو اُستاد محترم ع. ق. شيخ هوندو هو.

(ت) پوءِ تہ سنڌ سرڪار، مردانہ ٽريننگ ڪاليج واري ڊرائنگ جي شعبي کي ترقي ڏيئي (upgrade) ڪري سڄيءَ سنڌ ۾، هاءِ اسڪولن جي مقرر ٿيل ڊرائنگ ماسٽرن جي وڌيڪ سکيا لاءِ "ڊرائنگ ٽيچرس ٽريننگ سينٽر" هي نالي سان هڪ نئون ادارو شروع ڪيو، ۽ محترم ع. ق. شيخ کي اُن جو پهريون پرنسپال مقرر ڪيو ويو. جڏهن پيار علي الانا صاحب سنڌ جا وزير تعليم هئا، تڏهن اسان گڏجي سينٽر کي ڏٺو. شيخ صاحب، پيار علي الانا صاحب کي اُهي سڀ پراڻا نوادرات ڏيکاريا، جيڪي ٽريننگ ڪاليج ۾ تربيت واري دؤر ۾ ورهاڱي کان اڳ هندو اُستادن گڏ ڪيا هئا. اُنهن ۾ تمام اهم ۽ پراڻو قيمتي مواد موجود هو. اُهي سڀ شيون محترم فتاح هاليپوٽي واري دؤر تائين تہ اُتي محفوظ هيون، جو تہ فتاح صاحب جي زماني ۾ آءٌ بہ ٽي دفعا انهيءَ مرڪز ۾ ويو هوس.

11 - (الف) مطلب تہ سنڌ ۾ پراڻي زماني کان وٺي مصوري ۽ ڊرائنگ جي سکيا ۽ تربيت لاءِ ۽ نون فنڪارن جي پيدا ڪرڻ لاءِ جيڪي سرچشما هئا، اُهي هي هئا:

(۱) سنڌ جا هاءِ اسڪول - مون اڳ ۾ هاءِ اسڪولن جو ذڪر ڪيو آهي. (2) مردانہ ۽ زنانہ ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد - انهن جو بہ ذڪر ڪري آيو

آهيان. (3) ڊرائنگ ٽيچرس ٽريننگ سينٽر ـ هن اداري جو به مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. (4) سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن ـ هن ادري ۾، هن مضمون ۾ اُستادن خاص ڪري ”آرٽ ٽيچرن“جي سکيا لاءِ مرڪز قائم ڪيو ويو هو. هن مرڪز جو پهريون سربراهه محترم ظفر ڪاظمي هو. ظفر ڪاظمي صاحب کي، هِت ڪراچيءَ جي اين. جي. وي هاءِ اسڪول مان آندو ويو هو. ڪاظمي صاحب جي، سنڌ ميوزيم حيدرآباد ۾ تاج محمد صحرائيءَ ڪان پوءِ، ڊائريڪٽر طور مقرر ٿي وڃڻ ڪان پوءِ سندس سائي اُستاد، محترم دارا ابڙي کي هن شعبي جو انچارج مقرر ڪيو ويو. دارا صاحب کي آمريڪا مان اعليٰ فني تربيت پڻ ڏياري وئي. اهو ياد رهي ته هن شعبي جو روح روان، دراصل، انسٽيٽيوٽ جو ڊائريڪٽر جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هو. جنهن سڄيءَ سنڌ مان آرٽس ۽ ڪرافٽس جا بيشمار نوادرات گڏ ڪري هن مرڪز ۾ رکيا هئا. اهي نوادرات پوءِ، جڏهن ڊاڪٽر صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسيلر ٿيا، تڏهن سندن ئي حڪم سان، سنڌالاجيءَ جي ميوزيم ۾ منتقل ڪيا ويا.

(5) چوٿون سرچشمو سنڌ يونيورسٽيءَ جو ماڊل اسڪول هو، جنهن ۾ شروع شروع ۾ ته خبر نه آهي ته آرٽ جو اُستاد ڪير هو (غالباً ظفر ڪاظمي صاحب هو)، پر مون کي 1954ع ۾، علي اڪبر سومرو، ”ڊرائنگ جي مضمون“ جي اُستاد طور تمام گهڻو سرگرم نظر ايندو هو. علي اڪبر سومرو مرحوم، پنهنجي ڪلاس کي منظر ڪشيءَ واري چٽڪاريءَ جي سکيا لاءِ، حيدرآباد جي ڪنٽونمينٽ واري موجوده ”قاسم چوڪ“ وٽ (هاڻي قائم ڪيل پيٽرول پمپ جي سامهون، ٽڪريءَ جي ڪنڌ تي)، ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن شاگردن کي ويهاري انهن کي لئنڊس اسڪيپ ٺاهڻ جي تربيت ڏيندو هو. منهنجي وڏي نياڻي، ڪنيزة الزهره، جنهن کي ڊرائنگ ۽ مصوريءَ جو گهڻو شوق هوندو هو، اُن وقت ماڊل اسڪول ۾ پرائمري ۾ پڙهندي هئي. اُن جي مصوريءَ جي شوق ۾، محترم علي اڪبر سومري جي پنهنجي ذاتي ڪوشش به هئي. منهنجي ڌيءَ فائين آرٽس ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ مان بي. اي ڪئي. پوءِ منهنجي نياڻيءَ سميت ڪن شاگرديائين، سنڌ يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس شعبي مان ايم. اي. ڪان ڪئي. ۽ وڃي لائبرري سائنس شعبي ۾ داخلا ورتائون. اُن لاءِ به ڪي اهڙا سبب هئا، جن جو هينئر تفصيل ۾ وڃڻ مناسب نه آهي!

(ب) سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ فائين آرٽس شعبي جي قائم ڪرڻ ۾، تڏهوڪي وائيس چانسيلر سيد غلام مصطفيٰ شاهه جو اهم ڪردار هو. هن شعبي جي لاءِ ٽن چڻن گڏجي اسڪيم ٺاهي. اُهي ٽي ماڻهو، مرحوم خليل الرحمان مغل، ڊائريڪٽر پلاننگ سنڌ يونيورسٽي، ٻيو محترم علي نواز ڦلپوٽو ۽ ٽيون ”آءٌ“ هوس. اها اسڪيم پهرين بي. اي. جي سکيا تائين، پوءِ اسان وري انهيءَ شعبي ۾ ايم. اي. جي سکيا لاءِ به اسڪيم ٺاهي.

(ت) علي نواز ڦلپوٽو صاحب هن شعبي جو باني چيئرمين ٿي رهيو. پوءِ محترمه مسرت مرزا ۽ محترم عبدالرحيم ناگوري به اُستاد طور مقرر ٿيا. ڪجهه عرصي ڪان پوءِ محمد علي ڀٽي صاحب لاهور مان غالباً پنجاب يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس شعبي مان ايم. اي. ڪرڻ ڪان پوءِ، هن شبعي ۾ اُستاد مقرر ٿيو.

(ث) شعبي لاءِ اُستاد ته مقرر ٿيندا ويا، پر هن شعبي لاءِ جڳهه اُهائي ساڳي هئي، يعني جاگرافي شعبي لاءِ ٺهرايل عمارت جو هيٺيون اڌ. اها عمارت به ڪين سائين غلام مصطفيٰ شاهه جي حڪم موجب ڏني وئي هئي.

(ج) هن شعبي جي گهرجن ۽ پروگرامن جي لحاظ ڪان، اُها جاءِ گهڻي اڻپوري هئي. 1994ع مون، شعبي جي چيئرپرسن محترمه مسرت مرزا ۽ اُستاد سان گڏجاڻي ڪري، شعبي جي لائبرريءَ لاءِ گهربل ڪتابن، شاگردن جي پرئڪٽيڪل ڪم لاءِ ورڪشاپ، اُستادن لاءِ آفيس ۽ ٻين ضرورتن تي سوچيو، ۽ فيصلو ڪيو ته هن شعبي لاءِ، نئين عمارت جي گهڻي ضرورت آهي. منهنجي چوڻ تي، يونيورسٽيءَ جي پلاننگ ڊويزن هن اسڪيم تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

(د) شعبي جا اڳواڻ اُستاد ناگوري صاحب، مسرت مرزا صاحبہ، علي نواز ڦلپوٽو صاحب پنهنجي پنهنجي فن ۾ مڃيل آرٽسٽ هئا. اُنهن مان ناگوري صاحب جو هن وقت بہ وڏو مقام آهي. مسرت مرزا جي مقبول هجڻ جو ثبوت هيءُ آهي جو هن آرٽسٽ جي مصوريءَ جا ڪي نادر نمونا "پاڪستان ڪائونسل آف آرٽس، جي گئلريءَ ۾ بہ نمائش لاءِ رکيل آهن. مسرت مرزا جي چونڊ مصوريءَ جي نمائش، 1987ع، راولپنڊيءَ جي آرٽ گئلريءَ ۾ ٿي هئي، جنهن جو افتتاح، اُن وقت جي وزير تعليم سيد فخر امام ڪيو هو. اُن نمائش ۾ سيده عابده حسين پڻ شريڪ ٿي. پنهنجي فن ۾ علي نواز ڦلپوٽي صاحب بہ چڱي عزت ۽ مڃتا ماڻي آهي.

(هہ) محمد علي پٽي صاحب (هاڻي ڊاڪٽر محمد علي پٽي)، آمريڪا مان 1998ع ۾ هن فن ۾ پي. ايڇ. ڊي ڪري موٽيو آهي. اهڙيءَ طرح هن شعبي جي محنتي اُستادن ۾ انجم پيرزاده صاحبہ، منصور عالم ابڙو، عاشق عارباڻي، مستقبل جا فنڪار ناهڻ ۾ ڪوشش ڪري رهيا آهن. ٽن چئن سالن کان ٻيا بہ ڪي نوجوان اُستاد طور مقرر ٿيا آهن، اُنهن ۾ نعمت خلجي صاحب جو ڪم مون ڏٺو آهي. خلجي صاحب جو هونءَ بہ نالو ٻڌجي پيو. مطلب تہ انهن سرچشمن کان سواءِ ٻيا بہ ڪي مرڪز هوندا، جن مان بہ اُميد آهي تہ سنڌ ۾ سٺا سٺا آرٽسٽ پيدا ٿيندا.

(س) 1990ع کان وٺي فائين آرٽس شعبي طرفان هر سال، علامہ آءِ. آءِ. قاضي لائبريريءَ جي هڪ هال ۾، فائين آرٽس جي ايم. اي. فائينل جي شاگردن جي ٿيسزن جي نمائش ٿيندي آهي، جتي سٺن ۽ هوشيار شاگردن جي وائيس چانسيلر ۽ حاضرين طرفان همت افزائي ڪئي ويندي آهي.

12 - (الف) مون 1986ع ۾ جپان جي علمي اپياس واري دوري دوران، ٽوڪيو يونيورسٽي ۽ فائين آرٽس ۾ ايم. اي. جي ڊگري ڏيندڙ ٻين ادارن ۾، شاگردن جي ڪيل مصوريءَ ۽ آرٽس جي ٻين ڪمن جي نمائش ڏٺي هئي. انهيءَ قسم جي ٻيءَ نمائش ۾، 1987ع ۾، مون پنجاب يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس جي شاگردن جا چتر ۽ فن جا ٻيا نمونا ڏٺا هئا. جپان واري سفر کان واپس اچڻ کان پوءِ، "پارس" رسالي ۾ ڏنل پنهنجي مضمون مون اهڙو اظهار ڪيو هو ۽ لکيو هئم تہ ڪاش! سنڌ يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس شعبي جي ايم. اي (فائينل) جي شاگردن جي اهڙين ٿيسزن جي هر سال نمائش ڪئي وڃي.

(ب) سال 1990ع ۾، ڊاڪٽر رشيد احمد شاهہ صاحب جي وقت ۾، اهڙيءَ نمائش جي شروعات ڪئي وئي. 1993ع ۽ 1994ع ۾، منهنجي ٻن سالن واري دور ۾. اهڙي قسم جون هڪ ٻئي پٺيان بہ نمائشون ٿيون. هاڻ تہ اُنهن نمائشن جو سلسلو هر سال جاري رهندو اچي. خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو سنڌ يونيورسٽيءَ جي هن شعبي مان بہ ڪي سٺا آرٽسٽ تيار ٿي نڪتا آهن، اُنهن مان ڪي هي آهن:

(1) نعمت خلجي - هيءُ لئنڊس اسڪيپ جو سٺو فنڪار آهي. (2) فتاح دائود پوٽو - پورٽريٽ ۽ ٻين شعبن ۾ سٺو آرٽسٽ مڃيو ويو آهي. (3) لطف انصاري - سٺو چترڪار آهي. ماڊل ميڪنگ ۾ بہ سٺي ڄاڻ ائس. آرٽ جي تاريخ تي تحقيق جو شوق ائس. (4) سعيد منگي - گرافڪ ڊزائننگ ۾ سٺو آرٽسٽ ثابت ٿيو آهي. (5) علي عباس - اسڪيچ ڊائننگ ۾ مڃتا ماڻي ائس. (6) ريڪا شهاڻي - عام چترڪاريءَ ۾ دلچسپي هيس. هاڻي آميريڪا هلي وئي آهي. (7) غلام قاسم خاصخيلي - "اِمپريشنزم" ۾ مهارت رکي ٿو. (8) رفيق سومرو - لئنڊس - اسڪيپ ۾ سٺي مڃتا رکي ٿو.

اهڙيءَ طرح سنڌ يونيورسٽيءَ جا بہ ٻيا بہ شاگرد هئا: نصرت منگي ۽ رياض منگي.نصرت تہ "اسڪلپچر" ۾ وڏو نالو پيدا ڪيو آهي. اُن طرح ظفر ڪاظميءَ جي نياڻي عظميٰ ڪاظمي، آبي رنگن ۾ "شاهہ جي سورمين" تي تحسين جوڳو ڪم ڪيو آهي.

13 - (الف) اڳي هاءِ اسڪولن مان، هر سال، ڊرائنگ ۾ انٽر جي امتحان لاءِ شاگرد تيار ڪيا ويندا هئا، جن جو تعليم کاتي جي ڊرائنگ انسپيڪٽر طرفان امتحان ورتو ويندو هو. جيڪي شاگرد انٽر ڊرائنگ جو امتحان پاس ڪندا هئا. اُنهن ڪي پوءِ

اسڪولن ۾ ڊرائنگ ٽيچر طور مقرر ڪيو ويندو هو. هاڻي خبر نه آهي ته اُهي امتحان ٿين ٿا يا نه.

(ب) اڳي ته هر اسڪول جي ٽائيم ٽيبل ۾، ڊرائنگ جي مضمون جي سکيا لاءِ پيريڊ به مقرر ڪيو ويندو هو، پر هاڻي شايد اسڪولن ۾ عام طور ڊرائنگ جي سکيا لاءِ ڪوبه بندوبست ڪونهي. البت پرائيويٽ اسڪولن ۾ ابتدائي ڪلاسن جي ٻارن لاءِ اسڪولن ۾، شڪليون سجائڻ ۽ رنگ ڀرڻ جهڙو ڪم ٻارن کي سيکاريو ويندو آهي.

14 - (الف) ڊرائنگ ۽ مصوريءَ جي شاخن ۾، ٻارن جي ڪتابن يا ٻئي اهڙي مواد لاءِ اسڪيچ ناهڻ مصوريءَ جو هڪ الڳ فن مڃيو ويو آهي. جيئن اڳ ۾ عرض ڪيو اٿو ته آرٽ جي هن شاخ ۾ مهارت رکندڙ فنڪارن جي سنڌ ۾ گهٽتي ڪوٽ آهي. اهو فن يا ته شاگردن کي سيکاريو ئي نٿو وڃي ۽ يا ته خود آرٽسٽن ۾ اهڙي فن جي دلچسپي ڪانهي. سنڌ ۾ آرٽ جي هن قسم ۾ جيڪي فنڪار مهارت رکندا هئا يا مهارت رکن ٿا، اُنهن ۾ محترم ع. ق. شيخ، محترم گل محمد کتري، محترم ظفر ڪاظمي، محترم علي اڪبر سومرو، محترم ڊاڪٽر محمد علي پٽي، منصور عالم ابڙو ۽ علي عباس جا نالا وٺي سگهجن ٿا.

(ب) اِنهن آرٽسٽن کان سواءِ سنڌ ۾ ٻيا به ڪيترائي سٺا آرٽسٽ موجود آهن، جيڪي وڏيءَ شهرت جا مالڪ آهن. مثال طور:

(1) بيگم غلام علي مرزا (ڊاڪٽر قمرالهان مرزا جي والده) - هيءَ خاتون آرٽسيٽ وهاڻن جي ڇَون، بسترن جي چادرن ۽ سوفا سيٽ جي گادين جي ڪورن تي، گلڪاريءَ ۾ سٺي آرٽسٽ رهي آهي. هاڻ پيريءَ سبب ڪم ڪري ڇڏي ڏنو اٿس.

(2) قاضي خضر حيات - سيرامڪ آرٽ ۽ خطاطيءَ جي فن ۽ ڪوليج ڊزائننگ ۾ وڏي مهارت رکي ٿو. پنهنجي والد قاضي عبدالحئي (قائل) کان تربيت ورتائين. قاضي عبدالحئي صاحب جو اُستاد ڪير هو، تنهن لاءِ قاضي خضر حيات کي لکڻ کپي. سندس "سڪندر آرٽ گئلري" نوابشاهه ۾ مشهور آهي.

(3) نور محمد پناهڻ - ڊرائنگ امتحانن جو انسپيڪٽر ۽ پنهنجي وقت جو سٺو آرٽسٽ هو.

(4) رشيده بلوچ - محترم ع. ق. شيخ جي نياڻي آهي. پنهنجي والد صاحب کان اهو فن سکيائين. هن وقت خاموش آهي. ڀهرين زنانه ٽريننگ ڪاليج ۾ آرٽ جي اُستاد هئي، پوءِ حيدرآباد جي زبيري ڪاليج آف هوم ايڪانامڪس ۾ ليڪچرر مقرر ٿي.

(5) شگفته شاهه - عام چترڪاريءَ، گلڪاريءَ ۽ اسڪيچ ڊرائنگ ۾ سٺي آرٽسٽ آهي. پبلڪ اسڪول (گرلز سيڪشن) ۾ اُستاد آهي.

(6) وحيده قاضي - قاضي خضر حيات جي نياڻي آهي. هن اهو فن پنهنجي والد صاحب کان سکيو آهي. اسڪيچ ڊرائنگ ۾ سٺي ڄاڻ اٿس. سنڌ سرڪار جي بلڊنگ کاتي ۾ آرڪيٽيڪٽ انجينئر آهي.

(7) رضوان عمراڻي - لاڙڪاڻي جو مشهور مصور آهي. هن "متر گئلري" قائم ڪئي آهي. ڪيترن ڪتابن جا ٽائيٽل پڻ ناهيا اٿس. "مارٻردن مِنيئچرس" ۾ وڏي مهارت رکي ٿو.

اهڙيءَ طرح راز ناٿنشاهي، ٽيليويزن تي خطاطيءَ ۽ خوشنويسيءَ ۾ نالو ڪڍيو آهي. انور ميمڻ به سٺو آرٽسٽ آهي لطيف آباد ۾ ڪي نوان سنڌي نوجوان خطاطيءَ واري فن ۾ لطيف سائينءَ جا بيت لکن ٿا. محمد عيسيٰ ملاح به سٺو آرٽسٽ هو، جنهن ڪجهه عرصي لاءِ سنڌالاجيءَ ۾ به آرٽسٽ طور ڪم ڪيو هو.

ميرپورخاص ۾ اُستاد لال محمد پناهڻ به سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ خاص ڪري "صحراءِ ٿر"جي مختلف منظر ناهڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ وڏي عزت ۽ مڃتا ماڻي اٿس. "آئل نائيف پينٽنگ" سندس پسنديده ميڊيم آهي.

هڪ وڏي عرصي کان وٺي آمريڪا ۾ مقيم زاهد دارا "تجريدي آرٽ" ۾ هڪ خاص مهارت رکي ٿو. پبلڪ اسڪول ۾ شاگردي دوران، محترم ع. ق. شيخ کان رهبري حاصل ڪيائين. 1987ع ڌاري سندس فنپارن جي نمائش جي افتتاح به شيخ صاحب ڪيو. شيخ اياز جي شاعريءَ تي سندس ڪيل ڪم مثالي حيثيت رکي ٿو. سندس ناهيل 'ڪور ٽائيٽل' مڃتا

ماڻي چڪا آهن، جن ۾ بيبي نورالهديٰ شاهه جا ڪتاب "رڻ ۽ رُج جو اتهاس" ۽ "ڦيدياڻيءَ جون اکيون ۽ چنڊ" ۽ ٻيا شامل آهن.

تاريخ 23 مئي 2002ع کان سنڌالاجيءَ ۾ هفتي لاءِ سنڌ جي ناميارن مصورن جي مصوريءَ جي نمائش ڪئي وئي هئي. جنهن ۾ هيٺين فنڪارن حصو ورتو هو. طارق عالم ابڙو، جعفر حسين، پرويز، رضوان، عبدالله، آغا نادر، سعيد منگي، شوڪت ڪوڪر، عاشق ٻبر، شهه ديو، سلطان چانڊيو، منظور منگي ۽ فياض هڪڙو. هن نمائش جي افتتاح واري تقرير ۾ ڊاڪٽر محمد علي پٺيءَ چيو ته: "هر آرٽسٽ جو پنهنجو منفرد انداز آهي، جيڪو هر ڏسندڙ تي گهرو اثر ڇڏي ٿو."

(ت) سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ جڏهن "سنڌي لنگئافون" پروجيڪٽ جي "ورڪ بڪ" ۾ اسڪيچن جي شامل ڪرڻ جي سلسلي ۾ گهربل آرٽسٽ جي ڳولها شروع ڪئي وئي، تڏهن فقط "علي اڪبر سومرو" ئي هڪ اهڙو آرٽسٽ نظر آيو، جيڪو "ورڪ بڪ" لاءِ گهربل اسڪيچ ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. علي اڪبر، ورڪ بڪ لاءِ 1998ع تائين سڀ اسڪيچ تيار ڪري ورتا ۽ 1999ع ڌاري هي جهان ڇڏي ويو. اُن وقت جڏهن"اينسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا" لاءِ اسڪيچن ۽ ٻئي مواد ٺاهڻ جي، اسان کي سنڌس ضرورت هئي.

(ث) اٿارٽيءَ جڏهن (سال 1999ع ۾) ٻارن جي ادب جو شعبو شروع ڪيو ۽ ٻارن لاءِ ڪتاب تيار ٿيڻ لڳا تڏهن وري به اسان کي اهڙي آرٽسٽ جي ڳولا هئي، جيڪو ٻارن جي ڪتابن لاءِ اسڪيچ ٺاهي سگهي. ڪافي ڳولا کان پوءِ "علوي حسين، نالي اهڙو آرٽسٽ هٿ آيو، جيڪو ٻارن جي ڪتابن لاءِ معياري "خاڪا" ٺاهي ٿي سگهيو، جيتوڻيڪ هو لاچاري حالت ۾ سنيمائن جا بورڊ ٺاهيندو هو. علي حسين اٿارٽيءَ کي ٻارن جي پنجن ڪتابن ۽ "اينسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا" جي پهرئين جلد لاءِ خاڪا ۽ تصويرون ٺاهي ڏنيون.

(ج) مون کي ان سلسلي ۾ اوپن يونيورسٽيءَ ۾ اسڪيچن جي ٺهرائڻ جو وڏو تجربو رهيو آهي. اوپن يونيورسٽيءَ ۾ نه فقط درسي ڪتابن لاءِ "اسڪيچ آرٽسٽ" جي هر وقت ضرورت ٿيندي هئي پر خواندگيءَ لاءِ مواد تيار ڪرڻ ۽ ٽيلويزن تي سکيا واري مواد جي تياريءَ لاءِ پڻ اسڪيچن جي ضرورت ٿيندي هئي. اوپن يونيورسٽيءَ ۾، هن سلسلي جو هڪ مڪمل شعبو آهي، جنهن ۾ پاڪستان جا سٺا ۽ چونڊ اسڪيچ آرٽسٽ، چترڪار، خطاط ۽ خوش نويس ڳولهي مقرر ڪيا ويا هئا. اوپن يونيورسٽيءَ جي هن شعبي ۾ جدا جدا شاخون آهن، جن ۾ خوشنويسيءَ، خطاطيءَ ۽ ڪتابت کان سواءِ مصوري، اسڪيچ ڊرائنگ، ماڊل ميڪنگ، فوٽو گرافي ۽ گرافڪ ڊزائننگ جا ڀاڱا به آهن. هر ڀاڱي جو ڌار سربراهه آهي. سڄي شعبي جو سربراهه هارون شيخ آهي. ان جي هٿ هيٺ مختلف ماهر ڪم ڪن ٿا، جن ۾ بخاري صاحب، عاشق، ماريا، شهناز، جاويد شيخ، سڪندر، ذاڪر ۽ ٻيا به آرٽسٽ آهن، جن جا نالا هينئر ذهن تي نٿا اچن. اوپن يونيورسٽيءَ جي پبليڪيشن شعبي ۾ پاڪستان جو هڪ مشهور خوش نويس ۽ خطاط، جنهن جو نالو غالباً يوسفي آهي. هن صاحب کان سواءِ هڪ ٻي ماهر چترڪار، اسڪيچ آرٽسٽ ۽ مصور به هوندي هئي. جنهن جو نالو "گيتي آرا" هو، جيڪا شادي ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجي مڙس سان گڏ آمريڪا هلي وئي.

(ر) منهنجي خيال ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ کي به فائين آرٽس جي بي. اي ۽ ايم. اي ڪورسن لاءِ، پنهنجي نصاب ۾ تبديلي آڻڻ گهرجي. هاڻ ته ڪمپيوٽر تي گرافڪ ڊزائنگ ۽ ٽيڪسٽائيل ڊزائننگ جهڙا ڪم ٿين ٿا. انهيءَ ڪري نئشنل ڪاليج آف آرٽس مان ڪنهن ماهر اُستاد کي گهرائي، اُن جي مدد سان نصاب ۾ مناسب تبديلي آڻڻ گهرجي. هاڻ صرف مصوريءَ جي سکيا سان بيروزگار آرٽسٽ پيدا ٿيندا!

15 ـ (الف) محترمه بينظير ڀٽو جي پهرئين دور ۾، تڏهوڪي وفاقي وزير تعليم، سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب جي دلچسپيءَ سان، سنڌ لاءِ "فيڊرل ڪاليج آف آرٽس ۽ ڊزائننگ" جي اسڪيم منظور ڪئي وئي، ۽ فيصلو ڪيو ويو ته اهو ڪاليج ڄام

شوري ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي سهڪار سان ڪم ڪري، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ سان ملحق هجي.

(ب) 1992ع ۾ تڏهوڪي وائيس چانسيلر محترم ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه جي سفارش تي مون کي انهيءَ اسڪيم جو پروجيڪٽ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. پيپلس پارٽيءَ جي حڪومت ختم ٿيندي ئي، وفاقي وزارت تعليم فيصلو ڪيو ته اِهو ڪاليج سنڌ يونيورسٽيءَ پنهنجي بجيٽ مان پاڻ سنڀالي ۽ اُن لاءِ وفاقي حڪومت ڪابه الڳ گرانٽ ڪانه ڏيندي. وزارت تعليم جي پلاننگ ونگ جي ايجوڪيشنل ائڊوائيزر، محترم محمد منير، جنهن سان منهنجا تمام سٺا ۽ دوستاڻا ناتا هئا، تنهن هن کي اسلام آباد سڏايو ۽ هن ڪاليج هجي مستقبل جي سلسلي ۾ مون سان مشورو ڪيو. نيٺ اهو فيصلو ٿيو ته اهو ڪاليج، وفاقي وزارت تعليم جي هڪ ڊار پروجيڪٽ جي حيثيت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي حصي طور ڪم ڪندو.

(ت) 21 جون ـ 1993ع کان 27 ـ جولاءِ 1995ع تائين آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ٿي رهيس. انهيءَ عرصي دوران، مون مذڪوره ڪاليج جي PC-1 ۾ مناسب ترميمن ۽ اضافن سان اُن ڪاليج جو جامع ۽ مڪمل ڊرافٽ تيار ڪرايو. منهنجي تحرڪ تي تدريسي گهرجن تي محترمه مسرت مرزا نظر وڌي، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪئمپس ڪنسلٽنٽ، ڪاليج جي ڪئمپس جون ڊرائنگون تيار ڪيون. ڪاليج لاءِ گهربل زمين جي سلسلي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ مهراڻ يونيورسٽيءَ جي وچ ۾ جيڪو تڪرار هو، اُن تڪرار کي، ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه، گورنر صاحب جي ائڊوائيزر محترم جي. ڊي. ميمڻ جي مدد سان حل ڪرائي.اُن وقت جي گورنر سنڌ عاليجناب محمود هارون جي هٿان ڪئمپس جو سنگ بنياد رکرايو. ڪئمپس جو اهو بنياد، ڄامشوري واري ٽول پلازا جي سامهون، ڏکڻ ـ اولهه واريءَ ٽڪريءَ جي پيرانديءَ ۾، ٽول پلازا جي سامهون رکرايو ويو.

(ث) منهنجي دؤر ۾، يونيورسٽيءَ جي ڪنسلٽنٽ، ميسرس ظهير الدين ائنڊ ڪمپنيءَ، هن ڪئمپس جي عمارتن لاءِ جيڪي نقشا ٺاهيا هئا. اُنهن ۾ ڪاليج ڪئمپس جون اهي عمارتون حيدرآباد جي ”پُراڻي مَنگهن واري شهر“ جو جڻ ته نئون جنم ٿي نظر آيون. ظهير الدين ائنڊ ڪمپنيءَ جي مالڪ احمد پناڻ هڪ ڪئمپس کي 'Revival of the city of wind catchers' نالو ڏنو، ته وري سندس سائي انجنيئرن هن ڪئمپس کي 'Re-incarnation of the city of wind catchers' نالو ڏنو هو.

(ج) جڏهن ڪاليج جي بورڊ آف گورنرس جي گڏجاڻي ٿي، جنهن جي صدارت تڏهوڪي وزير تعليم سيد خورشيد احمد شاهه ڪئي، تڏهن شاهه صاحب، ڪئمپس جي نقشن جون ڊرائنگون ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو هو. هن مون کي ۽ احمد پناڻ کي مبارڪون ڏنيون. اُن ميٽنگ ۾ نقشا ۽ PC-1 منظور ڪيا ويا.

(ر) 28 ـ جولاءِ 1995ع تي، سنڌ يونيورسٽيءَ مان منهنجي وڃڻ کان پوءِ، نئين وائيس چانسيلر ۽ ڪنسلٽنٽ جي وچ ۾ ڪن فني ڳالهين تان نااتفاقيءَ سبب هن ڪاليج ڪئمپس لاءِ ڪنسلٽنٽ بدلايو ويو. نئين ڪنسلٽنٽ اڳوڻين منظور ڪيل ڊرائنگن کي بدلائي، نيون ڊرائنگون ٺاهيون. عمارتن جي تعمير لاءِ ٽينڊر طلب ڪيا ويا، ۽ ٺيڪيدار کي ڪم ڏنو ويو. انهيءَ فيصلي کي به ست ـ اٺ سال گذري چڪا آهن. آءٌ، ڪراچيءَ ويندي يا ڪراچيءَ کان موٽندي جڏهن انهيءَ ڪئمپس (جنهن جو اڃا يعني 2002ع تائين پهريون مرحلو به مڪمل نه ٿيو آهي)، جي سامهون لنگهندو آهيان، تڏهن محسوس ڪندو آهيان ته اسين (سنڌ جا ماڻهو) سُنن ۽ نون خيالن جي مخالفت ۾ هميشه ماهر آهيون، نه ته فقط اهو ڪئمپس احمد پناڻ جي ٺاهيل مثالي نقش موجب ڪڏهوڪو تعميرٿي وڃي ها، ۽ هن اينڊڙ ويندڙ ۽ ڏسندڙ ڪئمپس جي اڏاوت تي اچرج ۾ پئجي وڃيَ ها. هاڻ هن ڪئمپس جي موجوده عمارتن ۾ ڪابه نواڻ ۽ ڪابه جاذبيت نظر نٿي اچي.

16 ـ (الف) ڊاڪٽر نظير احمد مغل صاحب جي پوين ڏينهن ۾، حيدرآباد شهر جي سنڌ يونيورسٽيءَ

واري، عمارت "مينارام هاسٽل" ۾، "فيڊرل ڪاليج آف آرٽس" پنهنجو تدريسي ڪم شروع ڪيو، ۽ پروفيسر علي نواز ڦلپوٽي صاحب کي اُن ڪاليج جي پرنسپال مقرر ڪيو ويو. پهرئين سال ۾ ته ڪافي شاگرد داخل به ٿيا. ڦلپوٽي صاحب ڏاڍي گرمجوشيءَ سان تدرسي ڪم جي شروعات ڪئي.

(ب) ڊاڪٽر نظير احمد صاحب به پنهنجو وارو وڄائي ويو، ۽ ڊاڪٽر رشيد احمد شاهه وري ٻيو دفعو جولاءِ 1999ع ۾ وائيس چانسيلر مقرر ٿي آيو. هن دفعي شاهه صاحب پنهنجا چار سال پورا ڪري نه سگهيو ۽ غالباً ٻه سال رهيو ۽ پوءِ موڪل تي هليو ويو. شاهه صاحب سندس عهدي جي ٻئي سال، يعني سال 2000ع ۾، انهيءَ ڪاليج جو انتظام مهراڻ يونيورسٽيءَ جي حوالي ڪيو. اهو فيصلو ڪنهن ڪيو، پر جنهن به ڪيو تنهن سٺو فيصلو نه ڪيو، ڇاڪاڻ ته مهراڻ يونيورسٽيءَ جو هن ڪاليج جي تدريسي پروگرام سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ڪاليج جي ڪئمپس جو ڪم اڃا هلندڙ آهي. ڪڏهن ختم ٿيندو، اهو منتظمين ئي ٻڌائي سگهندا. جنهن شوق ۽ جذبي سان محترمه بينظير ڀٽو ۽ سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب، هن ڪاليج جي قيام لاءِ اِها اسڪيم منظور ڪئي هئي، اُن لاءِ ڇا بيان ڪجي؟ اهو جوش ۽ جذبو ڪئمپس تي اڃا تائين نظر نٿو اچي.

(ت) فيڊرل ڪاليج آف آرٽس اينڊ ڊزائننگ ۾ مستقبل ۾ سنڌ لاءِ سٺن آرٽسٽن جي پيدا ٿيڻ جون وڏيون اُميدون آهن. هن ڪاليج ۾ نه فقط سنڌ پر پاڪستان جي ٻين صوبن جي شاگردن جي داخلائن لاءِ به گنجائش رکيل آهي. ڪراچيءَ ۾ ته آرٽ جي سکيا لاءِ وڏا وڏا ادارا قائم ڪيا ويا آهن، پر اسان جون اُميدون ته فقط سنڌ يونيورسٽيءَ جي فائين آرٽس ڊپارٽمينٽ ۽ مذڪوره فيڊرل ڪاليج آف آرٽس اينڊ ڊزائننگ ۾ ڪتل آهن. اُميد آهي ته اُنهن ادارن مان ع. ق. شيخ، ظفر ڪاظميءَ، مسرت مرزا، عبدالرحيم ناگوري، گل محمد کتري، لال محمد پناهڻ، ڊاڪٽر محمد علي ڀٽيءَ ۽ خدا بخش ابڙي جي معيار جا آرٽسٽ پيدا ٿي نڪرندا، جنهن لاءِ سيد غلام مصطفيٰ شاهه هڪ خواب ڏٺو هو.

حوالا:

1. Allana, G. A. Dr. Art of Sind, Islamabad, National Institute of Folk Heritage, 1987.
2. Ahmend Hassan Dani, Dr. Human Recordings on Karakorum Highway, Islamabad, 1983.
3. Mortimer Wheeler,Sir, the Indus Civilizaion, third editon, Cambridge, University Press, 1968, pp-94, & 95.
4. Jonathan Mark Kanoyer, Dr.,the Ancient Cities of Indus Valley Civilization, American Instutute of Pakistan Studies, Oxford 1998, p-14.
5. Khan, F. A., Dr. Excavations of Bhambore.
6. Ibid.
7. Shaikh Khurshid Hassan, Paintings in Muslim Sind.

8. مير علي شير قانع: تحفة الڪرام، بتصحيح و حواشي، سيد حسام الدين راشدي، حيدرآباد، سنڌ ادبي بورڊ.

9. مرزا گل حسن ڪربلائي: مقالو، ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما، مهراڻ جون موجون.

10. پير حسام الدين شاهه راشدي: ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون، ص 417.

ٽماهي "مهراڻ" 3-2002/4ع تان کنيل

ڊي.اي.هومز
ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

سنڌونديءَ جي هاڻوڪي تاريخ

هن مقالي ۾ فضائي تصوير ڪشيءَ ذريعي حاصل ڪيل شاهدين جي بنياد تي گذريل ٻن هزار سالن دوران مغربي پاڪستان جي اڳوڻي سنڌ جي علائقي وچان لنگهندڙ سنڌو نديءَ جي امڪاني وهڪرن جو هڪ خاڪو پيش ڪجي ٿو.

'لوور انڊس پراجيڪٽ' نالي هيءَ تحقيق 'ويسٽ پاڪستان واٽر اينڊ پاور ڊولپمينٽ اٿارٽي' جي پاران 'هنٽنگ ٽيڪنيڪل سروسز لميٽيڊ' ۽ 'سر منڪڊونالڊ اينڊ پارٽنرز' ڪئي. هن تحقيق ۾ زمين جي قسمن ۽ مٽيءَ جي نمونن جا تفصيل تيار ڪرڻ لاءِ فضائي تصويرن کان وڏ ۾ وڏ مدد ورتي وئي. هي تصويرون 1:40,000 جي پيماني تي ورتيون ويون هيون. زمين جي تفصيلن تيار ڪرڻ جا طريقا لوور انڊس رپورٽ (1965ع) ۽ هومز اينڊ ويسٽرن (ادبيات) ۾ ڄاڻايل آهن. هن وسيع علائقي جي مٽيءَ جا نمونا جيئن ته درياهه طرفان ويڇڙائيءَ ۾ ڇڏيل لٽ ۾ ملن ٿا، تنهنڪري هڪ اهم دستاويز طور، سنڌوءَ جي پراڻن وهڪرن جو نقشو تيار ڪيو ويو. اهو نقشو انهن مختلف وهڪرن جي تاريخ وار سلسلي ۽ مٽيءَ جي قسم توڙي آبپاشيءَ لائق زير زمين مٺي پاڻيءَ جي ڦهلاءَ کي سمجهڻ ۾ پڻ ڪارگر ثابت ٿيو.

لئمبرڪ (1964ع ۾) سنڌ جي طبعي ڄاگرافي بيان ڪئي آهي، جنهن ۾ دستياب تاريخي ادب ۽ هن ميداني علائقي جي مٿاڇري طبعي صورتحال جي روشنيءَ ۾ درياهه جي امڪاني تاريخ جي وضاحت ڪئي اٿس. ساڳئي سال ۾، پنهور زير زمين تازي پاڻيءَ جي ذخيرن مان درياهه جي اوائلي وهڪرن جو تعلق ڏيکاريو آهي. متقدمين جهڙوڪ ريورٽي (1892ع) ۽ هيگ (1894ع) اهو محسوس ڪرڻ کانسواءِ ته سطح زمين تي اڳوٽا وهڪرا ڪيتري قدر مٽجي چڪا آهن، گهڻي ڀاڱي درياهه جي انهن شاخن تي لازمي طور ڀروسو ڪيو آهي، جيڪي واضح نشانن جي صورت ۾ ان وقت نظر اچي رهيون هيون. هيءُ پهريون موقعو آهي جڏهن فضائي تصويرن ذريعي سنڌو نديءَ جي اوائلي وهڪرن جا نقشا تيار ڪيا ويا آهن. هن قسم جي مطالعي ۾ هنن تصويرن کي بيحد اهميت حاصل آهي. خاص ڪري اهڙي خشڪ آبهوا ۾ جتي لٽ جا نمونا نئين زمين جي نهڻ يا آباديءَ هيٺ اچڻ سبب پوشيده نه ٿيا آهن. هي تصويرون اڃان به وڌيڪ اهم آهن. دراصل، زمين جي ٻارابندي ۽ باضابطه آبپاشيءَ جي رواج کان اڳ، پوڪيءَ جا نمونا زمين جي طبعي صورتحال تي ٻڌل هوندا هئا.

هتي انهن تاريخي شاهدين کي ورجائڻ جو ارادو ڪيل نه آهي، جيڪي لئمبرڪ اڳ ئي بحث هيٺ آنديون آهن. مصنف جو مقصد فقط اهي اضافي شاهديون پيش ڪرڻ آهي، جيڪي فضائي تصويرن ذريعي حاصل ٿيون آهن ۽ اهي مجموعي طور تي لئمبرڪ جي نظرين جي پُٺڀرائي ڪن ٿيون.

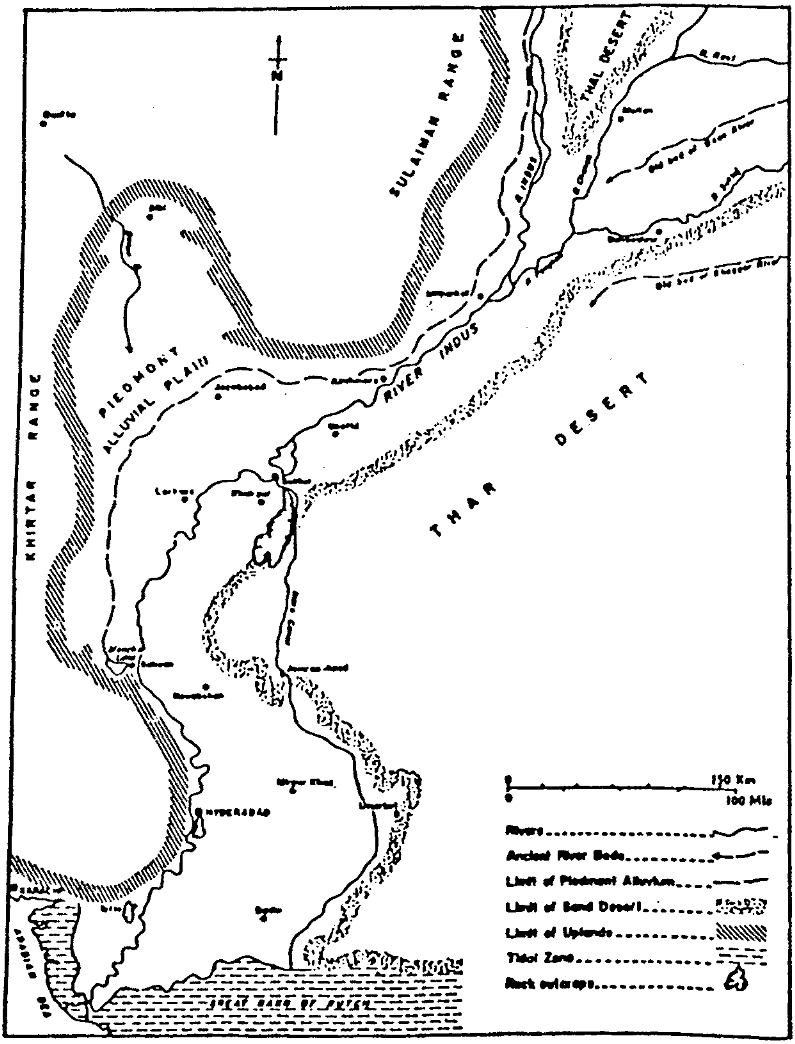

Fig. 1. The lower Indus plain

مجموعي طبعي جاگرافي:

'سنڌو ندي'، 'ڪشمير' ۽ 'تبت' ۾ واقع 'هماليه جبل' مان نڪري ٿي. 'اٽڪ' وٽ 'ڪابل ندي' اُنهي، ۾ پوي ٿي ۽ مُنڍ کان ست سؤ ڪلوميٽر پري 'مٺڻ ڪوٽ' جي مقام تي 'پنجند' يعني 'پنجاب' جون جملي پنج نديون اچي سائنس ملن ٿيون. (نقشو ۱) مٺڻ ڪوٽ کان هيٺ هي، ندي هڪ عظيم درياهه جي صورت ۾ سمنڊ ڏانهن اُڙهي ٿي.

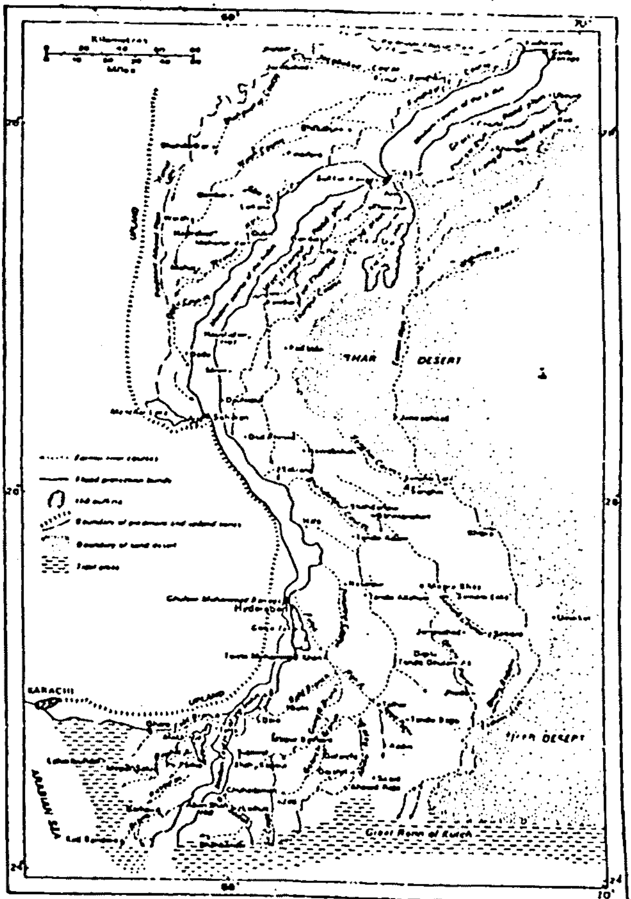

Fig. 8. The former province of Sind, West Pakistan, showing former courses of the River Indus

اونهاري ۾ هن درياهه جو اخراج گهٽ کري ٽيهه هزار ڪيوبڪ ميٽر في سيڪنڊ جي رفتار ڪري پهچيو وڃي ۽ آبڪلاٽيءَ جي چوٽ وقت آگسٽ جي مهيني ۾ لٽ جو مقدار ڏهه لک جزن پنيان ٽي هزار تائين ٿئي ٿو.

زير بحث خطي (سنڌ) ۾، 'سنتوندي'، 'ڪشمور' وٽان داخل ٿي ٿئي. اتي اُها سطح سمنڊ کان ستر ڪلوميٽرن جي بلنديءَ تي آهي ۽ اتان سيلابي ميدان جي سطح، ڏکڻ طرف، سراسري يارهن سينٽي ميٽر في ڪلوميٽر جي حساب سان گهٽ ٿيندي رهي ٿي. هن هيٺاهين سنتوءَ جو "ڪڇو" اڌ لک چورس ڪلوميٽرن جي ايراضي وارو ٿو، جنهن جي اولهه ۾ بلوچستان جا جبل ۽ اُن جي ڪير (وٽ) سان "ڪاڇو" آهي ۽ اوڀر ۾ "ٿر" جون "پٽون" آهن.

"ڪڇي" جا سنڌا ڏيکارين ٿا ته مک درياهه هيٺاهينءَ ۾ پري تائين ڦهلجي ٿو وڃي. هي ايراضي ويجهڙائيءَ ۾ سندس اُتل پُٽل جو خاص پٽو رهي آهي، ڪنڌيءَ سان اهي سَنڌا هيٺاهينءَ ڏانهن هيٺ ٿيندا ۽ ٻاهر نڪرندا نظر اچن ٿا، جن مان آڳاٽن وهڪرن جو پتو پوي ٿو. اُتر اولهه ۾ درياهه جي پڪَ سان "نارو" خاصو نروار نظر اچي ٿو، جيڪو "جيڪب آباد" کان تقريباً سَر ڏکڻ هليو ٿو وڃي. هي "نارو" سنتو نديءَ جي "لٽاسي ميدان" کي "ڪاڇي" جي واريا سي پٽ کان الڳ ڪري ٿو. انهيءَ "ناري" ۾ سنتوءَ جو سيلابي پاڻي ۽ جبلن جون نيون جمع ٿين ٿيون، پر جابلو سلسلي جي چاڙن سبب اڳتي هلي روڪجي وڃي ٿو، جنهن جي نتيجي ۾ "منڇر ڍنڍ" وجود ۾ آئي آهي. ڏکڻ-اوڀر ۾، پاسي کان ساڳئي قسم جو نارو آهي، جنهن منجهان "ناراندي" (يا اپرندي ناري) جو گذر آهي. انهيءَ جي پڻ ڪجهه شاهدي ملي ٿي ته درياهه جي لٽ جو متيون تهه اپرندي طرف وهيو وڃيو ٿر جي پٽن هيٺ پوندو رهي ٿو.

ريورٽي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنتو نديءَ جو مک وهڪرو ويجهي ماضيءَ ۾ هن "ناري" مان وهندو هو، جيڪو جمڙائوءَ جي منڍ کان ڏکڻ-اولهه طرف هوا جي رخ تي ڦهلجي ويندو هو، پر درياهه جا نقشا ئي انهيءَ خيال کي يڪي رد ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن. جديد دؤر جو "نارا ڪئنال" پراڻي نارا ندي [هاڪڙي] جي پيٽ مان وهي ٿو. "نارا ندي" ستلج يا اڃان به اوڀر پنجاب ۾ "جمنا نديءَ" مان نڪتل آهي. انهيءَ آڳاٽي سرشتي جا آثار بعد جا آهن. پانئجي ٿو ته اڳتي هلي ستلج ندي سنتوءَ ۾ وڃي چوڙ ڪيو، جنهن ڪري اُپرندو نارو [هاڪڙو] سڪي ويو چڙ پوءِ به سنتوءَ جي اُٿل جو پاڻي منجهس پوندو رهيو. ان ڪانسواءِ هن علائقي جي ڏکڻ- اوڀر ۾ سنتوءَ جون ڪجهه مکيون شاخون ناري ۾ چوڙ ڪنديون هيون.

هيٺاهين سنتوءَ جي خطي ۾ "ڪڇي" جا ٻه خاص قسم ملن ٿا: هڪ درياهي وَڪڙو، يا ٻنگو، ۽ ٻيو بندن ۾ آيل ڪڇو. وڪڙي جو ڪڇو، خاص ڪري وڇون پٽو والاري ٿو ۽ اصل درياهه جي پيٽ جا پراڻا ۽ هاڻوڪا نشان ظاهر ڪري ٿو ۽ منجهس ڪنڌين جا ويڪرا ڍير، ڦٽل شاخون ۽ درياهه جي وَڪڙن جا هلالي نشان نظر اچن ٿا.

آڳاٽي زماني ۾ مک درياهه واديءَ جي چيڙن ۽ دوآبه تائين واهڙن ۽ ننڍين موسمي ڦلڻ ذريعي پاڻي پهچائيندو هو.

اهي واهڙ ۽ ڦاٽ وڪڙي جي ٻي ٻقا شاخن کان وڌيڪ جٽاءُ دار هئا. جيڪي وڪڙن جي نقش ۽ نگار ۽ درياهه جي ٻنڌين جي پيٽ ۾ جڻ ته بچاءُ بند لڳن ٿا. انهن واهڙن ۽ ڦاٽن سان بندن اندر ايندڙ ڪڇي جي ايراضي وابسته آهي، جيڪا هيٺاهين ۾ ٻوڏ جي ڍري وهندڙ پاڻيءَ مان پيل پَلي لٽ جي اُين تهن چڙهڻ سان ٺهي آهي. درياهه جي اوڀر ۾ اهڙي زمين جا پٽا جيڪب آباد کان منڇر تائين ۽ ڏکڻ-اوڀر ۾ ميرپورخاص ۽ عمرڪوٽ جي آسپاس توڙي دوآبه جي علائقي ۾ پکڙيل آهن.

شاخن جا نشان، جيڪي دوآبه جي پرتي ڪندڙ شاخن جون خصوصيتون رکن ٿا. هن

علائقي ۾ ڪافي اندر تائين موجود آهن. ممڪن آهي ته تاريخ جي دؤر ۾ دوآبه جو منڍ حيدرآباد کان اٽڪل 55 ڪلوميٽر اُتر- اوڀر ۾ هو، جنهن سبب هتي لٽ تمام وڏي تعداد ۾ گڏ ٿيندو رهيو آهي ۽ دوآبه جو علائقو اڳتي وڌندو رهيو آهي.

اڳاٽن وهڪرن جون حدون/ نشان:

فضائي تصويرن ذريعي معلوم ڪيل وهڪرا نقشي نمبر 2 ۾ ڏيکاريل آهن. جيئن ته هي نقشا ڪافي مختلف نوعيت جا آهن، تنهنڪري پهرين انهن جو بيان زماني جي لحاظ کان نه، پر علائقي وار ڪجي ٿو.

گهوٽڪي:

هي علائقو ڏُبو ۽ سکر بئراجن جي وچ ۾ سنڌو نديءَ جي مٿئين پاسي، ڪابي ڪپ تي آهي. درياهه سان لڳ 15 کان 35 ڪلوميٽر ويڪرو ڪچو (گهوٽڪي وارو سيلابي ميدان) آهي، جيڪو سمورو پراڻن بچاءُ بندن جي مٽيءَ مان ٺهيل آهي ۽ منجهس قتل شاخن جا هلالي نشان موجود آهن. اهي نشان نسبتاً تازا آهن ۽ سندن گولائي موجوده درياهه جيتري آهي. هي هلالي نشان درياهه سان تقريباً پور- وچوٽيءَ تي آهن ۽ سندن منهن اُتر- اولهه طرف آهي، جنهن مان صاف ظاهر آهي ته انهن جو تعلق موجوده درياهه جي اُٿل پٿل سان آهي. ڏکڻ- اوڀر ۾ معمولي مٿانهينءَ تي هڪ ڪافي پراڻو ڪچو (خانگڙهه جو سيلابي ميدان) آهي، جنهن کي گهوٽڪيءَ جي ڪچي کان ڊار ڪنڌڙ ٽن کان ساڍا چار ميٽر اتر- اولهه مُنهيون هلالي شڪل جون اُڀيون ٽڪريون (خانگڙهه جون ٽڪريون) آهن. خانگڙهه جو ڪچو جيڪو سو سپاٽ ۽ بيدولو آهي، ان جي پراڻين شاخن جا نشان سوڙها، تراڪڙا ۽ گهڻ نروار ٿيل آهن. سندن وڪڙن جي گولائي موجوده درياهه کان گهڻ آهي ۽ ساڻس لاڳيتي پور- وچوٽيءَ تي ناهي. پائنجي ٿو ته اهي شاخون ستلج سرشتي سان واسطو رکن ٿيون، جيڪو اڳاٽي زماني ۾ سنڌو نارا ويلي (وادي) ڏانهن ويندو هو. بعد ۾ ستلج اتان اڳتي اتر ۾ سنڌو نديءَ سان ملي ويئي. ڏکڻ- اوڀر طرف اڳيرو خانگڙهه جو ڪچو جيئن پوءِ تيئن واريءَ جي پٽن سان پريو پيو آهي، پر انهن ۾ ٻه ٻه چنڊٿيون "ريٽي" ۽ "واهند" نديون ڏکڻ- اولهه طرف هليون وڃن ٿيون، جيڪي نارا ويليءَ سان وڃي ملن ٿيون. مصنف هنن چنڊٽن جي مٿين پاڳن جون فضائي تصويرون نظر مان نه ڪڍيون آهن، پر لئمبرڪ جي چوڻ مطابق اهي اوڀر پنجاب ۾ "گهگر نديءَ" جي پيٽ سان ملائي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڳالهه جو ڪافي ثبوت موجود آهي ته "امبالا" جي علائقي کان اڀرندي ناري وچان ويندي سمنڊ تائين هڪ الڳ درياهي سرشتو موجود هو، پر انهيءَ جي خشڪ ٿي وڃڻ جي زماني بابت صرف ڏکو لڳائي سگهجي ٿو.

اُتر سنڌ جو ساڄو ڪپ:

ساڄي ڪپ تي ڪشمور کان ڏکڻ طرف سيوهڻ تائين گهٽ واضح درياهي وهڪرن جو پتو لڳائي سگهجي ٿو، جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي انهن جو پاڻ ۾ تعلق جو معاملو منجهائيندڙ آهي. ويتر هن علائقي ۾ سخت ٻوڏن اچڻ سبب انهيءَ مونجهاري ۾ اضافو ٿيو آهي. انهن وهڪرن مان ڪيترا بندن اندر هيٺ آيل ڪچي ۾ لٽجي ويا آهن ۽ انهيءَ ناري سان لاڳيتو آهن، جيڪو درياهه کي ڪاڇي جي سيلابي پٽن کان الڳ ڪري ٿو. اتان اتر ۾ جيڪب آباد وارو وهڪرو آهي، جيڪو ڪنڌڪوٽ وٽان هڪ منجهائيندڙ پٽي کان شروع ٿئي ٿو ۽ اولهه طرف وهندو هڪ وڏي واهڙ جي صورت ۾ جيڪب آباد جي ڀرسان پهچي ٿو، جتي ناري جي لٽ ۾ ختم ٿيو وڃي. جيتوڻيڪ تصويرن ۾ تمام چٽو نظر اچي ٿو، تنهن هوندي به يقين آهي ته هي وهڪرو نسبتاً قديم آهي. هن جا نشان اتر طرف وسيع ايراضيءَ ۾ ڪُهري بناوت واري ذيلي طبقي جي صورت ۾ موجود آهن، (ذيلي طبقي مان هتي مراد ڏيڍ ميٽر کان ساڍن چئن ميٽرن جي اونهائيءَ ۾ سمجهڻ گهرجي.) خود هن شاخ جو پيٽ محفوظ رهيو آهي ۽ بعد ۾ آيل ٻوڏن سبب عملي طور ڪرڙجي ويو آهي.

هن شاخ جي ڏکڻ ۾ "وڪڙي ڪڇي" جي وڏي ايراض آهي، جنهن ۾ وڏي عرصي تائين درياهه جي اٿل پٿل جي هڪ دؤر جو پتو پوي ٿو، پر اتي به ٻه مختلف درياهي وهڪرا نڪرن ٿا، جن کي "شهدادڪوٽ وارو وهڪرو" ۽ "وارهه وارو وهڪرو" چئجي ٿو. پهريون وهڪرو جيڪب آباد جي ڏکڻ- اولهه کان هيٺ شهدادڪوٽ تائين شاخن ۽ ڊٻل بندن جي صورت ۾ ملي ٿو ۽ آخرڪار ناري ۾ گم ٿي وڃي ٿو. تنهن هوندي به وارهه جي اتر- اولهه ۾ هڪ وڌيڪ چٽو درياهي وهڪرو ملي ٿو، جيڪو اتر کان ڏکڻ طرف اٽڪل ٽيهن ڪلوميٽرن ۾ هيٺانهين ۾ وڃي ڊنگ ڪري ٿو. هن وهڪري مان سنتو نديءَ جي خاص هلالي نشانن واري شاخ ۽ "وڪڙي ڪڇي" جي ٻنڌين جا نمونا ظاهر ٿين ٿا. پانجي ٿو ته هيءُ وهڪرو جيڪب آباد واري وهڪري جو سلسلو آهي يا ممڪن آهي ته شهدادڪوٽ واري وهڪري سان ملندو هجي، جيڪو وچ تي جابلو روڙيءَ پوڻ سبب لڙجي ويو آهي. اهڙيءَ طرح هڪ الڳ درياهي سرشتي جي شاهدي ملي ٿي، جيڪو سنتو نديءَ جي لٽاسي ميدان جي اتر اونهائين سنڌي جي چوگرد وهي وڃي ڏکڻ طرف "منڇر ڍنڍ" ۾ پوي ٿو، جيڪو هن وقت "ڪاڇي" جي اڀتي وڏي اڇڻ سبب لڙجي ويو آهي.

"وارهه وارو وهڪرو"، "شهدادڪوٽ واري وهڪري" کان وڌيڪ چٽو آهي. هي وهڪرو رتوديرو کان مٿي هڪ ويڪري پٽي ۾ ڏٺو ويو آهي، جنهن ۾ ڊٻل بندن جا ڍير ۽ پراڻين شاخن جا واضح نشان نظر اچن ٿا. رتي ديري کان هيٺ نشان ميٽجي ويا آهن، جن ۾ صرف درياهي وڪڙ ملن ٿا، جن ۾ وچ تي زمين جي ڪنڊي نهڻ سبب ڍورا ٻن واهين ۾ ورهائجي ويا آهن ۽ قمبر جي اولهه ۾ "برگهه ڍنڍ" واري اونهي شاخ باقي بچي آهي؛ تنهن هوندي به وارهه کان هيٺ وري هڪ دفعو هي وهڪرو چٽو ٿئي ٿو، جيڪو آخرڪار ناري جي تري ۾ پوريءَ طرح گم ٿي وڃي ٿو.

"ڪنڊڪوٽ وارو وهڪرو" گهٽو ٽٽو هڪ ئي شاخ جي صورت ۾ آهي، جيڪا سوڙهي، اونهي ۽ ورن وڪڙن واري آهي. هيءُ شاخ ڪشمور کان وٺي، ڪنڊڪوٽ جي وچان ٿيندي، (جيڪو سندس ڪنڌيءَ تي آهي)، موجوده درياهه سان پور وچوٽيءَ تي ڏکڻ طرف شڪارپور ڏانهن وڃي ٿي، جتي درياهه ڪيس ڪٽي ٿو.

اُتان ڏکڻ ۾ "گهاڙ" شاخ ۽ "الهندي ناري" جا ٻه پٽرا سيلابي واهه آهن. هاڻي انهن کي آبپاشيءَ جي جديد نظام هيٺ آندو ويو آهي. گذريل زماني ۾ اهي سکر جي هيٺان سنتو نديءَ کان ڌار ٿي تقريباً پور- وچوٽيءَ تي وهندا هئا. انهن مان "گهاڙ واهه" لاڙڪاڻي وٽ وڙ کائي اولهه طرف وهي ٿو.

هي ٻئي شاخون هڪ عجيب منظر پيش ڪن ٿيون، جو لاڙڪاڻي جي سطح تائين ٻئي درياهه جي اڳاٽن وڪڙن مان وهن ٿيون ۽ پيچدار وهڪري هوندي به بند نٿيون ٻڌن. اُتان هيٺ اُهي نسبتاً سڌو سنئون وهڪرو وٺي پنهنجي ناهيل اوچن ۽ ويڪرن بندن اندر وهن ٿيون، جيڪي ٻاهرين پاسي درجي بدرجي وسيع سيلابي ميدان سان ملي وڃن ٿا. هنن ٻن واهن جو بنياد هڪ مسئلو آهي. جيتوڻيڪ ٻئي ظاهر ظهور قديمي آهن، تنهن هوندي به ايترو قديم نه آهن، جيترو گهٽو ڪري سمجهيون وينديون آهن.

هنن ئي ٻن واهن تي انهيءَ گهٽيل آباديءَ واري ساريال ضلعي جي لڳاتار سرسبزيءَ جو دارومدار آهي، جنهن کي اڪثر "سنڌ جو باغ" سڏيو وڃي ٿو. اِنهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هي واهه شروع ۾ قدرتي ڦاٽ هئا. تنهن هوندي به ماڻهن پنهنجي هنن واهن کي قائم رکڻ لاءِ يقيناً وڏا وس ڪيا آهن. هنن نه رڳو هڪ انتهائي بي بقا مک درياهه مان پنهنجو پاڻي حاصل پئي ڪيو آهي، پر انهيءَ سان گڏ هنن پنهنجي شاخن کي پچڙيءَ وٽ لٽ کان آجو ۽ ڪنڌيءَ جي بندن اندر قائم رکيو آهي.

سنڌ ۾ گهڻو ڪري ڪنڌيءَ سان ننڍا بند آهن، جيڪي شاخن سان لاڳيتا ٿين ٿا ۽ مقامي سطح کان هي ڪنڌيون ڪافي اُتاهيون ۽ ڪلرائيون هجڻ سبب آبادي جي لائق نہ هونديون آهن، پر گهاڙ ۽ اَلهندي ناري جون ڪنڌيون عجيب آهن، جو اوچائيءَ ۾ اٽڪل ٽي ميٽر ۽ ويڪر ۾ اڪثر ٽن ڪلوميٽرن تائين هوندي بہ خوب آباديءَ هيٺ آيل آهن. توڙي ڪٿي ماڻهن پنهنجي واهن جي حفاظت ڪئي آهي ۽ الهندي نار جون ڪجهہ پرتي ڪنڌڻ شاخون جن مان هڪ تي "منڇر ڍنڍ" واقع آهي، بنيادي طور هڙادو آهن، تنهن هوندي بہ ڪنڌين تي لٽ جو پوڻ هڪ قدرتي عمل آهي. انهيءَ سلسلي ۾ تحريري ثبوت موجود آهن تہ الهندو نارو وقفي وقفي سان ڪنڌين کان اُٿلي پوندو هو ۽ جن ساريال فصلن کي پاڻي پهچائيندو هو، انهن کي پاڻ وسيع ايراضيءَ ۾ ٻوڙي ناس ڪري ڇڏيندو هو. الهندي ناري واري شاخ جا نشان ڏکڻ طرف ملن ٿا، جيڪي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ جهڪا ٿيندا وڃن ٿا ۽ سندس ڪنڌي پر واري نيڪر ۾ اچيو منڇر ڍنڍ تي پوري ٿئي ٿي.

گذريل صديءَ تائين "الهندي ناري" واري شاخ آبڪلاڻيءَ وقت پنهنجي پوري ديگهہ ۾ جهاز رانيءَ جي قابل هئي. تنهن هوندي بہ تصويرن ۾ اهڙي ثابتي نٿي ملي تہ هن حالت ۾ الهندو نارو موسمي ڦاٽ کان وڌيڪ ڪنهن اهميت وارو هو. ظاهر درياهي نشانن جي ڳولا ڪندي جيئن ڪجهہ اوائلي محققن جو خيال رهيو آهي تہ الهندو نارو درياهہ جي ڪا اهم شاخ هئي، سو سراسر غلط آهي.

ڪافي زماني کان "منڇر ڍنڍ" پنهنجي آسپاس جي نارن ذريعي درياهہ جي باقاعدي شاخن ۽ ڪچي توڙي ڪاڇي جي نئن جي ٻوڏ جي پاڻيءَ جو مرڪز رهي آهي. منڇر کي درياهہ ۾ هڪ اوڪر آهي، جنهن کي "اڙل واهہ" چئجي ٿو. هي واهہ سيوهڻ شهر جي اَپريل ٽڪريءَ کي چوگرد ڦري اچي ٿو. منڇر ڍنڍ وقفي سان اتر طرف ڪافي اڳتي وڌندي رهي آهي، جنهن سبب ويجهڙائي وارو هڪ وهڪرو جنهن کي "دادوءَ وارو وهڪرو" چئجي، سو گهڻي ڀاڱي غائب ٿي ويو آهي. دادوءَ جي اُتر ۾ "وڪڙي ڪڇي" جهڙا آثار اڃان بہ موجود آهن. پر ڏکڻ طرف ساڳي سطح زمين تي اهي نشان فضائي تصويرن ۾ بہ مشڪل سان سڃاڻي سگهجن ٿا.

وچولي جو ڪاهو ڪپ (خيرپور ـ نواب شاهہ):

ڪونڌيجيءَ جي ٽڪرين ۾ جتي پٿر ۽ چوني جون اُڀيون قطارون سکر کان ڏکڻ طرف هليون وڃن ٿيون، اروڙ جي مختصر گهاٽي آهي، جنهن وچان هاڻوڪو "نارا ڪئنال"، "سکر بئراج" کان نڪري وهي ٿو ۽ اڳوڻي "اَيرندي ناري" کي پاڻي پهچائي ٿو. "اروڙ جو پراڻو شهر" هن گهاٽيءَ جي ڪناري تي آباد هو. هاڻوڪي سنڌو ندي سکر ۽ روهڙي جي ساڳي قسم جي البت ويڪري گهاٽيءَ وچان گذري ٿي. اڪثر ائين سمجهيو ويو آهي تہ اڳئين زماني ۾ سنڌو ندي "اروڙ جي گهاٽيءَ" وچان وهندي هئي، پر انهيءَ ۾ شڪ آهي. ڇاڪاڻ تہ اها گهاٽي ايتري ويڪري نہ آهي جو انهيءَ منجهان سڄو درياهہ وهي هليو هجي ۽ فضائي تصوير ڪشيءَ مان ڪو اهڙو ثبوت نہ مليو آهي جو ڏيکاري تہ زماني قريب ۾ بہ ائين ٿيو هوندو. تصويرون اهو برابر ڏيکارين ٿيون تہ ٻوڏ جو پاڻي ڪڏهن ڪڏهن ڪجهہ زور سان انهيءَ گهاٽيءَ منجهان گذريو آهي. خيال ڪجي ٿو تہ جڏهن اروڙ آباد هو، تڏهن گهٽ ۾ گهٽ ٻوڏ جي موسم ۾ اُٿل جي پاڻيءَ جو اتان نيڪال ٿيندو هوندو.

گهوٽڪيءَ جي علائقي وانگر هتي بہ اڻ گهڙيل هلالي ٽڪرين جا سلسلا خيرپور جي اولهہ کان شروع ٿي "گمبٽ" ۽ "راڻيپور" کان ٿيندا "ڪانڌياري" کان ڦرندا هاڻوڪي درياهہ تي دنگ ڪن ٿا. پريان ڇاٽايل ٽي شهر بلڪل انهن

ٽڪرين وٽ آهن، جن کي ”خيرپور جون ٽڪريون“ چئجي ٿو. گهوٽڪيءَ وانگر هتي به هنن ٽڪرين جي اولهه ۾ واقع ڪَچي جو علائقو، جنهن کي اولهه خيرپور جو ڪَچو چئجي ٿو، سو هلالي نشانن جي هڪ سلسلي تي مشتمل آهي، جنهن جو مُنهن اتر- اولهه طرف آهي ۽ هاٽوڪي درياهه سان پور وچوٽيءَ تي آهي. خيرپور جو اُيرندو ڪچو اوڀر ۾ هڪ وڌيڪ ابتدائي بلندي ٺاهي ٿو ۽ سندس خاص اهڃاڻ ”خيرپور وارو وهڪرو“ آهي جنهن کي عام طور تي ”لوهاڻو ڍورو“ سڏيو وڃي ٿو. اهو ڍورو يا پراڻو درياهي پيٽ خيرپور جي تقريباً ڏکڻ- اولهه ۾ اُپي ٽڪري کان شروع ٿئي ٿو ۽ غالباً ساڄي ڪپ تي ”ڪنڏڪوٽ واري وهڪري“ جو سلسلو آهي، جاڪاڻ ته عام تشڪيل ۾ ساڻس بلڪل متشابهه آهي. اهو هڪ سوڙهو ۽ اونهو وهڪرو آهي، جيڪو هاٽوڪي درياهه جي مقابلي ۾ مضبوط وڪڙن سان اوچين واريا سين پٽن ۽ پڙن وچان ور وڪڙ ڏيندو ڏکڻ طرف سکرنڊ طرف وڃي ٿو، جتي وري هڪ دفعو موجوده درياهه تي وڃي دنگ ڪري ٿو. بلڪل هوبهو ساڳيو وهڪرو ساڻس تقريباً پور وچوٽيءَ تي ڪانڊياري کان قاضي احمد جي اولهه ۾ آهي، جيڪو بظاهر ڪٿي به ساڻس ملي نٿو ۽ خيال ڪيو وڃي ٿو ته سندس گهڻو ڪي ٿورو همعصر آهي.

لاڙ جو ڪابو ڪنارو:

سکرنڊ ۽ شهدادپور جي وچ ۾ درياهه جي تازي پيٽ کان مختصر طور تي وري ڪجهه اُڀيون ٽڪريون ڏيکاري ڏين ٿيون جن مان پروڙ پوي ٿي ته مٿي اُتر سنڌ ۾ ڪمزور پکن کي درياهه جي پائيندڙ ڪرڻ وارو عمل ڏکڻ سنڌ ۾ برقرار نه رهيو آهي، نواب شاهه- شهدادپور وارو خطو هڪ منجهائيندڙ علائقو آهي ۽ سانگهڙ ۽ ساماري وارا وهڪرا جيڪي اُتان ظاهر ٿين ٿا، بعد جي وهڪرن جي تسلسل جي ڪنهن به هنڌ سان ملائي نٿا سگهجن.

”سانگهڙ وارو وهڪرو“ پهريون دفعو نواب شاهه کان اُتر- اوڀر ۾ اٽڪل ويهن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي ڳولي سگهجي ٿو، جيڪو ڏکڻ- اوڀر طرف ٿر جي پڪ سان واريا سين ٽڪرين جي وچان وهندو معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ وهڪري ۾ لٽيل دوآبي شاخن جون اُهي سڀ خصوصيتون ملن ٿيون، جيڪي ڏکڻ سنڌ ۾ نظر اينديون آهن، يعني ته شاخ سوڙهي آهي ۽ دائمي وهندڙ لڳي ٿي. (هن علائقي ۾ دوآبي جي پرتي ڪندڙ شاخن جي اها خصوصيت آهي ته سندن وهڪري ۾ تبديليون اوچتو ۽ مڪمل طور تي ٿينديون رهن ٿيون. بجاءِ ان جي ته مکيه وهڪري جي پاسن کان عارضي سوڙ پور سبب پيدا ٿينديون هجن.) اها دوآبي پرتي ڪندڙ شاخ سرزمين تي ڳولي نٿي سگهجي. پر فضائي تصويرن ۾ وهڪري جي نشانن جي سلسلي ۾ صاف نظر اچي ٿي. اها قديم آهي، شايد هنن علائقن ۾ نظر ايندڙ وهڪرن ۾ قديم ترين آهي ۽ اها ضرور ريگستان جي سينهه سان واقع واريءَ جي ٽڪرين کان اڳاٽي هوندي. سانگهڙ وٽ سر اوڀر ڦيرو ڪائي ٿي ۽ اُتي اولهه کان هڪ ننڍي پرتي ڪندڙ شاخ منجهس پوي ٿي ۽ اڳتي هلي اُيرندي ناري سان ملي ٿي. پوئين سنگهر کان ٿورو اڳ هيءَ شاخ وڌيڪ اونهي ۽ چٽي آهي. انهيءَ جهڙو نمونو جيڪب آباد واري وهڪري ۾ ملي ٿو. يقين ڪيو ٿو وڃي ته انهيءَ جو سبب ٻوڏ جي پاڻيءَ جو پائيندڙ وارو عمل آهي، جيڪو وادي جي جهلن وٽ وڪڙن مان وهندڙ وڌيڪ تيز وهڪري سان ملي سامهين ڪاڌ ڪري ٿو.

ٻيو وهڪرو جيڪو نواب شاهه ۽ شهدادپور جي منجهائيندڙ سيلابي وڪڙن مان ٿئي ٿو، سو آهي ”ساماري وارو وهڪرو“. ٻهمن آباد (برهمڻ آباد)

جي آثار قديم وٽ هي هڪ واضح شاخ جي صورت ۾ آهي. اتان هڪدم هيٺ ساڄي هٿ تي هڪ شاخ جو نُورو پتو پوي ٿو، جيڪا ڏکڻ طرف وڃي ٿي. پر بعد ۾ پيل لٽ هيٺ سٽت گم ٿيو وڃي ٿي. کابي هٿ تي واقع شاخ هڪ چٽي پٽي پرتي کنڌڙ دوآبي شاخ آهي جيڪا ساماري کان سڌو ڏکڻ- اوڀر ڪنڊ تي وڃي ٿي ۽ آخرڪار ڏکڻ کان اولهه طرف مڙي ڦٽل ڍوري "باڊهڙي" کان ٿيندي وڃي ناري ۾ چوڙ ڪري ٿي، سانگهڙ ۽ ساماري وارا سنتو نديءَ جا اهي واحد مکيه وهڪرا آهن، جن ڏکڻ سنڌ ۾ "اپرندي ناري" ۾ چوڙ ڪيو آهي. انت ڏکڻ- اوڀر ۾ نارو "ڪڇ جي رڻ" ۾ پوڻ کان اڳ ساڳي زمين جي سطح تي نمودار ٿئي ٿو ۽ ڏکڻ- اولهه طرف مختلف شاخن جي صورت وٺي ٿو.

هتي مشرقي ضلعن ۾ ڪچي جي زمين ايئن پکڙيل آهي جيئن اڳ چاٿايل دنگئي اونهائن علائقن ۾ آهي. هن ايراضيءَ ۾ لٽ جو پوڻ خصوصي طور تي دوآبي جي انداز وارو آهي، جنهن ۾ مکيه پرتي کنڌڙ شاخن مان موسمي سيلابي نالا نکرن ٿا، جن مان هرهڪ کي پنهنجا بند يا بنڌيون آهن ۽ اهي ڪچي جي ترائين کي بوڙين ٿا. اهڙي هڪ ترائي ساماري جي اُتر ۾ آهي ۽ اُتي نُورو اڳ تائين هڪ ڍنڍ جا نشان مليا ٿي، اها شاخ اپرندي ناري ۽ ساماري واري وهڪري جي قدرتي طور مٽي ٿيل سطح سبب بند ٿي وئي. (سانگهڙ شهر جي اُتر ۾ پڻ ساڳي قسم جي هڪ ڍنڍ ناري ۽ سانگهڙ واري وهڪري جي وچ تي واقع هوندي هئي.)

ميرپورخاص، ڊگهڙي ۽ جهڏو جا شهر انهيءَ ڪچي واري بيحد وسيع ايراضيءَ ۾ اچي وڃن ٿا، جنهن جي اوڪر سوڙهي، پر ڪوريل ڍوري "پراڻ" مان هئي، جيڪو ساماري واري وهڪري جي سنگم (ميلاپ) کان هيٺ ناري سان وڃي ملي ٿو.

سرزمين تي نظر ايندڙ ٻين واضح شاخن جي عدم موجودگيءَ ۾ "ڍورو پراڻ" کي گهڻو ڪري سنتو نديءَ جي اڳوڻي شاخ سمجهيو ويو آهي، تنهن هوندي به منجهس ڪنهن پراڻي درياهي وهڪري جون ڪي به خصوصيتون نٿيون ملن، ۽ صاف ظاهر آهي ته ان هڪ اوڪر جو ڪم ڏنو ٿي، جنهن ترائي جي سڀ کان هيٺاهين هنڌ کي ٻُر ڪيو ٿي ۽ سنڌس پرتي کنڌڙ شاخن ۾ آسپاس جي واهڙن مان پاڻي گڏ ٿي اچي منجهس پيو ٿي. عملي طور تي "ڍورو پراڻ" بذاتِ خود هڪ معاون درياهي نظام آهي، جنهن پڇڙيءَ ۾ لٽ ڇڏي ننڍا بند ناهيا آهن.

ان کانپوءِ "شهدادڪوٽ وارو وهڪرو" آهي جيڪو سکرنڊ کان اٽڪل اٺ ڪلوميٽر هيٺ هاٿوڪي درياهه مان نڪري ٿو ۽ شهدادپور جي اولهه ۾ ٽنبو آدم جي اوڀر طرف ۽ ٽنبو الهيار جي ڏکڻ ڏانهن ڏسي سگهجي ٿو. انهيءَ ۾ ساڳين اونهين ورن وڪڙن وارين شاخن ۽ پراڻن بندن جي پيل پراءِ واريون خصوصيتون ملن ٿيون، جهڙيون خيرپور واري وهڪري ۾ آهن ۽ شايد انهيءَ جو ئي هڪ سلسلو آهي.

"ٽنڊي الهيار" جي ڏکڻ ۾ اهو وهڪرو وڏيڪ سوڙهو ٿئي ٿو ۽ جيئن پوءِ تيئن لٽيل آهي. اڳتي ٽنڊي غلام علي جي ڏکڻ ۾ اهو هڪ پرتي کنڌڙ دوآبي شاخ جي صورت ۾ نظر اچي ٿو، جتان ڏکڻ- اولهه طرف ورڪائڻ شروع ڪري ٿو ۽ "تلهار" جي اولهه ۾ هليو وڃي ٿو. تلهار کان هيٺ ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو، جن مان ساڄي طرف "گولاڙچي شاخ" ۽ کابي پاسي "احمد راڄو شاخ" آهي. ٻئي نمبر وار "جاتي" کان مٿي ۽ هيٺ "سر ڪريڪ" (ڪاهي) سبب ڪٽجي وڃن ٿيون. ايستائين اهي تقريباً اولهه طرف وهنديون رهن ٿيون، اهڙيءَ طرح "شهدادپور واري

وهڪري“ ۽ پوءِ ٻين گهٽڻ وهڪرن ”اپرندي ناري“ کان پري دوآبي ۾ اولهه طرف ور کاڌو آهي. ٽنڊي غلام علي جي ڏکڻ- اوڀر ۾ ”ٽنڊي باگي“ جي آسپاس ننڍن موسمي نالن سان سٿي پئي آهي، جن مان گهڻا ”شهدادپور واري وهڪري“ مان نڪرن ٿا. ڪجهه ٻيا اڳيرو اولهه طرف جي وهڪرن مان ڦٽا آهن. (دوآبي ۾ اهڙن موسمي نالن جو منظر اتر طرف ميرپور خاص ۽ سانگهڙ جي پاسي عام آهي.) اهڙو هڪ نالو جيڪو ”ٽنڊي غلام علي“ کان ڏکڻ- اوڀر طرف وڃي ٿو، اڳ ”الهندي پراڻ“ جي نالي سان سڏيو ويندو هو. جيئن ته ”شهدادپور وارو وهڪرو“ انهيءَ شهر کان هيٺ سطح زمين تي نظر نٿو اچي، تنهنڪري هن ننڍي واهيءَ کي ڪنهن سمي ايئن سمجهيو ويندو هو ته سنڌو نديءَ جو ڪو مکيه ڦاٽ آهي، جيڪا اها ڪڏهن به نه ٿي سگهي هوندي. گولاڙچي ۽ احمد راڄو شاخون 1953ع وارين فضائي تصويرن ۾ (زرعي ترقيءَ کان اڳ) صاف طور تي واهن جي سلسلي جي صورت ۾ نظر اچن ٿيون. پوئين شاخ ”احمد راڄو“ وٽ عارضي طور تي ٻن حصن ۾ ورهائجي وڃي ٿي، ان جو هڪ حصو انهيءَ ڳوٺ جي وچان ۽ ٻيو ”ڳاڙهي“ منجهان ٿيندو وري اچي پاڻ ۾ ملن ٿا. هنن ڳوٺن وٽ هلڪيون ترايون ساڳيءَ سطح تي ڪلراٺي ميدان ۾ پنهنجي ساوڪ، سبزيءَ سبب عجيب لڳن ٿيون ۽ زمين جي مٿاڇري تي اهي ٿي ٿلهيون وڃي بچيون آهن، جيڪي ڏيکارين ٿيون ته هڪ وڏي درياهه جي هتان وهڻ سبب ڪنهن زماني ۾ هن خطي کي ڪيڏي نه خوشحالي نصيب ٿي هوندي.

جديد دور جي درياهه مان نڪرندڙ ٻيو وهڪرو نصرپور وارو آهي، جيڪو ”هالا“ کان هيٺ ڏکڻ- اوڀر طرف ”نصرپور“ کان ٿيندو ڏکڻ طرف ”ٽنڊي محمد خان“ ڏانهن وڃي ٿو ۽ اتان اڳتي ورچجي وڃي، ساحي ڪپ تي ”بلڙي شاخ“ تي دنگ ڪري ٿو. کابي ڪپ تي ”گونگڙو شاخ“ ڏکڻ طرف وهي ٿي ۽ آهستي آهستي اولهه طرف ور کائي ”شاهه ڪپور“ رسي ٿي، اتي ورهائجي وڃي ٿي. هڪ شاخ سر ڏکڻ وهي ٿي ۽ ”جاتي“ کان گذري ”سر ڪريڪ“ (سر جي کاريءَ) ذريعي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. ٻي شاخ ڏکڻ- اولهه طرف جاري رهي ٿي پر اوچتو بي تحاشا وڪڙن هيٺان اچي دٻجي وڃي ٿي. ”گونگڙو شاخ“ هڪ مثالي دوآبي نهر آهي، اها اچا لٽجي نه وئي آهي ۽ سطح زمين تي چٽيءَ طرح نظر اچي سگهي ٿي. گذريل ڪجهه صدين ۾ جيئن عام طور تي ٿي رهيو آهي، ”گونگڙو شاخ“ مان به هڪ ننڍي سيلابي واهي سالم حالت ۾ رکي وئي آهي. بلڙي شاخ هڪ تنگ پرتي ڪندڙ شاخ بدران، ويندي ”دڙي“ تائين هڪ ويڪري پيچدار سيلابي ميدان جو ڏيک ڏئي رهي آهي. دوآبي جي ميدان ۾ آرپار اهڙن داخلي آثارن جي هيءُ پهرين حد دخلي آهي. ڪجهه ڦاٽ ”ٽنڊي محمد خان“ کان ڏکڻ- اوڀر وهن ٿا، خاص طور تي ”ريڻ ندي“ جيڪا ”بدين“ ۽ ”سيراڻي“ طرف وڃي ٿي.

لاڙ جو ساحو ڪنارو:

دوآبي جا ساحي ڪپ وارا وهڪرا چڱيءَ طرح معلوم آهن، تنهنڪري اهي فقط مختصر طور تي بيان ڪيا ويندا. ”ڪلري“ ۽ ”بگهاڙ“ بلڙي شاخ مان نڪرن ٿا، جيڪا انهيءَ خطي ۾ ورچجي وئي آهي، جيڪو هاڻوڪي درياهه جي پيٽ ۾ آهي. ”بگهاڙ“ کي سالم حالت ۾ رکيو ويو آهي، پر ڪلري هاڻي زميني سطح تي ڪجهه قدر مٽجي وئي آهي. پراڻو ”لوهري بندر“ بگهاڙ جي منهن وٽ واقع آهي، پر سامونڊي ڪنارو ڪجهه هٽي ويو آهي، جنهن ڪري اها جاءِ هاڻي وير جي چڙهڻ واري حد اندر آهي. ”بگهاڙ“ جي ڏکڻ ۾ وڏيڪ پراڻن

درياهي وهڪرن جا آثار ملن ٿا. خاص طور تي اهي جيڪي ”رچل ڪاريءَ“ سان تعلق رکن ٿا، اهي شايد ”بگهاڙ“ جا اڳوڻا وهڪرا هئا. ڪيتريون اوڪريون ”بگهاڙ“ جي مٿاهين پاڳي کان ڏکڻ- اوڀر طرف نڪري ڪابي ڪپ کان ٿينديون وڃي هاڪڙي درياهه جي ڪيترين اوڪرن سان ملن ٿيون. سجاول جي ڏکڻ وارو علائقو اوڪرين سان ڀريو پيو آهي، جن مان وڏي ۾ وڏي اوڪر ”سَنتو“ نالي آهي، جيڪا ”لاڏين“ کان هيٺ ور ڪري سَر اولهه پراڻي ”شاهبندر“ ڏانهن وڃي ٿي.

هاڪڙي سنڌو ندي:

هاڪڙي درياهه جي خاص ڳالهه هيءَ آهي ته هو ڀن گهاٽين مان گذري ٿو، جيڪي چُن ۽ پٿر جي ٽڪرين ۾ آهن. سکر وٽ هيءُ درياهه ڪوٽ ڏيجيءَ جي ٽڪرين جي اترين چوٽيءَ واري گهاٽي مان وهي ٿو ۽ حيدرآباد وٽ ”گنجي ٽڪر“ جي چاڙ جي اولهه ۾ آهي. هي ٻئي گذرگاهه هاڪڙي دور جا آهن ۽ ٻئي اتي ناهيل بئراجن لاءِ مضبوط بنياد فراهم ڪن ٿا. ”سيوهڻ“ کان ”ٺٽي“ تائين اڪثر ڊيگهه ۾ سنتو ندي اونهائين ڪنڌيءَ تي پنهنجي واديءَ جي مٿاهين زمين سان ٽڪرائجي ٿي. سندس بلقي وهڪري کي ٻنهي پاسن کان سانوڻيءَ جي ٻوڏين کي روڪڻ لاءِ بچاءَ بند تعمير ڪيا ويا آهن، جن مان اڪثريت موجوده صديءَ ۾ تعمير ٿيل بندن جي آهي.

انهن بندن سبب هاڻي انهن وسيع ٻوڏن جي روڪٿام ٿي آهي، جيڪي اڳي اتر سنڌ ۾ ڪجهه سال تباهي مچائينديون رهيون ۽ دوآبي جي علائقي ۾ انهن بندن سيلابي ڦاٽن کي بند ڪري ڇڏيو آهي. چاڙهه جو پاڻي هاڻي هڪ وسيع آبپاشي نظام هيٺ ورهايو وڃي ٿو. خاص دوآبي ۾ ”اوڇتو نديءَ“ جي واهي جيڪا اڳ هاڪڙي درياهه جي پرتي ڪنڌڙ شاخ هئي، هاڻي بند ٿي وئي آهي ۽ سنتو ندي هاڻي دوآبي واهيون ڪڏهن نٿي سگهي، سواءِ اصل منهن جي ويجهو جتي وڏيون تبديليون اڃان ٻه رونما ٿينديون رهن ٿيون.

سنڌو نديءَ جي اڳوڻن وهڪرن جو زمانو:

تقريباً ٻه هزار ق. م اڳ جڏهن ”سنتو ماڙيءَ“ جي تهذيب اوج تي هئي، تڏهن سنتو ندي ڪٿان وهندي هئي، ان بابت فضائي تصويرن مان سڌي طرح ڪو ثبوت فراهم ٿي نه سگهيو آهي. ڏاڪڻي تخت گاهه ”موهن جي دڙي“ جا کنڊرات ”لاڙڪاڻي“ جي ڏکڻ ۾ موجود آهن، پر انهن جي موجوده، سنتو نديءَ جي ساڄي ڪپ سان ويجهڙائي رڳو اتفاقي آهي. رڳو ايترو گمان ڪري سگهجي ٿو ته ”موهن جي دڙي“ جي باشندن پنهنجو شهر درياهه کان يا درياهه جي ڪنهن شاخ کان ڪو گهڻو پري نه اڏيو هوندو. لئمبرڪ تازو (1964ع ۽ 1967ع ۾) ”موهن جي دڙي“ جي تباهي بابت مختلف متا پيش ڪيا آهن.

سنتو نديءَ جي پوين پُورن بابت اسان کي جو ڪجهه معلوم آهي، اهو ڏيکاري ٿو ته ڪنهن هڪ ضلعي جي خوشحالي انهيءَ سبب ڪجهه ناپائيدار قسم جي آهي جو ان جو بنيادي طور تي انهيءَ انوکي درياهه جي ويجهڙائيءَ تي دارومدار آهي.

سنڌ ۾ سنتو نديءَ جو پهريون دستاويزي ثبوت يونانين فراهم ڪيو آهي، جن 326-325 ق. م. ۾ سڪندر اعظم جي اڳواڻيءَ هيٺ انهيءَ تي لهواري جهاز راني ڪئي هئي. انهن جا اتر سنڌ بابت بيان قدري مختصر آهن، جن ۾ بعد جي يوناني جاگرافيدانن اضافو ڪيو آهي. ڪنهن غير متوقع پهاڙي گهاٽي مان گذرڻ جو هنن ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي، جهڙوڪ سکر يا اروڙ واريون گهاٽيون ۽ قياس ڪيو ويو آهي ته سنتو ندي ان وقت سکر کان اتر- اولهه طرف وهندي هئي. (نقشو نمبر 3)

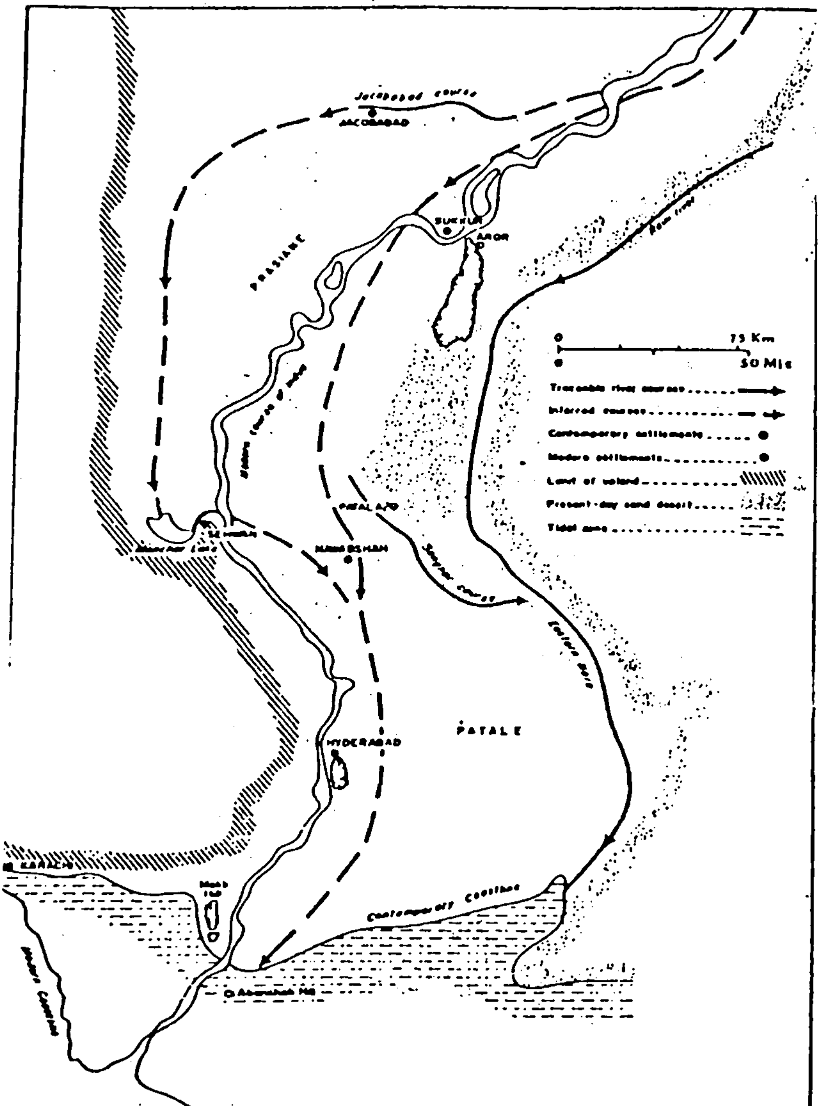

Fig. 3. The reconstructed course of the Indus as it may have existed in the Greek period, 300 B.C.

تنهن هوندي بہ گمان آهي تہ "اروڙ" اڳ ئي مقامي تختگاهہ هو، جتان اتر- اوڀر جي ان زرخيز زمين جي پٽي تي حڪم هليو ٿي، جيڪو ٿي سگهي ٿو تہ خانگڙهہ جي ڪچي ۽ ريڻي- واهندو جي ايراضي ۾ واقع هجي. ٻيءَ صورت ۾ هيءَ ايراضي جيڪا هن وقت ريگستان آهي، سنتو ندي جي ڪابي ڪپ واري ڪنهن پرتي ڪندڙ شاخ ذريعي آباد ٿيندي هئي، جيڪا اتر سنڌ سرحد جي ويجهو ورچجي ويندي هئي ۽ اروڙ جي اوڀر مان لنگهي "نارا ويليءَ" طرف وهندي هئي.

سنتو نديءَ بابت چيو وڃي ٿو تہ هن ۾ بہ وڏا ٻيٽ هئا: هڪ اتر ۾ "پرسياٽي" ۽ ٻيو ڏکڻ ۾ قدري ننڍو ٻيٽ "پاتيل". ڏکڻ سنڌ جو تختگاهہ "پٽالا" دوآبي جي سري تي واقع آهي، يعني دوآبي جي ٻن مکيہ شاخن جي ميلاپ جي ويجهو. "سکر" جي اولهہ کان مکيہ درياهہ ضرور "نواب شاهہ" جي طرف وهندو هوندو، پر هن وهڪري کي ڳولي لهڻ جي هاڻي ڪا اميد نہ آهي. "پرسياٽيءَ" جو ٻيٽ شايد هڪ شاخ جي سبب ٺهيو هوندو، جيڪا تقريباً "جيڪب آباد واري وهڪري" جي لاهين سان هن ميدان جي اولاهين پاسي جي چوڦير وهندي هوندي. (هن وهڪري جي بچي ويل شاخ بعد جي ٻوڏين سبب منّجي وئي آهي). اها "منڇر ڍنڍ" طرف وهندي هوندي ۽ نواب شاهہ واري ايراضيءَ ۾ ٻيهر درياهہ سان اچي ملندي هوندي. اتر- اولهہ سنڌ ۾ هڪ وڏي ٻيٽ جو نمونو هڪ هزار سالن کان مٿي موجود رهيو، جيڪو پوءِ آهستي آهستي گهٽبو جيئن پوءِ تيئن ننڍو ٿيندو ويو ۽ ساڄي ڪپ جون شاخون وڌيڪ وچ ٿريون ٿينديون ويون.

هاڻوڪي سامونڊي ڪناري جي ٻيهڪ جيئن نقشي نمبر 3 ۾ ڏيکاريل آهي، تقريباً ساڳي آهي جيڪا لئمبرڪ سڪندر جي لشڪر جي دستاويزات مان واضح ڪئي آهي. "پاتيل" جو ٻيٽ دوآبي جي ٻن شاخن سبب ٺهيو هو، جنهن جي سري جي ويجهو "پٽالا" جو شهر واقع هو. ساڄي ڪپ واري شاخ جو محل وقوع فقط اندازي سان حساب لڳائي معلوم ڪري سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ هي علائقو بعد ۾ گهڻي عرصي تائين درياهي اٿل پٿل هيٺ رهيو آهي، تنهن هوندي بہ ڪابي ڪپ واري شاخ بابت بہ امڪان ٿي سگهن ٿا. ساماري واري ۽ سانگهڙ واري وهڪري مان ڪو هڪ ٿي سگهي ٿو تہ هن شاخ جي پيٽ مان وهندو هجي. لئمبرڪ جي خيال موجب نواب شاهہ جي ڏکڻ واري ايراضي ۾ "پٽالا" جي واقع هجڻ جو امڪان آهي، ان جو مطلب هي آهي تہ "ساماري وارو وهڪرو" جيڪو غالباً انهيءَ زماني کان هڪ هزار سال پوءِ قائم ٿيو ۽ جنهن تي بعد جو تختگاهہ ٻهمن آباد (برهمڻ آباد) واقع هو، سو سڪندر جي زماني ۾ ڪابي ڪپ جي هڪ شاخ تي هو. تنهن هوندي بہ انهيءَ ۾ شڪ ناهي تہ ساماري وارو وهڪرو ايڏي ڊگهي عرصي تائين قائم رهيو هوندو ۽ خيال ڪيو وڃي ٿو تہ "سانگهڙ وارو وهڪرو" جيڪو تازو فضائي تصويرن مان معلوم ڪيو ويو آهي، سو ڪابي هٽ تي هو، جيتوڻيڪ انهيءَ جو ڪو ثبوت يوناني دستاويزن ۾ نٿو ملي تہ هيءَ شاخ وڌيڪ

THE RECENT HISTORY OF THE INDUS

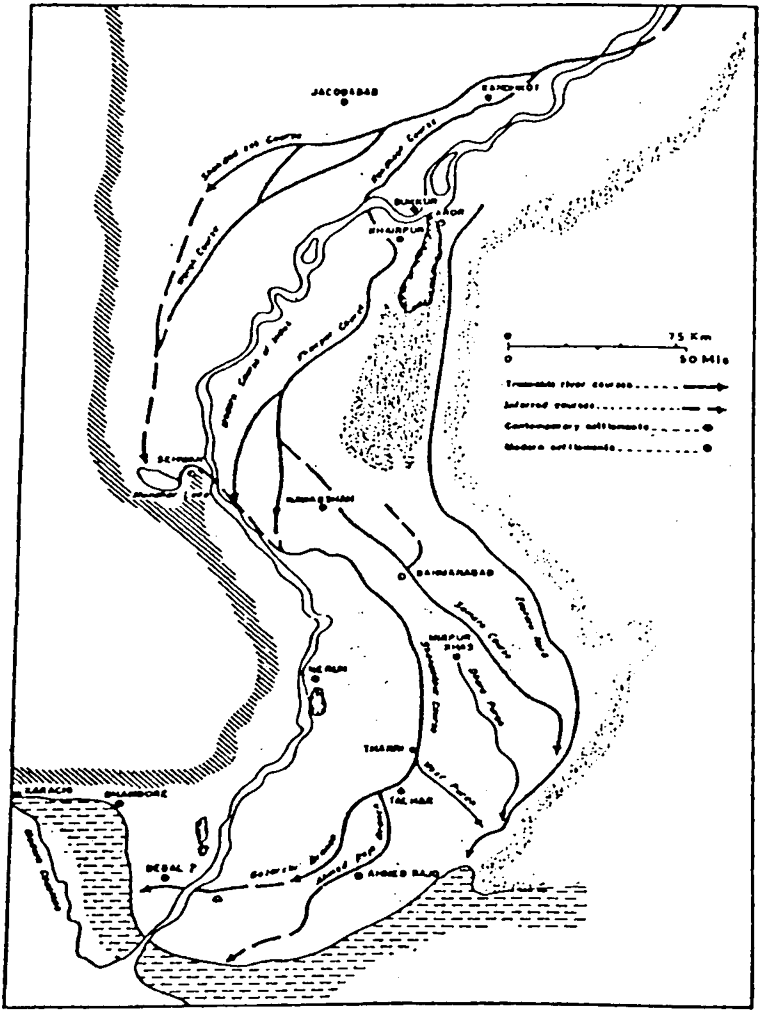

Fig. 4. The probable course of the Indus in the ninth century A.D.

اوڀارين نديءَ ناري سان وڃي ٿي ملي. هن شاخ جو جوڙ هڪ ڍنڍ يا سمنڊ جي هڪ ڇاڙ ۾ هو، جيڪا انت ڏکڻ- اوڀر ۾ ساڳي سنوَت واري ايراضيءَ جي شڪل سان ٺهڪي اچي ٿي. جيڪڏهن ”پٽالا“ کو مستقل شهر هو جيڪو ”نواب شاهه“ جي اوڀر يا اتر اوڀر ۾ واقع هو ته پوءِ ممڪن آهي ته اهو بچي ويو هجي، ڇاڪاڻ ته هيءَ ايراضي بعد ۾ درياهه جي اُٿل پُٿل ۽ تڪڙي لٽ جي پراءِ هيٺ نه آئي آهي. جيڪڏهن واقعي پٽالا ”سانگهڙ واري وهڪري“ جي لڳ ڀڳ هو ته پوءِ هاڻي به نواب شاهه جي اُتر- اوڀر ۾ شروع ٿيندڙ ٿر جي واري هيٺان لڀي سگهي ٿو. فضائي تصويرن جي وڌيڪ ڳوڙهي اڀياس جي ضرورت آهي ته جيئن ڪوشش ڪري ”پٽالا“ کي نروار ڪجي ۽ انهن درياهي وهڪرن جو بنياد معلوم ڪجي، جيڪي هن ايراضيءَ مان نڪرن ٿا.

عربن جي فتح:

ممڪن آهي ته ڪنڊڪوٽ، خيرپور ۽ شهدادڪوٽ وارا وهڪرا جيڪي هڪ ئي درياهي شاخ جون ڏگهايون هيون، اوائلي اُنين صدي ۾ عربن جي فتح وقت خود مک درياهه هئا. (نقشو نمبر 4) ان وقت سنڌو نديءَ ”ديهات“ وٽان پار ڪئي وئي هئي، جنهن جي باري ۾ يقين ڪيو ٿو وڃي ته هاڻوڪو ڳوٺ ”ديهات“ آهي، جيڪو ”خيرپور واري وهڪري“ جي ڪنڌيءَ تي ”ڪنڊياري“ لڳ واقع آهي، اڳيرو ڏکڻ طرف ”نيرون“ (هاڻوڪي حيدرآباد جي سرزمين) درياهه کان گهٽ ۾ گهٽ 25 ڪلوميٽر اولهه ۾ واقع هو. اونهاري ۾ ”سيوهڻ“ ٽن طرفن کان پاڻي سان گهيريل هو ۽ ”اڙل واهه“ وهندو هو. منڇر ڍنڍ کي شايد ڀهريائين ”شهدادڪوٽ واري وهڪري“ مان پاڻي ملندو هو، جيڪو بعد ۾ ”وارهه واري وهڪري“ مان ملڻ لڳو. انهن واهن جي ويڪر ڏيکاري ٿي ته اهي سيلابي وهڪرن کان وڌ سنڌو نديءَ جون مکيه دائمي وهندڙ شاخون هيون.

اهو ممڪن آهي ته ان وقت ”اپرنو نارو“ وهندو هجي، پر گهٽ ۾ گهٽ سندس هاڻوڪي گهاڙيٽي سان ملندڙ جلندڙ شڪل ۾ ته يقيناً تڏهن موجود نه هوندو. ”اڙل شاخ“ مکيه درياهه سان موجوده درياهه جي ساحلي علائقي ۾ ”شهدادڪوٽ واري وهڪري“ جي منڍ کان مٿي ڪنهن هنڌ وڃي ملي هوندي. جيڪڏهن اهو مفروضو درست آهي ته ”شهدادڪوٽ وارو وهڪرو“ ”لاڙ“ ۾ مکيه درياهه هو ته اهو سمجهڻ واجبي ٿيندو ته ”ديبل بندر“ جتي عرب فوج اچي لٿي هئي، سو انهيءَ وهڪري واري ”گولاڙچي واهه“ جي توسيع ۾ ڪنهن هنڌ تي واقع هو ۽ اهو وهڪرو فقط ”جاتي“ تائين ڳولي سگهجي ٿو. ان مطابق ديبل ”مڪلي ٽڪريءَ“ جي ڏاکڻي علائقي ۾ ڪنهن هنڌ ٿي سگهي ٿو، پر دوآبي ۾ ايترو لٽ پئجي ويو آهي جو گمان ڪُري ٿو ته ”ديبل“ جا آثار ڪڏهن به ملي نه سگهندا. ”احمد راڄو“ ۽ ”ڳاڙهي“ جا ڳوٺ ضرور انهيءَ زماني ۾ وجود ۾ آيا هوندا.

”لاڙ“ ۾ ڪاٻي ڪپ وارين شاخن جو پاڻ ۾ لاڳاپو وڌيڪ منجهائيندڙ آهي. هندو شهر ”ٻهمڻ آباد“ (جنهن جي بنيادن تي مسلمانن جو شهر منصوره اڏيو ويو هو) ”سامارو وهڪرو“ جي مٿاهين پاڳي ۾ واقع آهي، تنهن هوندي به عربن جي تحريرن ۾ ڄاڻايل ندين، جهڙوڪ: ڪوٽڪ، مانجهل ۽ جلوالي کي نروار ڪرڻ لاءِ وڌيڪ مطالعي جي ضرورت آهي. جيتوڻيڪ شهدادپور ۽ سامارو وارا وهڪرا گهٽ ڪري همعصر هئا، تنهن هوندي به ڀهريون پوئين جو جانشين آهي. ثبوت موجود آهي ته ”ساماري واري وهڪري“ مان ٻهمڻ آباد کان هيٺ ساڄي هٿ تي هڪ شاخ نڪرندي هئي، پر ٿورو

اڳتي انهيءَ جا نشان ڏهي ويا آهن. وڏيڪ چئي سگهجي ٿو تہ "ڏورو پراڻ" ان وقت دائمي وهندو هوندو. اهڙيءَ طرح درياهہ جون ڪيتريون شاخون هيون، جيڪي عرب سپاهين کي پار ڪرڻيون پيون هونديون. "ديبل" پهچڻ ڪانپوءِ هنن کي سنتو ندي (گولاڙچي شاخ؟) پار ڪري "ٻيٽ" پهچڻو هوندو. "راوڙ" جي قلعي تي قبضي ڪرڻ کان اڳ هنن کي پاڻي جي ٻن وهڪرن کي پار ڪرڻو هو. ٻئي وهڪري کي ڍنڍ- واهہ (احمد راجو شاخ) ڪري ڄاڻايو ويو آهي. "راوڙ" کان "بهمڻ آباد" تائين واٽ تي ٻہ وڏيڪ قلعا فتح ڪيا ويا، جن جا نالا "بهرور" ۽ "ڌاليلا" هئا.

انهن قلعن جي ممڪن محل وقوع بابت تلهار، ٽري ۽ ميرپورخاص جا نالا ورتا وڃن ٿا. "ڌاليلا" "مانجهل ندي" جي ويجهو هو، جيڪو ممڪن آهي تہ "ڏورو پراڻ" يا "ساماري وارو وهڪرو" هو. جيڪڏهن ڍورو پراڻ هو، جنهن بابت ڄاڻايل آهي تہ ننڍو درياهہ هو، تہ پوءِ ساماري وارو وهڪرو "جلوالي" سمجهڻ گهرجي، جيڪو بهمن آباد (جنهن شهر جا کنڊر هڪ واضح شاخ جي الهندي ڪپ تي ڏيکاريل آهن) جي اوڀر ۾ ڄاڻايل آهي. تنهن هوندي بہ وڏيڪ مطالعي کانسواءِ هنن ندين جو پاڻ ۾ لاڳاپو رڳو اندازي تي ٻڌل ٿي سگهي ٿو.

"ساماري وارو وهڪرو" امڪان آهي تہ آهستي آهستي سڪي ويو هوندو، پر ڏکڻ- اوڀر سنڌ پوءِ بہ سرسبز رهي هوندي، جنهن کي شهدادپور واري وهڪري (مثال طور الهندي پراڻ) مان پاڻي ملندو هوندو ۽ ان وقت "اڀرندي ناري" ۾ اجان پاڻي وهندو هوندو.

اسلامي دؤر:

هن دؤر جي عربي ڪتابن ۾ تيرهين صدي عيسويءَ ڌاري رونما ٿيندڙ جاگرافيائي تبديلين جو غير جانبداريءَ سان ذڪر ڪيل آهي. لئمبرڪ جي خيال موجب اهي تبديليون درياهہ جي هڪ اڪيلي وڏي وهڪري مٽائڻ سبب آيون. فضائي تصويرن مان انهيءَ جي مضبوط شاهدي ملي ٿي تہ واقعي هڪ زبردست آبي تبديلي آيل آهي، جنهن سڄيءَ سنڌ ۾ ڏور رس اثر ڇڏيا آهن. دستاويزي ذريعن مان اشارو ملي ٿو تہ اهڙي تبديلي تيرهين صدي عيسويءَ جي شروعاتي سالن ۾ آئي. انهيءَ تبديليءَ جا سبب قياسي آهن. ڪن جو خيال آهي تہ ان وقت "ستلج ندي" هڪ الڳ درياهہ جي شڪل " ناري" جي پيٽ مان وهندي هئي ۽ سمنڊ ۾ وڃي ڇوڙ ڪندي هئي. جيڪڏهن بعد ۾ "ستلج" پنهنجو وهڪرو ڇڏي "سنتو تاس" ۾ ملي وئي تہ يقيناً انهيءَ ڪري اهي تبديليون آيون هونديون. پر لئمبرڪ کي پڪ آهي تہ مغربي پنجاب ۾ "ستلج" جو "بياس" سان ۽ اُتان اڳتي "سنتوءَ" سان ميلاپ سڪندر جي زماني کان اڳ عمل پذير ٿيو هو. سمجهڻ گهرجي تہ "ستلج" ۽ "سنتوءَ" جي موسمي اُٿل سبب "نارو" وهندو رهيو ۽ بعد ۾ آيل ٻوڏن جي پاڻي هاٿي سڪي ويل "گهگر شاخ" مان رستو ناهيو، جيڪو ستلج- نارا سرشتي جو يادگار آهي. ٻي طرح ايئن ٿي سگهي ٿو تہ "نارو" واقعي "سنتوءَ" جي هڪ خاصي وڏي شاخ هئي، جيڪا سکر کان گهڻو مٿي ڪانئس الڳ ٿيندي هئي. بهرحال "اروڙ" اجان آباد هو ۽ سندس آباديءَ جو دارومدار پاڻيءَ تي هو جيڪو ڪنهن نہ ڪنهن ذريعي مان ملندو هو. خود گهلٽيءَ مان هڪ ڦاٽ ذريعي اهو پاڻي هيٺ "ناري" ۾ وڃي پوندو هو. گهٽ ۾ گهٽ سن 1742ع تائين "ناري" تي ويندي "عمرڪوٽ" کان هيٺ سوڏو جهاز راني ٿيندي هئي، پر يقيناً انهيءَ جو سبب درياهہ جي اُٿل هئي، ڇاڪاڻ تہ 1525ع ڌاري "بهاولپور" جي ڏکڻ

۾ "ديراوڙ" وٽ "پراڻي ستلج" جي آسپاس سڄو علائقو هڪ مڪمل ريگستان هو.

جيڪڏهن فرض ڪجي ته "ستلج سرشتي" ۾ آيل تبديليون گهٽ اڳئين آهن ته پوءِ هيٺ ڏنل تبديلين جا ڪي ٻيا سبب ڳولڻا پوندا. ڏنو ويو آهي ته سَري (اُتر سنڌ) ۾ هيل تائين سنڌو ندي پنهنجي ٻن خاص وڏين شاخن (وارهه واري وهڪري ۽ ڪنڌڪوٽ- خيرپور واري وهڪري) منجهان وهندي رهي آهي. اُتر سنڌ سرحد وٽان هنن وهڪرن جو پاڻ ۾ ملي هڪ درياهه ٿي وهڻ، جيئن موجوده وقت آهي، آيل تبديلين جو هڪ ڪافي وڏو سبب بڻيو هوندو. فضائي تصويرن جي متبادل ذريعي منجهان شاهدي ملي ٿي ته "ٿل" [پنجاب] جي ريگستان ڪان هڪدم هيٺان سنڌو ندي وڌيڪ اوڀارو رخ اختيار ڪيو (نقشو نمبر 1). اهڙي وهڪري جيڪڏهن سنڌو ندي جو سمورو پاڻي ڇڪيو ٿي ته سنڌ- پنجند جي گڏيل پاڻيءَ ڏکڻ- اوڀر طرف ڇڪ ڪئي هوندي ۽ سنڌ منجهان هڪ بلڪل نئون رستو ٺاهيو هوندو.

"خانڳڙهه جون ٽڪريون" گهوٽڪيءَ جي ايراضيءَ ۾ اهڙي درياهه جي ٺاهيل رستي تي واقع آهن، سنڌ ۾ جيڪي تبديليون رونما ٿيون، سي هيٺينءَ ريت آهن:

(1) هڪ ئي ڀيٽ مان هيڪاندو پاڻي اُڙهڻ سبب، درياهه خانڳڙهه ۽ اوبر- خيرپور واري ڪچي جي ايراضيءَ کي ڪجهه مٿاهين حالت ۾ ڇڏي، پنهنجي اڳوڻي ڪچي ۾ پائيندڙ ڪري ڪاهي پيو ۽ خانڳڙهه ۽ خيرپور وارين ٽڪرين جي دامن ۾ وهڻ لڳو. هڪ يا ٻن جاين تي درياهه واقعي پراڻي ڪچي جي ايراضيءَ ۾ پائيندڙ ڪئي، جنهن ڪري ٽڪرين ڪان پرپرو مٿاهين زمين جا ڪجهه حصا "ڀيٽ" بنجي ويا. خانڳڙهه جي ٽڪرين وٽان "ميرپور ماٿيلي" جي قديم بستي اهڙي هڪ ڀيٽ تي آباد هجڻ سبب قائم رهجي وئي. بعد ۾ هِنن ٽڪرين جي سلسلي سان "گمبٽ"، "راڻي پور" ۽ "ڪنديارو" جا شهر اڏيا ويا.

(2) وڌيڪ ويڪري درياهه جي بندن جو انداز بدليو. اڳوڻا وهڪرا سوڙهين شاخن ۽ اُتاهن بندن مان جيڪي سو گهٽ گولائي ۾ مڙندا هئا. نئون درياهه جيئن ته وڌيڪ ڪشادو هو، تنهنڪري وڪڙن ۾ سندس گولائي به وڌيڪ موڪري ٿي، ۽ درياهه جو رخ مستقل نه رهي سگهيو. اُچلايل لٽ جا بند اهڙا وڏا نه آهن ۽ پاسن ڪان ڀيٽ مٿانئڻ سبب نئين درياهه پنيان هلالي شڪل جي ڪشاده نشانن جا سلسلا ڇڏيا آهن.

(3) سکر وٽ، درياهه پٿر ۽ چوني جي ٽڪرين جي گهاٽيءَ وچان اُڙهي هليو، ۽ سکر ڪان هيٺ پنهنجي پراڻي "ڪنڌڪوٽ- خيرپور واري وهڪري" ڪان اُڪري ويو. "سکر جي گهاٽيءَ" ۾ "بکر" جي ڀيٽ، "اروڙ جي گهاٽي" ۾ ڊگهي عرصي ڪان قائم تخت گاهه "اروڙ" جي ڦٽي وڃڻ سبب اهميت حاصل ڪئي. "اروڙ" کي جنهن ذريعي مان پاڻي ملندو هو سو باقي نه رهيو. (جيٽوٽيڪ تصويرون ڏيکارين ٿيون ته بعد ۾ منداڻتي ٻوڏ جو پاڻي اُتان لنگهندو رهيو آهي.) درياهه جو پورو وهڪرو گهٽ ڪري 1252ع ڌاري ۽ يقيني طور تي 1333ع ڪان اڳ "سکر واري گهاٽيءَ" وچان جاري ٿيو هو ۽ اُنهي وقت [يعني 1333ع ۾] "بکر" جي ٻنهي پاسن ڪان اُڙهو ٿي.

(4) اڳتي ڏکڻ طرف آيل تبديليون وڌيڪ بتدريج ٿيون هونديون. مک درياهه "نصرپور وارو وهڪرو" اختيار ڪيو ۽ "شهدادپور وارو ڀيٽ" مٿائي ويو. پوءِ به آبڪلاڻيءَ جو ڪجهه پاڻي "سانگرا" ۽ "اُلهندي پراڻ" جي شاخن مان وهندو رهيو. "اُلهندي پراڻ" واري شاخ ڏکڻ- اوبر طرف ورڻ ڪان اڳ "ٽنبو غلام علي" جي هيٺان وهندي

هئي. غالباً انهيءَ زماني ۾ لاڙ جي سومرن پنهنجو تخت گاهه "شهداپور واري وهڪري" سان "ٽنبو غلام علي" لڳ واقع "نري" مان "نصرپور واري وهڪري" جي "گونگڙو شاخ" سان لڳ موجوده ڳوٺ "شاهه ڪپور" جي ويجهو "محمد طور" ڏانهن منتقل ڪيو، جيڪو شهر تيرهين صدي [عيسوي] جي پڇاڙيءَ کان اڳ اوج تي رسي چڪو هو.

(5) سنه 1333ع کان اڳ "ديبل بندر" جي جاءِ "لاهري بندر" والاري، جيڪو بعد ۾ شايد "لاهوري بندر" جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ "بگهاڙ شاخ" جي مُنهن وٽ واقع هو.

(6) ڏکڻ- اوڀر سنڌ (شهداپور، ميرپورخاص، ٽنبو باگو) ۾ ويراني اچي ويئي، جتي اڳ درياهه جي اُٿل تي خوب آبادي ٿيندي هئي. انهيءَ جي جاءِ تي، لاڙڪاڻي جو علائقو وڌيڪ سرسبز ٿيو. غالباً انهي زماني ۾ "الهندي ناري" ۽ "گهاڙ" پنهنجي ڊگهي تاريخ جي شروعات ڪئي. هيءُ پلي ساريال ايراضي وقت گذرندي "سنڌ جو باغ" بڻجي ويئي. پوءِ به "نصرپور واري وهڪري" جا ڪجهه ڦاٽ ڏکڻ- اوڀر طرف پاڻي پهچائيندا هئا، جن ۾ "الهندي پراڻ" ۽ "ريڻ ندي" خاص آهن، جيڪي "بدين" طرف وهنديون هيون.

THE RECENT HISTORY OF THE INDUS

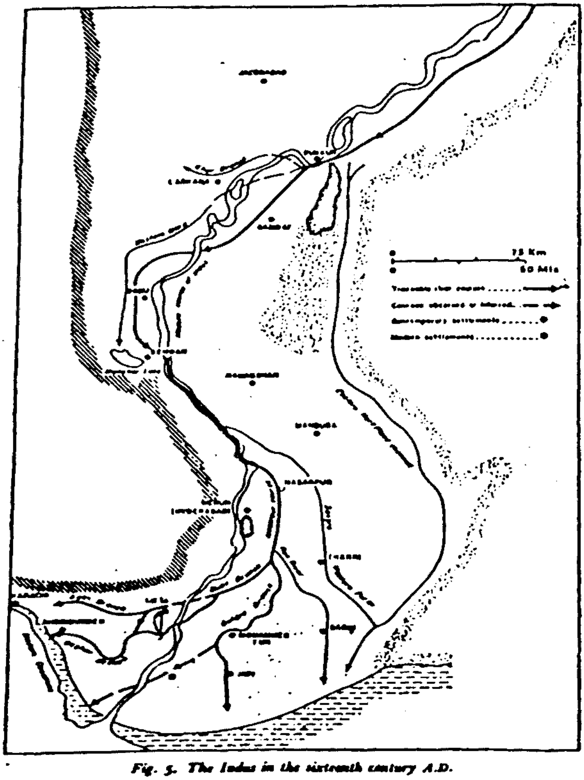

Fig. 5. The Indus in the sixteenth century A.D.

پوين صدين ۾ درياهه جو پيٽ وڏيڪ درجي بدرجي مٽبو رهيو. نقشي نمبر 5 ۾ سورهين صدي عيسوي ڌاري سنڌو نديءَ جو امڪاني وهڪرو ڏيکاريل آهي. درياهه بتدريج پاسي کان پنهنجو پيٽ اُتر- اولهه طرف مٽايو ۽ خانڳڙهه توڙي خيرپور وارين ٽڪرين کان پري نڪري ويو. انهيءَ ڦيرڦار سبب "الهندي ناري" ۽ "گهاڙ" کي ملندڙ پاڻي روڪجي ويو هوندو ۽ ماڻهن انهن شاخن کي قائم رکڻ لاءِ هٿ پير هلايا هوندا. اهوئي سبب آهي جو هنن شاخن جون رڳو هينيون ڪنڌيون اُتاهيون آهن. مٿئين حصي ۾ پيچدار شاخون هاڙوڪي ناهيل وکڙي وچان لنگهيو وڃن. اڳيرو ڏکڻ ۾ درياهه پنهنجي هاڙوڪي وهڪري کان ٽپي "دادوءَ واري وهڪري" سان سيوهڻ طرف هليو ويو. [لئمبرڪ ڄاڻايو آهي ته: "جڏهن شهنشاهه اڪبر خان خانان کي ڏکڻ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هو (92-1591ع)، تڏهن لڳي ٿو ته سيوهڻ کان مٿي سنڌو ندي سندس هاڙوڪي وهڪري کان اولهه طرف وهندي هئي ۽ "پاٽ" ۽ "ٽلٽي" سندس ڪابي ڪپ تي هئا. "سيوهڻ" سان لڳ وهندي، "لڪيءَ" کان نسبتاً اوڀر طرف لاڙو ڪري "نصرپور" ڏانهن ويندي هئي. مترجم بحوالہ {H.T. Lambrick, "Sindh, "A- General Introduction" S.A.B. III Ed'. 86 p. 189.] خانڳڙهه وارا مٿاهان پٽ ۽ خيرپور جو اُپرندو ڪچو گهڻي پاڻي غير آباد ٿي ويا. پوءِ به آبڪلاڻيءَ جو ڪجهه پاڻي خانڳڙهه جي ٽڪرين سان ٽڪرائجي "اُپرندي ناري" ۾ وڃي پوندو هو ۽ خيرپور وارو پيٽ هڪ ڦاٽ جي صورت ۾ قائم رهيو، تنهن هوندي به ساڄي ڪپ تي جيئن درياهه پنهنجو پيٽ مٽايو، تيز سيلابي وهڪرو زور وٺندو ويو ۽ انهيءَ سان پراڻين شاخن، جهڙوڪ: جيڪب آباد، وارهه ۽ ڪنڊڪوٽ وارن وهڪرن جي قائم رهڻ ۾ مدد ملي.

سورهين صدي [عيسويءَ] جي پڇاڙي ڌاري، "وچولي" ۾ هڪ شاخ جو احوال ملي ٿو، جنهن کي سانگرا سڏيو ويو آهي. اها شاخ "سانگرا" واهه جي صورت ۾ اڃا موجود آهي. هن شاخ انهيءَ زماني ۾ لڳل هڪ لڙائيءَ ۾ خاص اهميت حاصل ڪئي هئي. هيگ انهيءَ خيال کي رد ڪري ٿو ته هيءَ شاخ هڪ ڌار درياهي وهڪرو هو، جيڪو سڌو سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو، پر تصويرون ڏيکارين ٿيون ته سچ پچ ايئن هو. شايد "الهندي پراڻ" به هن شاخ مان نڪرندي هئي، ڇاڪاڻ ته "سانگرا" کان پوئتي "نصرپور واري وهڪري" تائين ميلاپ جا نشان نه ٿا ملن.

[لئمبرڪ پڻ ڏيکاريو آهي ته "ڊيلٽا جي اڳوڻي علائقي ۾، جيڪو حيدرآباد کان ٿورو هيٺ ڏکڻ ۾ شروع ٿئي ٿو، جيڪي مکيه واهه- جهڙوڪ: ڪلري، بگهاڙ، پنياري ۽ ستو هئا، تن بابت اهو عام مشهور آهي ته اُهي ڪنهن نه ڪنهن زماني ۾ سنڌو نديءَ جا سمنڊ ۾ مکيه چوڙ هئا." ڏسو ايڇ- ٽي لئمبرڪ: سنڌ: هڪ عام جائزو، سنڌيڪار: سليم احمد، سنڌي ادبي بورڊ، ٻهريون ڇاپو سال 1982ع، صفحو 44. مترجم].

ڏکڻ سنڌ ۾، ٺٽو، چوڏهين صدي [عيسويءَ] ۾ تختگاهه بڻيو. هي شهر "مڪليءَ جي ٽڪريءَ" تي آهي، جيڪا اُنهيءَ زماني ۾ "ڪلري" ۽ "بگهاڙ" شاخن جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ جي صورت ۾ هئي. "گونگڙو" شاخ شايد آهستي آهستي سُڪندي وئي ۽ 1519ع ۾ مک وهڪرو "ڪلري" مان لنگهيو ٿي، جيڪو بعد ۾ "بگهاڙ" مان گذرڻ لڳو.

تازو زمانو:

سنتو نديءَ جي وهڪري ۾ تازو آيل تبديليون چڱيءَ طرح قلمبند ڪيل آهن. آخري وڏي تبديلي 59-1758ع ڌاري آئي، جڏهن درياهه "حيدرآباد" ۽ "گنجي ٽڪر" جي اولهه ۾ پنهنجو هاڻوڪو وهڪرو اختيار ڪيو ۽ "نصرپور وارو وهڪرو" ترڪ ڪيائين.

سنه 1768ع ۾ اڳوڻي "نيرون" جي سرزمين تي اڏيل "حيدرآباد" کي تختگاهه بنايو ويو. نتيجي ۾ ڏکڻ- اوڀر سنڌ اڃا به وڌيڪ ويران ٿي ويئي. ويتر "اڀرندي ناري" مان ملندڙ پاڻيءَ ۾ وڌيڪ کوٽ سبب ويراني وڌڻ لڳي. "ڦليلي" جي سَوَلي ڦاٽ البت صورتحال کي سنڀالي ورتو. "گنجي ٽڪر" جي اڀرندي ڪير سان وهندي، هيٺ پرو وڃي، "ڦليليءَ"، "پراڻي ريڻ" نديءَ جو پيٽ والاريو. "گنجي ٽڪر" جي ڏکڻ ۾ اٽڪل سنه 1819ع تائين درياهه "بگهاڙ" کان هيٺ پنهنجو پراڻو وهڪرو جاري رکيو، جيڪو لٽجڻ شروع ٿيو. مُک درياهه پوءِ پنهنجي پراڻي "سَتو" شاخ مان رستو ٺاهيو (نقشو نمبر 2). "چوهڙ جماليءَ" وٽ هِنَ درياهه اولهه طرف وَرُ ڪري "اوچتو شاخ" وٽان وڃي "ڪيٽي بندر" وٽ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪيو. ٻيو ڦاٽ "پنياريءَ" جو هو. هِنَ وهڪري "ٽٽي" کان مٿي ڪاٻي ڪناري کان نڪري اڳوڻي "بلڙي شاخ" اُڪري وڃي "گونگڙو" کي ڀريو. انهيءَ زماني ۾ "سجاول" واري علائقي ۾ پڻ ننڍن ڦاٽن جي گهٽائي هئي.

ڪيٽي بندر وٽ درياهه جي مُنهن ويڪري ٿيڻ سبب اولهه طرف اڳيرو "بگهاڙ" ۽ "ڪلري" جي مُنهن وٽان ساموندي ڪنارو قدري پوئتي هٽي ويو، جيئن اڳ ڏکڻ- اوڀر سنڌ ۾ ٿيو هو، جتي 1819ع واري ڀونچال (ڌرتي ڌٻڻ) سبب سمنڊ پوئتي هٽي ويو هو.

"اوچتو شاخ" هلندڙ صديءَ ۾ ڦٽي آهي ۽ "سنتو نديءَ" جي مُنهن وٽ اڃان به تبديليون اينديون رهن ٿيون. "سنتو ندي" دوآبي ۾ "ڪلريءَ" جي آخري اونهائين حد تي سورهين صدي [عيسوي] ۾ پهتي هئي. ان وقت کان وٺي آهستي آهستي پوئتي اوڀر طرف وڃي رهي آهي. جيڪڏهن اها صورتحال قائم رهي ته "گنجي ٽڪر" کان هيٺ اهي سڀ ايراضيون جتان سنتو ندي اولهه طرف سوڙهو ور ڪري ٿي، سخت خطري ۾ رهنديون، ڇاڪاڻ ته اتان هڪ وڌيڪ اوڀاريون وهڪرو نڪري سمنڊ جو رخ اختيار ڪري سگهي ٿو.

اُتر سنڌ ۾ "سنتو ندي" اتر- اولهه يا سر اولهه طرف پاسا ورائيندي رهي آهي. جيڪڏهن بند ٻڌي اُن کي نه روڪيو ويو ته شايد آئيندي به ائين ڪندي رهندي. "سکر واري گهٽيءَ" مان جاري ٿيندڙ وهڪري سبب وڌيڪ اولهه طرف پاسي ورائڻ ۾ روڪ ٿي آهي. اميد ٿي ڪجي ته جيئن گذريل ساڍن ستن صدين (750 سالن) لاڪر "سکر واري گهٽي" هڪ دائمي مقرر گهاٽ جو ڪم ڏنو آهي، تيئن آئيندي به ٿيندو رهندو. وچولي ۾ درياهه، پنهنجي اڳوڻي "دادوءَ واري وهڪري" کان پري اوڀر طرف هليو ويو آهي. اتان هيٺ "گنجي ٽڪر" جي ڏاکڻي ڇيڙي تائين مٿاهين زمين جي ڪير سان ٻانڌجي ٿو ته وهڪرو مستحڪم آهي.

ٽماهي "مهراڻ" 1989/1ع تان کنيل

ج.ع. منگهاڻي

شاهه لطيف ڀٽائي رح ۽ پوڻ۽....

مَارُو مِٽُ مَلير جا سَاريم سُپيئي،
حُبُ الوَطَنِ مِنَ الايمان، اَندر اهي ئي،
پکن ۾ پيهي، پَسان شَالَ پَنوهار کي.

ڀٽائيءَ رح کي سمجهڻ لاءِ سڀ کان پهرين ڀٽائيءَ جي پوڻ۽ کي سمجهڻو پوندو، جتي هو رح ڄائو، نپنو، جوان ٿيو، هليو، ڦريو ۽ گهميو.

انهيءَ پوڻ۽ جي ٻولي، تهذيب، ريتون، رسمون، رواج، قدر، ڏک سک، مزاج ۽ حالتون ڏسڻيون ۽ سمجهڻيون پونديون، بلڪ ڀٽائيءَ رح جي پوڻ۽ جي ڪک، پن، وڻ ٽڻ، پکي پکڻ جي به جڏهن پروڙ هوندي تڏهن ڀٽائيءَ کي سمجهي ۽ سڃاڻي سگهنداسين ڇو جو ڀٽائي رح پوڻ۽ سان ٻڌل آهي.

هر اها شيءِ جيڪا ڀٽائيءَ جي پوڻ۽ کي ياد۽ نٿي پوي ته اها ڀٽائي کي به نه ٿي ياد۽ پوي ۽ ڏڪارجي وڃي ٿي.

دنيا جا فلسفا، ڏاهپون اسان کي گهڻوئي سمجهائي سگهن ٿيون، پر ڀٽائي رح نه! ڇو جو ڀٽائيءَ رح کي سمجهڻ لاءِ ڀٽائيءَ کي ئي سمجهڻو پوندو!

اسان جا عالم ڀٽائيءَ رح کي سمجهائڻ لاءِ الائي ڪٿان ڪان ڪٿان نڪريو وڃن ٿا جڏهن ته اهي عالم پاڻ به ڄاڻن ٿا ته سندن انهن ليڪچر مان هو پاڻ به ڪنهن کي ڀٽائي رح نٿا سمجهائي سگهن.

هو (عالم) دنيا جي شاعرن، فلاسافرن ۽ ڏاهن سان ڀيٽ ڪندي ائين ڪرڻ جو حق رکن ٿا پر ڀٽائي رح کي سمجهائڻ مهل هرگز به نه.

ڀٽائي رح کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ ڀٽائيءَ رح جي ٻولي ۽ ڀٽائيءَ رح جو مزاج سمجهڻ ازحد ضروري آهي.

ڀٽائيءَ رح پنهنجي ڌرتيءَ سان ڪميٽڊ آهي هو پنهنجي ڪک پن کي به اهميت ڏي ٿو ۽ ان مان متاثر ۽ مطمئن آهي.

ٻَڌَندي ٻُوڙن کي، ڪي هاتڪ هَٿَ وجهن
ڀَسو لَڄَ لطيف چئي، ڪيڏي کي ڪکن
توڙي ڪنديءَ ڪن، نات ساڻ وجن سِيرَ ۾.

هو پنهنجي ٻوڙن لاءِ به وڏو احترام رکي ٿو، چوي ٿو ته منهنجي ڌرتيءَ جا ٻوڙا به ايڏا غيرتمند ۽ لڄارا آهن جو ڪو ٻڏنڊڙ پاڻ کي بچائڻ لاءِ انهن ۾ هٿ وجهي ٿو ته اهي اهڙا غيرت وارا آهن جو بچائي سگهندا ته ڪين بچائي ونندا نه ته پاڻ به ڪنارن ڪان ڇڄي ٻڏندڙن سان گڏ تکي سير ۽ وهڪري ۾ هليا ويندا آهن.

ڀٽائيءَ کي جڏهن سندس دور جي حوالن سان ڏسون ٿا تڏهن خبر پوي ٿي ته ڀٽائيءَ رح کي پنهنجي دور ۾ پنهنجي شخصيت ۽ حيثيت جي وڏاءَ لاءِ ڪابر لوڙ ۽ جت پت ڪانه هئي ته ايندڙ وقت ۾ سندس کهڙي جاءِ ۽ مسند هوندي.

ڀٽائي رح هڪ نهايت غير معمولي ذهين، سجاڳ، سڄيت ۽ ڏاهو هو. سندس شاعري هڪ وقت ۽ هڪ دور تائين محدود نه هئي/ نه آهي اسان کي اها به خبر پوي ٿي ته هو پنهنجي دور جي جهڙن تهڙن واقعن تي جذباتي به نه رهيو آهي. البته انتي ضرور اظهار ڪيو آهي جتي پوڻ۽ ۽ ٻوليءَ کي ڪٿي خطرو محسوس ٿيو اٿس، جيئن فارسي ٻوليءَ جي سنڌي ٻوليءَ کي دسڻ يا پوڻ۽ وارن سان ٻيوا جبيون ٿيڻ.

هوندئن نه ته ڀٽائيءَ جي سوچ ماڻهوءَ کي ماڻهو بنائڻ وارن ڳڻن تي بيٺل ۽ ٻڌل هئي/ آهي.

لطيف رح پنهنجي پوڻ۽ ۽ پوڻ۽ وارن لاءِ هڪ اهڙي پيڙهه/ بنياد وڌو آهي جنهن تي جڏهن به پوڻ۽ وارن ڪا تعمير ڪئي ته اها مضبوط، محفوظ

ماڻهپي واري ۽ انسانيت لاءِ قابل فخر هوندي.

اڄ اسين جنهن دور مان گذري رهيا آهيون، اهو دور لاشڪ ته لطيفؒ شناسيءَ جو دور آهي سچ ته اسين ڀاڳن ڀريا آهيون جو اسان جي دور جي هر پيڙهي ڀٽائيءَ جي عاشق آهي، شيدائي آهي.

اسان وٽ لطيفؒ شناسي ۽ سڃاڻپ لاءِ ٽن صدين ۾ رڳو ٻن ٽن ڏيهين ۽ ٻن ٽن پرڏيهين جي ٻن ٽن اڌورن ۽ اڻپورن ڪتابن ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي پهتو! انهن جي آڌار تي ڀٽائيءَ کي ڪيترو سمجهي سگهبو! اهو شعور هر باشعور ماڻهو رکي سگهي ٿو.

تنهن هوندي به ڪنهن ڳڻتي ڪرڻ ۽ مايوسيءَ جي ڳالهه ناهي/ ضرورت ڪانهي اسين ڀٽائيءَ کي بنا ڪنهن جي ڏنل ٽنب ٽوٽي، آڏ، پَرَ ۽ ڪک پن جي سمجهي سگهون ٿا! ڇو جو اسان وٽ ”شاهه جو رسالو“ موجود آهي. اهوئي سڀ ڪجهه آهي. استاد به ته سونهون به، مرشد به ته پارس به شرط اهو آهي ته اسين ”شاهه جي رسالي“ کي پنهنجي ضرورتن، مفادن ۽ نوڪرين ۽ ڊگرين لاءِ نه پڙهون بلڪ ”شاهه جي رسالي“ کي پنهنجي پوني ۽ ٻوليءَ جي چاهت، سنڀال ۽ پنهنجي ماڻهپي واري جوهر کي جرڪائڻ لاءِ دليان وچان، پابوهه، ڪوشش ۽ محنت سان سمجهڻ لاءِ جتن ڪريون.

پوني جي حوالي سان ڀٽائيؒ سراپا پيار آهي. هو پنهنجي پوني جي ساهوارن سان گڏ بيساهن کي سارينديڙ ۽ سنڀاليندڙ آهي.

ڀٽائيءَ پنهنجي پوني جي ذري ذري جو فڪر ۽ اونو ڪري ٿو ۽ سندس پوني جنهن عالم سان ڳنڍيل ۽ واڳيل آهي ته هوءَ سڄي عالم لاءِ دعاڳو آهي.

ڀٽائيءَ جي پوني سندس لاءِ محبوب جو درجو رکي ٿي جنهن لاءِ سندس اندر مان روشنين، رنگن ۽ سرهاڻين جا سمنڊ ڦٽڙاٽ ڏيئي جاڳي اٿي بيهن ٿا.

ڀٽائيءَ جي پوني جنهن جو نالو ”سنڌ“ آهي، اها سنڌ سندس اندر جي گهراين ۾ پيار جو بيڪران بحر بڻجي ڇوليون هڻي ٿي. هڪ هڪ ڇوليءَ جي طاقت ۽ انداز اهڙو انوکو، نرالو ۽ دلفريب آهي جنهن جو شمار ڪرڻ ماڻهوءَ جي وس کان ٻاهر آهي.

سنڌ سان پيار ڪرڻ جو اهو بيتاب جذبو ڪيس ڇڻ مغرور بڻائي ڇڏي ٿو.

سرڪلياڻ ۾ آهي:

جَان وَڏيو تان ويهه، نَہ تَہ ونيو واٽ وَڻءُ ٿون،
هِي تِنين جو ڏيهه، ڪاتِي جَن جي هَٿَ ۾.

يعني- جي وڏيل آهين ته اچي اسان سان گڏ ويهه، پوءِ اهو وڏيل جسماني هجي، روحاني هجي يا جذباتي طور هجي ڇو جو سڄي، ۽ ثابتي/ سالم ۽ بنا ڪنهن جذبي جي اچڻ واري لاءِ اسان وٽ ڪو به هنڌ/ جاءِ ناهي، هتي جيڪو به ايندو اهو وڍجي ويندو! ڇو ته هي انهن جو ملڪ/ وطن ۽ ڏيهه آهي جن جي هٿ ۾ ڪاتي آهي. جيڪي پاڻ به وڍيل آهي ته ٻين کي به وڍي وجهندا.

ڀٽائي پنهنجي پوني کي اهو اعزاز ڏيئي ٿو ته، ”سنڌ“ اهڙي ڌرتي آهي، جتي جرئت، بهادري ۽ قربانيءَ جو دستور آهي جتي ڪنهن به بي حس لاءِ ڪا به جاءِ ناهي ۽ اهو واٽ وٺي گم ٿي وڃي معنيٰ اهو برداشت ڪيو نه ويندو.

سريمن ڪلياڻ ۾ پنهنجي پوني پاڻين سان جهڙي طريقي سان مخاطب ٿيو آهي اهو ايڏو حيرت ڀريو آهي جو ان کي رڳو ڏسي ۽ پڙهي سگهجي ٿو، اظهاري نٿو سگهجي. اظهار ڪرڻ لاءِ اهي سڀ جذبا هيڪاندا هئڻ گهرجن جيڪي ڀٽائيءَ وٽ هئا يعني تنبيهه ٽوڪ، دڙڪو، نصيحت ۽ سمجهاڻي.

جَي ٻائِين پرين مِڙان، ته سِڪ ڇوڙَان ڪي ڏاته،
جاڳڻ جَشن جن ڪي، سُڪُ نہ ساري راته،
اُجهي ٻُجهي آئيا، وائي ڪَن نہ واتِ،
سُلي سَوريءَ چاڙهيا، بيان ڪن نہ ٻات.
توڙي کُسن ڪاته، ته به ساڳِي سَلن ڪِين ڪي.

ڀٽائيءَ کي پنهنجي پوني سان شديد چاهه آهي جنهنڪري هو چاهي ٿو ته سندس پوني پاڻين ۾ ڪا به ڪمي، ڪاڻ ۽ گهٽتائي نه هجي. هوءَ چاهي ٿو ته جهڙي سندس پوني عاليشان آهي اهڙائي سندس

پوڻ پلٽي بہ شاندار هجن.

ڀٽائيءَ رحه پنهنجي ڏيهين جون ڪمزوريون ۽ ڪاٽيون ارادتن نظرانداز ڪري ڪين هر روپ ۾ ڪامياب ۽ ڀرپور ڏسڻ چاهي ٿو ۽ سندس ٿوري، ٿري سنائيءَ تي بہ ڪين واڪاٽي ٿو ۽ سندن حوصلا بلند ڪري ٿو، همٿ افزائي ڪري ٿو.

سر ڪنڀات ۾ آهي،

اُٺ نہ وَڃي وَڳ سين، ڇَري نہ لاٿو،
مَي ڪي مِجاز جو، ٿُوهَي ۾ ٿاٿو،
ڀَٽاري پاٿو، مَرندي سِين نہ مَٽيو.

ڀٽائي رحه جيئن تہ پاڻ پوڻ سان ڪميٽڊ آهي، تيئن ئي هو چاهي ٿو تہ سندس پوڻ پاٽين جي ساڳيئي طرح سان پوڻ سان ڪمٽمينٽ هجي. اڻ جي روپ ۾ هڪ ڪميٽڊ عاشق جو ذڪر ڪرڻ ۽ "مرندي تائين پاٿو نہ مٽائڻ" واري عمل جي تعريف ڪرڻ ۽ سندس ثابت قدمي جي خوش ٿي ڪيس واڪاڻڻ هڪ عجيب اسرار وانگر آهي.

سر سريراڳ ۾ پنهنجي همو طنن جي هڪ ٻي جَي سار لهڻ ۽ ساٿ نِڀائڻ واري ريت جو بيان پڙهي ڪُپاٽ (دماغ) ڪليو ٿا وجن تہ ڀٽائي رحه پوڻ جي حوالي ڪيڏو ڪانشس ۽ خبردار آهي جو ڪو بہ ڳڻ ڪائونس ڳجهو نٿو رهي، بيت هي آهي.

مَين مَٽي سَمرا، ڳُهين سَڌ ڪَرين،
سَاٿ نِڀايو نين، ايءَ پَر سَندي سَڄڻين.

سرسامونڊيءَ ۾ پوڻ پاٽين جي جدائي ڪيس ڏنگي ٿي. پلي هو ڪنهن ڏنڌي ۽ نفعي لاءِ اسهيا هجن تڏهن بہ انهن جي ديس ڪان دوري ۽ پري رهڻ ڪيس ورچائي ڇڏي ٿو ۽ سندس اندر آلاپڻ لڳي ٿو.

ئن جي جِي تانگ، سي سجڻ سفر هليا،
لُنج لات لطيف چئي، ڪَڏهن ايندم ڪانگ،
ڪنهن سنائي سانگ، پرين پرڏيهي ڪيا.

پوءِ جڻ تہ ڪين ورڻ لاءِ ايلاز ٿو ڪري:

سَر لوهِيڙا ڳِپيا، ڪُسرَ نِسريا،
ٿو ڪِيئن وِسريا، ڍولا ڏينهن اچڻ جا.

پرديس ۾ رهڻ ڪان ديس ۾ رهڻ کي ترجيح ڏيئي ٿو ۽ پنهنجي ڌرتيءَ ۾ جڏهن موافق حالتون ۽ سازگار ماحول آهي ۽ وري موسم بہ اهڙي مهربان جو سَرَ ۽ لوهيڙا بہ ڳيچي ويا هجن. "سر" جهڙا ڪسرا ۽ سخت جان وڻ ۽ ٻوٽا ۽ لوهيڙي جهڙا مضبوط ۽ مس نسرڻ وارا وڻ بہ نسريا آهن تہ پوءِ ڏيهين ڪي پرڏيهہ ۾ وڌيڪ رهڻ جو ڪو جواز نٿو رهي، ڪين موٽڻ گهرجي، وطن ڪي وسارڻ نہ گهرجي.

سر سهڻي ۾ آهي:

ليا ڏِنر لار، سانپاران ساهڙ جا،
هنئيون هت نہ ونتري، ڌراڙنئون ڏار،
مُنهنجو مَن ميهار، پَڳهيو پاڻ ڳري.

ڀٽائي پنهنجي پوڻ ۾ پلجندڙ پيار جو محافظ آهي. هو وفادار آهي ڪيس وفا وڻي ٿي. بيوفا جي خلاف اٽڻ سندس سرشت ۾ شامل آهي. سهڻيءَ جي وفا، ثابت قدمي، بهادري جتي ڪيس موهي ٿي تہ اتي سوهڻيءَ سان ٿيندڙ ظلم، بيواجبي ۽ انياءَ ڪيس تڪليف ڏيئي ٿو.

ڀٽائيءَ پنهنجي پوڻ تي ٿيندڙ انياءَ کي پنهنجي امر ڪلام جي لفظ لفظ ۾ ننديو آهي.

سوهڻيءَ جي سورهيائي ۽ سچائي ڀٽائيءَ رحه جي اڳيان مانُ ماٽيندڙ آهي ۽ هو رحه ڪيس محفوظ ڏسڻ چاهي ٿو، بلڪ ڪيس خبردار ڪري سمجهائي ٿو تہ:

جِتي پِيرَ پرن، پَريُون پَون پَنوارنئون،
ٿانگَ نہ لَڌي ٿارئين، مَڀُ نہ ماٽيئڙن،
ٿُون ڪِيئن تِن ٿڙن، اچيو اساري گهڙين؟

سر سارنگ تہ سڄو ئي پوڻ جي سک ۽ خوشحاليءَ ڪي اپيل آهي.

سَارنگ سَارَ لهيج. الله لڳ اُچين جي،
پاٽي پَوجَ پَٽن تي، ارزان اُنُ ڪَريج،
وطن وَسائيج، تہ سَنگهارن سُک ٿِيئي.

"وَسَ" جي مند هوئڻ بہ پوڻ لاءِ پلاري آهي. ڀٽائيءَ رحه بہ خوش ٿي جڻ تہ سارنگ کي "ڪيڏائي" (لاڏ ڏي ٿو) ۽ چاڳ ڏيئي ٿو.

پري پٽ تي آئيو، سارنگُ سَهج مَنجهانءُ،
ڪِڙيون ڪنٺهار جيئن وِجون اُتر واءُ،
ٻهري ٻٽيناءُ، پريائين ڪن ڪَراڙ جا.

سسئيءَ جا پنج سُر آهن ۽ اهي پنجئي سُرَ جڻ تہ سنڌ جي مٽيءَ مان ڳوهي بنايل آهن.

جيئن چوندا آهن تہ سنڌي ماڻهو هڪ شهر ڪان

ٻي شهر ۾ وڃڻ کي بہ "پرديس" چوندا آهن/ چوندا هئا! تيئن ئي اسان جو ڀلارو ڀٽائي ؒ بنا ڪنهن سبب جي پنهنجي ڀونءِ کان پري رهڻ کي پسند نٿو ڪري.

"پرڏيهي" سندس اڳيان ايتري ئي اهميت ۽ وقعت رکن ٿا تہ، اهي پرڏيهي آهن انهن کي کارائي پياري، عزت ڏيئي رخصت ڪجي ۽ بس......

سسئي، ڀٽائي ؒ جي ديسياڻي آهي، سنڌ جي سنڌياڻي آهي جنهن جو کيس احساس بہ آهي. وڏي جدوجهد ۽ ڪشالن کان پوءِ بہ جڏهن سسئيءَ کي جيئري جت (پنهون) نٿو ملي تڏهن بہ ڀٽائي ؒ کيس ناڪام ۽ نامراد نٿو ڪوٺي.

پنهون ٿيس پاڻ ويو سُسئيءَ جو شرم،
اَڪيليون هَلن جي، پَچي تِن پِرم،
جُوڻدر ۾ وِرم، سَو سَودو سَريس هَتِهين.

سر معذوريءَ ۾ کيس سرخ روءِ ڏيکاري پنهنجي ڀونءِ جو اصل نالو "سنڌ" وٺي ٿو.

سَڌَڙ سِين سَگُ ڪري، پرڪنڌين پياس،
ڪَير بَرهمڻ ڪن جي، ڪَير چاڻي ڳيٽاس،
هوند نہ سِنڌ سُياس، هن پرئين ڪيس پٽري.

ڀٽائي ؒ سسئيءَ جي سڳان، پنهونءَ کي بہ ڏاڍو چاهي ٿو ۽ سندس وفاداري ڳائي ٿو. "ور ۾ ڪونهي وَرُ...."

پنهونءَ سان پيار ڪرڻ جو اندازو ان مان ئي لڳائي سگهجي ٿو تہ ڀٽائي ؒ "محبوب ۽ پرين" جي جاءِ تي هنڌ هنڌ، "پنهون، هوت، ٻروچ، آرياڻي ۽ ڪوهيار وغيره" يعني پنهونءَ جي سڃاڻپ آڻي ٿو ۽ "معشوق" جي جاءِ تي "پنهونءَ" جو نالو استعمال ڪري ٿو. تنهن هوندي بہ هو پنهونءَ کي پرڏيهي ۽ سسئيءَ کي "ڏيهي" سمجهي ساڻس ٿيل بيواجبين ۽ زيادتين تي همدردي ڪندي پنهنجائپ مان کيس سمجهائي ٿو.

سر ديسيءَ ۾ آهي:

ڏيسي سَيڻ ڪِجن، پَرديسي ڪهڙا پَرين،
لَڏيو لاڏوٽا ڪريو، پنهنجي ديس وَڃن،
پُڄاڻا پرين، ڪَجي بَس پَنيور ڪان.

يا

جَتَ نہ پاڻي رَتَ، ڏاريان ڏاري ڏيهہ جا،
آئون سُتي هُو هَليا، ٻلاڻي پَربت،
اکين جي آهت، ڪٿي ڇُلايس ڇپرين.

ايئن ئي پرديسي ٻولي، جيڪا سنڌي ٻولي ناهي ان ڏانهن بہ اشارو ڪري چوي ٿو.

ڀُڻ ٿا ڀلاڻين، اوٺي اڄُ اُيڪڙا
ٻَهہ پَارسيون پاڻ ۾، ڏيرَ ڏِهاڻي ڏِين
هُوت پُنهون ٿا نين ٻَاروچي ٻَولي ڪيو.

سر ڪوهياريءَ ۾ ڏيهہ واسڻ سسئيءَ جي عجيب حالت جو اظهار ۽ پرڏيهي پري جي لڏ ڪيل ڪشالن ۽ پنهون جي اولاڪن (انن) لاءِ ڪروڌ ڏيکاريل آهي، جيڪي سسئيءَ جي پرينءَ کي زوري ڪنڀي ڪٿي ويا آهن:

مَاءُ، منهنجو چندڙو، ڪَنيو خيالن،
ڪُوڙن ڪَذابن، ڏاگهن ڏَڏي آهيان.

ساڳيوئي ڪروڌ سُر حسينيءَ ۾ آهي تہ،

سور نہ ساڱائين، ڏينُ اڏما اوچتا،
مُون ڪي مون پرينءَ جا، اٺميا آهين،
لڃون جي لاهين، سي ئي ٿيم سامهان.

"لڃون لاهڻ" جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ اهائي معنيٰ ڀٽائي ؒ بہ ڪئي آهي! ڪنهن پرڏيهي لاءِ جيڪو سندس ڏيهہ واسڻ کي پيار جي بدلي ۾ دوکو ڏيئي بيعزت ڪري ويا هئا.

ايئن ئي ڏاري ٻوليءَ کي ڀٽائي ؒ جڻ تہ هاجي جو سبب سمجهي ٿو.

ڪا جا ڪيائون، وائي واري ونگڙي،
آيل تنهن آئون، ٻوليءَ ٻَاتاڙي ڪئي.

سر سورٺ ۾ تہ ماڳهين پرديس مان ڪهي آيل جاجڪ، هاجو ڪرڻ آيو هو.

پَرديسيان پنڌ ڪري، هَلي آيو هِتِ،
جاجَڪُ آيو جِتِ، سِرَ جُون صَدائون هَٿي.

هتي تہ واعدي ۽ وچن پارڻ جي ڳالهہ هئي، ساک جو معاملو هو، سچائي جو امتحان هو، وچن کي پاڻي ڏيڻ جي ريت هئي.

ڀٽائي ؒ پنهنجي ڀونءِ جي انهيءَ باوقار ريت جو رکوال آهي کيس سچائي، پت پارڻ ۽ بهادري وٽي ٿي، انيراءِ تہ هڪ مهان راجہ هو جنهن "ڏيئي نہ ڏرمائڻ" واري ريت بہ وچن پارڻ واري ريت ۾ شامل

كئي هئي.

مَنُو مَٿانئين گهوريان، مَٿو تو مَٿاءُ،
هَنُو هِيءُ هَٿِ ڪَري، جَاجَڪُ وَهلو جاءُ،
تُوسين اُنيراءُ، جَو وَچن ۾ وهلو ٿيئي.

بادشاهه پنهنجو مٿو وڍي ڏيئي ٿو ۾ پنائيءَ پنهنجي پونءَ جي هڪ خوبصورت ريت "وچن پارڻ" واريءَ کي اِيڏو عزيز ۽ اهم سمجهي ٿو جو راجہ جي سِر کي "هَنُو" ٿو چوي مٿو يعني کوپڙي/ کوپراتي هنُو ئي ته آهي.

سر ڪيڏارو جنهن کي اسان جا ڪي وڏا محقق پنائيءَ'' جو سر/ ڪلام مڃڻ کان انڪاري آهن جڏهن ته منهنجي ذاتي راءِ موجب (جيڪا آئون پنائيءَ جي ڪلام بابت اجا تائين گهٽ ڏيندي آئي آهيان.)

سر ڪيڏاري ۾ پنائيءَ'' پنهنجي جوين ۾ نظر اچي ٿو.

ڇَپَر جيئن پَهُون، تيئن رڻُ ڳجهين ڇانئيو،
وَنڪا وَنڪن گڏيا، بَوڙيو ڏين ڏهُون،
مُهاين وَهون نير مَهانگو ڪَنديون.

جنگ جي ايڏي منظرڪشي ته "جيئن جبل ۾ رڍون (پَهون) آهن، تيئن ئي ڳجهون جنگ جي ميدان ۾ ڇانئجي ويون آهن."

وري لڙائيءَ جي شدت ڏسو ته، بهادرن جا هٿيار تلوارون وغيره ڀڄي ٽٽي ويون آهن، پر جنگ جي شدت ۾ ڪمي ۽ گهٽتائي نه آئي آهي ۽ بهادر، بهادرن سامهون بوڙيو هڪ ٻي سان مٿان ٽڪرائن پيا. اهڙي هولناڪ ۽ ڀنوارئين ويڙهه ۾ ته وڏو قتل عام ٿيندو ۽ بهادرن جون ونيون نير مهانگو ڪري ڇڏينديون!

جيئن هاڻي اسان وٽ هتي ڪوهستان ۾ رنون/ بيواهه عورتون اڇو/ سفيد لباس پائينديون آهن (رنگين يعني ڳاڙهو، گلابي وغيره نه) تيئن اڳ شايد ڪارا/ نير ٻڏل ڪپڙا بيواهه عورتون پائينديون هيون. (هاڻي يورپ وغيره ۾ پڻ بيواهه ڪارو لباس پائيندي آهي) ان ئي حوالي سان پنائيءَ'' فرمائي ٿو ته ايڏي شديد جنگ ۾ جتي ايترا گهڻا ماڻهو مرندا ته ايتريون ئي زالون بيواهه ٿينديون! ۽ سڀئي نير ٻڏل ڪپڙا پائينديون ته ظاهر آهي ته "نير" مهانگو ٿي ويندو.

هن بيت ۾ به ته "نير ٻڏل ڪپڙن" جو ذڪر آيل آهي ته

مير مَدينئان نِڪري، آيا نه مَوٽي،
ڪارا رڱج ڪپڙا، ادا نيروٽي،
آئون تنين لئہ لوٽي، جي مير مسافر راتيا.

ساڳئي سُر ۾ پنائيءَ'' بهادرن جي جڻ سجاڳ ڪرائي ٿو اها به هڪ سپاهي جي زال جي واتان ته:

پَڳو آئون نه چوان، مَاريو تان وِسهان،
ڪانڌ مُنهن ۾ ڏڪڙا، سَيڪِيندي سُونهان،
ته پُڻ لڄَ مَران، جي هُونس پُٺِ ۾.

ڏرتيءَ ڏٽين جا منهن مٿاهان ڏسڻ واري آس جو اظهار اهڙي ڀرپور اثرائتي نموني ڪرڻ عام رواجي ڳالهه ته ناهي، نه ئي جهڙي تهڙي جي هٿ وَس جي وٽ آهي.

مَرُ مَرين آئُون رُوئين موٽي آءُ مَ ڪانڌ،
ڪَچَن وڏا پلاندَ، جيئن تورا ڏينهڙا.

پونءَ لاءِ سچائي ڪرڻ ۽ ويڙهه لاءِ للڪار ۽ بي بقا زندگيءَ جي ٿورن ڏينهن کي بنا ڪنهن ڪاڻ جي گذاري/ ملهائي وڃڻ ۽ ڪانئر ٿي ڀڄي پونيان پنهنجي پيارن جا منهن هيٺ ڪرڻ ۽ ڳاٽ نمائڻ لاءِ حقارت جو اظهار ۽ گلائن ۽ ميارن جي وڏن پلاندن ڏانهن نگاهه وجهڻ واري حيرت انگيز تلقين ڪرڻ ڪو مذاق ۽ پوڳ ناهي.

سر بروو سنڌيءَ ۾ پنهنجن کي گڏجي رهڻ ۽ اندر اورڻ جي نصيحت به دنگ آهي.

هُوڏُ ڇڏي هيڏي جي گهر اچين سُپرين،
ڳالهيون ڳجهه اندر جون، تن گهريون توڏي،
جي رهين گڏ گوڏي، ته دور سُٽايان دِل جا.

گوڏو گوڏي سان گڏي رهڻ واري ڳالهه سوچجي ٿي ته اندر ٺريو پوي ٿو.

پنائيءَ'' ائين ئي چاهي ٿو ته پنهنجا سڀ پونءَ پاتي پاڻ ۾ گڏ هجن، متحد هجن، گوڏو گوڏي سان گڏي ويٺل هجن ۽ هڪ ٻي سان اندر اوريندا هجن، ڏک سک سليندا هجن.

ڪڙو مَنجهه ڪَوڙي، جيئن لَوهارن لِپئيو،

منهنجو جيءُ جُڙي، سُپيريان سَوگهو ڪَيو.
”ڪڙو منجهه ڪڙي“ واري تشبيهه بہ ضرور دنيا لاءِ نڪور ۽ حيران ڪندڙ هوندي، جي اسين دنيا کي پنّنيءَ سمجهائي سگهون!

سر مومل راڻي ۾ پڻ ايئن ئي هڪ ئي سان گڏ رهڻ ۽ دل ، من ڳنڍڻ واري التجا آهي.

ڪَا جا راڻي مَن ۾، جيئن نّنو نينهن گڏي
منهہ ڇنا مَاڙيُون، نيو اوڏاهين اڏي
پَينر يَاڳَ وَڏي راڻو ايندو راڄ ۾

پنهنجي پرينءَ سان نينهن جو ناتو نڀائڻ ۽ هڪ ئي راڄ ۾ گڏ رهڻ بنا آتڻ سُجو ٿيڻ واري درماندگي پڻ پنّنيءَ جو اندر جهوري وجهي ٿي.

اڄُ نہ ڳالهائون، هُون ڏِهاڙي نِجهري،
پَسو پَهُ پيون، آئڻ سُجو اُن ريءَ.

سرڪاهوڙي ۾ بہ جڏهن سندس ڏيهي ڪاهوڙي موٽي اچن ٿا تہ اها موٽڻ واري خوشي ئي پنّنيءَ جي خواهش آهي.

ڏوري ڏوري ڏيهہ ماءُ ڪاهوڙي آئيا،
مين پيرن ڪيهہ ڪُ جاڻا ڪنهن پار جي.

پرنءِ پاڻين جو موٽڻ پرنءِ ڏانهن ورڻ پنّنيءَ جي جڻ آرزو آهي ڪيس پوري خبر آهي تہ سندس پرنءِ پريل آهي. هر خزاني مان ڇڪار ۽ ٽمٽار آهي اهڙيءَ پرنءِ کي جڏهن ڇڏي ٿا وڃن تہ جڻ پنّني روئي پوي ٿو. جهنگل آهيڙين کي پنڻ ڪيو روءِ......

سر رامڪلي ۾ ”جوڳي“ پنّنيءَ جو وٽندڙ بلڪ قابل تقليد ڪردار آهي. ”جوڳي“ جڏهن پنّنيءَ کي ساڻن گڏ وڃڻ جي شديد خواهش هئڻ جي باوجود ڇڏي هليا وڃن ٿا تہ پنّنيءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيئي ٿو.

وَيراڳِي واري، الله اگڻ آئنين،
ڏُک لاهيندس ڏيل جا، ٿُهن جيئن تاري،
ايندم اوتاري، ڪينئن جون ڏيندم خبرون.

ويراڳين جو وڃڻ پنّنيءَ لاءِ جڻ تہ حادثو ٿيو پوي ٿو. هو ڪين ياد ڪري ساري ڏڪارو ٿي چوي ٿو.

هَنِہ جي هُنا هِتِ تہ مَتّن هُوند حَقُ ٿيو
مَٿيون مُورت مَت، ماءُ وَسَريُون کي لهان.

سُر رپَ ۾ پرين جي جدائيءَ دوران اڻ ڪيل، ڪرڻ جهڙيون ڳالهيون جڏهن گڏ ٿي وڃن ٿيون تہ انهن کي اندر ۾ محفوظ ڪري ٿو تہ بہ پنهنجي اندر کي پرنءِ جي ورن، وڪڙن سان پيٽ ڪري ٿو جتي ڳالهيون ٻي صورت اختيار ڪري وڏي وجن ٿيون.

ڳالهيون پَيٽ ورن ۾، وَڏي وَڻُ ٿيون،
پَر سين مُون نہ ڪَيون، گوشي پرين نہ گڏيا.

پنّنيءَ پنهنجي پرين کي پاڻ ۾ ۽ پاڻ کي پنهنجي پرينءَ ۾ تحليل ڪري ڇڏي ٿو ايئن، جيئن مٽي ۽ پاڻي پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي وڃن ٿا.

جيئن سَي ڪُوهيءَ نارَ، وَهن واريءَ گاڏئان،
هِينئڙو پَريان ڏار، نِبيريانس نہ نِبري.

مٽي ۽ پاڻي نار جي لوٽن مان ملي هڪ ٿي ٻاهر اچن ٿا جن جو هڪ ٻئي کان ڌار ڪرڻ جو ڪو تصور بہ ڪونهي. مٽي ۽ پاڻيءَ جو ملي هڪ ٿي وڃڻ وارو مثال بيمثال آهي.

سر ليلا چنيسر ۾ ليلا جي ڪيل حرڪت کي پنّنيءَ پسند نٿو ڪري هونئن بہ پنّنيءَ کي گهڻي هشياري ۽ چالاڪي نٿي وڻي. اهڙي ريت جڻ تہ چالاڪ ماڻهو اڳئين مانيٽي ماڻهوءَ کي بيوقوف سمجهندو هجي ۽ اهڙي ڪُريت پنّنيءَ جي پرنءِ جو وڙئي ناهي. (الا ڏاهي مَ ٿيان.....)

ڏاهي هُيس ڏيهہ ۾، سَرتين مَنجهہ سَڄاڻ،
ڪا جا پيم ڪاڻ، جيئن مُنهن مَٿاهون نہ ڪٿان.

سر بلاول ۾ پنهنجي پرنءِ جي سخاوت واري ڳڻ جي واکاڻ ڪندي ڌاپي ئي نٿو.

جَيڪس ڪونہ جهان ۾، سندَ، سُورت هند هاڻ،
در داتا مَڱ مَڱتا، ٻي جي ڪَڍِ مَ ڪاڻِ،
پاڻوندر پاڻ، حالُ پَسي پال ڪري.

پنّنيءَ ”سامَ“ رکڻ واري ريت مان گهڻو خوش ۽ مطمئن آهي:

سَرِٽين جي سُک لاءِ سَامَ ڪنيئن سَردار،
جَي آيون آبڙي آڌار، سي سُونگ نہ ڏيندين سُومرِيون.

سُر ڏهر ۾ پرنءِ ۾ آيل پرديسي پکين جي حوالي سان پڻ پنّنيءَ گهڻو حساس آهي. هُو نٿو چاهي تہ سندس پرنءِ ۾ آيل مسافرن ۽ مهمانن کي ڪو ڪک جيترو بہ ڏک ۽ ايذاءُ رسي.

قسمت آنديون ڪونجڙيون وطن سندن ذوهه،
ڪنهن جو ڪونهي ڏوهه رزق رازق هٿ ۾.

ڀٽائي رح پنهنجي پونءِ ۾ ايندڙن جي مهمانوازي، کائڻ پيئڻ کي انهن جي قسمت ۽ لکيل رزق سمجهي ٿو ۽ جي ڪو انهن مهمانن کي تڪليف ڏي ٿو ته پوءِ اهو ڀٽائيءَ جو ڀلي پونءِ ڀاتي ئي ڇو نه هجي هُو سندن اهڙي ڪڏي حرڪت تي مٿن سخت ڪاوڙجي پوي ٿو.

ماري، مرين شال، ڏِٻَ وَڄنئي وِسري،
جيئن تو اڇي ڪالهه وِڌو وِڄ وَرهن جو.

ڀٽائي رح کي مهمان پکين جو ڏک ٿو ٿيئي ته هي ڪي قورو ۽ حملا آور ته ناهن نه ڪي قبضه خور، هي ته جيڪو رزق رازق لکيو آهي اهو چُڻي کائي هليون وينديون. هي ڪي اوهان جا خزانا لُٽڻ ته ناهن آئيون جو ڪوڙ ڪيون، ڏِٻ ۽ بندوقون کنيون ٿا ڪين ڳولي ڳولي ماريو! هي ته پويان پنهنجا ٻچا ڇڏي آيون آهن ۽ هتي اڏن جا اڏ وڃائي موٽي ٿيون وڃن.

ڪونجڙيون ڪُنڪن، جيڪس هلن هاريون
ٻچا پوءِ اُٿن وڃن واندا ڪُنديون.

جيڪي هتي مارجي ٿيون وڃن انهن لاءِ اڪنڊيون رُنِنديون ٿيون وڃن سندن اهو درد به ڀٽائي رح کان سواءِ ڪير ڄاڻي سگهي ٿو:

چُني اُپي زوءِ، سنپاريو کي سڄڻين،
هيءَ جهجندي ڇُوءِ، ته آئون اُڪندي آهيان.

ڀٽائي رح ته سندن پرت ۽ محبتن جو معترف آهي ته:

وَڳَر ڪيو وَتن، پرت نه ڇنن پاڻ ۾،
پَسو پَکيئڙن، مَاڙهنئان مَيٺ گهٽو.

سر ڪاپائتي (پورهيتياڻي) ۾ جتي ڀٽائي رح پورهيت کي شانُ مانُ سان سمجهائيون ۽ نصيحتون ڏي ٿو اتي پونءِ ۽ پونءِ ڀاتين لاءِ مسئلا پيدا ڪندڙن پاران خراب صورتحال آڻڻ ڪيس درماندو به ڪري ٿي.

نه سي وونئڻ وَٽن ۾، نه سي ڪاتاريون
پَسيو بازاريون، هيڻڙو مون لُون ٿيئي.

زمين جي صورتحال به صحيح ناهي، فصل به سنو ڪونهي، جنس جي کوٽ آهي ۽ پورهيت به ساڳيا ناهن بازارن جي بي رونقي ۽ ڏتڏي جي اڻ هوند جي زنده تصوير جڳ ۾ گهٽ ملندي ۽ وري اهو سڀ ڏسي دل جو لوڻ ٿي وڃڻ اندر جي ٻاڙائي واري ڳالهه اڃا به روئاريندڙ ۽ درماندو ڪندڙ آهي.

پنهنجي پونءِ جي هر هاڪاري ريت ڀٽائيءَ رح جي مَن گهري ريت آهي، سخاوت هوندن به سڄي دنيا جو مانائتو گڻ آهي. سر بلاول ۾ پڻ سخاوت جو ذڪر آيل آهي، پر سر پرڀاتيءَ ۾ لسٻيلي جي حڪمران ڄام سپڙ چوڻائي رونجهي جي واکاڻ ڀٽائي رح دل کولي ڪئي آهي جيڪو ئي سندس دادلو ڪردار آهي.

ٻاجهائو ٻيلي ڏٺي، ٻجهان ٻاجهه ٿي
سَپڙ سا سُئي، جيڪا چارڻ چٽِ ۾

يا

واهين سَڪا سانگ پري، چوڻائي سبين چوٽ،
ڏيو ڏان ڏڏن کي، سَپڙ سخي ڏي.

اِن راهه مَٿي زونجهي، ماڻڪ اڄليا مينهن جيئن
سر گهاتوءَ ۾ منهنجي (ج ع منگهاڻيءَ جي) جنم ڀومي ڪراچيءَ جو ڪيڏارو آهي.

ڪو جو قهر ڪلاچ ۾، گهڙي سو نئي،
خبر ڪو نه ڏئي، ته رڃ ڪڄاڙي زنديا،

ڪراچي، ڀٽائيءَ جي پونءِ جو خزانن مان ڀريل هڪ آسودو حصو آهي جنهن کي مانگرن کان آجو ڪرائڻ لاءِ ڀٽائي رح آسروند آهي، شال اسين سندس اها آس پوري ڪري سگهون. (آمين)

اڃا تائين ته ڪيڏارو پيا ٻڌون، خوشين ڀريا گيچ سهرا، لاڏا، ساٽ سونئڻ شل ڪراچيءَ جا پنهنجي اکين سان ڏسون ۽ ڪنن سان ٻڌون.

ڀٽائي رح هوندن ئي پونءِ جو شاعر آهي پر سر مارئي ته سڄو پونءِ جي اٿاهه عشق جو داستان آهي. جنهن جي شروعات ڪائنات جي وجود ۾ اچڻ سان گڏ ئي آهي.

الست بِرَبڪم، جڏهن ڪن پيوم،
قالو بَلٰي، قلب سين تڏهن تِتِ چيوم،
تنهين ويل ڪَيوم، وَچَنُ وَيڙهيچن سين.

مارئيءَ جي قيد کي ڀٽائي رح پونءِ جو قيد

سمجهي ٿو! علامتي طور ڇڻ سنڌ سنگهرن ۾ آهي ۽ آزاديءَ لاءِ رڙهي پئي.

ڪريو نهاڙ مَلير ڏي، اُپيائي آهي،
جا متي ڏيٽيس مارئين، سا لوئي نہ لاهي،
سُومرا ساهي، تنهن سَتيءَ وِجهہ مَ سنگهرون.

مارئي قيد ۾ سواءِ آزاديءَ جي ٻي ڪا بہ مت نٿي سٽي نہ ئي ڪا شيءِ قبولي ٿي. ڪهڙيون عيدون مرادون، ڪهڙي خوشي ۽ خريد.

جا غمر ٿومِل عِيدَ، سا اُسان سَوءِ ورتي سُومرا،
وِيئي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريد،
سِڪڻ ڪيا شهيد، مارو جي ملير جا.

مارئي جي اڳيان بادشاهي تَڇ آهي هوءَ عمر جي سون ۽ زيورن کان نفرت ٿي ڪري.

ڪارا ڪَراين ۾، سَونُ اسان کي سوءَ،
وَڙ جيڏين سان جوءِ، فاقو فرحت پايان.

وطن ۾ ڪارا ڏاڳا جيڪي ڪراين ۾ بدل آهن، اهو ئي سندس لاءِ سينگار آهن سون کي تہ سوڳ ٿي سمجهي. پنهنجي پورن ۽ پونءَ وارن سان گڏ رهڻ خوشنصيبي آهي پنهنجن سان گڏ بکون ڪاٽڻ فاقا ڪيڻ، لنگهڻ گذارڻ ۾ بہ راحت ۽ فرحت آهي.

نڪا جهل نہ پَلَ، نَکو راڻُر ڏيهہ ۾،
اُٿيو وجهن آهرين، رَوڙيو رَتا گُل،
مارو پاڻ اَمل، مَليرون مُرڪڻو.

آزاديءَ جي عيشن ۽ مزن جي اهڙي منظرڪشي سواءِ ڀٽائيءَ رح جي ٻيو ڪير ڪري سگهندو.

پنهنجن کان زوريءَ جهلي قيد رکڻ واري روئداد ۽ آجائيءَ جا سُرها خواب ڏسڻ واري وارتا مارئيءَ جي واتان ٻڌائڻ.

سُتي لَئم سُوهڻو، لوئيءَ ۾ ليٽي،
تہ منڊي پايو مَٽ ۾، وِلوڙيان ويٺي،
پکي آئون پيٽي، ڪَيرون ڏِينمر جيڏيون.

هوءَ خواب تہ مارن جا ئي ڏسندي هوندي اهو تہ طئي آهي پر عمر بادشاهہ جي محل ۾ سندس محبوب جي روپ ۾ رهيل وري بہ مارن جي ڏنل ۽ ملير مان نکرڻ مهل پاتل لوئيءَ ۾ ويڙهجي خواب ڏسڻ حيرتناڪ منظر آهي جيڪو روئاڙي ٿو وجهي. وري جاڳڻ کان پوءِ ساڳيو ئي قيد ڏسي بيوس ٿيڻ.

سَي ٿاريليون ٿرن ۾، جي مان گهٽ گهري،
وطن وَس وَسندي، هينئڙي ٻت هُري،
اندر چِتِ چُري، وِرهہ ويڙهيچن جو.

دل چاهي ٿي تہ پونءِ جي حوالي سان سڄو سُر مارئي هتي اتلائي، پٽلائي، پلٽائي اوتي ڇڏجي.

سر پورب ۾ پڻ اهو ئي پونءِ پاڻين جي اڪنڌ ۽ سِڪ اٿيل آهي:

وَهلو وَڙ وَريا پرين، آءِ ڪانگا وَڻ وَيهہ،
جنهين ڏُور چِتايو ڏيهہ سي اُڏامي آڻ پرين.

يا

آءِ ڪانگا وڻ ويهہ سڏيون ڏي سائيهہ جُون،
چڱا پلا پرين، ڪِ سُک وَسي سائيهہ،
پرينءَ لئہ پرڏيهہ مون تان گهڻو نهاريو.

هونئن تہ بيت پاڻهي پنهنجي تفسير، تشريح ۽ مفهوم پيا ٻڌائين، پوءِ بہ جيئن تہ ڀٽائي گهڻ رخو ۽ گهڻ مهاڙيو شاعر آهي. اسين وري سندس پونءِ پاڻي تيئن ئي محدود ۽ گهٽ مهاڙيا آهيون ۽ لطيف رح واري اٿ وانگيان ڪپار ۾ ڪن ڪيو ٻوڙا ٿيو پيا هلون.

بيتن ۾ ساڳيئي پونءِ سان ۽ پونءِ پاڻين سان خوابن جهڙي پر خمار اڪنڌ ۽ الفت اوتيل آهي. آئون نٿي پانيان تہ ڪئي بہ ڪنهن شاعر جا اسرار اهڙا هوندا جو ڪو بہ مايوس نہ موٽي. ڀٽائيءَ رح اهڙو ئي اونهون ۽ اٿاهون پراسرار آهي جتان ڪافر ۽ مومن ٻئي خوش ۽ ٻئي جهوليون ڀريندڙ يا ڊاول آهن اهيئي ڀٽائيءَ رح جون نراليون رمزون ۽ مهاڙيون آهن.

پونءِ ڀٽائيءَ رح جي روح ۽ رت ۾ رچيل ۽ روان آهي ايتريقدر جو پونءِ کان پري رهڻ سندس لاءِ بيحد ڏکيو آهي. هتڏ هتڏ تي اهو درس ڏنل آهي تہ بنا جواز جي پنهنجي پونءِ پنهنجي ڏيهہ کان ٻاهر نہ وڃجي! پرڏيهہ ۾ رهڻ ڀٽائيءَ رح جي مزاج ۾ ڪونهي. جي ڪنهن مجبوريءَ جي تحت پرڏيهہ ۾ رهجي تہ بہ پنهنجي ڏيهہ کي سارجي، سنڀالجي، خبرون چارون وٺجن، ڏڪار سڪار ۽ موسم بابت معلومات وٺجي ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ تهذيب نہ وسارجي.

سر ڪاموڊ ۾ نوريءَ جي اهائي نوڙت ۽ نياز وٺي ٿو ڪيس ته نوريءَ پنهنجي مهاڻڪي ريت نه ڇڏي آهي نه رڳو نه ڇڏي آهي پر ان ڪڪيءَ ۽ ڏڀائينءَ رهڪ تي شرمندي ۽ ڦڪي به نٿي ٿيئي.

ٿون سمون آئون ڳنڌري، عيبَ منهنجي ذاتِ
تون سُونهاري صَفتِ، متان ماڳر مَٽئين.

يعني، نوري ته اعلانيه پنهنجيءَ ذات کي "عيب" پيئي ڳڻائي.

"عيب منهنجي ذات" پوءِ ته دنگ ٿيو. ڄام، راڄ ته مٿانس مورڇل پي جهلايو "مورڇل مٿانس، هٿي تماچي هٿن سين." پر نوري جي نوڙت ۾ ڪوبه فرق نٿي آيو.

مَئي مَڇيءَ ۾ هَٿڙا، ويٺي ڪري ورن
راءِ اڳهين رکي. مُهاڻيءَ ۾ من
تماچيءَ جن تن، ڳالهيون ڇيس ڳجهيون.

ڀٽائيءَ ؒ کي نوريءَ جي اها نمند (هيٺيائين، نوڙت) وڻي ٿي:

پابوڙن پيش ڪيو نئون نوريءَ نيئي
حاضر هيون هَڪيون، سَميون سَيپئي
نوازي نيئي، ڳاڏي چاڙهي ڳنڌري.

"پابوڙو" راڄائن ۽ بادشاهن جي اڳيان ته ڪا به حيثيت نٿو رکي پر مهاڻن لاءِ ته اها وڏي وٿ آهي. نوريءَ اهائي مهاڻڪي وٿ ۽ سوکڙي بادشاهه کي پيش ڪئي. ڇو جو نوريءَ کي پنهنجي ذات ۽ پنهنجي مهاڻڪي رهڪ تي ڪابه احساس ڪمتري ۽ ڪوبه ڪامپليڪس نه هو. هن نڪو بادشاهه کي گلاب جو گل پيش ڪيو نه ئي ڪا پنهنجي وسان (وس کان) ٻاهر اوچي چيز ڏني. هن اهائي سوکڙي ڄام کي ڏني جيڪا سندس دسترس ۾ هئي ۽ وٽن اهم ۽ مانائتي هئي.

اهڙيءَ طرح پنهنجي ڀونءِ وارن کي ڪنهن به احساس گهٽتائي ۾ نه رهڻ جي خواهش جو اظهار آهي سرڪاموڊ.

سرڪارايل ۾ پنهنجن اهڙن ماڻهن تي ڪاوڙ جو اظهار ڪري ٿو، جيڪي پنهنجي غلط قدمن جي ڪري پنهنجي ڏيهه جي اهڙي صورت بنائين ٿا جتي ڪو به پرڏيهي اچڻ ۽ رهڻ لاءِ راضي نٿو ٿيئي.

سَرهو سَرُ وِڃائيو، ڪُوڙن ڪَانيرن
رُنا روهه وَڃن، ڪنهن هِٽائيءَ ڪان هَنجڙا.

پنهنجي ڀونءِ سان پيار ڪرڻ وارو ماڻهو ٻي جي ڀونءِ ۽ وطن جو به احترام ڪندو آهي. ڇو جو هو پنهنجي ڀونءِ جي هڪ هڪ جذبي ۽ ڪيفيت کان واقف هوندو آهي.

ڀٽائيءَ کي پرڏيهي پکين جو تمام گهڻو ڏک ٿيئي ٿو.

ڪارايل جي ڪوڏ، مون ڪنجهر سَمُ نهاريو
وري واهيري نه وريا للا لاڪيٺي لوڏ
هيئنين جن سين هوڏ، سي هنجڙا سڀ هلي ويا.

اهڙي صورت ۾ ڀٽائي ؒ جڻ پاڻ کي به انهن هنجن جي جاءِ تي ويهاري پرکڻ لڳي ٿو ته، پرڏيهي پکي ته جيڪي بچيا سچيا اهي پنهنجي وطن هليا وڃن ٿا، جتي کين پناهه ۽ تحفظ ملي ٿو پر هتي جيڪي اسين سڀ ڀونءِ واسي ماڻهو مرگهه پکي پکڻ وڻ وٽ آهيون انهن لاءِ ته ڪو به پناهه ۽ تحفظ ڪونهي.

سو پکي سو پڃرو، سو سَرُ سوئي هنج
پيهي جان پروڙيو، مون پانهنجو منجهه
ڏيل منهنجو ڏنجهه، سو ماري ٿو منجهه ڦري

ڀٽائي ؒ جي ڀون، جيڪا نهايت مهربان ۽ ٻاجهاري آهي ۽ سندس سڄاڻ ۽ سڄيت ڀونءِ پلتي پڻ ساڳيوئي جذبو پنهنجي ڀونءِ لاءِ رکن جيڪو ڀٽائيءَ ؒ کي پنهنجي محبوب سنڌ ڏيهه سان هو ۽ انهيءَ حوالي سان ساري عالم لاءِ هو.

سائين سدائين، ڪرين سنڌ مٿي سڪار
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

(آمين)

ڪتاب 'خسڪوريءَ خوشبوءِ' تان ڪنيل

حزب الله يوسفاڻي

منهنجو بابا سائين
(محمد عمر 'معمور' يوسفاڻي تي تاثر)

علامہ محمد عمر معمور يوسفاڻي (بابا سائين) اعليٰ پايي جو عالم، اديب، استاد، شاعر، دانشور، مقرر، محقق، مفڪر، مهذب، مهربان، محب وطن، اداڪار، صداڪار، ڪهاڻيڪار، موسيقار، ڊرامہ نگار، مقالہ نگار، مضمون نگار، تاريخدان، ماهرِ علم طبعيات، جاگرافيدان، ڪيمياگر، ماهرِ فڪليات، ماهر علمِ نجوم، فوٽوگرافر، پامسٽ، پهلوان، حڪيم، نشاني باز، وڪيل، هاري، ماهرِ زراعت، هنرمند، بهادر، سخي، راڄوڻو ڀاڙڪو، سگهڙ، صحافي، رياضيدان، ماهرِ علم صرف و نحو ڀهراڙين جي راندين جو ڄاڻو ۽ ڪيڏندڙ ۽ همت افزائي ڪندڙ، نوجوان شاعرن ۽ اديبن جو رهنما، راڄوڻي فيصلن جو منصف ۽ سنڌ جي سماجي ريتن ۽ رسمن جو پاسدار هو. مذڪوره انيڪ خوبين ۽ خصلتن کان علاوہ، پنهنجي ذاتي ڪردار ۾ متقي، متوڪل، موحد، عاشق رسول، حق ڳالهہ چوڻ ۽ حق تي پير ڪوڙي بيهي رهڻ ۽ هميشہ حق جو طرفدار هجڻ سندس زندگي جو حصول رهيو. ڪوڙ کان سخت نفرت، رشوت جي خلاف، حلال رزق جو مشتاق، غريبن سان محبت، ڏکن ۾ سندن مشڪل ڪشائي ڪرڻ، ڪڏهن ٻلجي بہ مهمانن مان بيزار نہ ٿيا. هنن هيڏين خصلتن جي مالڪ انسان تي هڪ نشست ۾ نٿو لکي سگهجي. آئون بابا سائينءَ جي يادگيرين مان ڪجھ ڳالهيون پڙهندڙ اڳيان رکان ٿو.

بابا سائين پنهنجي اولاد، عزيزن، پاڙيوارن، دوستن ۽ شاگردن تي سدائين مهربان هوندا هئا. انهن کي تمام گهڻو قرب ڏيندا هئا. انهيءَ جو مثال اسان وٽ رهندڙ هڪ شخص محمد صديق ماڇي هو جنهن کي سڀ واقفڪار ڏاڏو صديق چوندا هئا. هن کي بابا سائين جي وفات جو ايترو تہ ڏک ٿيو جو هو بيمار ٿي پيو. پهرن جا پهر ويٺو بابا جي تربت وٽ لڙڪ هاريندو هو ۽ جلدي بابا ڪانپوءِ هي جهان ڇڏي ويو.

بابا سائين کي سندن اولاد عزيزن ۽ سندس ٻنهي گهر وارين سان حد کان وڌيڪ محبت هئي. بابا سائين کي سندن پهرين گهر واري (اسان جي والده) سان ايتري تہ محبت هئي جو ان جي وفات جي ڏک ۾ سندن طبيعت سانده ڪيتري عرصي تائين خراب رهي. مون ڪيس ڪافي وقت راتين جون راتيون جاڳندي روئندي ۽ الميہ شاعري جهونگاريندي ڏٺو ۽ ٻڌو. اها حالت گهڻو وقت رهي، اڪثر ڏينهن جو بہ بابا سائين اتي ئي گهڻو وقت رهندو هو ۽ اها شاعري جهونگاريندو هو، جتي هن وقت سندن آخري آرامگاھ ٺهيل آهي.

اسان جي والده سخي، پرهيزگار، محنتي، باهمت ۽ پنهنجي اولاد سان گڏ ٻين جي اولاد کي بہ پاليندڙ عورت هئي. سندس انهيءَ پيار ۾ ڪيترائي يتيم ٻار پلجي وڏا ٿيا. سندن اُها شفقت ۽ محبت ذات پات جي متڀيد کان مٿاهين هئي. پاڙي جو هڪ يتيم ٻار جيڪو ذات جو ڀيل هو، ان کي پالي نپائي وڏو ڪيائين. وڏو ٿيڻ بعد بہ هُن سان اگر امان جي ڳالهہ ڪجي ٿي تہ لڙڪ روڪي نٿو سگهي. ان کان علاوہ هڪ پنجابي ڇوڪرو مشتاق ۽ هڪ آريسر جيڪو پوءِ "ڪامل فقير"سڏائيندو هو ۽ محمد هاشم ولد ڪاڪو وَليو راڄڙ، اهي سڀ ننڍي هوندي ڄڻ اسان جي گهر جا ڀاتي هئا. اهڙي طرح اسان جو ننڍو "ملا محمد" تہ هو ئي امان جي حصي ۾ ۽ ڳموري ڪڏهن ڪڏهن ويندو هو، پڙهندو بہ بابا وٽ هو.

امان نعتون ۽ مولود تہ پڙهندي هئي پر ڳيتارين جي اڳواڻ هئي. گهر جي ڪم ڪار ۾ سليقيمند ۽ پرت جي سگهڙ هئي. سندس پچايل طعام ۾ ايترو سواد هو جو پاڙي واري ڳوٺن جون عورتون بغير ڪنهن بهاني صرف "امان" جو رڌل ڀوڄ کائڻ لاءِ اينديون هيون.

امان، بابا جي محنت ۽ مزدوري جي ڪمن ۾ به مڪمل ساٿ ڏيندي هئي. بابا ۽ امان گڏجي لابارو به ڪندا هئا ۽ شام جو جڏهن امان ڪٽڪ جا آيون پچائي منهنجي لاءِ ۽ ڊاڪٽر لاءِ ڪٽي ايندي هئي. ان جو سواد ته اڄان به نٿو وسري. بابا ڪجهه وقت نوڪري سانگي ٻاهر به رهندو هو ته امان اسان کي اها ڪمي محسوس ٿيڻ ڪونه ڏيندي هئي. اڱڻ تي ڪچري جي ڪُنڊي، اڏوتا برتن، ميرا ۽ ڦاٽل، وڪريل ڪپڙا امان لاءِ ڄڻ عيب هئا. ٿڌي پاڻي جا مٽ ۽ گهڙا هميشه ”گهڙا منجيءَ“ تي رکڻ کي ترجيح ڏيندي هئي.

امان کي الله پاڪ سهڻي صورت سان گڏ اعليٰ سيرت سان نوازيو هو. نماز ۽ روزي جي پابندي ۽ سدائين مهذب گفتگو ڪرڻ واري هئي. حضرت پير غلام رسول جان سرهندي، مٽياري شريف جي دستِ بعيت هئي. بابا ۽ امان ٻنهي گڏ بعيت ڪئي هئي. انهيءَ سلسلي جون سنڌون به اسان وٽ موجود آهن. پير صاحب جي ڏنل ذڪر کي هميشه وردِ زبان رکيائين. الله پاڪ کيس پنج فرزند ۽ ٽي نياڻيون عطا ڪيون. سندس ٻه وڏيون نياڻيون دور معصومي ۾ فوت ٿي ويون. سندس پنجين ۽ آخري فرزند جي ولادت دوران پاڻ دم ڌڻي جي حوالي ڪيائون. عالمن ۽ فقيهن وٽ ”توليد“ جي وقت وفات شهادت جي ’درجي‘ ۾ شامل آهي.

بابا سائين ڪڏهن ڪنهن دوست کان گهري کاڻڻ ۽ قرض کڻڻ کي پسند نه ڪيو. هميشه حلال رزق لاءِ پنهنجي هٿن کي هلايو ۽ صبر ۽ شڪر جي نعمتن کي پسند ڪيو. پنهنجي ’پلي قوم‘ جي گهڻگهرن مان کي سندس محبتي دوست هئا، جن اسان ڀائرن جي ابتدائي تعليم ۾ ڪجهه رقم جي اعانت ڪئي، جيڪا به ”ريءَ گهري“ ۽ حال پلئي هجڻ سبب ۽ ٿورووقت ۾ اها به ان وقت وڏي ڳالهه هئي ۽ سندن دوستي جو ثبوت هو. انهن ۾ مرحوم محسن ولد نصرالله پلي ’منعم پلي‘ جي ڳوٺ وارو ۽ محترم حاجي عبدالرحيم پلي شامل آهن. مرحوم حاجي محبوب علي پلي ۽ عبدالعليم پلي به سندس گهڻگهُرا دوست هئا. ان کان علاوه محترم خانصاحب عبدالڪريم ’ڪريم‘ پلي ۽ راڄ محمد پلي ته ’بابا‘ کي پنهنجو وڏو ڀاءُ سمجهندا هئا. اهي چاهيندا هئا ته معمور صاحب جو علمي ڪم به جاري رهي ۽ اولاد به پڙهي. بابا وري ڪين انهي ملي امانت جو اجورو علمي ۽ ادبي ڪمن جي شڪل ۾ ادا ڪندو رهيو. الله پاڪ سيني کي پنهنجي جوار رحمت ۾ رکي.

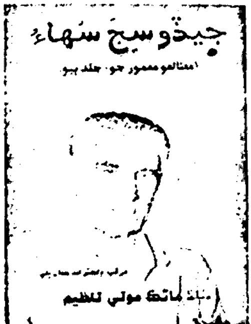

بابا سائين جا حق ڳالهه چوڻ ۽ حق جي طرفداري ۾ غريبن ۽ مسڪينن جي مدد ڪرڻ جا ڪافي مثال مون اکين سان ڏٺا ۽ ڪنن سان ٻڌا. اسان جي رشتيدار مرحوم محمد رحيم پلي جي زمين جڏهن سندس سوٽن ڦٻائي ته سندس مدد ڪرڻ جي هام سڄي راڄ پري ۾ پڙ تي پُختا پير ڪري صرف بابا بيٺو. بيا سڀ مصلحتن ۽ وڏماڻهپي جي اثر هيٺ منهن موڙي ويا. ماٺ ٿي ويا، يا وري الٽو مخالف ٿي ويا. محمد رحيم مرحوم کي پنهنجو حق وٺي ڏيارڻ ۾ ’پلي برادري‘ جا اڪثر سگهارا ماڻهو بابا سائين جا مخالف ٿي ويا. پت بند ٿيا، سندن رشتيدارن مان ڪيترا ڦلهيار ۾ ڦوڪون ڏيڻ لڳا. ڪين طرحين طرحين تڪليفون آيون، مٿن دشمن حملا ڪيا، ٻه دفعا جيل به وڃڻو پيو، پر سندن ايمان ذرو به لوڏو ڪونه کاڌو.

ان مشڪل وقت ۾ سندس ويجهن رشتيدارن کان علاوه ڪجهه پاڙي جي ماڻهن به سندن ساٿ ڏنو، جن ۾ علي بخش بنگلاڻي مرحوم ۽ مير محمد بنگلاڻي مرحوم جو ذڪر ضروري آهي.

جن ماڻهن بابا سائين کي ناحق رنجايو، تڪليفون ڏنيون ۽ ڪوڙا ڪيس ڪيا. اهي اسان جي اڳيان پنهنجي موت پاڻ مري ويا ۽ جيڪي آهن سي وري ڏکيا آهن ۽ سندن دنياوي هستي ته ڪجهه رهي ڪونهي، پر الله کين آخرت جا عذاب معاف فرمائي. بابا سائين ڪانپوءِ اسان به انهن سان سنا ناتا نباهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

چڱا ڪن چڱايون مٺايون مَٺن،
جو وڙ جڙي جن سين، سو وڙ سي ئي ڪن.

انهن ڪوڙن ڪيسن بابا کي تڪليف ته پهچائي، پر سندس همت ۽ مردانگي وارو پهلو وڌيڪ نمايان ٿيو. وڪيل ’روچي رام‘ جي صلاح سان بابا وڪالت جا ڪتاب مطالع ڪرڻ شروع ڪيا ۽ پنهنجن ڪافي ڪيسن جي

وڪالت خود ڪيائون. اهي ڪتاب اڄ بہ سنڌ لئبرريءَ ۾ موجود آهن.

بلبا سائين هاريءَ جي ڪم کي بہ هڪ سجاڻ هاريءَ وانگيان نباهيو. جڏهن آئون ۽ ڊاڪٽر بہ ٻنيءَ جو ڪم ڪندا هئاسين تہ بلبا ٻنيءَ جا ٻنا بلڪل سڌا ٺهرائيندو هو ۽ اسان کي سيکاريندو هو تہ ٻنا سڌا ڪيئن ٺاهجن. ٻنيءَ جي سنوت رکڻ ۽ نالين ۾ گاهہ نہ ڦيڻ ڏيندو هو. ٻج ڇٽڻ کان وٺي، هر، ناڙي، ڪيڙي، سانور ۽ سلاميءَ جو سڄو ڪم اسان کي سيکاريائين. اوائلي دور ۾ کين هڪ سال ٻنيءَ مان 100 (هڪ سو رپيہ بچيا تہ وڏي ڳالهہ ڇني وٺي ۽ اوڙي پاڙي جا ٻيا هاري کين مبارڪون ڏيڻ آيا.

بلبا سائين واڍڪي هنر جو بہ خوب ماهر هو. سَرن جي ڪانن مان پکا ۽ چڪون ۽ ڪانهن ۽ پن جا ٽوڻا عاليشان ٺاهيندو هو. ڏين مان نوڙيون ۽ مُڃ مان زبردست قسم جو واڻ ٺاهيندو هو، بابا سائين گهرن ٺاهڻ جو بہ وڏو ماهر هو. ان جو مثال هڪ وڏي لاڪڙ جي لانڊي هئي، جنهن کي پاڻ اهڙي ڪاريگري ۽ محنت سان ٺاهيو هئائون جو ڏسندڙن کي حسرت پئي ٿيندي هئي. لانڊيءَ جي ٻنهي جنبن کي گول رکيائون ۽ ۽ وچ ۾ ڪا بہ ٿوڻي استعمال نہ ڪيائون. لانئيون ۽ مَنا گهڙي اهڙا تہ سهڻا ۽ سڌا ٻهاريائون جو ماڻهن کان اها ٿوڻين تي بيٺل پئي محسوس ٿيندي هئي ۽ اندران هڪ يڪو ٺال ٺهيل هو.

بابا سائين ڪڙن واڻڻ جو بہ تمام سنڄو هو. واڻڻ جا طريقا بہ ڄاڻندو هو تہ ان ۾ خاص طرح ميندي واري ڪٽ ۾ تہ ڪيئي شڪليون ۽ ڊزائنون ٺاهيندو هو. بلبا اهو هنر بہ مون کي ۽ ڊاڪٽر کي سيکاريو، جيڪو اڃان بہ وسريو نہ آهي. بلبا سائين گهر ۾ چنل ۽ ڍري واڏاڻ واري کٽ اصل برداشت نہ ڪندو هو.

بلبا سائين ننڍي هوندي سندس ڀائيجي ڪامريڊ محمد عثمان سان گڏ ڳلبا بہ چاريا ۽ سنڀاليا. ڳابن جو تعداد بہ گهڻو هوندو هو. اهو ڏکيو ڪم هو جيڪو بلبا چڱي طرح ڪندو هو.

بلبا سائين هر ڪنهن مشڪل گهڙيءَ ۾ الله پاڪ جي ذات تي ڀروسو رکيو. ڪڏهن بہ پاڻ کي ڪمزور هيڻو، اڪيلو ۽ خوفزده محسوس نہ ڪيو. سندس بهادريءَ جا ڪيئن مثال موجود آهن.

هڪ دفعي بلبا سائين سندس ساهرن جي ڳوٺ ڳموريءَ ۾ ترسيل هو تہ کيس ڪنهن اطلاع ڏنو تہ بس اسٽينڊ تي ڪجهہ ماڻهو لٺين، ڪهاڙين ۽ بندوقن سان انهيءَ انتظار ۾ ويٺا آهن تہ معمور صاحب هتان ملندو تہ ان سان وڙهنداسين. اهي ماڻهو هڪ بااثر وڏيري جا موڪليل هئا. آئون بہ اتي موجود هئس. بلبا خبر پوڻ شرط اجرڪ جو پٽڪو ٻڌي لٺ هٿ ۾ کڻي بس اسٽينڊ ڏانهن روانو ٿيو. سائس گڏ فقط حبيب الله عرف منل پلي ساٿي ٿي هليو. ٻين مِٽن- مائٽن جهليو تہ نہ وڃو پر بلبا سائين بقول ڀٽائي تہ:

مَرڻ مونڻ مِٺو، ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن جو.

بس اسٽينڊ تي پهتو تہ همراهن پير ڪسڪايا ۽ واپس روانا ٿيا. ڪن تہ تڪڙ ۾ لٺيون بہ اتي ڇڏيون، اهڙا بهادريءَ جا واقعا بلبا جي زندگيءَ ۾ جام آهن.

1971ع واري جنگ ۾ دشمن ملڪ جون فوجون عمرڪوٽ شهر جي ويجهو هيون شهر سڄو خالي ٿي ويو. بلبا جي ڊيوٽي ٻين ڪجهہ استادن سان گڏ شهر جي خالي گهرن جي حفاظت خاطر لڳي، بلبا اتي ڪيترين ئي راتيون جاڳي تہ صرف ڊيوٽي ڏني بلڪ ٻين ساٿين جي بہ همت وڌائي ۽ ٻين جي ملڪيت جي حفاظت جي تربيت ڏني. اهڙي طرح هڪ منظم گروهہ ٺاهي ورتو. جنهن جي ڪري ڪنهن بہ چور ۽ تخريبڪار کي شهرين جي سامان کي هٿ لڳائڻ جي جرئت نہ ٿي سگهي ۽ جڏهن ماڻهو پنهنجن گهرن ۾ آيا تہ سامان سلامت ڏسي دعائون ڏيندا رهيا. ٻي طرف ڇاڇري شهر جو اهڙو حال ٿيو جڻ مدد خان پناڻ ٻيو دفعو آيو هجي.

1965ع جي جنگ ۾ سنڌ قومي شاعري جهرجهنگ ۾ مشهور ٿي. ريڊيو تان ڳائي وئي ۽ جڏهن سنڌن ڪتاب "آڏي ڍال مَرَ ڍار" ڇپيو تہ ان وقت جي صدر فيلڊ مارشل محمد ايوب خان تمغي ۽ سند سان گڏ روڪ رقم پڻ ڏني. اها سَند سنڌن لئبرريءَ ۾ موجود آهي.

بلبا سائين نوجوانيءَ ۾ ملهہ وڙهڻ سان گڏ ڪبڏي، ڏڙهو، وانجهي (ونجهوٽي) ۽ ٻين ٻهراڙيءَ جي راندين جو بہ سڄاڳ رانديگر هو. پڇريون ڪٽڻ جو بہ شوقين هو. بلبا سائين کي راندين جي وڏن مقابلن ۾ 'امين' پڻ مقرر ڪندا هئا. بلبا سائين ڪنهن جو بہ طرف نہ وٺندو هو، سنڌن فيصلو سڀ مڃيندا هئا.

بلبا سائين جو پڙهڻ ۽ مطالعي ڪرڻ جو طريقو بہ نرالو هو. ڪڏهن بہ ڪا شيءِ پيرا ڏئي ۽ رَٽي ياد نہ ڪندا هئا، مفهوم سمجهندا هئا پنهنجن لفظن ۾ اظهاريندا هئا. ڪڏهن اسٽيج تي پنو لکي نہ پڙهيائون. هميشہ پنهنجا وڏا وڏا تحقيقي گرامر جهڙي خشڪ مضمون ولرا ڊگها مقالا بہ مفهوم جي شڪل ۾ ڳالهائي، سمجهائيندا هئا.

پاڻ في البديهه شاعري جا به مڃيل استاد هئا. سندن ڪيتري شاعري اهڙي آهي، جيڪا ڇپيل نه هيو ۽ لکيل ئي ڪونهي. مون کي ياد آهي ته بابا سائين اسان سڀني تي ننڍي هوندي نظر جا ڪيئي بند ٺاهي ڇڏيندو هو ته پوءِ جيڪو به ٻار روئندو هو، ان کي سر سان اهو نظر ٻڌائيندو هو ته ٻار جي توجه روئڻ ۽ ڪيٽو ڪرڻ تان هٽي ويندي هئي. مثال طور اسان جي ننڍڙي ڀيڻ ”شبانه“ کي جڏهن پيار ڪندو هو ۽ ڏڪاريندو هو ته هي لفظ ترنم سان چوندو هو جيڪي پوءِ اسين به اچاريندا هئاسين ۽ ننڍڙي ’شبانه‘ توجه سان ٻڌندي ۽ خوش ٿيندي هئي:

شبانه بشانه
دردانه رخسانه
فرزانه فرحانه
تانانا ڏانانا.

ان کان علاوه ننڍن ٻارن لاءِ ڪهاڻيون به ٺهيل هيون، جن ۾ عبدالواحد لاءِ ٺهيل ڪهاڻي مشهور هوندي هئي، جيڪا رات جو ننڍن ٻارن کي ونڊرائڻ لاءِ اڪثر ٻڌائيندو هو. بابا رات جو اسان کي ’راڳ‘ سمجهائڻ سان گڏ جهونگاري به ٻڌائيندو هو. سندن ان فن مان ’ماما منل‘ خوب فاعدو ورتو ۽ راڳ جو سڄاڻ شخص ٿي پيو. پنهنجي پڦيٽي ۽ داماد حمزي پلي تي به راڳ جي سلسلي ۾ خوب محنت ڪيائين. بابا کي راڳ سانونتي سارنگ، درٻاري ۽ مالڪوس بيحد پسند هئا. ٽريننگ ڪاليج جي دوران ”ڪئمپ فائر“ ۽ ٻين فنڪشنن ۾ بابا سائين راڳن ۽ راڳڻين جو خوب مظاهرو ڪري انعام حاصل ڪيا. بابا سائين ڪڏهن ڪڏهن سڏ ڪرڻ، ڪا ڳالهه ٻڌائڻ، نصيحت ڪرڻ ۽ ڪاوڙجڻ ۾ به ’سرن‘ جو استعمال ڪندو هو. بابا کي لتا منگيشڪر، نورجهان، نسيم بيگم ۽ مالا جا ڳايل ڳانا ۽ محمد رفيع ۽ مهدي حسن جا غزل ڏاڍو پسند ايندا هئا. بابا ڪڏهن ڪڏهن نورجهان جو ڳايل لوڪ گيت:

اڙيا! باجري دي راکهي،
ماهيا مئن نا بيندي هي.
تيري باجري دي راکهي.

اهڙي مناس ۽ سوز سان آلاپيندو هو جو ماحول سوڳوار ٿي ويندو هو. پوءِ وري پاڻ ڍاٽڪي ٻولي ۾ ’باجهري‘ جي ڀيهي تان جهار هڪلڻ بجاءِ پنڌ جي تڪليف ۽ سواريءَ لاءِ آلاپڻ وارو هڪ گيت لکيائون جنهن جو سِرو ۽ هڪ بند هن طرح آهي ته:

مانجا مِنا او!
مانجي پڳا ڳنڍيولي آ.
تان جو وڇوڙو، ماري ٿو موڙو،
ڏينهن ٽتوڙو، ٻيجا ٻلڙا لڳا!
مانجي پڳا....!

ٻنهي گيتن ۾ جيڪو ڏک، سور ۽ پيڙا جو اظهار آهي پنهنجو مَٽ پاڻ آهي. انهيءَ زماني ۾ ريڊيو پاڪستان تي هڪ سالياڻو محفل موسيقي جو پروگرام ايندو هو جيڪو رات جا ٻه ڪلاڪ روزانه هلندو هو ۽ ٽي راتيون هلندو هو. آخري رات جو مَلڪهٔ موسيقي روشن آرا بيگم جا تان ۽ پلٽا هلندا هئا. بابا اهي ٽئي راتيون وڏي اهتمام سان اهو پروگرام ٻڌندو هو ۽ ايترو ته سنئو ۽ خاموشي هوندي هئي ان وقت، جو وڏو ته ڪنگهي به نه، پر ٻار به روئڻ بند ڪري ڇڏيندا هئا.

بابا سائين ڳوين ۾ استاد نزاڪت علي، سلامت علي، خانصاحب منظور علي ۽ زاهده پروين کي بيحد پسند ڪندا هئا. سازندن ۾ استاد بسم الله خان پسند هو. بابا سائين پاڻ به نڪ مان ستار جو هوبهو آواز ڪڍندا هئا. بابا سائين جانورن جا آواز ۽ پکين جون ٻوليون هوبهو ڪري سگهندا هئا. ماڻهن جي آوازن جا نقل ۽ لهجا به ڪري سگهندا هئا. اهي هنر وري سيف الله به خوب سکيا. بابا سائين جي انهن آوازن ۽ لهجن جي جهلڪ سندن هڪ مضمون ”جديد مشاعرو“ ۾ ڏسي سگهجي ٿي، جنهن ۾ پاڻ جديد سنڌي ادب جي ڪيترن شاعرن جا لهجا پيش ڪيا آهن. بابا سائين پڪ ٻڌل عالم نه هو پر عربي، فارسي ۽ اردو ٻولين جو ڄاڻو هو ۽ هندي ۽ انگريزي کي ڪم ڪڍڻ جي حد تائين سمجهي سگهندو هو. ڪيس پنهنجي دين اسلام جي شريعت جي مڪمل ڄاڻ هئي. تقابلي اديان جي معلومات هئي ۽ يهوديت، عيسائيت، ٻڌمت ۽ هندو ڌرم جو به ڄاڻو هو. بابا سائين بائيبل جي ابتدائي ٽيڪسٽ جا امتحان پاس ڪيا، جن جا سرٽيفڪيٽ اسين ننڍي هوندي سندن ڪمري ۾ لڳل ڏسندا هئاسون. ساڳيا ئي امتحان وري مطالعي ۽ شوق پوري ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر به ڏنا ۽ پاس ڪيا. ان ڪانسواءِ بابا نه صرف پاڻ رياضي ۽ گرامر جو ماهر هو ۽ سنڌي فائنل پهرئين نمبر سان پاس ڪيائين، پر ٻين به ڪيترن شاگردن سندن رهنمائي ۽ رهبري ۾ فائنل پاس ڪيو ۽ روزگار ماڻيائون.

بابا سائين هوميوپيٿي جا امتحان به ڏنا ۽ حڪمت سان گڏ ايلوپيٿي جو علم به ڄاڻندو هو. انهيءَ زماني ۾ اگر ڪنهن کي ڦڦڙن جي ٽي.بي ٿيندي هئي ته ”اسٽيپٽومائِ سن“ جون سٺ سُيون ڪلهي (گوشت) ۾ لڳنديون هيون. بابا اهي انجڪشن هڻي سگهندو هو ۽ ٽي بي جا ڪيترائي

اوڙي پاڙي وارا مريض سُيون ڪٺي بابا وٽ اسڪول يا ڳوٺ اچي سُيون لڳرائيندا هئا. ان کان علاوه ملم- پٽي به ڪندا هئا. سندن تحرير ڪيل حڪمت جا نسخا سندن لئبرري ۾ موجود آهن. حياتي رهي ته اهي به ڇپائبا. بابا سائين حڪمت جو علم پنهنجي چاچي حڪيم حاجي محمد کان سکيو. سندن همشيره ۽ اسان جي ”پوڻا مريم مرحوم“ به وڏي حڪيم ۽ زناني بيمارين جي ماهر هئي. پوڻا مرحوم کي اوڙي پاڙي جا ڪيترائي ڳوٺن وارا ”ويم“ جي لاءِ ڪوٺڻ ايندا هئا. پوڻا مرحوم نه صرف دوائون ئاهي ڏيندي هئي. بلڪ ڪيترين بي اولاد عورتن جو علاج به ڪندي هئي، جن کي اولاد نه ٿيڻ جو سبب ڪانه ڪا بيماري هوندي هئي، پوڻا مرحوم ڳورهاري عورت جي وک مان سمجهندي هئي ته سندس پيٽ ۾ هڪ ٻار آهي يا ٻه ٻار آهن ۽ پٽ آهي يا ڌيءَ آهي، سندن علاج سان ڪيترن عورتن جو نه صرف علاج ٿيو بلڪ سندن ديني علم جي ڄاڻ مان به ڪيترين عورتن فائدو ورتو. ”پوڻا مرحوم“ کي هڪ عالم جيترو علم هو، صوم وصلوات جي سخت پابند هئي. قرآن مجيد جو دور ۽ صبح جو ذڪر سندس معمول هو. امان جي وفات بعد ”پوڻا مرحوم اسان جو گهر سنڀاليو جيستائين بابا سائين ٻي شادي ڪئي. الله پاڪ کيس جنت جي مٿاهين منزلن تي رکي ۽ سندس دنياوي لغزشون معاف ڪري. بابا جو وڏو ڀاءُ ۽ اسان جو چاچا عبدالخالق آسي مرحوم به وقت جو وڏو جيد عالم، شاعر، مصنف ۽ حڪيم هو. سندس سوانح تي به ڪنهن ٻي نشست ۾ تفصيلي لکبو. هن وقت تائين به اسان جي سؤٽ ميان احمد پلي حڪمت جا ’ڪرل‘ استعمال ۾ رکيا آهن.

بابا سائين نماز، روزي ۽ خير خيرات ڪرڻ جا پابند هئا. جيستائين حياتي هئا عيد نماز ۽ خطبو پڙهائيندا رهيا. سندن خطبي پڙهڻ ۾ ايترو ته سرور هو جو ٻڌڻ وارا روئي رهندا هئا. قرآن مجيد جي قرائت ۾ اهڙو رس هوندو هو جو ٻڌندڙ مسحور ٿي ويندو هو. انهن خوبين جي ڪري وڏا وڏا عالم سندن قدردان هئا. مولانا عبدالرحمان جمالي صاحب ته ڪافي دفعا اعتراف ڪري چڪو آهي ته هي صاحب شريعت شخص اسان باريش عالمن کان گوءِ کڻي ويو آهي.

اسان جي خاندان ۾ به تمام وڏا عالم، مفتي، سياستدان ۽ دانشور ٿي گذريا آهن. جن خلافت تحريڪ، حر تحريڪ، تحريڪِ پاڪستان کانپوءِ مذهبي تحريڪن ۽ ملڪي سياست ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ پنهنجو ديني ۽ سماجي فرض پورو ڪيو. انهن بزرگن ۾ علامه ارشد پلي، مولانا مبارڪ پلي، علامه عبدالقيوم پلي، ڪامريڊ محمد عثمان پلي ۽ مولانا عبدالخالق پلي جا نالا اهم آهن. بابا سائين انهن سڀني بزرگن جو احوال پنهنجن مضمونن ۽ مقالن ۾ قلمبند ڪري نه صرف خانداني تاريخ کي محفوظ ڪيو بلڪ پاڻ به ون- يونٽ کان وٺي، اسلامي جي حقن جي تحريڪ تائين مڪمل جدوجهد ڪئي. جڏهن ون يونٽ جي تحريڪ مان الحاد جي تحريڪ جنم ورتو ته بابا سائين هڪ مرد مجاهد وانگيان سربڪف انهي علمي ۽ قلمي جهاد ۾ پنهنجو پاڻ ملهايو، جنهن جا شاهد انهيءَ وقت جا رسالا ۽ اخبارون به آهن ته سندن دوست ۽ شاگرد به آهن.

هن وقت به اسان جي خاندان ۾ علم جي جوت روشن ڪرڻ ۾ گهر ۾ اسلام ۽ شريعت جي پابندي ڪرائڻ ۾ خاندان جا اڪثر افراد متحرڪ آهن. هن تحريڪ جو هڪ اهم رُڪن مرحوم حاجي نبي بخش پلي تازو وفات ڪري ويو آهي، ان کانپوءِ به علي اڪبر پلي صاحب هڪ مبلغ جي طور تمام گهڻو سرگرم آهي. ان سان گڏ مولوي عبدالقيوم، مولوي عبدالحميد، حافظ فريد احمد، حافظ انعام الله، حافظ فاروق احمد، حافظ آصف احمد حافظ حاڪم، حافظ محمد عثمان، علي محمد ۽ احسان الله سان گڏ الماس اسد ۽ مريم اڪبر پڻ دين جي گس تي مستحڪم ۽ ٻين گهر ڀاتين لاءِ تائيد ۽ تاڪيد ۾ مصروف عمل آهن. اسان جي والده نه صرف اسان جي لاءِ دعائن جو در کليل آهي پر، پرائمري اسڪول ۾ نياڻين جي تعليم ۽ تربيت لاءِ رات ڏينهن ڪوشان پڻ آهي. بابا سائين جي زندگي جا معمولات به تمام سهڻا هئا. روزي ۽ نماز جي برڪت سان سوير سمهندا ۽ سوير اٿندا هئا. ٽيڪ ڏيئي وهڻ کان منع ڪندا هئا. پينگهي ۾ لڏڻ تي سخت برهم ٿيندا هئا، چوندا هئا ته ان طرح اوهين ٽوڻي ٿي ويندا.

بابا سائين هميشه سفيد رنگ جا بنا استري ڪپڙا استعمال ڪندا هئا. سڄي زندگي ۾ اسان کين هڪ دفعو سائي رنگ جي قميص ۽ هڪ خاڪي رنگ جو وڳو ٿوري وقت لاءِ استعمال ۾ ڏٺو، سياري ۾ ڪوٽ ۽ مفلر استعمال ڪندا هئا. ۽ ڪنو پڻ سندن زيبِ تن رهيو. سڄي عمر ريشمي لباس استعمال نه ڪيائون. رومال اڪثر کيسي ۾ رکندا هئا. پيرن ۾ سدائين سليپر استعمال ڪندا هئا. سليپر ۾ مٽي اصل برداشت نه ڪندا هئا. چاهي شهر ۾ هجن چاهي ٻني جو ڪم ڪندا هجن. اگر ڪنهن جي جُتي ۾ مٽي ڏسندا ته يڪدم صاف ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪندا هئا. سئنڊل ۽ چپل اصل ڪونه استعمال ڪندا هئا. سڄي زندگي ۾ صرف هڪ دفعو تاج ڪمپني جو هوائي چپل ورتئون پر اهو به گهڻو استعمال نه ڪيئون، سندن ٻنهي

پيرن ۾ 'پدم' جا نشان هئا.

چندِ چوان، سج، جي مُنهُ مور مَ پڄين،
ڪڏهن اڀرين ٿورڙو ڪڏهن اڀرين ڳچ،
جو منهن ۾ ڀرئي مچ، سو پدم پرين جي پير ۾.

بابا سائين جا مٿي جا وار گهاٽا ۽ ڀوئنتي وريل، وارن ۾ ڀ سبتيون پوريون ٺهيل هيون. ڪڏهن ڀ هٿن ۾ ڇلا ۽ منڊيون نہ پائڻون نہ وري ٻانهن ۾ واچ پائڻون نہ واچ کيسي ۾ رکيائون. شروع جي ڏينهن ۾ ڪُراڪلي ٽوپي ۽ سياري ۾ ڪڏهن ڪڏهن گرم ٽوپي استعمال ڪندا هئا. ٽريننگ ڪاليج جي ٽريننگ دوران پينٽ شرٽ ڀ استعمال ڪيائون. موقعي جي مناسبت مٿي تي ٽوال يا اجرڪ جو پٽڪو ٻڌاندا هئا. نماز وقت مٿي تي رومال ٻڌندا هئا. چوندا هئا تہ مٿي تي ڪپڙو ٻڌڻ يا ٽوپي پائڻ سان مٿي ۾ سور ٿو پوي.

کائڻ پيئڻ ۾ ساڳي پسند هئا. سايون ڀاڄيون ۽ دال تہ سندن پسند ۾ شامل هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪٽڪ ڪانسواءِ ٻاجهري، جوئر ۽ مڪئي ڀ استعمال ڪندا هئا. ٺهري پٽ جو ڀ ڪڏهن ڪڏهن شوق سان استعمال ڪندا هئا. خاص طرح ڪونڌي ۾ ڪُٽيل چٽنين جا نہ صرف شوقين هئا پر مختلف ذائقن جون چٽنيون خود ٺاهيندا هئا. ٿومن، بصر ۽ ڳڙ گڏ ڪُٽي ان ۾ ٿورا مصالا استعمال ڪري مختلف ذائقن واريون چٽنيون ٺاهيندا هئا ۽ اسان کي ڀ سيکاريندا هئا. هميشہ پٽ تي ويهي اسلامي طريقي سان هڪ گوڏو اڀو ڪري بسم الله سان طعام کائيندا هئا. اگر ڪڏهن ڪٿي ڪنهن طعام ۾ ڪا ڪسر ۽ عيب هوندو هو تہ کائڻ وقت اصل منهن نہ گهنجائيندا هئا، بعد ۾ چوندا هئا تہ هي کمي آهي.

بابا سائين فوٽو گرافي جو ڀ تمام گهڻو شوقين هو. سندس تمام گهڻا فوٽو هن وقت ڀ سندن لئبرري ۾ موجود آهن. بابا سائين کي اسان ننڍي هوندي موٽر سائيڪل هلائيندي ڀ ڏٺو، ان وقت اڃان ٻهراڙين ۾ موٽر سائيڪل ڀهتا ٿي نہ هئا. ان بعد هڪ موٽر سائيڪل وفا صاحب آندو، جنهن تي ڪڏهن عبدالقادر جوڻيجو کي ڪٽي ٽلي واري اسڪول پهچائيندو هو. بابا سائين گهوڙي تي ڀ سواري ڪندا هئا. ڏڳي گاڏي تي سواري خواهہ وزن ڀ ڪڻڻ تہ عام ڳالهہ هئي.

رات جو سمهڻ وقت کٽ جي پاسي ۾ لٺ رکي سمهندا هئا. هڪ عام ٻهراڙي، جو ماڻهو هجڻ سبب 'نانگ' مارڻ جا ماهر هئا. مشڪل سان ڪو اهڙو نانگ هجي جيڪو بابا ڏٺو هجي ۽ ماريو نہ هجي. اسان کي سمجهائيندا هئا تہ هميشہ نانگ جي پاسي کان ٻوڙي ڌڪ هڻجي. نہ اڳيان نہ پٺيان. رات جو نانگ کي منهن ۾ ٽارچ جي روشني ڏيڻي پوءِ ڌڪ هڻجي. ڌڪ هميشہ ڪياڙيءَ ۾ هڻجي.

بابا سائين گهر جو لوڙهو هميشہ وڏو ۽ پردي جي حساب سان رکندا هئا. سمجهائيندا هئا تہ لوڙهو ڪيئن ڏجي جو هوائن ۽ طوفانن ۾ ڀ مضبوط رهي. لوڙهي ۾ دروازو ۽ انهي جي مٿان ٻير جي ڪنڊن جي ڇتي ضرور ٺاهيندا هئا تہ جيئن دروازي تي چڙهي نہ سگهجي. دروازي وٽ وري وڏي گهير واري ڏيڍي 'ڊڪ' جي حساب سان ضرور ڏيندا هئا.

بابا سائين نہ ڪڏهن ڪتو ڌاريو نہ وري اڳڻ تي برداشت ڪيو. ٻلن کي البتہ ٻچ مان جهلي ڪيڏائيندا هئا. ڪڪڙ کي اڱڻ تي اچڻ اصل نہ ڏيندا هئا.

بابا سائين پئسن لاءِ کيسي ۾ ٻٽون ڪڏهن ڪونہ رکيو، باقي ننڍي پاڪيٽ سائيز ڊائري کيسي ۾ رکندا هئا. لکڻ لاءِ اڪثر ايگل پين رکندا هئا. ننڍي هوندي اسان کي بابا سائين ڪاني، مان قلم ٺاهڻ ڀ سيکاريو ۽ پڙين واري مس جو استعمال ڀ سيکاريو.

الله پاڪ کين 'نشي' جهڙي برائي کان سخت نفرت ڏني هئي ۽ سندن انهيءَ عمل ۾ ايتري پابندي جو الله پاڪ انهي عمل جي برڪت سان سندن پوين کي ڀ انهيءَ خرابيءَ کان محفوظ رکيو.

بابا سائين اگر چاهين ها تہ پنهنجي پاڻ کي پئسي سان وڏو مالدار ٺاهي ڇڏين ها. مگر پاڻ علم جي دولت جو انتخاب ڪيائون ۽ ايمانداري، وفاداري، دوستي، ناتا نڀاهڻ، دنيا کي ڌوڙ وجهڻ ۽ آخرت جي تياري ڪرڻ کي اوليت ڏني، ان جا تمام گهڻا مثال سندن زندگي ۾ موجود آهن.

هڪ دفعي خانصاحب عبدالرحمان مرحوم چاچا عبدالخالق کي چيو تہ اوهان جو پاءُ لکيل پڙهيل آهي، مون کي ڏيو جو مون کي هڪ منشيءَ جي ضرورت آهي. چاچا چيو تہ اهو سرڪاري نوڪري ۾ ماستر آهي. خانصاحب

پڇيو ته ڪيتري پگهار آهي. چاچا وراڻيو ته سٺ روپيا (RS.60/=) خانصاحب چيو ته آئون ڏيڍ سو روپيه (150) ڏيندس ۽ سيريءَ جا به ايڪڙ ان ڪانسواءِ چاچا جڏهن بلبا کان پڇيو ته بلبا قبول نه ڪيو ۽ ماستري کي ترجيح ڏني جيڪا علم جي حصول خواهه ڦهلاءَ جو اهم ذريعو هئي.

بلبا سچ ڳالهه چوڻ وقت اهو ڪونه ڏسندو هو ته اڳيئين ماڻهوءَ جي سماجي حيثيت ڪهڙي آهي، سچي ڳالهه منهن تي چوندا هئا پوءِ ڪٿي اڳلو وڏيرو هجي يا آفيسر سچ معنيٰ سچ.

بلبا سائين اڪثر اسان کي ادبي ميڙاڪن، مولودن جي محفلن ۽ مشاعرن ۾ وٺي ويندو هو. صوفي فقير ۽ ميان جان محمد جي ميلي تي اسان کي اڪثر موڪليندو هو. صوفي ۾ اسين ڪاڪي محمد ابراهيم پرواز جي گهر رهندا هئاسين ۽ ميئين صاحب جي ميلي تي مرحوم محمد يعقوب ڪيرئي جي گهر رهندا هئاسين جيڪو مرحوم احمد ڪيرئي جو ملو هو. انهن ٻن ميلن ڪانسواءِ ٻي ڪنهن به ميلي تي نه ڇڏيندو هو. بلبا ملاکڙي ڏسڻ جو شوقين هو. هڪ دفعو صوفي فقير جي ميلي ۾ هڪ سهتو ذات جو ملهه اچي پهتو. هي سهتا وري بلبا جي ناناڻن آريسرن جا مائٽ هئا. هن کي هڪ ٽوال جي گوڏ ٻڌل ۽ هڪ ٽوال ڪلهي تي هو. مڙس زورلور پهلوان هو. بلبا کي چيائين سائين مونکي ڪنهن کان شلولر وٺي ڏيو ته آئون ملهه وڙهان. پهرين ته ٻانهي ۾ وينل ڪليا پر جڏهن بلبا ڪيس هلندڙ ملاکڙي ۾ هڪ "خاصخيلي" کان شلوار وٺي ڏني ۽ هن وجي مَلهون ڪيون ته ملاکڙي ۾ رڙ پئجي وئي. سيني چيو ته هي 'ٽريو' ڪٿان آيو آهي جو ملهن کي پيو نپوڙي پوءِ اهو ٽريو مَلهه مشهور ٿيو ۽ پنهنجي نيڪ ڪردار، پرهيز ۽ محنت سان وڏو نالو ڪيائين. هلندي ملاکڙي ۾ نماز ڪونه ڇڏيندو هو. هن وقت پنهنجي خاندان سميت ڳوٺ ڄلرڪي، ٽنڊوالهيار ۾ خوش ۽ آباد آهي ۽ هن پهلوان جو نالو "سائينداد سهتو" آهي جنهن پهرين جوڙ ۾ پهچي لاڙ اتر ۽ پنجاب جي ملهن ۾ 'ڪوڪريا' وجهي ڇڏيا. بلبا کيس چوندو هو ته ڪڏهن به صلاح واري ملهه نه وڙهجان، اهڙو وقت اچي ته ڇڏي ڏجان. هن سڄي عمر پنهنجي ملهه جي ڪيريئر ۾ انهيءَ ڳالهه تي عمل ڪيو.

بلبا سائين 'لطيف نگر' جي گرائونڊ تي به عاليشان ملاکڙا ڪرايا، جن ۾ مرحوم حاجي فتح محمد راڄڙ جو ڀرپور سلٽ رهيو. انهن ملاکڙن ۾ سنڌ جو مشهور پهلوان "سرور جتوئي" پڻ آيو. ملهن جي رهائش جو انتظام حاجي صاحب مرحوم جي ڳوٺ ۽ اسان جي اوطاق تي رکيو ويو. ٻئي ملاکڙا پنهنجو يادگار اثر ڇڏي ويا.

بلبا سائين لطيف نگر جي گرائونڊ تي مرحوم حاجي عبدالسميع راڄڙ جي شوق ۽ تعاون سان هڪ والي بال جي ٽورنامينٽ به ڪرائي جيڪا "پبلڪ اسڪول حيدرآباد" جي ٽيم کٽي جنهن جو ڪئپٽن عبدالصبور ۽ ڪوچ ميون عبدالرشيد مرحوم هو.

بلبا سائين جي زندگي جا ايترا ته واقعا ۽ يادون آهن جيڪي هڪ مضمون ۾ سمائجي نه سگهنديون. وري ڪنهن ٻي نشت ۾ ٻيون ڳالهيون ڪبيون. سندن سڄي زندگي اسان جي لاءِ مشعل راهه آهي. اگر اسين سندن زندگي جي جدوجهد ۽ معمولات کي رهنما ٺاهي اڳتي وڌون ته ڪڏهن به ناڪامي اسان جي نصيب ۾ نه ايندي دلّيءَ در دعا آهي ته الله سائين اسان کي بلبا جي نقش قدم تي هلڻ جي توفيق عطا فرمائي. رب پاڪ بلبا سائين کي بهشت جي اعليٰ عليين تي پهچائي. (آمين)

وڪر سو وهاءِ، جوئي پراڻو نه ٿئي،
ويچيندي ولات ۾ ذرو ٿئي نه ضائع،
سا ڪا هڙ هلاءِ، اڳهه جنهن جي ايهين.
(شاهه)

••••

ڪتاب "جيڏو سچ سُهاءُ" (مطالعو معمور جو- (جلد پيو)، ص 88 ڪان 101 تان کنيل

عبدالقادر جوڻيجو

چٽيل پن

شام جو موڳوءِ اجهاٽيل سج اُفق جي ميٽاڻينءِ ۾ ڦاٿو پيو هو، جهڙوڪر ڪنهن پوڙهي ماڻهوءَ جي ٻي سُتي اک. سندس ٽڏا ڪرڻا ٻه پوڙهي جي اک وانگيان پيار ڀريا هئا. آسمان جيءَ نيراڻ مان سندس جوڀن اُٿلون پئي ڪاڍيون. اُلهندي جي شامڙيءَ واري ٿڌي هوا، ڍوري جي پاڻيءَ جي ڀريل جوان ڇاتيءَ تان ترڪندي، ڪتڪتايون ڪندي، مٺيو ٿي وڃي. ڍوري جي ڇاتي ٻه ڪنهن ڪنواريءَ نار جي ڇاتيءَ وانگر آهي. ٿوري ڇهڻ آئي نه آهي ته ڦٽڪو. ساھ ٿو وڃي ڪا ٻي ڳالهه!

• ميگهان ٻه گهڙا اڇي لاٿا، ٻانڌڻو ڍڳ پڙو، مٿان بنان پنيءَ گج جنهن ۾ ٽانڪيل ٽڪن روشنين جا جهپ پئي هنيا. ڍوري جي ٻنهين ڪپرن تي بيٺل پن جهڪيو جهڪيو ڪيس سلام پئي ڪيو. مٿي آسمان جي نيراڻ ۾ ڪومن گهمريون پئي ڪاڍيون، پن سان لڳل وينل آڙين جي ڪاراڻ ۾ اُٿل پُٿل آئي، ڪنهن باز جهپ هنيو هو، پر ڦٻيو نه اوچتي پڙڪي تي ڪانئس چرڪ نڪري ويو هو. گهڙي هٿ مان ڇڏائي وڃي تر ورتو. شفاف پاڻيءَ ۾ سندس پاڇولو ۽ گهڙو وڙي ويا.

وارياسي گهيڙ تان پاڻي پريندي اڄ ڪيس ناڻون يا ڏهون سال پئي هليو.

سنڌ جي عورت ٻه انهيءَ پن وانگر آهي، جيڪو پور جوانيءَ تي پهچيو چٽيو پوي. پوءِ اڇيو ڪٽنس هوائون، جيڪي صدين جا سور سهيو سڙيون پيون هلن، اڇيو ڪٽنس، اڇيو ڪٽنس، پن هيٺ مٿي ٿيندو، اُڏامندو، ڪرندو، ڦٽڪندو ڳڙگندو، ٻولائيون ڪائيندو وڃي ڪنهن اڏ ۾ ڪرندو آهي ۽ هوائون زور لائي لائي ڪڪ ٿي ٻين پنن جي ڳولا ۾ هليون وينديون آهن، ۽ پن اُتي جمار ڏيئي، سڙي سڪي پور پور ٿي ختم ٿي ويندو آهي.

ميگهان ٻه سدائين اتي ڪانه پلي هئي. سندس اباڻو ڳوٺ ٿر جي ڏاکڻين حصي ۾ خوني سرحدن جي پرسان ئي هو. چوڏهن ورهين جي ڳاڙهي ڳر چوري ٿي هئي ته ٻه ريل گاڏي ڪانه ڏٺي هئائين. انب، ڪيلا، وانڙ ۽ ڍورا ٻه موهر ۾ اڇي ڏٺائين، سي ٻه قسمتي.

ڏڪار ته ٿرين لاءِ اٿهيئي رکيو آهي. ٽي سال گذري ويا، مينهن نه آيو ته نه آيو. بدي ۾ ڪو اوڦنو ڪڪر آيو ٿي ته موڏيءَ امير وانگيان ٻٽاڪ هنيو (نلهيون گوڙيون ڪري) چند ڦڙيون خيرات ڪيو ڀڳو ٿي ويو.

ڏڪار سر تان نه ٽريو. ڏٺن، "ٻيلي هاڻ ته بک ئي لاهه پنّي ڀڄو ته ڀڄون، هتي ڪفڻ ئي نصيب ڪونه ٿيندوسون."

پن ڇٽي پيو، هوا بوڙ پاتي. اُنڙين تي لڏا، الاڙي واهي! ڪنهن جا ٻه لڙڪ سينهاريءَ واريءَ پٽ تي ڪريا، ڪنهن احمد جي ترّ وٽ شوڪارو ڀريو. مينگهه نه ونا. ميگهان وسي پيئي، ٿر پالهو رهيو. ڳوڙهن سان جيڪڏهن زمينون آباد ٿين ته ڏرتي ڪڏهوڪي ٺري پوي ٺرڻ ڇا، لڙڪ نه سڪن ته ٽي حصا سمنڊ اڳيئي آهي، چوٿون حصو ٻه هوند ڪر سمنڊ ٿي پوي. اباڻو ڳوٺ جنهن جي چئونرن ۾ سندس پيڙهيون تلهيون هيون. اڄ انهن چئونرن جي درن کي ڪلف لڳي ويا. البت سندس ذهن جي پردي تي اڏيل چئونرن جا در ڪليا رهيا. ڏاڏيءَ ۾ ڇا رهيا، ذات وارن جو راڄ ڏسي اٿهيئي اُتي جا ٿي ويا.

البت جڏهين سانوڻين ۾ اڇا ڪڪر وڃي سڄي، ڪار سرا ٿي سرن تي اچي چٽندا هئا، ۽ راتين جو جڏهن چوطرف ڪنوڻين جا ڏيا پيا پوندا هئا، تڏهن

ڪڪرن سان گڏ سڄي گهر جون اکيون وسي پونديون هيون. ’گولاڙا‘ ۽ ’همرچا‘ نڙين ۾ اٽڪي پوندا هئا ۽ وري اُها هڻ هڻان کوڏر، گڏ، زميندار جون گاريون ۽ اُمر گهمر، جواڻ جماڻ ڇوري گهر ۾ ويٺي هئي، پڪل انب ڪاڇي ته ضرور، هونئين جو اجايو سڙي سڪي وڃي. ياءُ هجيس ته بدي تي ڪر اڳاٽو ڪم لاهي ڇڏينس، پر هيءَ ته هئي ائين ۽ پويان ٻن ڀين پٺي ڪنپ سوئيا. ٽرڪ اوورلوڊ ٿي ويٺي، ڪجهه ته بار هلڪو ڪجي، پوءِ ”وڙئي“ سهي.

مائيءَ ساران جو پڻڙو رمون وينو هو، ڪجهه نئيو هو ته ٻي ڳالهه هئي، پر گهر پريو تريو هو، ڪچو ڪڏ، بلاڪ زمين جو، مينهون، ڍڳا، نڪو ڪنهن کان پڇيائون نڪو ڪڇيائون، مائيءَ سان ٻه ٽي ٻول ٻڌي ڪٺي ڳڙ ورهايائون. پنهنجي ڇوري هين وس وارا هئا، ڪنهن جي گهران ڪوٺ ٿي ڪاڏائون.

ميگهان جي من ۾ پٽون، مڙها، ڪنبٽ، ڳاڳيليون، تڙ، چونئرا، آهستي آهستي ڏنڊ ۾ ويڙهبا ويا. ڇٽيل پن کي هوائن نيٺ اچي اڏ ۾ اُڇليو، ميگهان سڀ يادگيريون ويڙهي، ڳنڍيون ڏيئي، ڪنهن ڳرنڊ ۾ اڇلايون، هاڻ سندس ذهن تي نون عڪس جنم پئي ورتو.

نئين نئين ساهرائي گهر ۾ آئي، سسٽس ڏس ته ڪپڙن مان پئي نڪري.

”ائي امان، ترياٽي آهي ته ڪجاڙو ٿيو، پنهنجي ذات واري آهي، منهن تي چنڊ پيو لهيس اُپريس، ڪر....“

”هائو ادي هائو، ڏٺي شل چمار بشڪيش.“

”بس ڙي امان.... اسين ملئت انهيءَ ۾ خوش ٻچڙا هئا، ڳڙ ڪاڏوسين، هاڻ پاڻ ڄاڻن، سندن ڪم ڄاڻي.“

مائيءَ ٽٽو شوڪارو پريو. پوڙهيون مايون خوشيءَ جي موقعي تي غمگين ٿي ريندين آهن. ڳٽين جي پري شايد مني ماضيءَ جون يادون ۽ مستقبل جا نديشا من ۾ اُسرندا آهن.

ميگهان کي مڙس ۾ ڪا خاص ڳالهه ڏسڻ ۾ نه آئي. اجا ڪڪوريون پئي. جي ٻار ڪوٺ هو، ته ٻه ٻاروتڻ آڏو بيٺل لوڙهو ڪوٺ ٿيو هو. مڙئي اها ٿوري گهٽي لاپرواهي مڙساٽي عادت، ڪير پڇين.

وقت ڇريو نڪي ڪاڏو، الائي ڇا هو ۽ ڪيڏانهن ويو. سال ڄڻ پڪل ٻير هئا، جي جهٽڪي تي ڇٽي ويا، ڪا خبر ئي ڪاڻ پيئي، پر ميگهان تي هر سال نئون گهاءُ هئو، نفرت پريون نگاهون طعنا تنڪا، مڙس جي لاپرواهي پانئين ته زال کي اکئين نه ڏسان مڙسن کي ٻه خدا جهلي.

انهن ڏينهن سسٽس جا ملئت ڪنريءَ مان هلي آيا هئا. ذل ڪاڙهو تتو پيو هو، روشن نيراڻ ۾ ڏڳنڊڙ آسمان تي ڪڪرن جي ڪا ليهه ٻه ڪاڻ ٿي ڏناٽي. هوا کي ٻه رکيو رکيو نيلهو ٿي آيو ۽ وڻ ڏوڏيندي، ڪڪ اُڏائيندي، مٽيو ٿي ويئي. جهرڪيون، جن صبح ڪانوني ”چين چين“ ڪري، مٿو ٿي کاڌو، تن مان ڪي سامهينءَ ٻير ۾ وڃي ويٺيون هيون، ۽ ڪي سامهينءَ ڪاڻ جي سرن ۾. البت هڪڙو جهرڪو، چني جي نڪتل ڪاڻي تي وينو هو، چيچاٽ ڪريو، وري ڪنهه ڪنهان کي لڳيون ٿي ويو. سامهون اوٽي تي، ٻجر ڪتي هڏن کي پئي سونگهيو. سڀ مايون چني هيٺان اچي ويٺيون تازي ڍءُ جي گهٻر ۾ ٻه وات بند ٿي نه ٿئين.

”ادي ڪانگڙي نيٺ سچي ٿي. مئي! روز اچيو پار تي ويهي ’ڪان ڪان‘ ڪري چان، ’مران ڪو مزمان ٿو اچي‘ سسٽس جي ڳالهه هلندي هوءَ اندر ڍري ٿانون مان جند ڇڏائي ڀڳي هئي، سو پگهر ۾ سڄي ٻڏي ويئي هئي.“

”اما، هينئر ڪوهه هلاڪ ٿئين، مئن کي شام جو ڏوئين ها ٻيلڻ، ڪاڙهو ڏس ڪاڙهو! ساه ٿو وڃي“ مهمان ماين مان هڪڙيءَ همدرديءَ وچان چيو. سسٽس جي منهن تي ڏڪائيندڙ ريڪائون اُڀري آيون.

”امان، آئين آيون آهيو، نه ته پاڻ ڪم جو چئونس ٿي ڪوٺ“

”امان ڪجينس گهٽيئي ٿي.... ويچاري ڏاري آهي.“

”پيڻ سچ ڪري پڇين ته جيڪي ڪم پڇير ٿو، سو گهٽيئي ٿي ڪريان مڃي نه مڃي؛ ملئي پاڻ وس واري آهي“ سسٽس هٿ نچائيندي چيو.

”ها، هونئين جيڪا ٻڄڻي ٿي، سو گهٽيئي ٿي ڪرين“ ميگهان من ئي من ۾ ٻٽڪي.

”ويچاريءَ کي اولاد نه ٿيٽو هو: سو نه ٿيو“ ميگهان جو منهن هارجي ويو.

”سو امان، جهڙي ڦندي آنديسون، اوهڙي آهي، ڦنبر ڪري کهونس ته پلي.“

”امان ويچارن کي الله ۽ الله جو رسول ڏيندو، اُميدون ڪين وييون آهن.“

ننين ننين جملن، مٿن يڪدم خاموشيءَ جو چار اجلائي ڇڏيو ۽ هر ڪا اُن ۾ ويڙهجي ويئي.

سسٽس جي دل ۾ لٽيل اميدن تان لٽ اُڏاٽي، جرڪو ٿيو، ’ٻي شادي‘، ’ٻي شادي‘ جا لفظ ڇٽنگون تي اُڏاٽا مڙسن کي ٻاهران گهرائي، ٿلهي ڪان پريرو صلاحون ٿيون. ڳالهه گهڪي وهيٽي هئي. پٽري پٽريءَ سان لڳي، پٽرين جي وچ ۾ پيل سٿو ڏڳي پيو، ڪنهن من ۾ روشنيءَ خاطر، ڪنهن من ۾ ساڙڻ خاطر، پٽس جو ٻڌو ته سندس نياٽو لڏيو وڃيو ناناٽن ۾ ٿو وهي، اتي ٻي شادي ٿا ڪنس، باهه ٿي ويو.

”پانئين ٿا مفت ۾ ڏني اٿمان، سو هاڻ هتان وٺي وڃي موچڙن جي پيهه ۾ وجهندس سو خوش ٿا ٿين. منهنجو نالو به ورو آهي. بچڙو ته اهڙو ڪندو سان جو راڄ ڏسندا..... پيٽسان وڙ ڪري مرڳي مصيبت ۾ پيلسين، اڳيئي ڪجنس گهٽيئي ٿا، هاڻ وريو وٺيو ٿا وڃنس. پيٽسان اسين مائٽ آهيون، اڪيون ڪٽيو پيا ڏسون، روز موچڙو، گار گند، تنڪا، گلا، اولاد نٿو ڏئي ته خدا نٿو ڏئين. ان ۾ اسان جي ڄائيءَ جو ڪهڙو ڏوهه! پر شادي وڃي اُکي ڪن. باقي ڏيءَ آهي. سا ڪونه ڇڏيندس، ڪونه ڇڏيندس، طلاق ڏيئي پوءِ هتان ٽرن.“

بيٺل هوا اوٿلو ڪاڏر، ڳالهين جا ڪڪ اُڏاٽا، فيصلا، راڄ، ڳالهيون، گاريون، پوليس جا دڙڪا، موچڙا، درخواستون، ڳالهه جو تان ڪٿي ڪٿي وڃي نٿو ته سُرندي جون سڀ تارون ڇڇي پيون. بيڪزيل درن جي وچ ۾ قاتل ميگهان جا هٿ نڪتا، سوبه ڳوٺ جي چڳي مڙس دائر، وروءِ سان گڏجي زور لاتا تڏهن.

چٽيل پٽ هوا جي زور تي، گهمري ڪانئي اڏ مان نڪتو.

آڙين باز ڏسي، اوچتو پڙڪو ڪاڏو، ڪانئس چرڪ نڪري ويو. گهڙو هٿ مان ڇڏائي ويو ۽ وڃي ترورتائين. وارياسي گهيڙ جي شفاف پاڻيءَ اندر لهرن تي وٺڙي ويو، جهڙو رت جون اُٿلندڙ پٽلندڙ لهرون پاڻ به وٺڙجي ويئي پاڻيءَ اندر. هن گوڏن تان سٿڻ ڪٽي، هڪڙو پير پاڻيءَ اندر وجهي. چوڙن واري ٻانهن پاڻيءَ جي چاتيءَ ۾ لاهي ڇڏيائين، تيستائين جانان به اچي ڏوڙيو ڪيو. تڪڙ ۾ پني سهڪي پانئجي ڪر پويان مست اُٺ ڪاهي پيو هئس. سڄي ٻت جي ڳاڙهاڻ ويڙهجي اچي ڳلن تي مڙي هيس.

”مرين ميگهان، مبارڪون هجنئي،“ جانان اهڙيءَ تڪڙ مان چيو جڻ ڪانئس ڪا ٻي اڳ ۾ ڳالهه ٻڌايو ٿي ويئي.

”ڪوهه؟“

”مرين! پٽ ٿي ڪارائين.“

”پٽ!؟“ سندس سوچ جا سڀ پرزا بيهي رهيا.

”مرين گهوٽ ٿا ڏيندي، وڏيرو دائر...... ٽن سان گڏ تون به چوٿين وڃي پيڙي ٿيندئينءَ.“

”........“ خاموشي. هوا جي زور تي پاڻيءَ اندر پيل گهڙو بيهر پرزا پرزا ٿي ويو.

”مئي سولي ٿيندينءَ.... وڏيرو پوڙهو آهي ته مڙئي خير آهي.

اجا ايترا ڏند اٿس، جو مانيءَ کي ڪٽيو ٿو سگهي، سو توکي به چٻاڙي ويندو.“

هوا زور لاتو، لهرن ڪر ڪٽي ٻوڙ پاتي، هڪڙو چٽيل پن پاڻيءَ تان ترڪندو، اُڇلندو، گهرمٽيون ڪائيندو، اُپرندي خير شاهه واري ڪُن ڏانهن لڙهندو ويو.

ڪتاب ’سئو سالن جون چونڊ ڪهاڻيون‘ (جلد پهريون) تان کنيل

زينت عبدالله چنا

مِٺي

ٻين عورتن سان گڏ هوءَ به منهنجي مالڪڻ وٽ مزوري ڪرڻ ايندي هئي. هوءَ ٻين وانگر گهڻو ڳالهائيندي نه هئي، پر ڪم سڀني کان گهڻو ڪندي هئي، جو ڪم ٻين کان نه ٿيندو هو، مان هن کي چوندو هوس، ته هڪدم ڪندي هئي. ٻيون عورتون سڀني نوڪرن چاڪرن سان کلنديون ڳالهائينديون هيون، پر هوءَ ڪنهن سان به ڪونه ڳالهائيندي هئي، جي ڳالهائيندي هئي ته فقط پنهنجي پٽ دائود سان. دائود عمر ۾ ڇهن پنجن سالن جو هو، پر پنهنجي تندرستي ۽ بوتي جي ڪري ستن اٺن سالن جو پئي لڳو. سندس اکين ۾ شهزادن جهڙو چمڪو هو ۽ جنگجو سپاهيءَ وانگر منجهس جرئت هئي. هلندو هو ته سينو تاڻي هلندو هو. ڄڻ ڪو وطن دوست پنهنجي سيني تي گوليون کائي نڪتو آهي. ڏاڍو وڻڻ جهڙو ٻار هو.

هڪ دفعي مان پنهنجو پيار روڪي نه سگهيس ۽ ڪيس ڳل تي هڪ ”مٺي“ ڪئي ڏنم. دائود روئڻ لڳو ۽ ماءُ کي چوڻ لڳو: ”امان هن هتي ”چي“ لڳائي آهي. دائود جي ”چي“ تڏهن لٿي جڏهن ماڻس ڳل تي ٻار ٻار مٺيون ڏنيون. مان ڏاڍو شرمندو ٿيس. دل ۾ سوچڻ لڳس ته هن ڇوڪري تي آخر ڪيئن فتح حاصل ڪجي! ٻار مون کي به پنهنجو هو، پر هن کي ڪنهن به ڪلاڏي جي شيءِ سان هر ڪو فتح ڪري ٿي سگهيو: ان ۾ ايتري جرئت ڪٿي؟ شايد ان جي ماءُ جي پيار ۾ اهڙي اونهائي نه هئي، يا ”هر ڪا عورت ماءُ نٿي ٿي سگهي“ وارو مقولو پورو ٿي ٿي آيو. بهرحال مون کي دائود جي ماءُ جي خصلتن ۽ دائود جي جرئت انهن ڏي ويجهو ڪيو. مون ڪوشش ڪندي نيٺ انهن ڏي ويجهو قدم وڌايو.

دائود جي ماءُ هڪ بيواهه هئي. چڱي گهر جي عورت هئي. مڙس مرڻ بعد ڪيس مڙس جي رشتيدارن ملڪيت ڦري ڪڍي ڇڏيو هو. دائود جي خاطر هن شرم ۽ حيا ۽ وڏائيءَ کي ڳنڍڙيءَ ۾ ٻڌي مزوري شروع ڪئي هئي، پورت ان مان به خير ڪي ٿيندي هيس، پر هن دائود کي ڪنهن جي اڳيان هٿ ٽنگڻ جي تعليم نه ڏني هئي. پلاڻ رکي سڪي ڪلئي، هن دائود کي چڱو ڪارايو ۽ پهرايو ٿي. نالي ۾ هوءَ ”سوني“ هئي پر هن پاڻ کي لوهه کان به سخت بڻائي ڇڏيو هو. معلوم ائين ٿي ٿيو ڄڻ هن پنهنجي ”نسائيت“ کي پري هٽائي هڪ پلسي رکي ڇڏيو آهي. جيتوڻيڪ هوءَ شڪل شباهت جي سٺي هئي ۽ منجهس اهو ڪي هو جو هڪ قبول صورت عورت ۾ هئڻ کپي. پر هن پنهنجي انهي مقبوليت کي پاڻ ڄاڻي ٻجهي مٺيءَ ۾ لوئي ميرو ڪري ڇڏيو هو. هوءَ صرف دائود لاءِ هئي ۽ دائود صرف هن جو هو. اهوئي سبب هو جو هن جي ”مٺيءَ“ ۾ اها پاڪيزگي هئي جو دائود لاءِ هر درد جو درمان ۽ ايذاءَ جو علاج اها هڪ ئي ماءُ جي مٺي ڪافي هئي. مون ڪيترا دفعا دائود جي ٻڪ به انهيءَ ”مٺيءَ“ سان دفع ٿيندي ڏٺي.

گهڻي ڪم، بک ۽ فاقن آخر سونيءَ کي ڪيرائي وڌو. مون ڏٺو پئي ته هوءَ آهستي آهستي موت ڏي وڌندي وڃي؛ پر هن ڪڏهن به ڪنهن جي مدد وٺڻ قبول نه ڪئي. انهيءَ قسم جي گفتگو کان هوءَ هميشه ٽاليندي هئي. اکين پئي ڏٺم: ته انهي قسم جي خود داري ڪيس موت جي منهن ۾ اڇلائي رهي هئي. پر هن جي اها ئي روش ۽ اهو ئي ڍنگ، جو ڄڻ ته ظاهر ظهور چئي رهي هجي: ”مون ۾ توهان جو ڇا، ڇا ۾ اوهان منهنجا آهيو!“ ڪڏهن ڪڏهن ڪيس ڏسڻ ويندو هوس. پر ڪيترو آخر، ڪو ڪنهن وٽ انهن حالتن ۾ ايندو ويندو رهندو؟

هڪ ڏينهن صبح جو وقت هو ته دائود منهنجي دروازي تي مون کي سڏي چوڻ لڳو: ”امان ٿي سڏي“. مان ترت ئي ساڻس ويس. ڏٺم ته سوني آخري پساهن تي آهي. پنهنجي سيرانديءَ کان سڪل مانيءَ جي ٽڪر ڪڍي دائود کي ڏنائين ۽ دائود جي ٻانهن مون کي ڏنائين. دائود زوريءَ مون کان ٻانهن ڇڏائي ماءُ جي منهن تي منهن رکيو، پر سندس ماءُ جي ”مٺي“ اڌوري رهجي وئي ۽ دائود روئندي روئندي اتي ئي سمهي پيو. مان ستل دائود کي گهر کڻي آيس. منهنجي زال ههڙي مهانگائيءَ جي وقت ۾ دائود کي پاڻ وٽ رهائڻ کان ڪيٻايو، مون مالڪڻ کي ستايو، دائود جي حال تي رحم ڏياريو، ڪيس چيو: ”دائود لاوارث ۽ يتيم آهي، اوهان جي ۽ اوهان جي ٻچن جي ٻچت سچت کائي وڏو ٿيندو، وڏو ٿي اوهان جي گهر جو نمڪ خوار نوڪر بڻجندو“ پر مالڪڻ هڪ يتيم ڇوڪري کي پنهنجي مٿان مصيبت سمجهي پاڻ وٽ رکڻ کان انڪار ڪيو. آخر شام جو مالڪ آيو. انکي ستايم،

جنهن خدا ترسي ۽ دردمنديءَ خاطر دائود کي رهائڻ قبول ڪيو ۽ مالڪڻ کي سمجهايو ۽ دائود اتي رهڻ لڳو.

پر دائود اهو ساڳيو دائود نہ رهيو، جنهن کي هڪ ڏينهن منهنجو پيار "جي، جي" ٿي لڳو هو، سو هينئر منهنجو پيار هيڏانهن هوڏانهن جون نظرون بچائيندي چپ چاپ برداشت ڪندو هو، بلڪل اهڙيءَ طرح جهڙيءَ طرح هڪ بکيو برهمڻ ڪيترن ڏينهن جي بک سبب لڪي ڇپي ڪنهن اڇوت جو پٽ ڪائيندو هجي. هو جڏهن پنهنجي مزي ۾ ايندو هو. تڏهن خوب هيڏانهن هوڏانهن ٻوڙندو هو، راند ڪندو هو. مان سمجهندو هوس تہ اجهو ٿو ڪِري، پر ڪِرندو ڪو نہ هو، ڇو تہ ڪيس خبر هئي تہ هر ڌڪ، هر زخم جو علاج "مِٺي" تہ گهڻو اڳ ڪانئس جدا ٿي چڪي هئي. ڇوڪرا ڪيس ماريندا هئا، پر هو چپ رهندو هو: اکين ۾ پاڻي ايندو هوس، پر اوڇنگارون ڏئي ڪو نہ روئندو هو. هو ڏينهون ڏينهن پنهنجو پاڻ ۾ ڇپندو ٿي ويو، منجهانئس اها جرئت، اها البيلائي جيئن پوءِ تيئن گم ٿيندي ٿي وئي. مان جڏهن اهو ڏسندو هوس تہ مون ڪان "آهہ" نڪري ويندي هئي!

هڪ ڏينهن دائود کي ڪجهہ وقت گهر ۾ ڪو نہ ڏٺم، اوچتو مالڪڻ جي رڙين تي معلوم ٿيم تہ مالڪڻ جي ٻارن سان ٻاهر نڪري ويو آهي ڇو تہ مالڪڻ چوڻ لڳي تہ "ڇورو ندورو، منهنجي ٻارن کي بہ الائي ڪٿي رلائڻ وٺي ويو آهي." مان ٻوڙندو ٻاهر ويس، سامهون ڏٺم تہ ميدان ۾ ٻار تہ سڀ هئا، پر پرئين پاسي ڪان هڪ ڏاند کي ٻارن ڏي ٻوڙندي ڏٺم، هڪ بہ ويو ۽ بہ ويا، ٻوڙي اڳتي ويس، پر ڏاند اڳ ئي ٻارن وٽ پهچي چڪو هو. ٻار تہ ڀڄي ويا. پر مالڪڻ جو ننڍڙو ڪڪو ڀڄي نہ سگهيو. دائود جڏهن اهو ڏٺو تہ هن هڪدم ڪڪي کي ڌڪو ڏئي ڏاند جي اڳيان ٿي بيهي رهيو. ڪڪو بچي ويو ۽ دائود زخمي ٿي پيو. مان جڏهن پهتس تہ ڪڪو روئي رهيو هو ۽ دائود بيهوش پيو هو. مون بيهوش دائود کي ڪلهي تي کنيو ۽ ننڍڙي مالڪ کي ڇيچ ڪان ورتو. گهر پهتس تہ مالڪڻ ڪاوڙ مان چيو: "منهنجو ٻچو پيادل پيو اچي ۽ بادشاهہ زادو ڪلهي تي کنيو پيو اچين؟" مون ڪجهيو ڪو نہ ۽ دائود کي پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ ڪٺي ويس. گهڻي جتنن بعد بيهوش دائود هوش ۾ آيو. هوش ۾ اچڻ بعد هو روئڻ لڳو. مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي تہ هو ماٺ ڪري، پر اڄ دائود کي مٺيءَ جي ضرورت هئي، جا هن جي ڏک جو درمان هئي: پر اها مٺي اچي ڪٿان!

منهنجو دماغ ڦاٽي رهيو هو، سر جي درد ڪان زياده مون کي دلي درد هو: ڇو تہ دائود جي روئڻ مون کي بي قابو بڻائي ڇڏيو هو. ننڍڙي مالڪ کي تہ ڌڪو ڪائيندي ٿورو زخم ٿيو هو، پر دائود جو تہ هر عضوو زخمي پيو هو ۽ علاج ننڍڙي مالڪ جو ٿي رهيو هو. ڊاڪٽر مونرن ۾ پئي آيا، آرام ۽ کاڌي جا مشورا پئي ٿيا، ننين ۽ وڏن پئي پڇيو. مون کي اهو حال ڏسي پنهنجي مفلسي ۽ بي وسيءَ تي غصو پئي آيو ۽ هر هر دائود ڏانهن وحشت ڀرين نگاهن سان پئي نهاريم. ڪڏهن ڪڏهن دل ۾ ويچار پئي آيم تہ آخر هيءَ مصيبت مون جو پالي جنهن دلي آرام وڃايو آهي، جنهن مون کي منهنجي نظرن ۾ ايڏو بيوس ۽ مجبور ثابت ڪيو آهي. اها حالت شايد دائود بہ سمجهي ورتي، ڇو تہ ان جون خاموش نگاهون چئي رهيون هيون تہ تنهنجو پيار ڪوڙو هو تڏهن تہ جلد ڪڪ ٿي پيو آهين، ان ڪري تہ تنهنجي پيار ۾ جي" هئي. مان پاڻ کي نهايت شرمنده سمجهڻ لڳس، مون ۾ دائود سان اکين ملائڻ جو تاب نہ رهيو.

مٺي جي سور جي هوندي بہ مان سڄي رات جاڳيس، ڇو تہ دائود کي زخمن جا سور ڪري بخار هو ۽ هو ساري رات روئندو رهيو. صبح ٿيڻ ۾ ڪجهہ دير هئي تہ دائود ننڊ ۾ روئندي چيو "امان تون اچي وئينءَ!" مون جلد وراڻيو "ها" ۽ جهٽ ڪٽي مٺي ڏنيمانس. دائود جو چهرو ننڊ ۾ ئي ٻهڪڻ لڳو ۽ اکيون کولي مون ڏي نهاري روئڻ لڳو. مان پريشان ٿي ويس: آخر چيم، "دائود پٽ تون جيڪي گهرين ٿو سو مان ڄاڻان ٿو پر.....!"

اتي مالڪڻ جو سخت گير آواز آيو، "ڪمبخت ڄاڻين ٿو تہ پوءِ ان موجب ڇو نہ ٿو ڪرين؟ سڄي رات ڪتي جي پونگڙي وانگر "پين، پين" ڪري، منهنجي ٻچي جي ننڊ ڦٽائي ائس. هڪ تہ ان کي ڪُچلي آيو آهي، ٻيو اک لڳڻ نہ ڏني ائس. ڪڍ هن کي ٻاهر! جي هن کي نٿو ڪڍين تہ ڪڻ تون بہ بسترو مون کي ڪو نہ کپين، نڪرو هن گهر ڪان ٻاهر." ائين چئي هوءَ منهنجا ٽپڙ ٽاڙي ٻاهر اڇلائڻ لڳي.

سڄي دنيا صبح جو مٺي ننڊ ۾ مست هئي ۽ مان پنهنجو سامان هڪ غريب جو سامان جنهن ۾ نہ پلنگ هئا نہ فرنيچر هو- فقط هڪ چادر ۽ ڪجهہ ٻچيل چانور ۽ اٽو هو: ڪنا ۽ هنديون تہ مالڪڻ جي غصي جو ڪاڄ ٿي چڪا هئا: منهنجيءَ زال سٽل ٻار کنيو ۽ مون ڳنڍڙي کنئي ۽ بيهوش دائود کي ڪنڌ تي رکيو ۽ هڪ نامعلوم منزل ڏي وک وڌائي، ڪاش! دائود کي ان وقت چئي سگهان ها! "دائود تنهنجي درد جي درمان "مٺي" منهنجي وس ۾ ڪانهي..... تنهنجي اها مٺي آخر آلا ڪٿان آڻي توکي ڏيان!" پر ان وقت دائود اها منهنجي ايڏي ڳالهہ سمجهي بہ ڪين سگهي ها!

(مهراڻ سيارو– 1955ع)

شبنم گل

لڙاٽيل شام

ٽيرس کان هيٺ ڏٺم ته ملوڪ، فروٽ واري کان انگور پئي ورتا اوچتو انگورن تي هڪ سهڻو من موهڻو پوپٽ اچي ويٺو، جنهن کي ملوڪ پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پوپٽ پنهنجا سهڻا پر پکيڙي فضائن ۾ مٺي اڏرڻ لڳو. ملوڪ انگور ڦٽي ڪري پوپٽ پويان ڊوڙڻ لڳو. فروٽ واري ڪيس ڪيترائي سڏ ڪيا، پر ملوڪ پوپٽ پٺيان ڊوڙندي گهڻو پري نڪري ويو.

رنگ برنگي پوپٽ هجن يا لغڙ، ملوڪ جي ڪمزوري آهن. مين روڊ جي پرسان بنگلن جي قطار آهي، جنهن جي پٺيان ملوڪ جو ننڍڙو گهر آهي. هُو اٺن سالن جو معصوم ٻار آهي. جنهن جون ڳالهيون پنهنجي عمر کان گهٽيون وڏيون آهن. ڏک سدائين انسان کي پنهنجي عمر کان اڳتي ڌڪي ڇڏيندا آهن. ملوڪ به زندگيءَ جو وڏو ڏک ڀوڳي رهيو آهي.

غربت جو ڏک......

بي بسي ۽ بک جو ڏک.....

ڪيترين خواهشن جي اڻپوري رهجي وڃڻ جو ڏک، جنهن ۾ تعليم حاصل ڪري نه سگهڻ جو ڏک به شامل آهي.

سندس وڏي ڀيڻ لالي اسان جي گهر جو ڪم ڪندي آهي. هُو لالي سان گڏ اڪثر اسان جي گهر ايندو آهي. سندس چهري تي سنجيدگي ۽ مظلوميت جي ڇاپ منهنجو ڌيان هن ڏانهن ڇڪائي ورتو.

شايد ان ڪري به ته هُو پنهنجي عمر جي ٻارن کان گهڻو مختلف آهي. هڪ ڏينهن لالي بيمار هئي، هو ان جي جاءِ تي ڪم ڪرڻ آيو.

”تون ڪم ڪندين؟“ مون حيرت مان پڇيو.

”جڏهن به لالي بيمار ٿيندي آهي ته مان ان جي بدلي گهرن ۾ ڪم ڪرڻ ويندو آهيان.“

ايئن چئي هن ڪچن ۾ پيل ٿانوَ مهارت سان ڌوئي چمڪائي رکيا. ڪچن کي ٻهاري ڏئي صاف ڪري هو وڃڻ لڳو ته مون ڪيس سڏ ڪيو.

”ملوڪ! ڇا توکي پڙهڻ جو شوق نه آهي.“

”شوق سان ڇا ٿو ٿئي.“ هن مايوسيءَ ۾ ڪنڌ لوڏيو.

”جو گهڻو ڪجھ ٿي سگهي ٿو، ڏس جيڪڏهن شوق نه هجي ته ماڻهو علم ڪيئن حاصل ڪري، اڳتي ڪيئن وڌي.“

”مون کي پڙهڻ جو شوق آهي، پر ڪتاب به ڏاڍا مهانگا آهن. اسڪول جي في ڪير ڀريندو ۽ ها، جي مان اسڪول ويس ته ڪم ڪير ڪندو. گهر جو خرچ ڪيئن هلندو.“

”مان توکي ڪتاب وٺي ڏيندس. تنهنجي اسڪول جي في ڏيندس. پوءِ ته پڙهندين نه.“

”سچ!!“ ملوڪ جي اکين ۾ خوشيءَ جا پوپٽ رقص ڪرڻ لڳا.

”پر امان ته ڌڙڪا ڏيندي نه نه......مان اسڪول نه ويندس......“

”مان ماسي ساران سان پاڻ ڳالهائيندس.“

”ٺيڪ آهي.“ ملوڪ خوشيءَ مان چيو. ۽ ٽپا ڏيندو دروازي کان نڪري ٻاهر هليو ويو.

ٻئي ڏينهن مان ساران جي گهر ويس. مون کي ڏسي هوءَ اٿي بيٺي.

”اٿي امان تون هتي ڪيئن!“ هوءَ مون کي پنهنجي گهر ۾ ڏسي حيران ٿي وئي.

”ٻڌو هيم توهان جي طبيعت ٺيڪ نه آهي. انڪري سوچيم پڇي اچان.“ مان سندس پر ۾ پيل کٽ تي ويهندي چيو.

ساران جو مٺو رئي سان ٻڌل هو. هوءَ ٽڪ تي

گج ٺاهي رهي هئي.

"ماسي هي ڪنهن جو گج آهي؟"

"بازار مان آرڊر مليو اٿم."

"هن گج جا ڪيترا وٺندي آهين."

"ويهه رپيا."

"ويهه روپيا!!!" مون حيرت مان رڙ ڪئي.

ساڳيو گج مون بازار ۾ ڏيڍ سئو ۾ ڪپندي ڏٺو هو.

"اها ته ناانصافي آهي. ماسي توکي ايترو سستو گج نه ٺاهڻ گهرجي."

"امڙ! اهوئي ته ڪم اٿم جنهن تي گذر سفر هلي پيو، نه ته جيڪا بک مري وڃون. لالي به اڃي جوان ٿي آهي. پراون گهرن ۾ موڪليندي شرم ٿو اچيم. سندس شاديءَ جو فڪر الڳ اٿم. پوءِ پرت جو جيڪو به ٿورو گهڻو ملي ٿو ڪم اچي ٿو وڃي."

اسان وٽ پورهئي جو ڪو به ماڻُ نه آهي. ساران جي ڳالهه ٻڌي دل جي گهراين سان افسوس ٿيڻ لڳو. اهو رڳو ساران جو مسئلو نه بلڪ پوري سنڌ جي پرت پريندڙ غريب پورهيت عورتن جو مسئلو آهي. جن کان سستي اگهن تي رليون، گج، چادرون ۽ ٻيو پرت جو سامان ٺهرائي، ان ساڳئي سامان کي شهرن ۾ مهانگي اگهن تي وڪرو ڪيو ويندو آهي. ۽ ڪين پورهئي جو ايترو حصو به نه ملندو آهي جو هو پنهنجو گذر سفر آسانيءَ سان ڪري سگهن. گجن ۾ هر شيشي سان خبر نه آهي ڪيترا لڙڪ ٽاڪيل هوندا آهن. اُهر ڏاڳي سان خبر نه آهي، ڪيترين محروميون اٽيون وينديون آهن، پر پوءِ به ڪو به اهڙو ماڻهو نه آهي، جيڪو ان نااانصافيءَ تي آواز اُٺاري سگهي. هر ماڻهوءَ کي رڳو پنهنجا حق ياد رهندا آهن. هو اِهو وساري ڇڏيندا آهن ته ان تي ڪي فرض به آهن. جتي فرض جي ادائيگي جو پورو خيال رکيو وڃي اُتي ڪنهن به حق تلفي نه ٿي ٿي سگهي.

ان ڪانپوءِ ساران مون کي پنهنجا ٺاهيل گج ڏيکارڻ لڳي. ۽ مان سنڌ جي ثقافت جي حسين رنگن ۾ ڪٿي وڃائجي ويس.

دنيا ۾ خبر نه آهي ڪيترا خطا، ڪيترا ملڪ هوندا، ڪيترا ماڻهو، ڪيترين تهذيبون هونديون، پر يقين اٿم ته سنڌ جهڙو خلوص جي خوشبوءِ سان مهڪندڙ حسين خطو ڪٿي به نه هوندو، جتي جڏهن ساريون پچنديون آهن ۽ سونهري سنگ لهرائيندا آهن ته ٻنين جي پاسي ۾ رهندڙ پورهيتن جي اکين ۾ خوابن جون پريون رقص ڪنديون آهن ۽ سندن چهرا محنت جي عظمت سان پُرنور هوندا آهن.

پوءِ اهڙي خطي کي ڇو نه ساهه ۾ سانڍي رکجي، سنڌ جي ثقافت جو ماڻُ رکندڙ هٿن جي ڇو نه حفاظت ڪجي.

جتي فضائن ۾ چاهتن جا چنگ ڇڙن، جتي جي هوائن ۾ بانسريءَ ۾ الغوزي جا آلاپ هجن، ان زمين جا وارث، فنڪار، راڳي، شاعر ۽ پورهيت ڇو بي بسيءَ جي پڇن ۾ لاوارث ٿي پٽڪندا رهن. جتي سون جهڙا سويرا ۽ چانديءَ جهڙيون راتيون هجن، اُتي خواب ڏسڻ تي ڇو پهرا هجن، ۽ ڇو ساڀيائون بي يقينيءَ جي رڃ ۾ رستو ڀلجن!

ساران جو ڏيکاريل هر گج انتهائي وڻندڙ ۽ خوبصورت هو، پر سندس محنت جو اجورو تمام گهٽ هو، تقريباً نه هئڻ جي برابر. پر هُوءَ گهٽ قيمت تي ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور هئي. سندس مڙس بيمار هو. ٺيڪ ٿيڻ جي صورت ۾ هو ڪڏهن ڪڏهن مزدوري تي ويندو هو. ۽ بيماريءَ جي صورت ۾ ساران جي سڄي ڪمائي سندس دوائن تي ڪجي ويندي هئي. انڪري مجبور ٿي هن لالي ۽ ملوڪ کي ڪم تي لڳائي ڇڏيو هو.

"ملوڪ ڪٿي آهي؟" مون پڇيو.

ساران ملوڪ کي سڏڻ لڳي. ٿوري دير ڪانپوءِ ملوڪ گهٽيءَ مان ظاهر ٿيو، سندس هٿ ۾ لغڙ هو.

"اڄ بيماريءَ جو بهانو ڪري ملوڪ ڪم تي نه ويو، جيڪڏهن وس پڄيس ته سڄو ڏينهن پيو نچي ڪڏي ٿوٽي ڪٽان جو."

"ويچارو ٻار." مون ملوڪ کي همدرديءَ سان ڏٺو، جنهن وٽ کيڏڻ ۽ خوش ٿيڻ جو ٽائيم ڪيترو گهٽ هو. جنهن کي هُو ڪو بهانو ڪري حاصل ڪندو هو.

"وري مٿان نئين مصيبت، پٽ جا انگل ته ڏسو، هاڻ ڇٽي ٿو پڙهندس." ساران ملوڪ کي گهوري چيو.

"پڙهڻ لاءِ مون ملوڪ کي چيو آهي." مون وضاحت ڪئي.

"پڙهائيءَ جو خرچ ڪٿان ايندو."

"سڀ ڪجهه ٿي ويندو. توهان ڪوبه فڪر نه ڪيو. هاڻ پاڻ ملوڪ کي پڙهائيندس."

ائين ملوڪ نه صرف اسڪول ۾ داخلا ورتي، پر مون وٽ به پڙهڻ لاءِ اچڻ لڳو. سندس چهري تي هاڻ مظلوميت بدران ذهانت جي روشني چمڪڻ لڳي، پهرين ۽ ٻي ڪلاس ۾ هن سٺا نمبر ڪنيا. هاڻ هُو ٽئين ۾ پڙهي رهيو آهي. هڪ ڏينهن آيو ته منجهيل هو، مٿي تي ڌڪ جا نشان هيس.

"ڇا ٿيو ملوڪ ڪنهن. سان وڙهيو آهين ڇا!"

"پائوءَ ماريو آهي." هن معصوميت سان چيو.

ملوڪ جو وڏو ڀاءُ شانو سڄو ڏينهن آواره ڇوڪرن سان رلندو ونندو آهي. هو گهر تمام گهٽ ايندو آهي.

"ڇو ماريو اٿس!"

"سچ ڳالهايو هيم." وري ٿوري دير رکي وري هو سوال ڪري ٿو. "ڇا سچ نه ڳالهائڻ گهرجي!"

"هاها، هميشه سچ ڳالهائڻ گهرجي." مون سندس حوصلا افزائي ڪئي.

"سچ ڳالهائڻ وارن کي مار ڇو ملندي آهي!"

"اهو دنيا جو دستور آهي. ملوڪ جي سوال مون کي منجهائي وڌو."

"ڀلي مون کي مار مليا پر مان سدائين سچ ڳالهائيندس. ڪتاب جي سبق ۾ ته اهوئي لکيل آهي."

جيڪي ڳالهيون ڪتابن ۾ لکيل هونديون آهن، اسان انهن تي عمل نه ڪندا آهيون."

"ڇا ڪتابن ۾ لکيل ڳالهيون ڪوڙيون هونديون آهن."

"نه ڪتابن کان ٻاهر رهندڙ ماڻهو ڪوڙا هوندا آهن." منهنجي ڳالهه ٻڌي هو منجهي پيو.

"ته پوءِ اُهي ڪتاب ۾ لکيل ڳالهين تي عمل ڇو نه ڪندا آهن."

جيڪڏهن هو ائين ڪن ته سندن سڄو شان شوڪت ختم ٿي ويندو ۽ هُو ضمير جي سچ اڳيان شرمسار ٿي مري ويندا."

"ڪوڙن ماڻهن کي مري وڃڻ گهرجي." ملوڪ ضدي لهجي ۾ چيو.

"ڇگو ڀلا تون اهو ٻڌاءِ، تو ڇا تان مار کاڌي"

"شانوءَ امان جا پئسا چورايا هئا. مون امان کي ٻڌايو ته گهر ۾ وڏو جهيڙو ٿيو. امان شانوءَ کي گهر مان ڪڍي ڇڏيو."

"مون کي لڳي ٿو مون غلط ڪيو. نه مان سچ ڳالهايان ها، نه شانو گهر مان نڪري ها."

"شانو موٽي ايندو."

"نه هاڻ شانو ڪونه ايندو."

"ڇگو هاڻ تون پڙهائي شروع ڪر." مون ڪتاب کولي ملوڪ جي اڳيان رکيا ۽ هو اداسيءَ جي ڪيفيت ۾ پڙهڻ لڳو.

ملوڪ جون اکيون ڪتاب ۾ ۽ ذهن ڪنهن ٻئي هنڌ ڀٽڪي رهيو هو. هن ٿوري دير جي خاموشي ڪانپوءِ پڇيو.

"ڇا غريبن جو سڀ مائون مار کائينديون آهن!"

مون ڇرڪي کيس ڏٺو. هن جا سوال سدائين ڇرڪائيندڙ هوندا هئا.

"تون اهو ڇو ٿو پڇين."

"ڪلهه امان وري بابا جي هٿان مار کاڌي"

ملوڪ مايوس لهجي ۾ چيو ۽ پنهنجي. سوال کي ٻيهر ورجايو.

"عورت هميشه مار کائيندي آهي. پوءِ چاهي اها امير هجي يا غريب." منهنجي جواب تي هو مطمئن نه ٿيو.

"سامهون جيڪو بنگلو آهي ان ۾ جيڪا مائي رهي ٿي اها ته مار نه کائيندي آهي."

"پوءِ به هوءَ پنهنجي زندگيءَ کان خوش نه آهي."

"هن وٽ ايتري دولت آهي ته پوءِ به خوش نه آهي؟"

ملوڪ کي حيرت ٿي.

"هن مقدر جي هٿان مار کاڌي آهي؟"

"مقدر ماڻهوءَ کي ڪيئن ماريندو آهي!"

"اها ڳالهه تون نه سمجهي سگهندين."

"پر هن جي جسم تي ڌڪن جانشان ته نه آهن."

"مقدر جي مار کائيندڙ ماڻهن جي رڳو روح تي زخم هوندا آهن."

مون کي لڳو ڄڻ ملوڪ منهنجي ڳالهه کي سمجهي ورتو هو. هونئن به مقدر جا ڌڪ کائيندڙ ٻار پنهنجي عمر کان اڳ وڏا ٿي ويندا آهن هو به سمجهه جي ان تڪليف ڏيندڙ عمل کان گذري رهيو هو.

ڪيترا ڏينهن گذري ويا ملوڪ نه آيو. مان سندس گهر ويس ته ملوڪ گهر ۾ نه هو. ساران کٽ تي ستي پئي هئي. هوءَ بخار ۾ تپي رهي هئي.

مون کي ڏسي کٽ تان اٿڻ لڳي، پر مون کيس ليٽائي ڇڏيو ۽ سندس پير ۾ ويهي رهيس.

ملوڪ جو پڙهڻ لاءِ نه ٿو اچي!"

"الاءِ امڙ ڇا ٿيو اٿس. چپ چاپ ويٺو الاءِ ڇا سوچيندو رهندو آهي."

"هن گهر جي حالتن جو گهڻو اثر ورتو آهي."

"جڏهن کان ملوڪ جي پيءُ مون سان جهيڙو ڪيو آهي. تڏهن کان ملوڪ چپ ٿي ويو آهي." هاڻ مون کي ملوڪ جو مسئلو سمجهه ۾ اچڻ لڳو.

توهان ۾ جهيڙو ڪنهن ڳالهه تي ٿيو.

"هُو چاهي ٿو ملوڪ پڙهڻ بدران ڪو ڪم ڌنڌو وڃي ڪري."

مون کي ملوڪ جو مستقبل اونداهو نظر اچڻ لڳو.

"ڇا توهان جي مڙس جو توهان سان شروع کان اهڙو رويو هو."

منهنجي سوال تي ساران چپ ٿي وئي. ايئن محسوس ٿيو ڄڻ هوءَ ماضيءَ جا وڃايل پيرا ڳولهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هجي.

"جڏهن کان اسان جي شادي ٿي آهي. مون کي ياد نه ٿو اچي ته هن ڪڏهن منهنجا ڏک سور ونڊيا هجن. ڪڏهن منهنجا حال پڇيا هجن. صبح جو گهر مان نڪرندو هو ته شام جو موٽندو هو. باقي هر وقت پيو سهائيندو هو ته توهان جي ڪري ٿو ايترا ڌڪا کائوان، بس ڏکيو سکيو وقت گذري ويو."

مان سوچڻ لڳس. شادي زندگيءَ جو هڪ اهو سفر آهي، جنهن جو مطلب هڪ سٺي گهر، هڪ اهڙ اداري جو بنياد آهي، پر اهو طبقو جيڪو زندگيءَ جي بنيادي سهولتن کان محروم آهي، ان لاءِ شادي محض دنياداري نڀائڻ جو نالو آهي. جنهن ۾ رشتا هڪٻئي لاءِ بوجهه بڻجي ويندا آهن. عورت ته رڳو محبت ۽ توجهه جي طالب هوندي آهي. خلوص جي چند ٻولن جي عيوض زندگي قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندي آهي، پر جن گهرن ۾ توجهه کان محروم ساران جهڙيون ٻي بس عورتون رهنديون هجن اهي گهر تاريڪ ۽ ويران قبرن جو ڏيک ڏيندا آهن. هوءَ ڊگهي عرصي کان بيمار هئي ۽ گهر ۾ اُڇلايل ڪنهن فالتو شيءِ وانگر پئي هئي، مڙس اها زحمت گوارا نه ٿي ڪئي ته ڪيس ڪنهن ڊاڪٽر کي ڏيکاري.

"مان توهان کي سپاٽي ڊاڪٽر وٽ وٺي ويندس."

"اجائي تڪليف ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو. باقي گهڻا ڏينهن بچيا هوندا زندگيءَ جا! ٻه يا ٽي، اُهي به گذري ويندا." هوءَ تمام گهڻو مايوس هئي.

"لالي، ملوڪ ۽ شانوءَ کي توهان جي ضرورت آهي."

"شانو....!!" ساران جي اکين ۾ اونداهي لهي آئي.

"غريبيءَ ۾ شل نه ڪنهن جو مقدر ڦٽل هجي. جي شانو سٽريل هجي ها، ته نه لالي پراون درن تي ڌڪا کائي ها ۽ نه ٿي ملوڪ جي پڙهڻ تي روز گهر ۾ جهيڙا ٿين ها."

"ملوڪ کي مون وٽ پڙهڻ لاءِ ضروري موڪلجو، مان شام جو انتظام ڪندس."

هڪ شام ڇا ڪيتريون شامون گذري ويون پر ملوڪ نه آيو. هڪ ڏينهن آيو ته سندس منهن لٿل هو ۽ هٿن ۾ ڪتاب هئا.

"ماسي ساران ڪيئن آهي؟"

”ٺيڪ آهي، پر اجان ڪم ڪرڻ جهڙي نہ آهي. لالي جي وڃڻ ڪانپوءِ امان جو ڪم مان ڪندو هيس انڪري ايترا ڏينهن نہ اچي سگهيس......“

ملوڪ جي چهري تي عجيب ڪيفيت هئي، مون کي ايئن محسوس ٿيو هو.

هڪدم تمام وڏو ٿي ويو هجي. ايترو وڏو جو هن تي روح جي زخمن جو مفهوم واضح ٿي ويو هجي.

”هي توهان جا ڪتاب موٽائي ڏيڻ آيو آهيان. اڳتي مان نہ پڙهندس.“

”ملوڪ......!!!“ مون حيرت مان رڙ ڪئي.

”مان نہ ٿو چاهيان تہ منهنجي ماءُ روز منهنجي ڪري مار کائي، روز منهنجي پيءُ جون گاريون ٻڌي.“

”ملوڪ! تون هڪ ذهين ڇوڪرو آهين توکي علم حاصل ڪرڻ گهرجي.“

”امان بيمار رهڻ ڪري پرت ڇڏي ڏنو آهي. منهنجو پيءُ بيماريءَ جو بهانو ڪري گهر ۾ پيو آهي. هُو چوي ٿو تہ مان ڪنهن ڌنڌي تي لڳي وڃان، هُو هڪ ڪارخاني ۾ مون لاءِ ڳالهائي آيو آهي. مون کي صبح کان شام تائين اُتي ڪم ڪرڻو پوندو.“

سندس ڳالهہ ٻڌي مون کي يونيسيف جي رپورٽ ياد اچي وئي تہ دنيا ۾ ڏهہ ڪروڙ ٻار مزدوري ڪن ٿا هر پنجاهہ ٻارن ۾ هڪ ٻار مزدوري ڪري ٿو. خاص ڪري ٽين دنيا جي ملڪن ۾ مزدوري ڪندڙ ٻارن جو تعداد وڌيڪ آهي. اڄ جو ٻار زندگيءَ جي بنيادي سهولتن کان محروم آهي. هُو ننڍپڻ جي نطري معصوميت کان پري ڪيو ويو آهي. زندگيءَ جي بوجهہ ڪانئس ننڍپڻ جون مرڪون کسي ورتيون آهن.

”تون چاهين تہ پڙهائي جاري رکي سگهين ٿو.“

”ڪارخاني ۾ مون کي پڙهڻ لاءِ ٽائيم نہ ملندو.“

”ملوڪ! دنيا ۾ ڪابہ ڳالهہ مشڪل نہ آهي.“

”دنيا ۾ جيئڻ تمام مشڪل آهي.“ ملوڪ تلخيءَ سان چيو. مان ڇرڪي ڪيس ڏسڻ لڳس. هن چيو.

”ها مان سچ ٿو چوان. مان هاڻ ٻار نہ آهيان، جو ڳالهيون نہ سمجهي سگهان.

اسان غريبن لاءِ ماني اهم آهي نہ ڪي تعليم. ماني کانسواءِ انسان جيئرو رهي نہ ٿو سگهي. مون کي لاليءَ جي شادي ڪرائڻي آهي مان امان جو علاج ڪرائيندس. مان مزدوري ڪندس، سخت محنت ڪندس.“

مون کي ملوڪ جي ڳالهہ ٻڌي سخت افسوس ٿيو.

”ڇا توهان مون کان ناراض آهيون؟“

”نہ“

”ڇا مزدوري ڪرڻ عيب آهي؟“

”نہ“

”ڇا علم کانسواءِ انسان، سنو انسان نہ ٿو بڻجي سگهي؟“

”عقل ۽ ساڃهہ علم جي محتاج نہ هوندي آهي.“

منهنجي ڳالهہ ٻڌي ملوڪ جي اکين ۾ خوشيءَ جا پوپٽ رقص ڪرڻ لڳا.

”ڇا مان سنو انسان بڻجي سگهان ٿو.“

”تون هڪ سنو ڇوڪرو آهين. ڇو تہ تو پنهنجي ذميداري محسوس ڪري ورتي آهي. علم رڳو ڊگرين جو نالو نہ آهي. علم، انسان جي وسيع جاڻ ۽ بهترين ورتاءُ جو نالو آهي، ڪي ماڻهو اعليٰ تعليم حاصل ڪري بہ بي عمل هوندا آهن، پر تون تہ هڪ بهترين عمل سان زندگيءَ ڏانهن اڳتي وک وڌائي رهيو آهين.“

خبر نہ آهي. منهنجي ڳالهہ ٻڌي ملوڪ کي خوشي ٿي يا نہ، پر سندس اکين ۾ گهري اداسي هئي. لڙانيل شام جهڙي اداسي. هن پوپٽن پنيان ڊوڙڻ ڇڏي ڏنو هو. ڇو تہ سندس هٿن زندگيءَ جي تلخ حقيقتن جو پلئہ جهلي ورتو هو.

ڪتاب ’سون ورنيون سوريون‘، تان ڪنيل

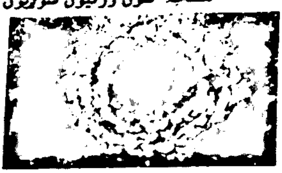

سراج

هڪ مرد تي لاشا

اصغر جڏهن باريسٽري ڪري آيو، تڏهن پٽس نه رڳو شهر جي وڏن ماڻهن جي، پر پنهنجي تڪ جي سمورن زميندارن جي هڪ شاندار دعوت ڪئي هئي ۽ ان دعوت جو نتيجو ڪو برو نه ٿيو هو. اصغر جي وڪالت جو ڏنتو ڏينهون ڏينهن وڌندو ويو ۽ ڪجهه عرصي ڪانپوءِ اصغر جڏهن پنهنجي هتي اچڻ واري وقت کان پوءِ جي ماضيءَ ۾ گهوري نهاريو ته هن کي ائين محسوس ٿيو، چڻ ته ڪيس ڪنهن ڪاري ڪکر ڏنگي وڌو هو. اڳي جو هو ڪا سماجي برائي ڏسندو هو ته سندس دل ڪڙهڻ لڳندي هئي، هاڻي ساڳي برائي ڏسي هن کي هڪ اڻ لکي خوشي محسوس ٿيندي هئي. اڳي ڪنهن جانور جي موٽر هيٺان اچڻ تي به ڏينهن ماني ڪائي نه سگهندو هو ۽ هاڻي اسپتال ۾ کهاڙين سان چچريل انسان يا اسپتال جي مڙدا – گهر ۾ ڪو انساني لاش ڏسندو هو ته هن کي هلڪو اطمينان ٿيڻ لڳندو هو. اڳ هو جڏهن به خواب ڏسندو هو ته هن کي اڪثر پيارا پيارا سباجهڙا ماڻهو سفيد گلابن جا تاج پهريو، حسين جسمن سان رقص ڪندا نظر ايندا هئا، ۽ هاڻي هن جي خوابن ۾ ڦاهيءَ تي لٽڪندڙ ماڻهو، کهاڙين ۽ لوڙهين سان چچريل لاش، ڇُرن ۽ چاقن سان چيريل پيٽ، رت ۾ ڳاڙهيون حسين جوانڙيون، تاش جي پتن جا تاج پهريل ڳڀرو جوان نظر ايندا هئا، ۽ اهڙي خواب کان پوءِ هن جو سارو ڏينهن هڪ عجيب سڪون ۽ اطمينان ۾ گذرندو هو، ۽ سندس ڪنوار اهو سڪون ۽ اطمينان ڏسي، سمجهي ويندي هئي ته ان ڏينهن ڪيس ڪو خون جو ڪيس مليو هوندو، ۽ هوءَ ڪنهن نئين ساڙهيءَ، ڪنهن نئين تحفي جي اميد ۾ سارو ڏينهن اطمينان ۽ خوشيءَ ۾ چال ڏيندي رهندي هئي.

اصغر جو دوست فلپ، انگلينڊ کان گهمڻ لاءِ آيو، ته هن کي وري اهي ڏينهن ياد پيا جڏهن هو ٻئي انگلينڊ ۾ ڪنهن پب يا ڪلب ۾، لنڊن – آمريڪن رقص جي ڌنن تي ٺڙڪندا، ٿاڦوڙندا ساري رات گذاريندا هئا. هو منجهي پيو ته هو فلپ کي هتي ڪهڙا ڪهڙا هنڌ گهمائي. هن کي هڪ خون جي ڪيس ۾ بدين وڃڻو هو. هن فلپ کي پاڻ سان ڪنيو ۽ ڪيس بدين گهمائي آيو. فلپ چپ چاپ بدين جي شهر، ڪورٽ ۽ ماڻهن کي ڏسندو رهيو، ۽ جڏهن هو جيپ ۾ چڙهي واپس حيدرآباد هلڻ لڳا تڏهن به فلپ چپ رهيو. اصغر کان رهيو نه ٿيو، پڇي وينو "ڇو، فلپ! تون ماٺ ڇو ٿي ويو آهين؟"

فلپ پهرين ته ڪو به جواب نه ڏنو، پوءِ چيائين "مون کي ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ان ڪري چپ آهيان!"

اصغر به کلي ڏنو– "هي ويچارو ڇا سمجهندو هِتان جي وڪالت!"

"تون منهنجي جواب تان کلين ڇو ٿو؟"

"دوست، تون هن وقت پنهنجي ملڪ جي معيار سان سڀ ڪجهه ڏسي رهيو آهين، ان ڪري توکي ڪجهه سمجهه ۾ نه ايندو. تنهنجي ملڪ ۾ وڪالت نهايت ڏکي آهي، ۽ هت نهايت مهانگي."

"آهو ڏکئي مهانگي جو ضد ته ڪجهه نئون فلسفو آهي!" فلپ جي آواز ۾ ڪجهه ٽوڪ هئي.

"مون کي پڪ هئي ته تون اهو سوال ڪندين، پر حقيقت ۾ ائين آهي. تنهنجي ملڪ ۾ ڏوهه جي قيمت سزا آهي ۽ هتي ڏوهه جي قيمت ڏوڪڙن ۾ ٿي ڪٿجي!"

فلپ جي منهن تي هاڻي ته ابوجهائيءَ سان گڏ هڪ ڊپ گاڏڙ حيرت به هئي.

"سو ته تون تڏهن سمجهي سگهندي، جڏهن-"

۽ عين ان وقت هن کي زور سان جيپ کي بريڪ ڏيڻو پيو. جيپ اڳيان، رستي جي پوري وچ تي، هڪ پيرمرد پنهنجي جُتيءَ ۾ ڪنهن پٿر سان ڪوڪو ٺوڪي رهيو هو. اصغر جي وات مان گار نڪرندي رهجي وئي: "پريا مڙس...... ڪٿيءَ ڪنيو ائتي چا!"

پريو مڙس رستي تان هٽي پري ته ٿيو، پر هن جي چهري تي ڪا خاص گهبراهٽ نه هئي، يا سندس چهري تي چڙهيل لڪن ۾، ڊپ ۽ گهبراهٽ جا احساس به لڪي ويا هئا. هن فقط ايترو چيو: "جي سائين!"

باوجود ڪاوڙ جي، اصغر کلي ڏنو. فلپ ويچارو ڪجهه نه سمجهندي، رڳو پريئي مڙس کي چتائي ڏسي رهيو هو. پريئي مڙس جي منهن ۾ هڪ عجيب ياسيت جو عالم هو. چاپئين ڏاڙهي، هونئن ته ڪجهه اڇي به هئي، ڪجهه لڪن جي ڪري پوري ٿي نظر آئي. سندس نرڙ ۾ گهنج اهڙا هئا، جن کي ڏسي ائين ٿي خيال ٿيو ته هن پريئي مڙس سڄي عمر پَهڻ ڪٽيندي گذاري آهي. اڇي پر مُرٽيل گسي گِلي جي قميص ۽ ڪاري سنڻ ۽ مٿي تي ڪارو پٽڪو، جنهن جي ڪاراڻ ۾ الاجي ڪيترا فريبيءَ جا عيب لِڪل هئا، ۽ هٿ ۾ چنل گهيتلو.

اصغر پريئي، مڙس کان پڇيو: "پريا مڙس، ڪيڏانهن ٿو وڃين؟"

"حيدراد" (حيدرآباد)

"پوءِ ڪڏهن پهچندين؟"

"سائين، ڏينهڪ،"

۽ اصغر کان به کل نڪري وئي ۽ هن جيپ کي اڳتي وڌايو.

فلپ ڪانئس اوچتو سوال ڪيو: "ڪهڙي ڳالهه تان کلئين؟"

"هتي جا ماڻهو به عجيب آهن. پڇيومانس ته "موت ڪنيو ائتي چا؟" ته بنا ڪنهن هٻڪ جي جواب ڏنائين ته "هائو!"

هنن ماڻهن لاءِ موت ۽ حياتيءَ ۾ ڪو فرق ڪونهي!"

"ان ۾ کلڻ جي ڪهڙي ڳالهه هئي؟"

اصغر کي هاڻي فلپ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي هئي. هي ته ڪو فيلسوف ٿي ويو آهي. مزاح جي پهلو ۾ پيس، کل نظر نه ٿي اچي.... هون!،

"بيو چا پڇيئين؟"

"پڇيومانس ته، "ڪيڏانهن پيو وڃين؟" چيائين ته، "حيدرآباد" ۽ هِتان پنڌ حيدرآباد، هڪ ڏينهن ۾ پهچڻ، تي مون کي کل اچي وئي!"

"پوءِ تو چو نه کيس حيدرآباد تائين کڻي هلڻ جي آڇ ڪئي!،

"فلپ! هن ملڪ ۾ جيڪڏهن ماڻهن کي پنهنجي گاڏين ۾ کڻڻ جي آڇ ڪرڻ لڳون، ته سارو سال ماڻهو ڍوئيندي گذري وڃي."

اصغر کي پنهنجي انهيءَ "ماڻهو ڍوئڻ" تي به کلي اچي وئي ۽ فلپ هڪ عجيب نگاهه سان هن کي تڪيندو رهجي ويو. ۽ ان نگاهه ۾ ڪاوڙ، پشيماني ۽ بيوسيءَ جا احساس گڏجي، محض ابوجهائي بڻجي ويئي.

ٻئي ڏينهن اصغر فلپ کي حيدرآباد جون ڪورٽون ڏيکارڻ نڪتو. ڪار کي پارڪ ڪرڻ لاءِ، جيئن موڙي رهيو هو ته "اڳيان ڪا شيءِ ڏسي بريڪ ڏنائين. ڪاوڙ مان هيٺ لٿو، ته سندس منشي بوڙنلو

آيو ۽ ان شيءِ کي ٽٽو هٽي، چيائين "او پوڙها، مرڻو اٿئي ڪيئن، جو اتي سمهي رهيو آهين؟" ستل پوڙهو، اوپاسي ڏينئو. ڪَرَ موڙي اٿي ويٺو. اصغر پوڙهي کي ڏسي، ڪاوڙ مان ٽڙڪڻ لڳو. هن جي ذهن ۾ اهو ئي خيال آيو ته ڪالهه ڪان وٺي پوڙها ماڻهو، سازش ڪري، ڪائونس ائڪسيڊنٽ ڪرائڻ جي خيال ۾ هئا. ڪالهه رستي تي، ته اڄ بنهه ڪورٽ ۾! جوابدار جي حيثيت ۾ ڪورٽ جي پڃري ۾ ويهڻ جي تصور ڪان ئي هن کي پنهنجي پيٽ ۾ هڪ عجيب ڪڌ پوندي محسوس ٿي، ۾ منشيءَ پوڙهي کي گاريون ڏيئي، اتان ڌڪا ڏيئي ڪڍيو ۽ پوءِ سلام ڪري، چوڻ لڳو: "سائين، ڪو اڌ چريو ٿو ڏسجي! چوي ٿو ته سندس ابائي زمين ڪسجي ويئي آهي، ۽ ان جي اپيل سيشن ۾ٽڻ جوڳي ٺهرائي آهي. وڪيل اٿس ڪونه. سو پاڻئي وڪالت لاءِ آيو آهي!" منشي کلڻ لڳو.

اصغر کي الاجي ڪهڙو خيال آيو، سو منشيءَ کي پنجين جو نوٽ ڏيندي چيائين، "چئينس ته مون کي وڪيل ڪري، پئسو پائي نه وٺندو سانس!" ۽ اصغر کي به کل اچي ويئي.

اهو سارو ڏينهن هن فلپ کي ڪورٽون گهمائيندي گذاريو. شام جو پنجين بجي، فلپ سان گڏجي، اچي آفيس ۾ ويٺو، ته ايندي شرط خون جي ڪيس جا اصيل مليس. ان مان هڪڙي ڪيس ۾ ته فوتيءَ جو لاش اسپتال ۾ اچي پهتو هو ۽ هو فلپ کي وٺي، اسپتال ۾ مُڙدا- گهر ڏانهن هليو. مُڙدا — گهر ۾ گهڙڻ سان ئي ڪيس ٿاٻو آيو، اڳتي ڪرندي بچيو. مُڙدا — گهر جي نگهبان کلندي چيو: "سائين، جيڪي ماڻهو بي موت مري ٿا وڃن، سي مورڳو جيئرن کي ٿا ٿاٻا ڪارائين!" فلپ به هن لاش وٽ اچي بيهي رهيو، ۽ ان کي گهوري ڏسڻ لڳو. لٽ سان پريل چاپئين ڏاڙهي، منهن ۾ به گهرا گهرا گهنج، ڪاري سُٽڻ، ۽ اڇا ڪارا ڪليل وار، ڪارو پٽڪو ڪليل حالت ۾ پوڙهي جي چلتيءَ تي پيو هو، ۽ پٽڪي جي هڪ ڪنڊ ۾، ڳنڍ ٻڌل، ڪا شيءِ پوڙهي جي هٿ ۾ ايتري مضبوطيءَ سان جهليل هئي، جو موت ڪان پوءِ نيريون نيريون نسُون جهڪيون نه ٿيون هيون. سڄي لاش ۾، ائين ٿي ڀانيو ته اها مُٺ اڃا نه مئي هئي. فلپ هري هري اصغر کي چيو: "هن پوڙهي جي مُٺ ۾ ڇا آهي؟" اصغر کي پوڙهي تان ٿابي اچڻ جي اڳي ئي ڪاوڙ هئي، سو خار مان چيائين: "ٽڪي جا ٻڳڙا!" فلپ کي هن ٻهريون پيرو سنڌيءَ ۾ جواب ڏنو هو. سو وائڙو ٿي اصغر جي منهن ۾ نهارڻ لڳو. هڪ ڈارئين جي دلچسپي ڏسي، مُڙدا — گهر جي نگهبان، زور ڏيئي، پوڙهي جي هٿ مان پٽڪي جي ڳنڍ ڇڏائي کولي، ته ان مان ڪارسري چيڪيءَ مٽيءَ جي مُٺ وهي، پڙهي جي اکين تان ڊرڪندي ويئي!

اتان واپس اچڻ تي فلپ ۽ اصغر ۾ ان ڳالهه تي بحث ڇڙيو ته پوڙهو ساڳيو، جيپ هيٺان اچڻ وارو ۽ ڪورٽ ۾ ڪار هيٺان اچڻ وارو پوڙهو هو. انهن واقعن ۾ ٽي مختلف پوڙها هئا، ۽ ڳچ رات تائين بحث ڪرڻ ڪانپوءِ، ڪنهن فيصلي تي پهچڻ ڪان سواءِ، ٻئي جٽا هڪٻئي کي دوستيءَ جو يقين ڏياريندا، الوداع چئي وڃي سمهي پيا.

(مهراڻ: 2-3-1964ع)

خيرالنساء جعفري

پيڙا جو پڙلاءُ

ڪڏهن ڪڏهن ڪتابي علم بہ انسان کي ڪيڏو نہ بيويساهہ ۽ بزدل بڻايو وجهي، ان جي شايد توکي سڌ نہ هجي. جو تون ان ماحول ۾ اچڻ کان پوءِ بہ ان لڄ کان آجو ٿي رهين، ورنہ هيڏو ڏيسارو ڏورڻ. پئسا خرچ ڪرڻ- پنهنجن کان پري ٿيڻ سڀ اجايا تہ ڪين هئا!!

”بوسٽن“ اڃي تہ تنهنجون رَوِشون اهي ئي رهيون جي شايد تنهنجون پنهنجي ديس ۾.....

ها دوست، تون جو ايتري لوڏ سان ٿي هلين. بارش ۾ ٿي وينين ۽ گرل فرينڊز سان ٿي گهمين.

مان بہ هتي تعليم سانگي آئي هيس ۽ تون بہ، پر هت اچي اسان ٻنهي جا ”مطلب“ ساڳيا هوندي بہ ”منزلون“ بدلجي ويون هيون يا منزلون ساڳيون هجڻ کان پوءِ بہ گس مٽجي ويا هئا.....

پاڻ ٻنهي مان غلط ڪير هو ۽ صحيح ڪير؟- ان جو فيصلو تہ وقت بہ نہ ڪري سگهيو. جو چڱائي ۽ لڳائي غلط ۽ صحيح جون جوڙون اسان پاڻ ئي تہ جوڙيون آهن. وقت ۽ حالتن، جا سانچا انسان کي بہ ميڻ جيان مٽايو ڇڏين تہ معيارن کي بہ اڄ بہ تون چوندين تہ تون صحيح هئين ۽ مان پائيندس مان. باقي ”حقيقت“ جو ”ڪاٿو“ اچي سو ڪٿان؟

تون ۽ مان هڪ ڪناري جون ڄڻ بہ ڪنڌيون هئاسين، جن جا رخ ڄڻ ازل کان جدا.

تون دريا جي مست وهڪري جيان جتان چاهئي اتان لنگهندو وئين. زندگي جي هر تجربي کي پاڻ ۾ پائي- بي فڪر ٿي روم ۾ هلندو وئي: جيئن جو، جيئن پانيءِ تيئن ڪيءِ، سوچڻ ۽ لوچڻ تنهنجي اڳيان اجايا هئا. تو آڏو زندگي جو ساز رڳو موج ۽ مستي جي آواز لاءِ هو. پنهنجي هر ڪرٽي کي بهادري ۽ ويساهہ پانيءِ شايد اعتماد جي اها گهٽائي هئي تو ۾، جو مون هميشہ توکي پُرسڪون ۽ سانتيڪو ڏٺو.

ان جي ابتڙ مان هميشہ کان بي اعتمادي جو شڪار. ازل کان بيويساهہ ۽ بزدل- ماٺهو تہ ماٺهو ڪڏهن تہ خدا تي بہ اجايا..... مان پاڻ کي هميشہ دريا ۾ ان ڪُن جيان پانيو، جو ماٺ کان پري، هميشہ مانداڻ جي چڪرن ۾ هوندو آهي. سنگين کان سنگين حقيقتون پاڻ ۾ لڪائي ۽ ڏيڪاءَ ۾ ڪجهہ نہ ڏيکاري. مون جيون جي جهورين کي پاڻ ۾ ملائي هڪ ڪيو آهي جو غمن جي غرقابي، هاڻ ڄڻ حيات جي فطرت بڻجي وئي آهي.

هاڻي تہ من جون مرادون ڪجهہ اهڙيون رچي ٿيون آهن، جو هينئر بہ جيڪر مون آڏو اهنج ۽ سهنج سامهون ڪرين. تہ مان هٺ ڊگهيريندس اهنجن ڏانهن. جو من کي هاڻي انهن ۾ ئي مزو ملي ٿو. ڇو؟ ان جي شعوري ڪارڻ جي تہ خود مونکي بہ ڪل ڪانهي.

دوست، اڄ دنيا. توکي ڇا بہ ڇوي پر تون پاڻ تہ جيل جي چوديوارين ۾ چين سان آهين نہ تہ اڄ تون بہ مون وانگيان سوچ جي صحرا ۾ ڀٽڪندو رهين ها.

مون کي ياد آهي تہ جڏهن مان هتي نئين نئين آئي هيس تڏهن ڪيترو وقت ايڊجسٽ ڪرڻ ۾ لڳو هو. جيڪڏهن پيٽي بہ هجي ۽ پرجهلو بہ، تہ پوءِ مقصد ماڻڻ هروڀرو ڏکيو ڪونہ لڳندو آهي. سمرڪ ايندي ئي مان پنهنجي مقصد ۾ جنبي ويس. ڪتابن جي دنيا ۾ مون پاڻ کي ڪافي حد تائين گم ڪري ڇڏيو جو منهنجي آڏو پهريون مقصد ئي اهو هو.

همت افزائي لاءِ جتي استادن جي همت افزائي هئي اتي ادي عبدالقادر جي رفاقت بہ پاڻ هتي ٻہ سال مون کان سينئر هو. شڪارپور جو هو، چريءَ ۽ نيت بريءَ جي چوٽي جي ٻنهہ ابتڙ. بيشڪ هتي جي

ماحول ۾ ڪيپي وچڻ ۾ مون کي ادي قادر جي ڏاڍي مدد هئي. چڱي دوست جو ملڻ به ته خوش نصيبي آهي نه. تڏهن مان به پاڻ کي ڏاڍو نيڪ نصيب پائيندي هيس.

پر هڪ ڳالهه ٻڌايانءِ ته تن ڏينهن اسان جي خوش نصيبيءَ جو معيار ئي ڪجهه اهڙو هو. خوشيون ايتريون سستيون پائنبيون هيون جو ڪٿي اگر پرائي باغ ۾ ڪو گل ٽڙندو هو ته دل پنهنجي پئي خوش ٿيندي هئي. ڪئي ڪو سنو راڳ ٻڌم يا سنو ڪتاب هٿ آيو ته پائيندي هيس ته ڄڻ قاروني خزانو ملي ويو. ٻيو ته ٻيو چانهه جو هڪ سنو ٻوز به خوش نصيبيءَ جي علامت پئي لڳندي هئي. ۽ هاڻي حالتون ٻيون. ماڻهو ٻيا، ۽ ماڻهن سان گڏ معيار به ٻيا.....

منهنجي هتي اچڻ کان ٻارنهن مهينا پوءِ تون آئين. جڏهن پهريون دفعو قادر کان تنهنجو بوسٽن اچڻ جو ٻڌم ته دل خوشيءَ کان ٻلهار ٿي وئي. نه ته توکي سڃاڻندي هيس، پر پريان سندي پار جي مڙيئي مٺائي.

جڏهن تون آئين ۽ ادي قادر تنهنجي مون سان سڃاڻ ڪرائي ته مون تو مان ڪو خاص امپريشن نه ورتو. سواءِ ان جي ته تون بلڪل سادڙو، هاٺي ڪاٺيءَ جو مضبوط، ٿورڙو بي ترتيب ۽ ڪافي رف شيءِ هئين، باقي ان کان وڌيڪ مون توکان ڪوبه تاثر ڪونه ورتو، جو تو ۾ متاثر ڪرڻ جي ڪا ڳالهه ئي ڪانه هئي. ان لاءِ نه ته ڪو تون ديار غير ۾ اچڻ ڪري ڪو هيسيل هئين، بلڪ تو ۾ ڪو لچڻ ئي ڪونه هو. گهٽ ۾ گهٽ ان وقت مون اهوئي محسوس ڪيو.

مون کي تنهنجي اوائلي ڏينهن جي ڪابه خبر ڪانه هئي ته تو ڪٿي پئي گهاريا ۽ ڪيئن پئي گهاريا البته ايتري سا خبر پيم ته توکي رهڻ لاءِ ايم.سي اسٽريٽ ۾ ئي روم مليل آهي! يعني منهنجي هاسٽل جي اڳيان. ورانڊي جي ونجهين ۾ منهن هڻي جي سڌي نهار ڪبي هئي ته لائين ۾ ٻئي پورشن جي مڙني فليٽن جون دريون قطار ۾ ڏسڻ ۾ اينديون هيون، قادر ٻڌايو هو ته توکي ٻئي فلور ۾ پيو نمبر روم رهڻ لاءِ مليل آهي.

آءُ ڪڏهن ڪڏهن اسٽڊي کان پوءِ ٿڪ ڀڃڻ لاءِ انهن ونجهين مان نهاريندي هيس ته تنهنجي روم جون بتيون رات جي ٻارهين وڳي سوڌي بند ئي رهنديون هيون. ان کان پوءِ البته هڪ ڏيڍ وڳين ڌاري تنهنجي روم جي شيشي مان روشني جا پاڇولا اچي ۽ لڙي ويندا هئا. جنهن مان منهنجو اندازو هو ته تون ڇڙو روم ۾ اچيو ۽ سمهيو رهين. خدا ڄاڻي تون اسٽڊي اورس ڪٿي صرف ڪندو هئين؟

ڪنهن لائبريريءَ ۾، ڪنهن دوست وٽ يا ڪنهن هوٽل يا بار ۾، تن ڏينهن مون کي تنهنجي ڪا خبر ڪانه هئي.

باقي سو توسان ڪڏهن ڪڏهن رسمي طور ملڻ ٿيندو ئي رهندو هو. جو اسين سڀئي، ڏيساور کان آيل هم زبان هئڻ جي ناتي ۾ محفلون ڪندا ئي رهندا هئاسين. جتي ٻين ٽاپڪس سان گڏ، اڪثر ٽاپڪ پنهنجي سوني ڌرتي جو به هوندو هو.

تون هوندو ته ماٺ ماٺ ئي هئين، پر قادر ٻڌايو هو ته سخت قوم پرست آهين. توکي پنهنجي ديس جي محبت ۾ ڪافي دفعا اسٽرائڪون ڪرڻيون پيون هيون ۽ ڪئي ڀيرا جيل به وڃڻو پيو هو، تو ديس ۾ رهي جو ڪجهه ڪيو هو ان ۾ جيتري صداقت هئي تنهن لاءِ آءُ ڇا چوان.

اڄ تنهنجي سار سان گڏ "مارٽن" به ٿومن ۾ هُرير. مارٽن اسان واري پورشن جي انچارج جو پٽ هو. 18-19 سالن جو ڏاڍو ٺاهوڪو جوان. اڪثر شام جو چاڪليٽ چٻاڙيندو ۽ گٽار وڄائيندي نظر ايندو هو. "بوب" سندس ڪتو هر وقت ساڻس گڏ. اهڙو ذهين اهڙو ٽريند جو ماڻهوءَ کي مات ڪري. مارٽن ۽ بوب منهنجا پڪا دوست هئا. آءُ هر روز شام جو لان ۾ بسڪوٽ کڻي ويندي هيس بوب لاءِ. جتي مارٽن پيو گٽار وڄائيندو هو ۽ بوب پاسي کان اکيون بند ڪيو شايد سرن مان پيو سرور وٺندو هو. اتي اسان جون خوب ڳالهيون ٿينديون هيون. مارٽن مون کان سنڌ متعلق ايڏي ته پڇ پڇ ڪندو هو، جو منهنجي خيال ۾ هاڻي سندس ناليج به سنڌ متعلق اوترو وئي هئي جيتري منهنجي.

بوب بسڪوٽن جو ايترو عادي ۽ شوقين هوندو هو جو مجال آهي اڌ ڪلاڪ کن دير ٿئي ڪيس ڏيڻ ۾. زنجير ڇڏائي، ڪڙڪائيندو سنئو منهنجي روم ۾. اڳيان بوب پٺيان مارٽن. سزا جي طور تي بوب کي ته بسڪوٽ ملندا ئي هئا، پر مارٽن جي به ڇانهه لڳندي هئي مٿي تي. حقيقت ۾ منهنجي مارٽن جي دوستي پڪي ٿي هئي، هڪ رلي؛ تي. مارٽن کي منهنجي پاڻ سان آندل رلي ڏاڍي وڻي هئي. اڪثر ان رلي؛ کي مفلر جيان گلي ۾ ويڙهي پيو گهمندو هو.

هڪ دفعي اندر روم ۾ آيو ته نظر وچي پيس سامهون رکيل ڪئلينڊر تي. جنهن تي عمر ۽ مارئي؛ جي ڏاڍي سهڻي تصوير ڇپيل هئي. تصوير ۾ عمر مارئي؛ کان پاڻي؛ جي آڇ ڪري رهيو هو، ۽ مارئي اڳيان وڌي پاڻي پيش ڪري رهي هئي، پاسي کان هڪ اُٺ پڻ بيٺل ڏيکاريل هو. جيڪو رلي؛ سان خوبصورت ڪجاوو اوڍيل هو. مارٽن ڪئلينڊر ڏسندي ئي هميشه جيان سوال جواب ڪرڻ شروع ڪري ڏنا هئا، ۽ مون جواب ۾ کيس سڄو عمر مارئي؛ جو داستان ٻڌايو هو. ان سان گڏ ڪجهه لوڪ گيت به ٻڌايا مانس جي مون پاڻ سان گڏ ٽيپ ڪري آندا هئا.

هڪ ڏينهن آيو ته ڏاڍو سرهو هو. رلي؛ واري چادر ڪلهن ۾- ڪنڌ ۾ گٽار. ڪئلينڊر ڏانهن ڏسندي چيائين، "ڪمال آهي هڪ عورت ۾ ايڏو عزم، وفا ۽ پوترتائي!"

چيومانس ته، "شاباس ته ان مرد کي به ڏي نه مارٽن، جو وڏو حاڪم هوندي به ايترو بااصول، بهادر ۽ ڊيموڪريٽ هو.

"بيشڪ بيشڪ" چئي کن ڏسي پنهنجي گلي ۾ چادر ڏانهن ڏسندي هڪ شرارتي مرڪ مرڪي چيائين، "فرينڊ، هي؛ چادر به ڪٿي اوريجنل ته ناهي. جا مسٽر عمر جي اُٺ تي ڏيکاريل آهي؟"

"ها، ها بلڪل" مون چيو.

اُٺ به ته هي اوريجنل ئي آهي نه، جنهن تي رلي اوڍيل آهي!" مون ڏانهنس اشارو ڪندي وراڻيو.

اهڙي طرح مارٽن اسان جي تهذيب، اخلاق ۽ بهادري کان ڏاڍو متاثر هو. ڪڏهن ڪڏهن ڪلي چوندو هو ته، "فرينڊ جڏهن تون پنهنجي ديس موٽي واپس ويندين؛ ته توکي مان ڪمپني ڏيندس ۽ پنهنجي اکين سان ان ڌرتي کي ڏسندس جنهن جا رهواسي ايڏا سندر ۽ سٻاجها آهن."

توکي ياد آهي ته هڪ دفعو تون اسان واري فلور تي وڃڻ لاءِ وراندي ۾ بيٺل هئين. ان مهل مان به يونيورسٽي؛ مان موٽي هئس آءُ مٿي وڃڻ لاءِ لفٽ جي انتظار ۾ هئس ۽ تون به جڏهن اسان ٻئي لفٽ تي سوار ٿياسين، تڏهن تون منهنجي وجود کان بيخبر ٿي چپ چاپ بيٺو رهين، ۽ مون پاڻ ئي توسان ڳالهايو هو.

"توهان اڄ هن پاسي ڪيئن؟"

"قادر ڏانهن."

"توهان پنهنجو وقت ڪيئن گذاريو؟"

دوستن سان، دوستن وٽ." تو تمام مضبوط لهجي ۾ ننڍڙو جواب ڏنو.

"پر وقت جي گهرج توهان کان ڪجهه بيو به چاهي ٿي؟"

"دوستن لاءِ منهنجي جان به حاضر آهي، ۽ ان کان وڌيڪ ڪا گهرج، گهرج ناهي."

ان کان پوءِ تون مون کي نو لفٽ ڪري خاموش ٿي وئين ۽ مان به هرويرو ڳالهائڻ مناسب نه سمجهيو هو.

پوءِ هوريان هوريان مون محسوس ڪيو ته قادر وٽ تنهنجا پنڌ پير وڌي ويا آهن. اڪثر يا تون قادر وٽ ايندو هئين يا قادر تو وٽ. شايد تنهنجي دوستن ۾ هاڻي قادر به شامل ٿي ويو هو.

مون کي پن- ڇڻ رت جي اها پيلي پيلي شام ياد آهي جڏهن ته پهريون پيرو مون کي پاڻ هرتو سلام ڪيو هو.

مان لان ۾ ويٺي هئس. بوب بسڪوٽن ۾ مگن هو. مارٽن گٽار تي هلڪا هلڪا سُر پي ڇيڙيا. سڪل سڪل پن هوا جي رخ تي هيڏي هوڏي ٿي وکريا. موسم تي اداسي؛ جو عجيب اثر هو.

مان رکي رکي غير ارادي طور تنهنجي درين ڏانهن ٿي ڏٺو جي هميشه جيان اڄ به بند هيون. شاهه لطيف ان ئي ويل لاءِ چيو هو:

ڪڏهن تاڪيون ڏين، ڪڏهن در ڪلن دوستن جا، ڪڏهن اچان ته اچڻ نه لهان، ڪڏهن ڳجهاندر.

ايئن ئي لڳو ڇڻ درين تي صدين جي دز وري وئي هجي. انهن جي ماڻ ۾ ڪڏهن ڪا چرپر ئي نه ٿي هجي.

سوچيم ڪڏهن ڪڏهن بند دروازا به من کي ڪيڏو ڏکيا لڳندا آهن. اهڙين ڳالهين جي چت ۾ چنتا ڪري وجهندا آهن، جن جو ڏسڻ ۾ ڪو سبب ئي ڪونه هوندو آهي.

اسان به ناداني‌ءَ ۾، به ڪتاب پڙهي پاڻ کي سمجهه جو صاحب پاڻئي ويهندا آهيون. ايئن چو پائيندا آهيون ته حالتن جا حاڪم اسان پاڻ آهيون؟ هر ڳالهه جي نفعي ۽ نقصان تي ويچارڻ تي آتا! ان ڳالهه کان قطعي بيخبر ته ڪڏهن ڪڏهن ڪجهه ڳالهين جا ڪارڻ، حالتن ۾ نه، ازل کان ڪرم ۾ جڙيل هوندا آهن. جن ڳالهين تي اسان کي پهرين ڪل ايندي هئي ۽ اسين انهن کي بين جون بيوقوفيون پائيندا هئاسين اهي ئي اسين اڄ ڄاڻائيءَ ۾ پاڻ تي لاهي ويهندا آهيون. ان لاءِ جو اهي ڳالهيون اسان جي جنم پتري ۾ جنم کان ئي جڙيل هونديون آهن. جن کان جند ڇڏائي ئي نه سگهبي آهي. ان شام پهريون دفعو مون ڏٺو ته درين تان دز ٿوري وڪري هئي. ماڻ ۾ هلڪو تحرڪ ۽ مستي هئي، ۽ درين جا تاڪ کليا پيا هئا. تنهنجي روم ۾ روشني ڦهلي هئي ۽ تون شايد شام جي سوگواريءَ کان ڇڪجي اچي دريءَ ۾ بيٺو هئين. تو سگريٽ جا ڏگها ڏگها ڪش ٿي هنيا، ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي تنهنجي اوچتي نظر مون تي پئي.

عزت مان تو سگريٽ وارو هٿ هيٺ ڪري ڇڏيو، ۽ نوڙي ڄاتيءَ تي هٿ رکي ڏاڍي اخلاق سان سلام ڪيو هيئي. اسان جي روايت مطابق.

مون کي تنهنجي اها ادا ايتري وڻي هئي جو مان خوش ٿي پڪي اڌ ڪلاڪ جو مارڻن سان تنهنجي پرپٺ سجاڳپ ڪرائيندي رهيس.

ڪڏهن ڪڏهن روشنيءَ جو ننڍڙو ترورو به من جي ڏنگيندڙ اونده کي ڪيڏو نه منور ڪري ڇڏيندو آهي. روشنيءَ ۽ روح جو به ڪيڏو نه اٽوٽ ناتو آهي هڪ ٻئي سان.

حيران آهيان گوتم به ته انهن روشنين جو ڳولهائو هو. پوءِ ان کي چو زندگي تياڳڻ ۾ روشني ملي هئي؟ جڏهن ته روح زندگيءَ جي انهن روشنين مان ئي نور پايو وڃي، ۽ من کي جا ان روشنيءَ مان آسيس ملي ٿي سا وري تياڳڻ ۾ ڪٿي؟

وقت جو وهڪرو وهندو رهيو. منهنجي ٿيسز گهٽي پاڳي پوري ٿيڻ واري هئي. هونئن به من آڏو ڪو مقصد هجي ته زندگي ڏاڍي روان دوان گذرندي آهي.

تن ڏينهن ادو قادر مليو. ان ڪجهه اگري تاثر سان تنهنجي لاءِ ٻڌايو ته تون هتي اچي لاپرواهه ٿي ويو آهين ۽ ٻنهه وساري ويٺو آهين ته تون هت ڪهڙي سانگي آيو هئين؟ تنهنجي دوستيءَ جو دائرو وڌندو ٿي ويو. جنهن ۾ ڇوڪرن سان گڏ ڇوڪريون به شامل آهن.

توکي تنهنجي دوستن ۾ خاص مرڪزي حيثيت حاصل آهي. هوٽلن ۽ بارن جا بل گهڻو ڪري تون ڀريندو آهين. تنهنجون پسنديون ايتريقدر ته بدلجي ويون آهن جو چوندو آهين ته ڪوڪ ۽ پاڻي ته فقط موڊ ۾ اچي هارڻ لاءِ هوندا آهن. اهو پيئڻ ڪهڙو جو جيئڻ لاءِ نه ڄاڻائي. جو ڇڪو تڪو نه لڳي سو ڇڪو ڪهڙو؟

اهي سڀ ڳالهيون ٻڌي دل کي ايڏو ته ڌڪ لڳو هو جو ان ڏينهن مان ڪو ڪم ڪري ڪانه سگهي هيس، ۽ سارو ڏينهن ڪافي پي ۽ رڪارڊ ٻڌي گذاريو هئم.

سچ ته هتي توکي روڪڻ ٽوڪڻ وارو ڪير هو. مستيءَ جي انڌ ۾ اچي تون اهو رستو وڃائي ويٺو هئين جنهن لاءِ هيترا ڏورڻ ڏوري هتي آيو هئين.

مون کي نڪو حق هو ۽ نڪا حيثيت جو توکي انهن پليل رستن تان ورائي ونان ها.

شايد ڪم جي گهڻائي هئي. وطن جي سڪ به هئي ۽ ڪجهه من جو ذاتي خلفشار به. مان اوچتو بيمار ٿي پيس. اڪيلائيءَ ۾ ڏيل اصل ائين پئي ڏريو جو مجبورن اسپتال ۾ داخل ٿيڻو پيو. هتي اچي پنهنجي اهميت جي اصل خبر پوندي آهي.

دوستن جي پرگهور لاءِ اچ وڃ، استادن جي خبر گيريءَ لاءِ فونن مٿي فون. مطلب تہ مون پاڻيئو، هيل تائين مان پاڻ کي شايد Under estimate ڪندي رهي آهيان.

شايد توکي بہ قادر جي ذريعي خبر پئي سو تون بہ پلائي ڪري پڇڻ آيو هئين. آئين تہ پڇيئي ڪي بہ ڪين. چپ چاپ ويهي هليو وئين. ويندي ويندي سو ڏاڍي نهٺائيءَ سان چيو هيئي، "ڪو ڪم ڪار هجي تہ مان حاضر آهيان." ۽ جواب ۾ مان تنهنجي مهرباني بہ مڃي ڪانہ سگهي هيس.

اسپتال مان ڊسچارج ٿيڻ کان پوءِ مون ٿوري وقت لاءِ پنهنجو ڪم هڪ پاسيرو ڪري ڇڏيو هو. مارٽن ۽ سندس ماءُ منهنجي ايتري تہ چاڪري ۽ پرگهور لڌي جو مان پنهنجي بيماريءَ کي شرم جو ڪارڻ محسوس ڪرڻ لڳي هئس.

ان وچ ۾ قادر تنهنجي لاءِ هڪ ننڍڙي ڳالهہ ٻڌائي، تہ تون اڪثر منهنجي خيريت پڇندو رهندو آهين. پر پاڻ پڇڻ ان ڪري نہ ايندو آهين جو اهو مون کي الائي ڪيتري قدر مناسب لڳي! مٿان ادي قادر چيو هو تہ، "اسان هڪ ئي پاسي کان آيل پرديسي هڪ ٻئي جي خبر نہ لهنداسون تہ ٻيو وري ڪير لهندو؟ پر جي جڙون اتي جي ماحول جون هميشہ کان اندر ۾ ڪتل آهن، تن جي ڪري لحاظ بہ آخري رکڻو ئي پوي ٿو."

۽ مان اڄ تائين سوچي ڪانہ سگهي آهيان تہ اسان جي ماحول جون جڙون تہ ڪيتريون ئي اسان ۾ ڪتل هونديون آهن، پوءِ انهن مان ڪجهہ اسين قائم رکيو اچون ۽ ڪجهہ کي ايئن چنيو اڇليون جو اهي جڻ اسان جي ميراث مان ئي ڪين هيون. ايئن آخر ڇو آهي؟

پوءِ ڪيترا ڀيرا مون پنهنجين اکين سان ڏٺو. تون اتي جي ديسي ڇوڪرين جي وچ ۾ راجا اندر بڻيو گهمندو وتندو هئين پتو هئم تہ تو انهن مان ڪي دل پسند ڇوڪريون پاڻ لاءِ مخصوص ڪري ڇڏيون آهن، ۽ تون چوندو هئين، "انهن کي اگر ڪڏهن مان ڪنهن "ٻئي سان" ڏٺو تہ غيرت جي ثبوت لاءِ ٽي گوليون هميشہ لوڊ ڪري رکندو آهيان."

انهن گولين جو ليکو بہ پتو هئن. هڪ گولي شايد تون ان ڇوڪريءَ لاءِ ڳڻيندو هئين، ٻي ان جي آشنا لاءِ ۽ ٽين گولي!! ٽين گوليءَ جو حساب وسري ويو اٿم. غالبن تو پنهنجي لاءِ چوندي هوندي اها ٽين گولي!! ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ مون محسوس ڪيو تہ تنهنجي ۽ قادر جي وچ ۾ ٿوري اڻ بڻت ٿي پئي آهي، جو توهان جو هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ بند ڪونہ ٿيندو هو.

ڳالهين مان ڳالهہ تي قادر پاڻ ٻڌايو هو تہ توهان ٻنهين ۾ رنجشون ويتر وڌنديون وڃن.

مون ڪانئس سبب پڇيو هو، پر هو اهو چئي لنوائي ويو هو تہ بس مڙئي نظرياتي اختلافن ڪري ويڇا وڌيا آهن ورنہ ڪا خاص ڳالهہ ڪانهي. ان ڏينهن مان هيڏي هوڏي ويچارڻ بدران ڪافي دير ويهي پنهنجي ٿيسز کي فائينل ٽچز ڏنا هئا، ۽ پنهنجي پڻانڊر پڪوپهہ ڪيو هئم تہ آئنده سيرئس ٿي صرف پنهنجي ڪم تي ڌيان ڏيو جو مون کي آخر پنهنجي وطن بہ تہ واپس وڃڻو هو.

ڪافي ڪم ڪرڻ کان پوءِ اها رات آءُ ڏاڍي گهري ننڊ ستي هئس. روشنيون جي پري هجڻ تہ انڌاري ۾ هوندي بہ گهري ننڊ ايندي آهي. سو مان بہ ننڊ ۾ الائي ڪيترو پري پري وڃي نڪتس جو ٽڪرا ٽڪرا ۽ زورائتا دروازي تي گهنٽين جا آواز ٿيا. جيسين اٿي دروازو پٽيان تيسين لاڳيتو گهنٽي وڄندي رهي.

"پرور، پت رکجان."

دروازو کوليم تہ سامهون مارٽن بيٺو هو. منڊل مٿيون ۽ جسم ۾ ڪنبڻي.

"ڇا ٿيو مارٽن؟"

"قتل، قادر قتل ٿي ويو."

منهنجو مٿو پوانتي ڪائي ويو.

"ڪنهن قتل ڪيو. ڇو ٿيو قتل، ڪٿي ٿيو؟"

هڪ ئي ساهہ ۾ مون الائي ڪيترا سوال پڇيا هئا.

مارٽن سامهون ٻئي فلور جي ٻئي نمبر روم اشارو ڪندي رڪائي سان هليو ويو ۽ ويندي ويندي تنهنجو نالو بہ وٺندي ويو.

تنهنجو نالو ٻڌي مون کي محسوس ٿيو ڄڻ، ڄڻ عبادت ڪندي، منهنجي تسبيح جا داڻا ڇڄي پيا هجن.

دوست، تون شايد ذهن جي انهن حالتن مان نه لنگهيو هجين ته ذهن تي جڏهن سانحا گذرندا آهن تڏهن دل پنهنجن جون قربتون چاهيندي آهي ۽ هرويرو پاڻئبو آهي ته ڪن پنهنجن وٽ وڃي وهجي جو لمحن جي اذيت ايترو نه ستائي. مان تڪڙ ڪري بي سمجهائيءَ وچان اٿيس. چيم، ”قادر ڪي وڃيو ٿي پنهنجو ڏوهه ڏسيان ان سان وڃي ٿي تنهنجون ڳالهيون ڪريان.“

”پر قادر ته ڪڏهوڪو کسجي ويو.“ الاءِ ڪٿان ڪان سمجهه موٽي آئي، ۽ پوءِ مان ڇرڪي ڪري ليٽي پيس جو ويهڻ جو ست ئي نه ڪونه هو. اهو سڄو ڏينهن مان اندران دروازو بند ڪري پئي هئس. ٻاهر طرح طرح جا آواز هئا. اچڻ وڃڻ جا آواز، گوڙ گهمسان، قتل جون خبرون، قياس آرائيون. اهو سارو ڏينهن مون اڪيلو روم ۾ گذاريو، نه مارٽن ئي لڙي آيو نه ئي بوب ڪا سار لڌي.

تنهنجي ڪيتي تي ٻين ڪيترن کي لوڙهو پيو. ڪيترا رولز ريگوليشنز پاس ڪيا ويا. ڪيتريون ئي تبديليون آيون ۽ اسان ڌارين تي سختيون برتيون ويون.

مارٽن پنهنجا آدرش بدلائي ڇڏيا هئا ۽ بوب پنهنجي عادت مٽي ڇڏي ۽ مان تڏهن پهريون ڀيرو ڀانيو هو ته پرائي ڌرتي تي ڪو ڌاريون ماڻهو بيٺي آهيان جنهن کي هتي رهڻ جو هاڻي ڪوئي حق ناهي.

۽ جڏهن ڊگري پيتيءَ ۾ وجهي وطن ڏي واپس وڃڻ جي ڪئي هئم، ان ڏينهن دل جهڙو وڻي وڻي پئي پاڻيم. مارٽن سان ملڻ ويس ته هُو ڏاڍي پاٻوهه سان مليو. بوب کي پيار ڪري هڪ نظر قادر جي روم ڏانهن وڌم. پر اتي ته ڄڻ ڪاريءَ وارا ڪڪ لڳا پيا هئا. سندس روم اڄا تائين سيل ٿيو پيو هو. نوڙي نوڙي پٽ کي ڏسڻ چاهيم متان ڪي ماضيءَ جا ميساريل داغ ئي نظر اچن، پر وقت ڪا ريلا ته ڄڻ رت جي رشتن کي ريٽڻ لاءِ ڪي آتا هوندا آهن، ڪي

ٻه ته ڪونه هو اتي! جوڳين ڪان سواءِ جايون سڃيون سڃيون پئي لڳيون. پولارن مان ڄڻ هر سنئو آواز ٿي اٿيا، ”اڄ... ماٺ مڙهين... ۾ جوڳي... جيڪس ويا..... اڄ ماٺ... مڙهين ۾ ماٺ..... مڙهين ۾! ۽ مان انهن آوازن کان گهبرائجي روم ۾ هلي آيس. عجيب طرح جي آنڌ مانڌ هئي من ۾! ڀانيم اڄا به ڪا ميخ آهي اندر ۾ جا اٽڪي ٿي. ڪا تند آهي جا ڪجهه تنواري ٿي ۽ مان ان پيڙا کان بچڻ ڪاڻ ڪيترو وقت اڳ ۾ ئي ائروبرم هلي آيس.

ايندي ايندي الائي ڪهڙو رحم پيو پاڻ تي جو چيم اڄ هڪ ڦيرو چونه تنهنجي چوديواريءَ جو به ٿي وڃي. هتي جا بوجهه هتي ئي ڇڏي وڃجن. پوءِ متان پنهنجو من پاڻ کي ئي ميارون نه ڏي.

تنهنجي بلڊنگ جو ٽيڪسيءَ ۾ چڪر ڏيندي سوچيو هوم هي ڦيرا ته ڪنهن مذهب ۾ قسمتن جي سنجوڳ جا امين ڪري ڀانئبا آهن، پر مان اڄ هنن ڦيرن جي تعبير بدلائڻ آئي هئس. چيم، ”اڄ توکي ارپڻ آئي آهيان پنهنجي لکئي جا اهي ڏينهن جي منهنجي لاءِ يقينن ڏاڍا ڏکيا هئا، پر هاڻ اڄ توکي اهي بوجهه ارپڻ کان پوءِ انهن جو منهنجي زندگيءَ ۾ ڪڏهن گذر نه ٿيندو. ڪڏهن نه!“ اهو منهنجو عزم هو. منهنجو فيصلو هو.

جهاز ۾ ويٺي ويٺي الائي ڪٿان ”غازيءَ“ جا لفظ تري آيا ذهن تي.

”اسٽيشن تي عزيزن کي ”الوداع“ چوڻ وقت ڀاسندو آهي، ڄڻ اسان جي وجود ۾ ڪجهه آهي جو مري رهيو آهي ۽ جڏهن اتان موٽبو آهي تڏهن ڀانئبو آهي ڄڻ اسين پنهنجي ئي وجود جي هڪ حصي کي خدا حافظ چئي آيا هجون.“

۽ جڏهن جهاز رن وي تي ٻوڙڻ لڳو هو تڏهن مون ٻه دريءَ مان منهن ڪڍي فضا ۾ آخري دفعو توکي ”خدا حافظ“ چئي هميشه لاءِ ان ڪهاڻيءَ کي ختم ڪري ڇڏيو هو: هميشه لاءِ!

ڪتاب ’سون ورنيون سوڊيون‘، تلن ڪنيل

شوڪت حسين شورو

گلي ۾ قاتل سڏڪو

هوءَ مشين کي تيز تيز هلائڻ لڳي، جيئن سندس سوچ پٺتي رهجي وڃي. اوچتو احساس ٿيو هن کي تہ بابين جو ڌاڳو ختم ٿي ويو هو ۽ هوءَ پوءِ بہ مشين هلائيندي پئي رهي هئي. هن مشين بند ڪري ڇڏي. مشين جي گوڙ ختم ٿيڻ سان هڪدم خاموشي ڇانئجي ويئي. هن ڀت تي لڳل اليڪٽرڪ گھڙيال ڏي ڏٺو. ٻئي ڪانٽا ٻارنهن کي ويجھو وڃي پهتا هئا هن کي رات جي اڪيلائيءَ جو شدت سان احساس ٿيو. جيڪڏهن ڪو چور گھر ۾ گھڙيِ اچي تہ هوءَ اڪيلي ڇا ڪندي!

هن سوچيو، ڊڄڻي تہ آئون ننڍي هوندي کان ئي آهيان. نانيءَ جنن ڀوتن جون ڳالهيون ٻڌائي ٻڌائي اهڙو ڊيڄاري ڇڏيو جو رات جي وقت پنهنجي پاڇي کان ڇرڪندي آهيان. مون اها ڳالهہ آصف کي ٻڌائي بہ هئي. هن کي خبر آهي تہ آئون ڪيتري ڪمزور دل آهيان. پر هُو ائين ڪري ڇو ٿو؟ هُو مون کي ڄاڻي واڻي ٽارچر ڇو پيو ڪري؟ جيڪڏهن ڪا ڳالهہ آهي تہ مون کي ٻڌائي ڇو نٿو؟ آئون تہ پڇي پڇي بيزار ٿي پيئي آهيان. چئي ٿو تہ ڪا ڳالهہ ناهي، توکي وهم آهي. ٺيڪ آهي، آئون وهمي آهيان. پر هن جو رويو ڪيتري وقت کان بدليل آهي. زوريءَ مس تہ ڳالهائي ٿو، سو بہ جڏهن آئون ايترو مٿو هڻندي آهيان. مون کي اکيون ڪونهن جو ڏسان تہ هو ڪيترو بيزار بيزار پيو ٿيندو آهي. پوري ماني بہ تہ ڪونہ ٿو کائي. ٻہ ٽي گراهہ کٽي اٿي ڪڙو ٿيندو آهي. آئون پڇندي آهيان، ”ڇو جان، ڇا ڳالهہ آهي؟ ماني نہ وڻي ڇا؟“ تہ هو بي دليءَ سان چوندو آهي، ”نہ، مون کي بک ڪانهي.“ روز بک ڪانهي! ٽيئي ويلا بک ڪانهي! پوءِ هلي ڪيئن ٿو؟ نہ، آئون ڄاڻان ٿي تہ هو ڪٿان ٻاهران کائي ٿو اچي. هاڻي تہ رات جو بہ دير سان گھر اچي ٿو. پلنگ تي منهن ورائي ليٽي ٿو پئي. آئون ڪيس چاهيندي آهيان تہ ڇڙي منهنجو ٻانهون پٺي پري اڇلائيندو آهي، ڄڻ مون کان ڪراهت ايندي هجيس. جيڪڏهن وس پڇي تہ مون سان گڏ سمهي ئي نہ. پر ڊبل بيڊ جو آهي. پورو مهينو ٿي ويو آهي تہ هن مون کي پيار بہ نہ ڪيو آهي. پيار وڃي ڪڏ ۾ پئي، پر هو ايئن ڇو ٿي ويو آهي! ايترو بدلجي ڇو ويو آهي!

ثريا کي ياد آيو تہ بابين جو ڌاڳو ٽٽي پيو هو ۽ هن ڪيتري دير کان سبيو نہ هو. هوءَ ٿونٺ مشين تي رکي ڪاڏي تريءَ تي ٽڪائي وري سوچ ۾ گم ٿي ويئي.

’هو مون کي ڪيترو چاهيندو هو!‘ شاديءَ واري رات هن مون کي چيو هو، ”ثريا! تون شايد اعتبار نہ ڪندينءَ، پر تون منهنجي زندگيءَ ۾ پهرين ۽ آخري عورت آهين. تون يقين ڄاڻ تہ آئون توکي پنهنجي زندگيءَ کان بہ وڌيڪ چاهيندس.“ ۽ آئون هن کي چنبڙي ويئي هيس. مون هن جي ٻانهن جي پناهہ کي قبول ڪري ورتو هو. پر مون کي خبر ڪانہ هئي تہ اها پناهہ عارضي پناهہ آهي. ڪو وقت ايندو جڏهن آئون رات جي اڪيلاين کان ڊڄندي ڏڪندي رهنديس ۽ ڪابہ پناهہ نہ هوندي منهنجي لاءِ. آصف چئي ٿو تہ آئون وهمي آهيان، مون تہ پهرين رات دل جي

گهراين سان هن جي ڳالهين تي اعتبار ڪيو هو. مون ٻڌو هو تہ مرد شادي جي رات اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪندا آهن. پر مون تہ جڏهن تي ايمان آڻي ڇڏيو هو. اڃا سال مس گذريو آهي تہ اهي سڀ ڳالهيون هوا ٿي ويون. هن کي ڪڏهن ياد ايندو هوندو تہ هن پهرين رات ڇا ڇا چيو هو! هُو تہ سڀ وساري چڪو آهي، هاڻي تہ جڏهن گهر مان ٻاهر نڪرندو آهي تہ مون کي بہ وساري ڇڏيندو آهي. پر مون کي لڳندو آهي تہ گهر ۾ بہ جڻ هو منهنجي وجود کان بي خبر آهي. آخر هن کي ٿي ڇا ويو آهي؟ اهڙي ڪهڙي ڳالهہ آهي جيڪا هُو مون کي ٻڌائڻ نٿو چاهي؟ ڪالهہ مون هن کي جڏهن گهڻو چيو تڏهن رڳو ايترو چيائين، "اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي. پر ڪٿي هجي بہ تہ ان سان تنهنجو ڪو واسطو ناهي." ٺيڪ آهي. مڃيم، ان ڳالهہ جو تعلق ڪٿي مون سان نہ بہ هجي، پر هن جي جيڪا پريشاني آهي تنهن ۾ آئون شيئر ڪرڻ چاهيان ٿي. آخر هُو اها ڳالهہ سمجهي ڇو نٿو؟ ڪيس اها خبر ڪانهي ڇا تہ پاڻ منهنجي ڪل ڪائنات آهي- جيڪڏهن پاڻ پريشان آهي تہ آئون ڪيئن لاتعلق رهي سگهنديس. منهنجا خدا! هو سمجهي ڇو نٿو...'

ثريا نرڙ کي زور سان مهٽيو. هن کي مٿي ۾ سخت سور محسوس ٿيو.

'هو ايترو پريشان ڇو آهي؟ هن جي پريشانيءَ کيس مون کان ڪٽي الڳ ڪري ڇڏيو آهي. آئون هن جي هوندي بہ اڪيلي ۽ الڳ آهيان ۽ ڪٽيل ڪٽيل آهيان هن کان. نہ، اهو منهنجي سهپ کان مٿي آهي. هن جي اهڙي حالت هجي ۽ مون کي ڪا خبر نہ هجي ۽ آئون هن جي لاءِ ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهان! منهنجن هٿن مان، ٻانهن مان، چپن مان، جسم مان اها قوت ختم ٿي وئي آهي جيڪا هن کي سهارو ڏيئي سگهي، هن جو من پرڀائي سگهي. آئون تہ هن جو ٻار وانگر خيال رکندي آهيان. هن کي ڏسندي آهيان تہ من اندر ڪيتري نہ خوشي پرچي ويندي آهي. چاهيندي آهيان تہ هن کي ڏسندي رهان. هن کي هلندي، ويهندي، سمهندي، ماني کائيندي ڏسي اندر پيو ٺرندو آهي. آئون هن کي ڪيترو چاهيان ٿي... ڪيترو چاهيان ٿي... ان جو هن کي ڪو اندازو بہ ناهي شايد!'

اوچتو در جي گهنٽي وڳي ۽ ثريا ڇرڪي اٿي ويهي رهي. در وٽ وڃي هن پڇيو، "ڪير آهي؟"

"آئون آهيان... آصف!" هُو جڻ ڪاوڙيو بيٺو هو.

ثريا در کوليو ۽ هڪ آس سان هن جي منهن ۾ ڏٺو. هُو ائين ئي هو، مُنجهيل مُنجهيل پريشان. آصف هن ڏانهن نهارڻ کان سواءِ اندر هليو ويو. ثريا در بند ڪري هن جي پٺيان وئي، آصف بيڊ روم ۾ وڃي صوفي تي ويهي رهيو.

"جان، تون ڪپڙا بدلائي وٺ، تيسين آئون ماني گرم ڪري ڪٿي ٿي اچان،" ثريا چيو.

"نہ، تون تڪليف نہ ڪر،" آصف جو ٻُڏل آواز اُڀريو. هن جڻ ڪوشش ڪري اهو جملو چيو هو.

"ڇو؟" ثريا کي اهو جملو ڏاڍو ڏکيو لڳو. "تڪليف تہ ڌارين لاءِ ڪبي آهي، تون مون کي ڌاريو..."

"او ثريا، پليز!" آصف هٿ مٿي ڪٿي هن کي وڌيڪ ڇوڻ کان روڪي ورتو.

"تون ماني کائي آيو آهين ڪٿان؟" ثريا پنهنجي ڪاوڙ کي ضبط ڪندي چيو: "نہ، مون کي بک ڪانهي."

ثريا هيٺئين چپ کي چڪ پاتو. هن کي ڊپ هو تہ ڪٿي هوءَ پنهنجو پاڻ تان ضابطو وڃائي نہ ويهي ۽ جيڪڏهن ڳالهہ شروع ٿي تہ پوءِ الائي ڇا ڇا ڳالهائي ويندي.

"تون هيڏانهن اچي ويهه"، آصف هن کي پاڻ ڏي سڏيو. "مون کي توسان ڪجهه ضروري ڳالهائڻو آهي." آصف ديوار ڏانهن ڏسي رهيو هو.

ثريا هن ڏانهن غور سان ڏٺو ۽ پوءِ هيٺ قالين تي رکيل مشين وٽ ويهي رهي. آصف خاموش رهيو. ثريا هن ڏانهن ڏسڻ لڳي. هُو ڪيڏو لهي ويو هو ۽ ڪيترو پريشان پريشان پئي لڳو. ثريا جي دل ۾ هن جي لاءِ اٿاهه همدردي، جي لهر اٿي. هن چاهيو ته اٿي سندس پاسي وڃي ويهي ۽ هن جو مٿو پنهنجي هنج ۾ رکي سندس وارن ۾ آڱريون ڦيرائيندي رهي. پر هوءِ اٿي نه سگهي ۽ هن چيو، "توهين ايترا پريشان ڇو آهيو؟"

ثريا کي خبر هئي ته سندس ان رٽيل سوال جو رٽيل جواب ئي ملندو: 'نه، اهڙي ڪا خاص ڳالهه ڪانهي.' پر آصف خاموش رهيو. هن رڳو ثريا ڏانهن هڪ پيرو ڏٺو ۽ پوءِ آڱرين مان نڪاءُ ڪڍڻ لڳو.

ثريا کي خيال آيو ته هوءِ رڙيون ڪري مٿو ديوار سان ٽڪرائي ۽ چوي: 'مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو تون مون کي ايترو ٽارچر پيو ڪرين!'

"ثريا!" آصف آهستي چيو ۽ هڪ پيرو هن ڏانهن ڏسي نظرون هٽائي هيٺ ڏسڻ لڳو. "مون کي خبر آهي ته مون توکي ڏاڍو پريشان ڪيو آهي. مون چاهيو ٿي ته مسئلي جو ڪو حل نڪري اچي، پر مون کي ڪوبه رستو نظر نٿو اچي. آئون به پريشان رهان ۽ توکي به پريشان ڪريان، ان کان بهتر آهي ته ڳالهه هڪڙي پاسي ٿئي..." هو چپ ٿي ويو.

ثريا کي هڪ اچاتو خوف محسوس ٿيو. هن جي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي. هانءُ ٻڏڻ لڳو.

"ثريا، پاڻ ٻنهي لاءِ بهتر اهو آهي ته اسين هڪ ٻئي کان الڳ ٿي وڃون. جن حالتن ۾ اسين گڏ رهون پيا، تنهن کان نه رهڻ ئي چڱو آهي. مون کان توکي سواءِ پريشانين جي ٻيو ڪجهه نه ملي سگهي شايد... مون کي افسوس آهي. پر آئون... آئون ڪنهن کي چاهيان ٿو، هن کان سواءِ زنده نٿو رهي سگهان، ان حالت ۾..." هُو خاموش ٿي ويو.

رڳو ثريا جي گلي ۾ اچي اٽڪي پئي. هن کي لڳو ته سندس هٺن پيرن مان ساهه نڪري ويو هو. پوءِ به الائي ڪيئن هوءِ اٿي بيهي رهي.

"تون ماني کائي ڪونه آيو هوندين. آئون تنهنجي لاءِ ماني گرم ڪري کڻي ٿي اچان." هوءِ يڪساهي چئي ويئي ۽ هن کي پنهنجو پاڻ تي حيرت لڳي.

آصف هن کي هٿ جي اشاري سان روڪيو.

"نه، تون ويهه، مون کي توسان ڳالهائڻو آهي."

هوءِ بيٺي رهي. هن جون ٽنگون سڪي ڪاٺ بڻجي ويون هيون.

"بهتر آهي ته اسين فضيلت سان هڪٻئي کان الڳ ٿي وڃون. منهنجو مطلب آهي ته الڳ ٿيڻوئي آهي ته پوءِ هروڀرو جي گهل مان ڇا حاصل! اها ڳالهه وڌندي ته ان مان ورندو ڪجهه ڪونه. بهرحال، توکي جيڪي کپي سو تون کڻي سگهين ٿي. ٻيو به تولاءِ آئون جيترو قدر ڪري سگهيس، سو ضرور ڪندس ۽..."

"تون... تون... آئون تولاءِ ماني کڻي ٿي اچان..." ثريا ٽڪر ۾ هن جي ڳالهه ڪاٽي ۽ پوءِ جهڙوڪر ٻوڙندي ڪمري مان ٻاهر نڪري ويئي. هوءِ رڌڻي ۾ گئس جي چلهي وٽ اچي بيٺي. هن ماچيس ڪڍي تيلي ٻاري ۽ ٻريل تيلي چلهي جي برنر ويجهو آندي. چلهو ڀڙڪو کائي ٻري پيو. ثريا جي گلي ۾ ڦاٿل سڏڪو اوچتو نڪري آيو. هن جو هانءُ ڄڻ ڦِسي پيو ۽ پوءِ هوءِ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

ٽماهي "مهراڻ" 1989/1ع تان کنيل

آزاد جتوئي

ڏکيو ڏيهه، سُندر سپنا

مهينو بلڪل ختم ٿيڻ وارو آ... يعني مهيني جي آخري تاريخ جي آخري رات جا پويان پهر... جي! بلڪل پويان ٻه پهر. صبح جو جڏهن سج جا تيز ڪرڻا منهنجي ڪمري جا بادمانن مان پار ٿي ٽيوب لائيٽ جي سفيد روشني کي جهڪو ڪري ڇڏيندا، اها پهرين تاريخ هوندي ۽ ها، مون کي اها به پڪ آ ته سپاڻي پوري ستين بجي ريڊيو سليون تان پهرين تاريخ وارو رڪارڊ به وڄندو "خوش ہے زمانا آج پہلی تاریخ ہے" هو پنهنجي بستر تي وينل آ، سوچ جي سمنڊ ۾ گوتا ٿو کائي.

مان پنهنجي اداري ۾ هيٺين درجي جو ملازم آهيان، صفا هيٺيون به نه، صفا مٿي به نه...!! اڄڪلهه آفيسرن کي گريڊ مليل آهن، مان به انهن ئي گريڊن ۾ شامل آهيان. جيڪڏهن ڪو آفيسرن جا گريڊ منڊ ڪان وٺي ڳڻڻ لڳي. يعني هڪ، ٻه، ٽي...ڪ!! جي هان، بلڪل ائين ته پوءِ يقيناً آءٌ پنجين گريڊ تي آهيان. "اڙي هي مون کي ڇا ٿيندو ٿو وڃي...!!" جڻ ته مان وڪلي رهيو آهيان!!

منهنجي پگهار اڪرين به سؤ نوي روپيا آهي، مان منهنجي زال، ابو امان ۽ ٻار ٻچا، سڀئي اڪرين ڏهاڪو ڪن آهيون، هو پنهنجو پاڻ سان ڏاڍيان ڳالهائي ٿو، سنڌس ڪمري ۾ هي اڪيلو آهي. ٻيو سنڌس گهڙيال اٿس جيڪو معمول مطابق هلي رهيو آهي.

ستر ۾ گريجوئيٽس ٿيس، ڇاهتر ۾ جونيئر ڪلارڪي ملي آهي ڪمال آ، يعني وچ واريو عرصو ڏڪا ۽ ٿاٻا.

اڙي مان هن وقت تائين ڇا پيو ويٺو ڪريان...؟ پر ها، ياد اچي ويو، سپاڻي پهرين تاريخ، شايد ان ڪري ننڊ ڪانه ٿي اچي ٺيڪ آهي. اڄ يعني هينئر جو هينئر مون کي اينڊڙ مهيني جي بجيٽ ناهڻ گهرجي. خرچ جو ڪاٿو لڳائڻ گهرجي ۽ آمدنيءَ جو حساب ڪتاب لڳائڻ گهرجي.

هُو اُٿي ٿو، پوءِ پين ڪٽي واپس بستري تي اچي ٿو ۽ حساب ڪتاب ناهڻ ويهي ٿو. اٽو، چانور، گيهه ۽ ڪنڊ وغيره لاءِ سؤ روپيا، جيڪي هر مهيني باقاعدگي سان نڪرندا آهن.

پاڻي، بجلي، صفائي لاءِ به ٽيهارو ڪن ٻاهر ٿو ڪيان، پر هي مهينو ڪهڙو آ...!!؟ لکڻ کي اڌ ۾ ڇڏي پاڻ کان ئي سوال ٿو پڇي. خبر ناهي ڪهڙو آ، پاڻ ئي وري جواب ڏئي ٿو.

ها ياد اچي ويو...!! آگسٽ آ...!!

هان، آگسٽ وري ڪيئن؟ پاڻ کي جڻ ڇڙ ٿي وڃي وجينس. ڪمال آ ٻيو ڇا!! سيءَ ۾ ٽڪان ٿو پيو. هيڏي ساري ڪمري ۾ بند آهيان. پوءِ هي آگسٽ ڪيئن ٿيو! "هون هون...!! ها ياد اچي ويو. ڊسمبر آ، هاڻي بلڪل ياد اچي ويو. اڳئين هفتي امان چيو هو ته منهنجي لاءِ اجرڪ وٺيون اچجانءِ، سيءَ ۾ ڏکان ٿي پئي.

هان جائي!! بابا به چيو هو ته ڪو ليلامي ڪوٽ ورتيون اچجانءِ... ۽ ها، هاڻي به سيڪجهه ياد ايندو ٿو وڃيس. ٻارڙن ڪي به ته گرم ڪپڙا ڪونه آهن. اڳئين پيري نوران منهن پٽي وئي هئي. باقي رهياسين نوران ۽ مان، مڙئي مولا مالڪ آ، وقت پيو گذرندو. اوه... مان حساب ڪتاب الائي ڪٿي ڇڏي ڏنو. سچ پچ مان به ڏينهون ڏينهن پاڳل ٿيندو پيا وڃان. مان ڪيترن ڏينهن کان وهنتو ناهيان، جسم جي ذري ذري ۾ خارش ٿي پئي آهي.

ڪمال آ، يعني حساب ته پورو بيهي ئي ڪونه ٿو، پگهار ٿي سؤ به ڪانه خرچ ڇهن سون کان به مٿي. سوچ ۾ ٿو پئجي وڃي.

نوران به سلائيءَ مان ڪي پيسا گڏ ڪيا هوندا، الائي ڪونه. اها به رڳو خرچن لاءِ ويني آ. امان پراين سَوڙين رلين ڪي ٽوپا ڏئي ٽڪجي پئي آ. مليس ته ٽڪو به ڪونه ٿو. رڳو مانيءَ ۾ حساب پورو. بابا ته ويچارو پوڙهو، نه ڪم ڪري نه ڪار. هاءِ ڙي قسمت...!! نرڙ ۾ گهنج ٿا پئجي وڃنس. مٿي جا وار بي ترتيب ٿيل اٿس. وات ۾ پين جي ٻجي ڏيون، گهري سوچ ۾ گتل آهي.

”حقيقت ۾ سچو ڏوهه امان جو آهي...!! ڇئي ٿي ته رشوت نه وٺ، پئسا نه ڪاءُ، حرام نه ڪاءُ. ڀيو ڀلا ڇا ڪاوان پتر ۽ نڪر، هاڻي پورت به امان ڪري نه...!!؟ منهنجا حال به ڪيڏا نه برا ٿي ويا آهن. ڪهڙو نه واهيات قسم جو ٿي ويو آهيان. ڀيا به جونيئر ڪلارڪ آهن يا رڳو مان اڇي ٿيو آهيان. ايماندار پٽ...!!

هاڻي ته ننڊ به ڪانه ٿي اچي...!! هو ننڊ جو ارادو ترڪ ٿو ڪري. ”ڀلا هاڻي مون ڪي ڇا ڪرڻ گهرجي...!؟ جيڪڏهن ڪجهه نه ڪرڻ گهرجي ته گهٽ ۾ گهٽ ورزش ڪرڻ گهرجي، ٻين لفظن ۾ نچڻ گهرجي جي!؟ مون الائي ڪهڙي بڪ ڪئي...!! هلڪڙو ٽهڪ ٿو نڪري وڃيس.

ها، سو ڳالهه ٿي ڪيم ننڊ جي، اڄڪلهه مون ڪان ننڊ به ناراض ٿي وئي آهي. ڀيو ٽيون ڏينهن آهي، اک به ڪانه ٻوٽي ائم. سچو ڏينهن سودائن ۾ سُڪي سوڙهو ٿي ويو آهيان. سچ پچ آءٌ ماڻهن جي شڪل مان بدلجندو ٿو وڃان.

اوه...!! رات ڪٽڻ ۾ باقي هڪڙو پهر، هاڻي مون ڪي ليٽي پوڻ گهرجي. اڪيون ٻوٽڻ گهرجن ۽ ننڊ ڪي باقاعدي ايلاز ڪرڻ گهرجي وليم ورڊس ورٿ وانگر... هون! وليم ورڊس ورٿ وانگر وري ڪيئن...!! هن به ڪوئل جي ڪوڪ، چيهن جي چيڪاٽ، باڪ ڦٽيءَ مهل گلڙن ڦلڙن تي ماڪ ڦڙن ڪي ياد ڪيو هو، هونئن اسان جي زندگيءَ جا گهايل ڏينهن ڪيڏا نه اڙانگا آهن، جيڪڏهن آءٌ انهن ڏکن ڏولاون ڪي ياد ڪريان ته ننڊ اچڻ بدران موت اچي وڃي. موت به منهنجي لاءِ ڪو مسئلو ڪونهي، ڏک ڏولاوا به منهنجي لاءِ ڪو مسئلو ڪونهن پر...! پر مان ننڍڙي پتڪڙي خميسي ڪي ڪيئن ڇڏيان. ٻاتن ٻاتن ٻولن سان ڦرهي پڙهندڙ بشير ڪي ڪيئن ڇڏيان ۽ هنج ۾ لاڏ ڪوڏ ڪندڙ سوني، سڪينه ۽ صادق ڪي ڪنهن جي حوالي ڪيان...!! مان زنده رهندس ۽ هنن ڪي زندگيءَ جي هر خوشي ميسر ڪري ڏيندس. مان ڪونه مرندس. مان موت ڪي به ماري ڇڏيندس. مان...!

پنهنجي جملي ڪي اڌ ۾ ڪٽي ٿو ۽ لاشعوريءَ ۾ بستري تان اُٿي ٿو ۽ ڪمري ڪي چوڌاري چڪر لڳائي ٿو. ڪا ڳالهه ياد ٿي اچي وڃيس. تڪڙو تڪڙو ڪبٽ ڏانهن وڌي ٿو. ان مان هڪ ڪتاب ڪڍي ٿو ۽ وري بستري تي اچي ٿو.

"هن ڪهاڻيءَ جو مرڪزي خيال به هوبهو منهنجي زندگيءَ سان ٺهڪي اچي ٿو شايد هن سان به مون واري ويڌن آ. يا زندگيءَ ۾ سڀني سان اهڙي ويڌن آ... نه... ائين ڪونه هوندو، سڀ مون وانگر ڪنگلا ڪونه هوندا، سڀ جونيئر ڪلارڪ ڪونه هوندا، سڀ مون وانگر ٻڪ تي ايماندار ڪونه هوندا ۽ سڀ...!!"

ڳالهه ڪي روڪي ٿو وٺي جان ۾ ٿڪ ٿو محسوس ڪري، اکيون به ٿڪجي پيون اٿس، ٿڪاوٽ ڪري وٺجي ۽ سمجهي ٿو وڃي ۽ اوچتو سندس اکيون پورجي ٿيون وڃن ۽ پوءِ هو خوابن جي دنيا ۾ مست ۽ مگن آهي. ڪنهن ڪي به لفٽ ڪونه ٿو ڏئي. ڪمري ۾ ٽيوب لائيٽ جي سفيد روشنيءَ وانگر سپنن ۾ به هن جي اڳيان روشنيون ئي روشنيون آهن... سپنن ۾ هُو جونيئر ڪلارڪ ناهي، هاڻي هُو تمام سينيئر آفيسر آهي، سندس هڪ ئي اشاري سان اداري جو هر ملازم هلي رهيو آهي. هاڻي ڪالونيءَ ڪان آفيس تائين پنڌ ڪونه ٿو وڃي، هن جي هيٺان ڪيترين ئي گاڏيون آهن، هن وٽ پراڻي ڪُٽل ٽيبل تي رکيل ٽائيپ جي مشين به ڪونهي، پر ايئرڪنڊيشنڊ روم اٿس، جيڪا مڪمل طرح سينگاريل آهي. ڦرندڙ ڪرسيءَ جي اڳيان وڏي ٽيبل اٿس، جنهن جي مٿان هڪ ڪان مٿي ٽيليفون رکيون آهن، ايش ٽري رکيا آهن ۽ ٻيون الائي ڪيترين شيون گلدستا ۽ گلدان وغيره وغيره.

هن جي ايمانداريءَ جي هاڪ شهر شهر واهڻ واهڻ تائين پهچي ٿي وڃي. خود اعليٰ آفيسرن تائين ۽ جلد هن ڪي پروموشن ڏئي وڏي عهدي تي فائز ڪيو ٿو وڃي.

اڄڪلهه هو وڏو ڪامورو آهي، سندس ٻار ڳوٺ جي ڇڳل ۽ ڊٺل اسڪول جي ميدان تي ڦرهي ڪونه ٿا پڙهن، پر شهر جي هڪ اعليٰ اسڪول ۾ انگريزيءَ جي تعليم پرائي رهيا آهن. سندس زال نوران مشين جي سلائي ڪونه ٿي ڪري، پر وڏين وڏين پارٽين ۾ بيگم صاحبه جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي ٿئي. وڏن وڏن فنڪشنن جو افتتاح ٿي ڪري!!

هڪ ڏينهن پنهنجي رهائشگاهه ڪان آفيس وڃڻ لاءِ تيار ٿي ٻاهر ٿو اچي. ڪار ۾ ويهي آفيس ٿو پهچي. هن جي ٽيبل اڳيان ڪيترائي فائيل رکيا آهن، هيءَ جيئن ئي ڪرسي تي ويهي ٿو، هڪڙو ماڻهو جيڪو سندس ڪلارڪ آهي، هر هڪ فائيل کوليندو اڳيان رکيس ٿو ۽ پاڻ صحيح ڪندو وڃي ٿو، پر اچانڪ هڪ فائيل صحيح ڪندي ڪي غلطيون نظر اچنس ٿيون. ڪلارڪ جي منهن ۾ گهوري ٿو. ڪلارڪ تي ڏاڍي چڙ ٿي اچيس، هن ڪي گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو ۽ ڌمڪي ڏئيس ٿو سسپينڊ ڪرڻ جي!! ڪلارڪ هن جي پيرن تي ڪِري ٿو پوي.

"سائين مان غريب ڪلارڪ آهيان، منهنجا والدين ڪراڙا ۽ بيوس آهن، منهنجا چار ٻار آهن، انهن سڀني ڪي ڪوبه ناهي سنڀالڻ وارو! سائين!!" ڪلارڪ زور زور سان پڪاري رهيو آهي! هو وري ڪلارڪ جي منهن ۾ گهوري ٿو ڏسي ۽ پوءِ پاڻ به ڪنبي ٿو وڃي. سندس ڪلارڪ جو چهرو بلڪل پنهنجي شڪل جهڙو ٿو لڳيس. هو ٿڙڪي ٿو ۽ ٿتل ٿتل لفظن ۾ چويس ٿو گيٽ آ...!

"آءِ سي گيٽ...!!" هو آئوٽ چوڻ ڪان اڳ ئي جاڳي ٿو پوي سندس سندر سپنا ڪن جي پل ۾ ڳُر ٿي ٿا وڃن. سندس جسم ٿڙڪي ٿو، گهڙيال تي ٽائيم ٿو ڏسي. آفيس ڪان مَنو ڪلاڪ مٿي گذري چڪو اٿس. ٽڙتڪڙ ۾ بغير ڏاڙهي لاهڻ، وهنجڻ ۽ ڪپڙا بدلائڻ جي منهن ڪي چنڊو هٽي آفيس وڃڻ لاءِ ڪالوني ٻاهر نڪري ٿو وڃي. ◙

ڪتاب 'ڏکيو ڏيهه سندر سپنا' تان کنيل.

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

جُتيءَ جوڙ ٻه جي ٿيان!

جيڪر جُتي هجان، پنهنجي محب مجيب جي،
ته پيرن ۾ پرينءَ جي، پيئي روز پوان،
وک وک تي واهه جا، چميو قدم چمان،
ٿانيڪي ٿيان، 'طالب مولا' تنهن سان.

هئي هئي منهنجو قسمتون، جيڪر جُتي ٿيانِ،
پل پل وجهن پير ۾، ته پاڪر وجهي بيهانِ،
چوڙن سدا چاهه مان، بيحد بار کڻانِ،
پيارا پير ته پري ٿيا، پرَ مٿي مُرُ چمانِ،
پيئي پيرانديءَ هجان، ته ٻه سدائين سونهانِ،
'طالب مولا' تهه دليئون، ڏينهاڙي ڏسانِ،
پگهر پٽي پيان، عمر ڏيان عجيب وٽ.

جتي ٿيان جيڪر، پنهنجي محب مجيب جي،
ته ڪري پيار پيرن سان، پريو وجهانُ پاڪر،
پيئي هجانس پير ۾، صدا منجهه سفر،
'طالب مولا' طلب جي، هي خاصي آهِ خبر،
ته نتر ٻه ٿيان ستر، جي لالڻ وٽ لتاڙجان.

پنهنجي محب مجيبڙا، جيڪر جُتي ڪن،
ته پيرڻ ڪي نه پچڻ ڏيان، خراشون خارن،
قدمن ڪي قرب مان، ڏيان پريون پاڪرن،
مٿيءَ هاٿا پير پئي، مون ۾ محب وجهن،
ته ٻه منهنجو منهن مَٿي ٿئي، اچو الاهي اگهن،
ممڪن آهي مورڳو، مون ڪي چميون ڏين،
'طالب مولا' ائين ٿئي، ته قسمتون کُلن،
پلي ڏيهه ڏسن، پئي لالڻ وٽ لتاڙجان.

جيڪر آئُ ٿي پوان، جتي جانيءَ يار،
پير نه ڏيکاريان پرينءَ جا، ڪوڙين ڏيان قرار،
مِٺن تي مِٺين جي، ڪريان وارو وار،
سيبايان سيين پرئين، وٺان هر ڪنهن وار،
چنبڙان اهڙي چاهه مان، جو ڪري نه پاٽان ڌار،
ماٽي مون ڪي ٿي فقط، نه هئي ڏي ڪري نهار،
لاهي ڪٽي ڦٽو ڪري، ته ٻه سڏي ڪن سردار،
'طالب مولا'، ائين ٿئي، ته ڪرم وڏا ڪلتار،
سهان پيو صدبار، لتون لالڻ يار جون.

جتي جانيءَ جي ٿيان، هي لاڪيٽي ٿر لوڙ،
'طالب مولا' طلب ۾، تهدل ڪئي توڙ،
وٽي ٿي وجود ڪي، پيارل جي پتوڙ،
ڪٽ چلولن چوڙ، ڪتي پلڻ پرينءَ جو.

وڪجي ته قيمت ڪانه ڪا، ۽ هلڪي مٽي هٽ،
پوي پرينءَ جي پير ۾، ته جهڪن تاج منگهٽ،
جتي جانيءَ جي ٿيان، ته ڪي ٻه نه منهنجا مٽ،
مون تي مدامي هجي، سِرن سندي سٽ،
سوين صدقي ٿي وڃن، چام وڏا ۽ جٽ،
'طالب مولا' وانگيان، ڪيئي پانُ ۽ پٽ،
هوءَ تخت لتاڙي تاب مان، چاهي ڇپر ڪٽ،
ڪئي ڪلنگيون ڇٽ، ڪتي پيزار پرينءَ جا.

بلڪل بازارن ۾، جتيون ڍيران ڍير،
پئسن سان پيون ملن، ۽ ٿئي ڪانه نبير،
موچن وٽ نه مهانگيون، پڻ سستيون جڙن سوير،
'طالب مولا' طلبئون، هيئن ٿيون چوَن هير،
ته جنهن ۾ جانيءَ پير، آءٌ ٻه جتي اها ٿيان.

سوني جتي بہ پير ۾،“ آڻيو وجهن امير،
لُچ، لانبڙ، لوٺيا، ۽ پائن پير فقير،
اهي جتيون اصل کان، حيثيت ۾ ٿي حقير،
پائي پرين جا پير ۾، تہ سائي بي نظير،
’طالب مولا‘، هن لاءِ، ٿا نڪرن اکيان نير،
ڪجي ڪا تدبير، تہ جتي جانيءَ جي ٿيان.

جتيون تہ شاهن جون بہ ٿيون، موتين ۾ مڙهجن،
ڪانهي ڳالهہ سون جي، پر هو ٿيون لک لهن،
البت ٿيندو ايئن آهہ، تہ تخت تي بہ چڙهن،
تہ پون اهي ٿي پير ۾، نہ مَٿن تي رکجن،
سي بہ تہ ڪنهن ڪنهن جاءِ تي، ٿيون لاهيٺون پون،
جي سر جهڪن ٿا تن کي تہ بہ دليون ڪين جُهڪن،
’طالب مولا‘ طلب مان، هي نُڪتا نهارجن،
تہ تن کي مُهَت ملن، جي پون پرينءَجي پير ۾.

جتيءَ سنديءَ جوڙ کي، ڪلنگيون ڪين پڄن،
ات ڪئين ڪلاهون اڇيو، ٿيون جنبانئون جهڪن،
جن کي اتان عار ٿئي، سي سِر ٿي ڪسيو وڃن،
جيڪي اتي جهڪيا، تہ تاج بہ ماٺيا تن،
محبوب جڏهن وجي پڳا، مٿائين مقامن،
پانيئون تہ جتي لاهيون، اهو اجا خيال هئن،

تہ پين پڙلاءُ ڪَنَ تي ، ۽ حڪم هيءُ ملين،
جانب جتي نہ لاهجو، مٿان پير اگهاڙا ٿين،
وجي پهتا توڙ تي، سان پيارا پيزارن،
هاڻ ’طالب مولا‘، ڪيئن چوان، ٿيان جتي جانبن،
جُتي ٿيان پيو چا ڪپي، ڪٿان ٻنهين جهانن،
جو پهتي ساڻ پرين، جُتي عرش عظيم تي.

ڪٿي جانب ٻني جُتي، ڪٿي آءٌ غريب،
مون ۾ تہ آهن مورڳو، وڏا عيب عجيب،
آءَ ڳدلو، ڪنڙو، ڪوجهڙو، هو نرمل پاڻ نجيب،
وٽس ڪهڙي منهن وجان، جو ٿيندس ڪيئن قريب،
پر اٿم اهو ئي آسرو، تہ لالڻ آهہ لبيب،
ڄڱو، ڄڱايون ٿي ڪندو، حاڪم سائين حبيب،
’طالب مولا‘ آن ڪٿي، ڪٿي محب مجيب،
هو هميشہ حسيب، آءُ جتيءَ جوڙ بہ جي ٿيان!

ڪير انصاف اسين ٿي، ڳڻ ٿي پنهي ڳوليام،
ويهي پنهنجي، پاڻ جا، قولا جو قوليام،
تہ سچ پچ ’صديقي‘ چوي، رڳي عيب پسيام،
پنهنجي اوڻاين جا، جڏهن پتا پيام،
تہ پنهنجي مرد مُسي ويس، سجڻ جو سوچيام،
’طالب مولا‘ پاڻ کان، پو سوين سوال پڇيام،
جواب هي جڙيام، تہ ”جتيءَ جوڙ بہ جي ٿيان“!

رسالو ”مهراڻ“ (مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ نمبر) تان کنيل

شيخ اياز

آزاد نظم

رقص ڪر!
مورَ سان جنهن ريت ڪارونجهرَ ڪَڪر
رقص ڪن ٿا
۽ هوائن ۾ ٻرن ٿا
ٽي ڏياٽيون
زندگي ڪي ان ڪان ڇَڪي ٻيو ڪيئن ڪاٽيون
رقص ڪر!
واءُ ۾ گل رقص ڪن ٿا
جئن ٽڙن ٿا
ٿي اچي شبنم، چُميون تن کي ڏئي،
واءُ ٿي آغوش ۾ تن کي نئي
۽ نچائي باک جو
جهانجهرا پو سِج وجائي باک جو
تو اُنهن سان گڏ نچي،
۽ جڏهن ڌرتيءَ مٿان تو هُو اچي
جڻ سندس ڪِرٽا گلن کي ٿا چُمن،
رقص ڪن.
رقص ۾ هُو ڪائناتون ٿيون وجن
ڪيستائين سي وڏن،
ڪيئن چئجي!
آ ازل کان رقص جاري، ڪير ٿو تن ۾ نچي
ڪير هي رَقاص آهي
پيرَ ٿو ڇم ڇم ڪري،
۽ ابد تائين پيول ڇم ڇم ڪري،
آءُ پانواٽي نہ ايندي
جي اُنهيءَ جي طائفي ۾ رقص ٿيندِي
زندگاني
عمر فاني
رقص ڪر!
ايترو تون رقص ڪر اي چُلبلي
جو وجي هر شيءِ ٻلِي!
رقص ئي رهجي وڃي،
رقص ئي رهجي وڃي.

ٿملي "مهراڻ" 'شيخ اياز نمبر'

مخدوم سعيدالزمان ’عاطف‘

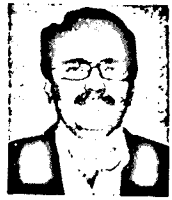

ڪافي

سَوَ ڀيرا ستم سهبو توکي نہ ڪڏهن ڇڏبو،
دنيا جي اصولن کي ٺڪرائي هليو اچبو.

هر وقت ڏسان توکي گڏجي مان رهان توسان،
قدمن ۾ مران تنهنجي ۽ عمر جيان توسان،
توکي ئي ڏسڻ کان پوءِ ڪيئن ٻئي ڏي ڀلا ڏسبو.
تولاءِ تہ دولت ڇا دنيا بہ ڇڏي ڏيندس،
ٺڪرائي اصولن کي تو ڏي ئي سڄڻ ايندس،
دنيا سان ٽڪر رهندو هرگز نہ قدم رکبو.
دنيا جو تہ ڪم آهي دل پيار ڀري ٽوڙڻ،
عشاق جو ڪم آهي دنيا ئي سڄي موڙڻ،
دنيا کي ڇڏي جاني توڏي ئي رڳو وڃبو.
هي زخم ڏنو آ تو ۽ تون ئي دوا آهين،
هن ساري زماني ۾ تون منهنجو مٺا آهين،
ٿي دل هي چوي منهنجي تنهنجو ئي سدا رهبو.
توکي ئي ڏسڻ چاهيان توسان ئي رهڻ چاهيان،
توسان ئي جيئڻ چاهيان تو وٽ ئي مرڻ چاهيان،
اقرار آ ’عاطف‘ جو الفت جو ڀرم رکبو.

(ٽماهي ’مهراڻ‘ 1990/4ع)

ڊاڪٽر سحر امداد

مريم مجيدي

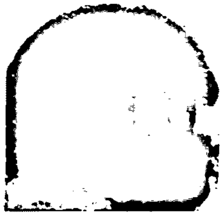

سُر ساگر

چاھ اسان جو چانڊوڪيءَ جئن
چمڪيو آ چوڌار
آ تہ هلون هن پار!
آ تہ خوشيءَ جا نغما ڇيڙيون
سُر ساگر جا موتي ميڙيون
ڪريون قول قرار
آ تہ هلون هن پار!
چاھ اسان جو چانڊوڪيءَ جئن
چمڪيو آ چوڌار
آ تہ هلون هن پار!
لهر لهر ٿي گيت ٻڌائي
تون بہ انهيءَ سان سُر ملائي
ڇيڙي ڇڏ ملهار
آ تہ هلون هن پار!
چاھ اسان جو چانڊوڪيءَ جئن
چمڪيو آ چوڌار
آ تہ هلون هن پار!
پريت بنا هر ريت اجائي
سڪ ٿي آهي ساءِ سجائي گهڙي گهڙي گلزار
آ تہ هلون هن پار!
چاھ اسان جو چانڊوڪيءَ جئن
چمڪيو آ چوڌار
آ تہ هلون هن پار!

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

غزل

ساھ ڪان معصوم سڪ جون ساعتون ڇو ٿا ڪسيو؟
زندگيءَ جي ڳاڙهي گل تان چاهتون ڇو ٿا ڪسيو؟

رات جي سنگين اک مان ڪو ٽٽي تارو پيو،
ملت جو ڏک مختصر پرائتون ڇو ٿا ڪسيو؟

هٿ تري طوفان جي تي ڏاڍ جو ٻاري ڏيو،
چوڪ ڪان چانڊوڪين جون عادتون ڇو ٿا ڪسيو؟

آيتن جهڙين اکين جا غزل ٿا ڳورها لکن،
ياد جي هي بندگي ۽ عبادتون ڇو ٿا ڪسيو؟

المين جي مُند ۾ جي محبتون فنا ٿيون،
قرب سانديو ساھ ۾ سي امانتون ڇو ٿا ڪسيو؟

هر نگر ناموس جو ۽ تهذيب جي هر ڪا گهٽي،
تهمت مڙهي تاريخ تي، عظمتون ڇو ٿا ڪسيو؟

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

ادل سومرو

سکر- روهڙيءَ جا هائيڪو

- هي لبِ مهراڻ
پوپٽ، گُل، ڦوهارا
چوڏاري سُرهاڻ.

- ڪلهه جتِ ويڙهانديون
اڄُ ڪرڙيءَ- ميدان ۾
ٻار رهن رانديون.

- ساڌ ٻيلي جي شام
سنڌوءَ جي لهرن مٿان
ٻڪين جي اڏام

- معصوم شاهه مينار
سِرون ڪوٽ- اروڙ جون
درديلو ديدار

- هيمون ڪالاڻي!
بُرج ڏسن ٿا جيل جا
تنهنجي آڪاڻي.

- جهيڙن واري جُوءِ
ٻڪر ۾ بارود جي
اڃان تائين بُوءِ

- ٻيڙي، مُهاڻي
تريل پلي، جي خوشبو
چوڏس اُڏاڻي.

- مسجد منزل گاهه
سامهون ساڌ ٻيلو ۽
وچ ۾ هي درياهه.

- سکر اونهارو
ٽاندا سيئي روڊ ۽
ڇَر جو وسڪارو

- واڪا ڪيا گهنڊ
ديول جي پادريءَ جي
ڪين ڦٽي ننڊ.

- جي — بي منگهارام
بسڪوٽن جي فيڪٽريءَ تي
هاڻ لکيل بس نام.

- سُرمئي سانجهيءَ ويل
پاٽيءَ پاڇا پُل جا
مٿان گذري ريل

- پوڙهو پوڄاري
ڪالڪان جي مندر ۾
ڏي ٿو ٻهاري

- ماضيءَ جي للڪار
آهي اڄ بہ اروڙ ۾
مينديءَ جي مهڪار

- گهٽيون روهڙيءَ جون
هٿ - لکيرون آهن
ڄڻ تہ پوڙهيءَ جون.

- روهڙيءَ جون راتيون
پاٽيءَ مٿان روشني
جوڻن جون جهاتيون

ماهي "مهراڻ" 1989/1ع تان کنيل

نياز پنهور

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
پر او سانئڻ

اڄ ڀي تنهنجي مورت، من ۾
ائين جا ائين سجي پئي آهي
ڄڻ ڪو ڦيرو آيو ڪونهي
ڄڻ ڪو طوفان آيو ڪونهي
ڄڻ ته ڌرتي ڏٻي ڪانهي
توکي ڪهڙي ڪل ته تنهنجي
مورت ڪيئن سجي پئي آهي
منهنجي دل لڳي پئي آهي

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
پر او سانئڻ
تنهنجا سارا خط اڃان ڀي
منهنجين تنهائين جا ساٿي
مون سان ساٿ هميشه آهن
تنهنجي پاران پيا ڳالهائين
منهنجي دل کي ٿا وندرائين

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
پر او سانئڻ
تنهنجي هر ڪا ڳالهه اڃان ڀي
لڳندي آ ڄڻ ڪالهوڪي آ
تنهنجو چهرو تنهنجي شوخي
ڪالهوڪي ئي لڳندي آهي
پر او سانئڻ
جيڪا ڪالهه لنگهي وئي آهي
سا ئي منهنجي اڄ ڀي آهي

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
پر او سانئڻ
تنهنجي ياد سدائين رهندي
منهنجو هرڪو گيت پڙهي ڏس
توکي لڳندو ڄڻ تون
ڪنهن آئيني جي آڏو آهين
پنهنجو پاڻ سان پئي ڳالهائين

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
دل جا درد نه گهٽجي سگهيا
هر ڪنهن رُت ۾ چڪندا رهيا
بسنت رت ۾ چڪندا رهيا
بسنت رت ۾ برکا وسندي
بسنت رت ۾ مکڙيون ٽڙنديون
پن ڇڻ رت ۾ ننگا وڻ پسندي
دل جا درد پيا چڪندا آهن
ڏينهن ڏينهن تي پيا وڌندا آهن
ڪيئي

ڪيئي جُڳ لنگهي ويا آهن
پر او سانئڻ
تنهنجي ياد سدائين رهندي
هئڙا جُڳ لنگهي ويا آهن
پيا ڀي جُڳ لنگهي ويندا
تنهنجي مورت، من ۾
اِئين جا اِئين سجي ئي رهندي
منهنجي دل لڳي ئي رهندي.

تماهي "مهراڻ" 2-1983/3ع تان کنيل

اياز گل

غزل

درد اسان جي هانوَ ڏي هٿ وڌايو پئي،
پاڻ بڻي خاموش هياسي ڳوڙهن ڳالهايو پئي.

تنهنجن اکڙين هوريان هوريان ائين ڪيو سوگهو،
جڻ ڪنهن ماريءَ جار ۾ پنڇي ڦاسايو پئي.

هڪڙو ڏاڍو پيارو منظر رات ڏٺو هو مون،
اڪ ڀڳي ٿي تارن ۽ چنڊ لڄايو پئي.

سنڌ جي سُورن جون ڳالهيون پئي فنڪشن ۾ هليون،
من ٿي من ۾ ڪيڏن ماڻهن ۽ شرمايو پئي.

مون محسوس ڪيو پڻ جو ٻنجي ويو آهيان مان،
هڪڙي پنهنجي ڪُهري لهجي ۾ ڳالهايو پئي.

تنهن وٽ تنهنجن يادن جا سَوَ سورج هوندا پڪ،
رات جي پهرين پهر ۾ ٿي جنهن ديپ اجهايو پئي.

ٽماهي "مهراڻ" 1995/3ع تان کنيل

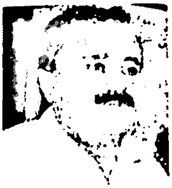

اسد 'جمال' پلي

غزل

عشق رهـــبـــر ۽ رهنمـــا آهي،
رهنمـــائـــيءَ جي انتهـــا آهي.

پنهنجو سود و زبان ۾ ڇا هاڻي،
ڪهاڻ رنـــج و محن بہ ڇا آهي.

ڇا ڪبو مڌ ڪي، مڌ جي مستيءَ ڪي،
هـــن جـــي هـــر نگهہ ڪيفزا آهي.

پاڪ دامن جـــو راز فاش ٿيو،
واسيل مڌ ســـان اڄ صَبـــا آهي.

مسڪراهٽ جو ملهہ نہ ڏئي سگهبو،
مسڪرائيـــندو رهہ، دعـــا آهي.

مون کي محشر مبارڪون ٿي مليو،
مهربان مون تي مصطفيٰ آهي.

ٽماهي "مهراڻ" سيارو 2004ع

عنايت بلوچ

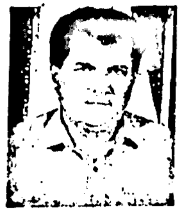

نظم

ٿورڙي عرصي ۾ توسان لنئون لڳايون ٿووجان،
پُور اي منهنجا پرين! تو کان پرايون ٿو وجان!

پنهنجي سيني ۾ تہ هڪڙو مچ مچايون ٿو وجان،
درد دونهون تنهنجي دل ۾ پيو دکايو ٿو وجان!

جيءُ ۽ جند جان پنهنجيءَ کي جلايون ٿو وجان،
تنهنجي دنيا ۾ بہ هڪڙو رنگُ لايون ٿو وجان!

تنهنجا ٿورا، تنهنجا ڳڻ، ڳايون وڄايون ٿو وجان،
پيار تنهنجو اي پرين! مان آزمايون ٿو وجان!

مان نہ چاهيندي بہ تنهنجي دل ڏکايون ٿو وجان!
سور ڪجھ سانديم تہ ڪجھ تو وٽ ورهايون ٿو وجان!

راز پڌرو ٿي پيو، پر ڪجھ لِڪايون ٿو وجان،
تنهنجي ڌڙڪن کي بہ سيني ۾ سمايون ٿو وجان،

هي متان سمجهين تہ مان توکي ڀُلايون ٿو وجان،
جسم ورتيون ٿو وجان، دل کي رهايون ٿو وجان!

’روح جي راڻي‘. مِني! منهنجي نہ هرگز روئجان،
ضبط جي ڳوڙهن سان پيئي، زخم دل جا ڌوئجان!

ٽماهي ”مهراڻ“ 2002/4ع تان کنيل

ميرمحمد پيرزادو

نظم

واهوندن جو وقت وري ٿو،
جاني پنهنجي جوءِ اچي ٿو.
ڪراڙ مٿان ڪو ڪنول ڪڙي ٿو،
شاهہ سندو جڻ لڙڪ لڳي ٿو!
سانت اندر پيي، ساهہ اسان جو،
چاندوڪيءَ جو چنگ ٻڌي ٿو.
ٻانهون هٽندي ڪنهن جي ڪارڻ،
سهڻيءَ وانگي سج ٻُڏي ٿو!
ٻئي جي ڳل تان، ڳوڙها اُگهندڙ،
پنهنجا ڳوڙها، پاڻ پيئي ٿو؟
مکڙي چپپي، چڙپي ڏسندي،
ٽاندڻ تي من، ناچ نچي ٿو!
آڌيءَ ويلي، پونڪ ڪُتن جي،
ڳوٺ سڄي ۾، سئونچو پئي ٿو!
گهُگهُ ۾ ڪڙ-ڪِيتو چمڪي،
جڻ شاعر شعر چئي ٿو!
هلڪو من جو بار ٿئي ٿو،
اک مان جڏهن لڙک لڙي ٿو!
پٽرن اڳيان، پٽر ٿئي ٿو،
ميٺ اڳيان سو ميٺ ٿئي ٿو.
ڪو ڪو ماڻهو جيءُ جياري،
ڪو ڪو ماڻهو ڏنپ ڏئي ٿو!

ٽماهي ”مهراڻ“ 1979/2ع تان کنيل

سرفراز راجڙ

❋

ڪنهن طرح سڏيان هتي مان يار کي،
پيار ۾ پنهنجو ڪيان دلدار کي.

جيت ٿئي يا هار ٿئي قسمت ڪٿي، ڪٿن ٻه ڪٿن حاصل ڪبو دلدار کي.
جانِ من منهن ۾ ملي ويو دوبدو، اوچتو حاصل ڪبو دلدار کي.
هي سفينو ناخدا توکان سوا، ڪيئن ڀلا پهچي وڃي هن پار کي.
واعدو هن پيار جو مون سان ڪيو، پر نہ پورو ڪيو سڄڻ اقرار کي.
سنڌ مان ويا ڪئين بلاول پيڙجي، ويا ڪري پنهنجي امر ڪردار کي.
سر تان آ سانگو ڀلي خوش ٿي ڪلي، آبرو منصور بخشي دار کي.

فرقتن ۾ ٿي فنا ويو آ 'فراز'
مل تہ حاصل ٿئي شفا بيمار کي.

ٽماهي ”مهراڻ“ 2-1983/3ع

❋

بخشل باغي

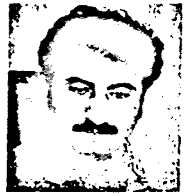

غزل

گهاٽ گهائي گهٽا، سانجهه آ سُرمئي،
درد، ساڳي ڪٿا، سانجهه آ سُرمئي.

ٿيون وسن مينهن جون برف جهڙيون ڪٽيون،
سرد ساحل هوا، سانجهه آ سُرمئي.

ريشمي وار پنهنجا نه تون کولجان،
ٿي نه پئي ڪا خطا، سانجهه آ سُرمئي.

هَٿَ ڪوليو سيئي، مَٿَ خالي ڪريو،
بند جو مي ڪدا؟ سانجهه آ سُرمئي.

دل الڻ ڪنهن جي خيالن ۾ گم ٿي وئي،
ڪيئن ٿي لاپتا؟ سانجهه آ سُرمئي.

موسمن مان گُلن جيئن ڦُٽي رنگ پيا،
هٿ تنهنجا حنا، سانجهه آ سُرمئي.

زندگي ڪجل جي ريک بڻجي پوي،
تون جي چاهين پيا! سانجهه آ سُرمئي.

سچ پيرن جي هينان آ رستي جيان،
پوءِ به سپنا لڳا، سانجهه آ سُرمئي.

ڪوبه ناهي ڪٿان ٿا پڙاڏا اچن؟
چوطرف ڪان صدا، سانجهه آ سُرمئي.

"مهراڻ" 2009/4-3ع تان ڪنيل

مختيار ملڪ

وائي

ٻهڪي پيس آنءُ،
تنهنجو ٻُڌي نانءُ،
جذبا جهوميا جيءَ ۾.
پنڌ پرينءَ جي پارَ جو،
ڏک. سهڻ جو ڏانءُ،
جذبا جهوميا جيءَ ۾.
اُڀ تي بادل ڪنوٽيون،
پانءِ تہ منهنجو هانءُ،
جذبا جهوميا جيءَ ۾.
چانڊوڪين ۽ چيٽ ۾،
واهڻ منجهہ وهانءُ،
جذبا جهوميا جيءَ ۾.

وائي

اڄا بہ اوچو ڳاءِ، پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!
پيڙائن جي پير جا گهنگهرو،
ڇوڙين ٿو ڇالاءِ!
پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!
چانڊوڪيءَ جان چنچل بڻجي،
جهڙ مان جهاتي پاءِ!
پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!
سونهن جي سپنن ۾ الجهن ٿيون،
سوچن کي سمجهاءِ!
پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!
پيار پکيءَ جان پاڇا ڳولهي،
جيون ٿيو جولاءِ!
پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!
مَنَ جي بَستي مَستي ماٽي،
ڪونج جيان ڪُرلاءِ!
پريتمَ! اڄا بہ اوچو ڳاءِ!!

"مهراڻ" 2009/4-3ع تان ڪنيل

رخسانہ پريت

غزل

نيٺ اينئو، آس ۾ آهيون اسين،
ڪنهن وڏي وشواس ۾ آهيون اسين.

لوچ، سڏڪا، درد، پيڙا نيٺ ڇا،
عشق جي اپياس ۾ آهيون اسين!

پيار جي احساس ايئن اوچو ڪيو،
جن اُڏيا آڪاس ۾ آهيون اسين.

ڇا سنڌءِ من ۾ بہ موھ آ ساڳيو،
انهيءَ ٻنتر قياس ۾ آهيون اسين.

نيٺ اوسيئڙا بہ ماڳ ماڻيندا،
بس انهي احساس ۾ آهيون اسين.

ايترو اوتيوسين پوءِ پيءِ ڇڻ اُڃيا،
"پريت" کهڙيءَ پياس ۾ آهيون اسين.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

شبنم گل

غزل

جدائين ۾ رفاقتن جا سلسلا آهن،
عجب مقدر جا هي سارا فيصلا آهن.

شهر هو واريءَ جو، هئي هوا بہ تيز،
اجاڙ دل جا ڪيڏا نہ قافلا آهن.

پٿرن جي ديس ۾ زخمي ٿيس تہ ڇا،
اڃا تہ بلند آرسين جا حوصلا آهن.

سدائين رهيا آهن فيصلا اُلجهن ۾،
اڃا تہ حل طلب ڪي مسئلا آهن!

رهبر جي ويس ۾ ڏسي رهزن ڪي،
دل جي ويراني ۾ ڪي زلزلا آهن.

جدائيءَ جي ذڪر تي هو اشڪبار جيڪو،
اڄ ان جي دل ۾ سوين فاصلا آهن.

ياد جي لهرن ۾ ڪڙيو ڪنول چهرو،
شروع جتان آزمائش جا مرحلا آهن.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

زيب نظاماڻي

غزل

اي زندگي توکي جيئڻ ڏاڍو ڏکيو آ،
وفا جي واٽ تي سهڻا هلڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

ڏٺي جي خواب نيڻن کي سپني سانڍي رکيا ها مون،
ڪوئي سپنو سوا سنڌ جي ڏسڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

تتيءَ جي تاءُ تي برسيو گهڻا پرجي صدين ڪانپوءِ،
تڪي لڳ تارهو سنڌو لهڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

اکين جا بند اُٿلي پيا، سورن جي عڪس ڪٿمپن ۾،
دلاسو ديس وارن کي ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

جنم جانان ٿيو تنهنجو محبت ماڳ ماڻڻ لاءِ،
ٿي مجنون پير هڪڙي تي بيهڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

زمانا "زيب" واڳي ويا توسان ڪيئي کهاڻيون پر،
اندر اُدما سکي صدما لکڻ ڏاڍو ڏکيو آ.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

نذير ناز

غزل

جيڪي ويا وڃڙي انهن سڄڻن جي ڳالهه ڪر،
سنڌ لاءِ جيڪي سڪن تن محبتن جي ڳالهه ڪر.

اڄ وري ور در ڏٺي دل کي اباڻا ياد پيا،
من جن جي لاءِ ماندو، تن مٺن جي ڳالهه ڪر.

شام جو ۽ صبح جو راهون انهن جون ٿي ڏسان،
تن مٺن ماروئڙن، سانگيئڙن جي ڳالهه ڪر.

سنڌڙيءَ جي دشمنن کي ناس شل قادر ڪري،
سنڌڙيءَ جي گهٽگهرن ۽ دوستن جي ڳالهه ڪر.

پنهنجو تن ِمن جڏيو اربي، پنهنجو سنڌ کي،
تن سچارن قربدارن سالڪن جي ڳالهه ڪر.

سون هرگز نه پنهنجا سيڻ ٿا جيڪي مٽين،
تن پنوهارن جي پکن جي ۽ ڪکن جي ڳالهه ڪر.

وڳر ڪان جيڪي ويا وڃڙي نه وري ايندا اهي،
'ناز' تن محبوب ماڻهن سڀاڄهن جي ڳالهه ڪر.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

گلبدن جاويد

غزل

آهن عشق تنهنجون ازلئون عطائون،
جنين کي ڪيڏيون ڏنيون تو ادائون.

اُپ تان جو بادل ڪو يادن جو برسيو،
تہ نيڻن جي ڌرتي تي ڇانيون گهٽائون.

ساگر محبتن جو سيني ۾ سانڍي،
پرينءَ جون ڪيون پيا برن ۾ پچائون.

چڙهي ڪيف چاهت جو اهڙو ويو جو،
سرابن ۾ سڏڪيون سپرين صدائون.

دلي دوستن دل گهرين دلبرن لاءِ،
آجون سموريون وفائون وفائون.

صدين جا ارمان پل ۾ ٿيا پورا،
تو ٻانهن ۾ آٿي ڏنيون جو پناهون.

ستارا ستارا مقدر ٿيا پنهنجا،
دلين جي اڱڻ تي جهڪيون ڪهڪشاهون.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

گلشن لغاري

وائي

سنڌ پريتم، سنڌ ئي پيار،
رهي نہ سگهندين ان کان ڌار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

پنهوارن پاڀوهہ مان ڏس،
پوکيا تولئہ ڪيڏا پيار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

اهڙا ٻول تون ٻولڙيا،
ٻولج هت نہ ٻيهار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

جنهن مٽيءَ جي مورت آهين،
تنهن جي ڪڻ نہ ميار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

ڌرتي نينهن جو ناتو آهي،
ڌرتي ناهي ڌڪار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

سيني منجهہ سمائيندي،
سا سڀ کي آخرڪار،
نفرت جا ٿو ٻج ڇٽين.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

حميرا شمس

غزل

زندگي سحر ڪري نہ سگهياسين،
هي ٽورو سفر ڪري نہ سگهياسين.

ڪجهہ ڏسڻ خاطر هلياسين پر،
نظر کي نظر ڪري نہ سگهياسين.

جيئڻ ڪنهن لاءِ ڪونهي پوءِ بہ،
زندگي زهر ڪري نہ سگهياسين.

گهٽي ڪان گهٽو سهون پيا پر،
”ڪنهن تي“ جبر ڪري نہ سگهياسين.

هر شيءِ تي اختيار هوندي جانان،
پيش زير و زبر ڪري نہ سگهياسين.

”خوشبو“ جي خوشبو هوندي اسان،
پاڻ کي پُراثر ڪري نہ سگهياسين.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

ماهين هيسباڻي

غزل

جڏهن نيڻن اسانجن ۾ ننڊن جا سلسلا ناهن،
تڏهن ترڪ تعلق جا اوهان ڪيا فيصلا آهن.

جيئان توبن ڪيئن جيئان، پرين توکي پئي ڳوليان،
سفر ۾ همسفر ڪيئي، صدين جا قافلا آهن.

ڪٽي پنبڻيون نهاريو ٿا، قسم تنهن پل جياريو ٿا،
ملائي پوءِ نظر ڦيرڻ، اوهان جا مشغلا آهن.

ڏسي هردم اکيون آليون، اثر جي پيار ۾ پاليون،
مان سمجهان ٿي رقيبن جا، وڏي ويا حوصلا آهن.

ڏٺا ها خواب مون جيڪي، ڪندا ها رقص چاهت تي،
نہ ڪا محفل نہ ڪا منزل، ٿي پيا هيڪلا آهن.

ٻڌايان ڪيئن پلا ڪنهن کي، ڇڏي ويا هن پرين مونکي،
نہ ڄاڻان مان سبب ڪهڙي وڏي ويا فاصلا آهن.

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

سلميٰ پنهور

غزل

وِسيل ڏيئا ٻاري جئبو،
پاڻ کي هاڻ جيئاري جئبو.

خط سمورا ڦاڙي ڇڏبا،
هر ڪا ياد وساري جئبو.

گيت خوشيءَ جا ڳائي جئبو،
سچ جي سِٽ اُڪاري جئبو.

غم جو درياءَ اُڪري هاڻ،
سک جي هِن ڪناري جئبو.

ڪنهن سان ڪين راز ڪو سلبو،
هر ڪو واعدو پاڙي جئبو.

شاعر جي هر سٽ املهه آهه،
ان تي جان کي واري جئبو.

سنتو سک جو سکندو ڪونه،
نينهن کي تاري تاري جئبو.

ماهوار ”سرتيون“ شاعري نمبر

غزل

آئون اڪيلي ڳايان ڪيئن،
جذبن کي پڙڪايان ڪيئن.

ڌرتيءَ جا سڀ ماڻهو گهر سُر،
خوابن مان جاڳايان ڪيئن.

ڪوبه نه آهي ڪوبه نه ايندو،
هِن دل کي سمجهايان ڪيئن.

مون وٽ آهن گيت رڳوئي،
پيٽ جي باهه اُجهايان ڪيئن.

هُن جدائي هيءَ حياتي،
جهومان خوش ٿيان ڳايان ڪيئن.

ماهوار ”سرتيون“ شاعري نمبر

مهرالنساء لاڙڪ

نظم

لهڻ جي ويل ڪانهي ڪا،
وڏا اڱڻ، ڪچا گهرڙا،
نہ ڪي هن اوڏ ڪيون پٽيون،
نہ ڪي ٽيڙو، نہ ٿي ڪتيون
نہ ڪي نيريون ڦليون اڪ جون،
ٻڍن جي سار ساريندي،
لنگهي ويا سال ڪيئي هن
نہ ڪي ڪاهون نہ ڪي چلّون
نہ ڪي ٿي جهار جون هڪلون
نسرندي سرجيان ڪائي
جواني مون ڏٺي ناهي
نہ ٿي ڪي ڪنهن بہ سيني تي
نہ ڪي ڪانيون، نہ ڪي ڪانيا
شهر ڪي ڪلہ رت ناهي
بنا چنڊ جي انڌيون راتيون
چڏينديءَ سونهن ڪي ٻوڙي!
ڳهيلي! چو هتي آئينءَ؟
هلي وڃ ڳوٺ پنهنجي ڏي!
هلي وڃ ڳوٺ پنهنجي ڏي!

سنڌ جون شاعر عورتون (جلد پهريون)

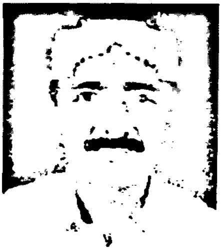

خادم حسين علوي
'همدم' سروري

غزل

چاهہ جو اڄ ذهن تي يَڙ وار ٿيندو ٿو وڃي،
دوستو! اڄ تير دل مان پار ٿيندو ٿو وڃي.

دلربا جي اچڻ تي دل شاد آ بلڪل گهڻي،
دوستو! جڻ هُو هِينئين جو هار ٿيندو ٿو وڃي.

جا چَوان هُنَ کان سِوا گهارڻ گهڻو مشڪل لڳي،
ڪو ٻُڏائي جو پلا هُو ڏار ٿيندو ٿو وڃي.

دلربا ڪي تو خدا ڄاڻي تہ غيرن جا ڇيو...
مان ڏسان ٿو هُو تہ جهڙو ٻار ٿيندو ٿو وڃي.

هر ڪنهين ڪي بيوفا لڳ جا ٻُڌايان دوستو،
چو الاجي ڏُور مُون کان يار ٿيندو ٿو وڃي.

اڄ اچانڪ يار تي منهنجي نظر پئجي وئي،
هُو تہ منهنجي اکين جو جڻ ٺار ٿيندو ٿو وڃي.

هر حقيقت بي اثر ٿيندي وڃي ٿي سڀ چَوَن،
پڻ چون ٿا هي زمانو دار ٿيندو ٿو وڃي.

زندگي 'همدم' اڌوري ٿِي بَسر ٿِي جا ڪيان،
هِي وڇوڙو ذهن تي جڻ بار ٿيندو ٿو وڃي.

ٽماهي "مهراڻ" 2010/3ع تان کنيل

نجمہ پنهور

گيت

مون ڪجھ نہ گهريو هو توکان پرين،
تون مُرڪن کي تہ ورهائين ها.

مون سُڏڪن کي سنگيت ڏنو،
تون گيت ڪري ڪو ڳائين ها.

مون موتين جي مالها پوئي،
تون چاندوڪي چورائين ها.

مون لڙڪ لاڙيا جي ڳلڙن تان،
تون پنهنجو پاند پُسائين ها.

رسالو "سرتيون"، جنوري- مارچ 1992ع

وائي

وکريا سپنا، هارجي ويو هانءُ،
ايڏو جلدي ڇو!

ماڳ تان اجان اڳتي هو، وڇڙياسين تون مان،
ايڏو جلدي ڇو!

پهرين ملاقات ۾ شڪ شڪن مٿان،
ايڏو جلدي ڇو!

لڙڪ لاڙي نہ سگهيس موڪلايم جو توکان،
ايڏو جلدي ڇو!

سال ڏکن ۾ گهاريم، سک لمحن جيان،
ايڏو جلدي ڇو!

تنهنجي ڏنل ويساھ ۾ ھڏان ۽ تران،
ايڏو جلدي ڇو!

ڪالھ چوائي مڪائين مون ڏي هُن ڪي وساري ڇڏيان،
ايڏو جلدي ڇو!

رسالو "سرتيون"، جنوري- مارچ 1992ع

ثمينہ ميمڻ

اُهائي ساڳي عورت

هُن اِهو چو وساريو
تہ هوءَ اُهائي ساڳي عورت آ
جنهن کي هر دور ۾ مرد
پنهنجيءَ مرضيءَ سان جياريو ۽ ماريو آ.
هُن اِهو چو آ وساريو
تہ هوءَ پڙهيل هوندي
شعور هوندي
بہ هڪ، ساڳي ئي عورت آ
جنهن کي ڪڏهن بہ مانُ نہ مليو آ.
هُن اِهو بہ چو آ وساريو
تہ مرد جڏهن چاهي
سندس وجود جو انڪاري ٿئي
پوءِ پلي سندس روح
چو نہ اندر ۾ ماتم ڪندو رهي.
هُن اِهو بہ چو آ وساريو
جنهن گهر کي هُن جيون جا ڪي ئي پل
ڪيتري چاهہ ساهہ هئا ارپيا
۽ هُنئي گهر جي جوڙ سجوڙ ڪئي
اُها ڪنهن بہ پل اِن مان
ڪڍي ويندي.
هِن کي اها بہ خبر آ تہ اِن گهر مان
نڪرڻ ڪان پوءِ هوءَ
ان مهل اندر ۾ ڪيتري نہ ٽٽي هئي
پر پنهنجو ڀَرم بچائڻ لاءِ
هِن وٽ ٻڌائڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ هو
اوڏيءَ مهل
هيءَ نئين پناهہ گاهہ لاءِ سوچيندي
جيڪا هُن جي هوندي بہ الائي نہ،
پر نہ چاهيندي بہ هُن جي
آخري پناهہ گاهہ اِهائي هوندي
جتي هن کي هميشہ لاءِ
جيئڻو بہ آ مرڻو بہ آ.
هُن کي هاڻ اهو بہ ناهي وسارڻو
تہ هوءَ زبان هوندي بہ گونگي آ
هن کي ائين ئي خاموش رهڻو آ
۽ چو تہ اشارن تي ئي هلڻو آ.
هُن جو روح مرڻ ڪان پهرئين ئي مرڻو آ.

(ڪاوش مدويڪ مئگزين، 02 سيپٽمبر 2015ع)

مضمون نويسي، نثري ادب جي اُها صنف آهي، جنهن ٻوليءَ جي واڌ ويجهه ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. بنيادي طور تي مضمون هڪ مختصر پر موضوع جي لحاظ کان جامع تحرير آهي. جنهن ۾ موضوع جي مختلف رخن تي روشني وڌي ويجي ٿي. جڏهن ته تنقيدي، تحقيقي ۽ تجزياتي مضمونن جي ڇپجڻ سبب، ادب نه فقط اصلاحي مرحلي مان گذري ٿو، بلڪه ان ۾ هر لحاظ کان نواڻ ۽ بهتري اچي ٿي. اهم ڳالهه اها آهي ته مضمون لکڻ لاءِ فني مهارت جي ضرورت ٿئي ٿي ۽ اها مهارت فقط مسلسل مشق وسيلي حاصل ٿي سگهي ٿي. اهوئي سبب آهي ته ٻار کي مضمون، ابتدائي تعليم دوران سيکاريو وڃي ٿو، سٺو مضمون لکندڙ، نه فقط علمي طور تي فعال ٿئي ٿو، پر ان سان گڏوگڏ، سندس تخليقي صلاحيت ۽ قابليت ۾ پڻ اضافو ٿئي ٿو. مضمون نويسيءَ جي بنيادي عنصرن ۾ ٻوليءَ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ، جملن جي درست جوڙجڪ ۽ انهن جو صحيح استعمال، بيهڪ جي نشانين جي ڄاڻ ۽ تخليقي پختگي وغيره شامل آهن. سٺي لکت ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ مطالعو اهم ڪردار ادا ڪري ٿو، جنهن ذريعي ڄاڻ ۽ ڏاهپ حاصل ٿئي ٿي ۽ فرد فڪري لحاظ کان سگهارو، عملي ۽ منطقي سوچ جو حامل ٿئي ٿو، ان کان سواءِ مضمون ڏيان، مشاهدي ۽ تجربي جو نچوڙ آهي.

شبنم گل
'سنڌي ٻولي (تحقيقي جرنل)'،
ص 103 تان کنيل

سنڌ يونيورسٽي ميڊيا ڪميونيڪيشن شعبي ۽ اينيمري شمل ريسرچ اڪيڊمي، ڄام شورو جي گڏيل سهڪار سان 20 سيپٽمبر 2019ع تي شعبي جي باني ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي خدمتن تي ڪوٺايل سيمينار

استيج تي ويٺل ساڄي کان: ٽه ماهي 'مهراڻ' جي ايڊيٽر ثميند ميمڻ، ناصر پنهور، نسيم خان محمد پنهور، ڊاڪٽر حسين بخش ڪولاچي،
فهيم نوناري ۽ ڊاڪٽر بشير ميمڻ

ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي خدمتن تي ڪوٺايل سيمينار ۾ شرڪت ڪندڙ استادن ۽ شاگردن جو مهمانن سان گروپ فوٽو

سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين مخدوم سعيد الزمان 'عاطف' پريس ڪانفرنس دوران ميڊيا سان ڳالهائيندي [16 آڪٽوبر 2019ع]

مورخہ 17 آڪٽوبر 2019ع پبليڪيشن ڪاميٽي جي ٻي ميٽنگ

چيئرمين پبليڪيشن ڪاميٽي ڊاڪٽر دُر محمد پٺاڻ، ميمبر ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب ۽ ڊاڪٽر اسد 'جمال' پلي جي موجودگيءَ ۾ پبليڪيشن ڪاميٽي جي ميٽنگ هلندڙ جنهن ۾ بورڊ ۾ گهڻي وقت کان رکيل مسودن تي غور ويچار ڪندي

ايڊيٽوريل بورڊ جا ميمبر صاحبان ايڊيٽر 'گل ڦل'، ايڊيٽر 'مهراڻ'، ايڊيٽر 'سرتيون' ۽ پبليڪيشن شعبي جي ڪارڪردگي جي حوالي سان ميٽنگ ڪندي

سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز پاران 28 آڪٽوبر 2019ع تي آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ جي سهڪار سان سنڌي ٻوليءَ ۽ سراج - سيمينار جي ڪونايل تقريب

سيمينار ۾ ساڄي کان: ڊاڪٽر فهميده حسين، نور الهديٰ شاهه، ڊاڪٽر سحر امداد، تاج جويو، ڊاڪٽر امجد سراج ميمڻ، ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو، سحر گل، آمنه ابڙو، وحيده مهيسر، امر فياض ٻرڙو، ضرار پيرزادو ۽ بيدل مسرور خطاب ڪري رهيا آهن

(گروپ فوٽو) ساڄي کان: اختر درگاهي، انيس ميمڻ، وسيم ميمڻ، وحيده مهيسر، آمنه ابڙو، ڊاڪٽر فهميده حسين، نور الهديٰ شاهه، امداد حُسيني، ڊاڪٽر سحر امداد، غزالا رحمان، تاج جويو ۽ ڊاڪٽر امجد سراج ميمڻ

سنڌي ٻوليءَ ۽ سراج– سيمينار ۾ شرڪت ڪندڙ معززين

دين محمد ڪلهوڙو

آمنه ابڙو

رسول بخش گچيرائي

نديم پنهور

متفرقه

ادب ڇا آهي؟

ادبي تنقيد جي تاريخ هڪ بار آور مطالعو آهي. جنهن مان جدا جدا نقادن جا مختلف ۽ ڪيترين ڳالهين ۾ متضاد رايا معلوم ڪري سگهجن ٿا. هر دور جي نقادن "ادب يا ساهت ڇا آهي" جي سوال تي هميشه غور و فڪر پئي ڪيو آهي ۽ ان سوال جي ڪنهن قدر خاطرخواهه جواب ڏيڻ جون پڻ ڪوششون پئي ڪيون اٿن. جن شخصن "ادب" جي مفهوم ۽ مقصد تي ڳوڙهو فڪر ڪيو آهي، انهن کي چڱيءَ پر ڄاڻ آهي ته انهيءَ سوال جي ڇنڊڇاڻ ۾ جيڪي نُڪتا پيدا ٿين ٿا ۽ مسئلا اُڀرن ٿا، سي ڪافي اهميت رکن ٿا، ۽ جيستائين ڪو شخص انهن نُڪتن ۽ مسئلن جو ويهي سائنسي اصولن پٽاندر تجزيو نه ڪندو، تيستائين هن لاءِ مٿين بنيادي مسئلي جي ڪنهن اطمينان جوڳي جواب تائين پهچڻ ممڪن نه ٿي سگهندو. هت منهنجو مقصد اهو ڪونهي ته آءٌ "ادب" جي انهن سمورين وصفن تي تبصرو ڪريان، جيڪي اسان جي ڪن مشهور ادبي نقادن وقت بوقت پئي پيش ڪيون آهن. آءٌ هت جيڪي ڪجهه چوڻ گهران ٿو، سو فقط هيءُ آهي ته جن تحريرن کي حقيقتاً "ادب" يا "ساهت" سڏي سگهجي ٿو تن جون منهنجيءَ راءِ موجب مکيه خصوصيتون ڪهڙيون آهن. سڀ کان اول اها ڳالهه خيال ۾ رکڻ گهرجي ته ادب ۾ "موضوع" جهڙي ڪا شيءِ ٿئي ئي ڪانه. حقيقت ۾ هر اها چيز جنهن لاءِ ڪجهه نه ڪجهه لکي سگهجي سا هر طرح ادب جو موضوع بڻجي سگهي ٿي، جيئن چيو ويو آهي ته "هڪ ڪٺ چڙهيل ڪوڪي" کان وٺي ويندي "خدا" تائين هرڪا ڳالهه ادبي ڪاوش جو موضوع بڻجي سگهي ٿي. آرٿر ڪئلر ڪوئچ لکي ٿو ته ادب جا موضوع ته اڪيچار آهن. ڪيترين شخصيتن جهڙوڪ پراميٿئس، ڊاڪٽر جانسن، اموجن ۽ مال فلنڊرس، پيئرس دي پلؤمئن ۽ مسٽر پڪوڪ جا نالا به ادب جو موضوع بڻيا آهن، ۽ جاين جڳهين "خيالي رياستن"، "ڪرئنفورڊ"، "لئپوٽا" ۽ "ريڊنگ گول" کي پڻ موضوع طور استعمال ڪيو ويو آهي. "اينسائيڪيڊئن" به ادب آهي، ته "هڪ ٽب جي ڪهاڻي" به ادب آهي، ان ڪري ڪنهن خاص موضوع جي لحاظ سان ادب جي جامع تعريف ڪري سگهڻ ممڪن نه آهي. انسان جا سمورا "خيال"، "جذبا" ۽ "مسرتون" يا ڏوري ۾ ڪٿي ڇنجي ته "جيڪي ڪجهه انسان جي روح يا جسم جي مشغلن سان تعلق رکي ٿو"، ان کي ادب جو موضوع تصور ڪري سگهجي ٿو.

اي.ڪي بروهي
"مهراڻ" گولڊن جوبلي نمبر"،
ص 68، 67، 2006ع

دين محمد ڪلهوڙو

گلاب جي هڪ مُکڙي، ٽِڙڻ کان اڳ...

(هڪ باصلاحيت ۽ ذهين نوجوان قمرالدين 'سراج' نورانيءَ جي ياد ۾)

قمرالدين (1986ع- 1966ع) جو مائٽائو نالو سراج احمد نوراني هو. هُو سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس حيدرآباد جي اڳوڻي نامور استاد پروفيسر نثار احمد قمر نوراني صاحب جي گهر ۾ 15- مارچ 1966ع بمطابق 22- ذي القعد 1385هه ۾ ڄائو. سندس پيدائش سِول اسپتال لاڙڪاڻي ۾ ٿِي. سندس اباڻو شهر شڪارپور آهي، پر سندس تربيت، پالنا ۽ تعليم، علم جي شهر مدينة العلم يعني ڄام شوري ۾ ٿي. هن ميٽرڪ جو امتحان مارچ 1982ع تي A گريڊ ۾ پاس ڪيو. ان ڪانپوءِ هن ISSB (Inter Services Selection Board) جو امتحان 29- مئي 1982ع ۾ گوجرانوالا مان پاس ڪري، 15-آگسٽ 1982ع تي نيوي فوج ۾ ڀرتي ٿيو، جتي هن 4- اپريل 1983ع تائين نوڪري ڪئي. ان ڪانپوءِ هن نيوي جي نوڪري ڇڏي وري نئين سر تعليم ڏانهن رجوع ٿيو ۽ 1985ع ۾ پولي ٽيڪنيڪل ڪاليج حيدرآباد جي اليڪٽريڪل ٽيڪنالاجيءَ مان ڊپلوما ڪري، 12- جنوري 1986ع تي سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪيمسٽري شعبي ۾ ليب اسسٽنٽ جي نوڪري اختيار ڪئي، جتي هِن 22- مئي 1986ع، وفات تائين ڊيوٽي ڪئي.

قمرالدين سراج نوراني بيحد حساس، نهايت ذهين، هوشيار، بااخلاق، همدرد، هڏ ڏوکي، نهٺو، سلڇڻو، سڀاجهو، پاڻ کي تڪليف ڏيئي ٻئي کي خوش رکندڙ، مهربان، سخي، سڀني سان پيار ڪندڙ، هرڪنهن جي بنا تفريق مدد ڪندڙ هڪ ڀَرو نوجوان هو. هُو گلاب جي اهڙي مُکڙي هو جيڪا وقت کان اڳ ٽِڙڻ بجاءِ مُرجهائجي ويئي. هُن پنهنجي مختصر ڄمار ۾ همعمر دوستن تي تمام ڳهرا ۽ وڻندڙ اثر ڇڏيا ۽ دوستن جو هڪ سٺو حلقو تيار ڪري ورتو هو. هُو ڪرڪيٽ جو سٺو ۽ فاسٽ بالر ۽ همعمر نوجوانن ۾ سٺو باڪسر هو، محمد علي سندس پسند جو باڪسر هو.

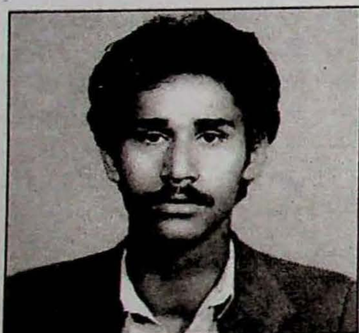

قمرالدين سراج نورانيءَ جي لکيل ڊائري مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جي مختصر ۽ جوان زندگيءَ جو محور "پيار" هو ۽ هِن جي اُها مختصر زندگي اُن پيار کي حاصل ڪرڻ جي سخت جُستجو ۾ گذري. هُو پنهنجي والدين جو ڀهريتو ٻار هو. چيو ٿو وڃي ته هِن کي والدين طرفان گهربل پيار ۽ شفقت نه ملي هئي جو هُو پنهنجي ننڍن ڀائُن ۽ ڀيڻن سان والدين جي طرفان ملندڙ پيار تي ريسَ ڪندو هو ته والدين هاڻي مون کي اهڙو پيار ڇو نه ٿا ڏين، جنهنڪري هو ننڍپڻ ۾ ئي سخت ڊپريشن ۾ هليو ويو هو ۽ پاڻ کي اڪيلو ۽ دنيا کان الڳ محسوس ڪندو هو.

مان سمجهان ٿو ته پيار، والدين پنهنجي ٻارن کي گهٽ ڏين ٿا جڏهن هُو ننڍڙا هوندا آهن پر وڏي هوندي به ڀيءُ ماءُ جو پيار هنن لاءِ موجود هوندو آهي پر اُن جو انداز ۽ ٽونُ بدلجي ويندو آهي.

خاص طرح ڀھريتو ٻار،جيڪو ٿورو وڏو ٿيندو آهي تہ ٻين ننڍن ٻارن کي گھروارن طرفان ملندڙ پيار کي ڏسي سمجھي ٿو تہ گھروارن کي مان شايد پيارو ئي نہ آهيان، حالانڪ ننڍپڻ ۾ اُن کان بہ وڌيڪ کيس پيار مليل چُڪو هوندو آهي پر ننڍپڻ جون اُهي ڳالهيون کيس هاڻي ياد نہ رهنديون آهن. ۽ ٻار اُن حد اندر احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿي ويندو آهي. اِن ڳالھ جو گھروارن کي تمام گھڻو خيال رکڻ گھرجي تہ هُو جڏهن ننڍڙن ٻارڙن کي پيار ڪن تہ اُن کان وڏڙن ٻارڙن کي بہ اُن جي حصي جو پيار ڏين، نہ تہ ٻار اڪيلائيءَ ۽ ويڳاڻپ جو شڪار ٿي ويندو ۽ قمرالدين سراج نوراني بہ ننڍپڻ ۾ اهڙي ويڳاڻپ ۽ اڪيلائپ جو شڪار ٿي ويو جو جوانيءَ تائين اُن جي گھيري مان نڪري نہ سگھيو. هن جي وجود ۾ پيار واري تشنگي ۽ ڪمي ننڍپڻ کان ئي رهجي ويئي هئي جو تہ هُو گھڻو حساس هو. جڏهن جوانيءَ ۾ قدم رکيائين تہ هن کي ماٽن ۾ هڪ ڇوڪِري پسند اچي ويئي، جنهن سان هِن جي محبت ٿي ويئي.هُن بہ موٽ ۾ کيس محبت ڏني. سراج تہ اڳ ۾ ئي پيار جو ٻڪايل هو، تنهنڪري هِن پنهنجي زندگي هڪدم اُن جي نالي ڪري ڇڏي ۽ اُن سان شادي ڪرڻ لاءِ ماٽن کي بيحد اصرار ڪيو.سراج جي زور ڀرڻ تي سندس گھر وارن ڇوڪريءَ جي ماٽن کي پروپوزل موڪليو. ڇوڪريءَ وارن اِهو شرط رکيو تہ ڇوڪرو پنهنجي پيرن تي بيهي، پوءِ کيس ڇوڪري ڏينداسون.

پوءِ هن شارٽ ڪٽ رستو ڳولهيو ۽ نيوي فوج ۾ وڃڻ جو فيصلو ڪيو ڇو تہ اُن ۾ پئسو ۽ عزت جلد ملي ٿي، سو هِن ڏينهن رات محنت ڪري آءِ.ايس.بي جو امتحان ڏنو، جيڪو تمام ڏکيو امتحان هوندو آهي ۽ ماڻهو گھڻو ڪري ٽن دفعن ۾ بہ پاس نہ ٿي سگھندا آهن. اُهو امتحان هِن پھرئين دفعي سان پاس ڪيو، جيڪا تمام وڏي ڳالھ هئي.

قمرالدين سراج نوراني مرحوم پاڪستان نيويءَ ۾ ڇونڊجي تہ ويو پر هِن کي اِها خبر نہ هئي تہ ڇوڪريءَ جي گھر وارن رشتي ڏيڻ کان نابري واري ڇڏي آهي. سراج ڇھ مهينا نيويءَ ۾ سٺي ڪارڪردگيءَ سان گذاري جڏهن هڪ مهيني جي موڪل تي گھر آيو، تہ اها خبر ٻڌي، کيس ڏاڍو شاڪ رسيو ۽ هن سوچيو تہ جنهن جي ڪري فوج ۾ ويس، اها ئي نہ ٿي ملي تہ باقي فوج ۾ رهڻ جو ڪھڙو فائدو. فوج ۾ ماڻهو وڃي ٿو پنهنجي مرضيءَ سان پر نڪري پنهنجي مرضيءَ سان نہ ٿو، تنهنڪري سراج ان صدمي جي ڪري سخت ڊپريشن ۾ هليو ويو، ۽ پوءِ راتين جون راتيون دير تائين جاڳندو رهيو، صبح جو ڪلاس ۾ ننڊ ايندي هئس تہ سزا ڪائيندو هو، پر اُن جي باوجود مٿس ڪو اثر نہ ٿيو، ڇاڪاڻ تہ هُو اندر ئي اندر ۾ پُري چُڪو هو. زندگيءَ مان اهو تحرڪ ۽ مزو ختم ٿي چُڪو هو. تنهنڪري سزائن جو مٿس ڪو بہ اثر نہ پئي ٿيو.

بھرحال جنهن سان هِن کي پيار هو، اُن بہ هِن کي نہ سمجھيو. شايد انهن کي هن جو فوج ۾ وڃڻ پسند نہ هو ۽ رشتو نہ ٿيو. ٽن مهينن ڪانپوءِ سراج کي نيوي مان برطرف ڪيو ويو، جنهن جو هِن کي فوج مان نڪرڻ ڪانپوءِ احساس ٿيو ۽ ٻيھر فوج ۾ وڃڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪيائين پر ڪامياب نہ ٿي سگھيو. هِن شعوري طرح پاڻ کي مصروف رکڻ لاءِ ڊائري لکڻ شروع ڪئي ۽ شاعري طرف بہ لاڙو رکيائين. لکڻ سان گڏوگڏ مختلف راندين ۾ پاڻ کي مصروف رکيائين.

قمرالدين سراج نورانيءَ ۾ اِها خوبي هُئي جو هڪ دفعو هُو جنهن سان بہ ملندو هو، اُن کي پنهنجو ٻڌائي ڇڏيندو هو، صرف هِڪ ڇوڪِري هُئي جا انهن سيني گڻن ۽ خوبين جي هوندي بہ هِن جي پنهنجي نہ ٿِي سگھي. هِن حيدرآباد جي پولي ٽيڪنيڪل ڪاليج مان اليڪٽريڪل ۾ ڊپلوما ڪئي.اِن وچ ۾ هُو روحانيت طرف رجوع ٿيڻ لڳو.

8- جون 1984ع/ 20- رمضان المبارڪ تي سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ جي بلال مسجد اندر هُو اعتڪاف ۾ ويٺو ۽ 27- رمضان المبارڪ جي رات جي ختم القرآن واري تقريب ۾ ڪيس مٿي تي رومال ويڙهيل هو، اُهو اعتڪاف وارن کي مسجد انتظاميه طرفان مليو هو جيڪو مرحوم عبدالرحمان مغل صاحب پارايو هئس. ان تقريب ۾ هِن هڪ نعت پڻ چئي هئي. اکيون بند ڪري ائين اندر جي گهرائين مان نعت چئي رهيو هو جڻ ته اها نعت سندس روح مان رَچي ۽ ڦٽي نڪتي هجي. وري ٻي سال 28- جون 1985ع/20- رمضان المبارڪ تي جامع مسجد لڳ علامه آءِ.آءِ. قاضي اندر اعتڪاف ۾ ويٺو. هيءَ مسجد سنڌ يونيورسٽيءَ کان اوپر ۾ ٽوري وٽيرڪي موجود آهي. انهيءَ مسجد لاءِ مشهور هو ته اُتي جنات رهي ٿي. سراج مرحوم هڪ همٿ وارو ۽ نهايت بيڊپو نوجوان هو ۽ هُو اُتي اڪيلو اعتڪاف ۾ ويٺو ته جيئن اها مسجد به آباد ٿئي ۽ ماڻهن تان جنات جو ڊپ به لهي. اُتي سحري ڏيڻ لاءِ سندس هڪ دوست عبدالعزيز جيڪو مهراڻ يونيورسٽيءَ ۾ انجنيئرنگ پڙهندو هو، اُهو سحري سندس گهران وٺي موٽر سائيڪل تي روزانو ڏيئي ايندو هو. هڪ ڏينهن اهو دوست سحري ڏيڻ نه آيس، ته سراج مرحوم مسجد جي پيش امام مولانا دين محمد صاحب کي سحري کڻي اچڻ لاءِ آهستي چيو، جيڪو مولوي صاحب انهيءَ جامع مسجد جي پرسان رهندو هو، اهو سحري کڻي آيو ۽ پوءِ ٻنهي گڏجي ويهي ڪاڌي.

قمرالدين سراج نوراني سٺو ڪيليگرافر به هو. هِن اعتڪاف دوران چار قل به سٺن اکرن ۾ لکيا، جيڪي وڃي پاڻ پنهنجي هٿن سان انهيءَ مسجد ۾ لڳايا، جي پوءِ سراج مرحوم جي وفات بعد سندس والد بزرگوار فريم ۾ مڙهائي انهيءَ ساڳي مسجد ۾ لڳايا،جي اڄ تائين ائين ئي لڳل آهن، اُهي چار قل مون به ڏٺا. 1985ع جي ڊائريءَ جا ڪجهه ورق پڙهڻ سان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته ان سال ۾ هو ڪافي روحانيت ۽ دين طرف راغب ٿي چڪو هو ۽ ڪافي اطمينان واري زندگي به گذاري رهيو هو، پر سال 1986ع وري هن لاءِ سخت آزمائش بڻجي آيو. ٿيو هيئن ته ان سال 30- جنوري تي ڪيمسٽري ڊپارٽمينٽ سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري ڪيمپس ۾ ليب اسسٽنٽ جي نوڪري ڪيس ملي ۽ ان وقت سندس پگهار =/750 روپيا هو. پنج مهينا اُتي نوڪري ڪرڻ کان پوءِ هِن 22- مئي 1986ع تي فاني دنيا کي خيرباد چئي وڃي ٻي دنيا وسائي.

پڇا ڳاڇا ڪرڻ کان پوءِ معلوم ٿيو ته ڪيمسٽري ڊپارٽمينٽ ۾ نوڪريءَ دوران هڪ غير سنڌي ڇوڪريءَ کي پسند ڪري ورتائين، جا ڀهرئين ڇوڪريءَ جي هم شڪل يا همنام ڇوڪري هئي،جنهن ۾ هِن پنهنجي ڀهرئين پيار جو متبادل يا عڪس ڳولهي ورتو هو.چيو ٿو وڃي ته سراج جا والدين انهيءَ ڇوڪريءَ ۽ اُن جي خاندان مان مطمئن نه هئا ۽ پنهنجي پُٽ کي اُن رشتي کان روڪيائون، پر جيئن ته سراج، پيار ۽ محبت جو اڳ ئي سِکايل هو ۽ هيءَ ڇوڪرِي اُن ڇڏيل خال ۾ سمائجي چڪي هئي، جنهنڪري سراج اُن حادثي مان بچي نه سگهيو ۽ هڪ ڏينهن ليب مان خوفناڪ ڪيميڪل کڻي سڌو سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ واري گهر ۾ اچي اندران ڪمرو بند ڪري،اهو خطرناڪ ڪيميڪل کاڌائين. گهروارن کي جڏهن خبر پئي تڏهن دروازو ڀڃي ڪيس نهايت ڳڻتيءَ واري حالت ۾ ڏٺو.پوءِ ڪيس اسپتال کڻي پئي ويا پر اهو زهريلو ڪيميڪل پنهنجو مڪمل اثر ڏيکاري چڪو هو، ان وقت ليب انچارج شايد پروفيسر ڊاڪٽر محمد يار ڪهاوڙ هو،جنهن اهو ڪيميڪل ڏٺو ته ڪيس معلوم ٿيو ته سراج هڪ خطرناڪ ڪيميڪل کاڌو آهي. اِتي سراج وفات

کري چڪو هوءِ عين ان وقت سندس جسم هنڌان هنڌان ڦاٽڻ شروع ٿي ويو هو.ڊاڪٽر کهاوڙ صاحب جي تڪڙين هدايتن تي ڊيڊ باڊيءِ کي فوري طور تي غسل ڪرائي، نماز جنازه پڙهي سنڌ يونيورسٽيءِ واري قبرستان ۾ کيس دفنايو ويو. سراج مرحوم جي قريبي دوستن جي چوڻ مطابق، تدفين جي ٻي ڏينهن سندس قبر ڦاٽي پيئي هُئي ۽ مقام ۾ بدبوءِ ڦهلجي ويئي هئي. ان موقعي تي مرحوم جي قريبي دوستن همٿ ڪري مٽي لهرائي ۽ ان قبر کي ان مٽيءِ سان چڱيءِ طرح بند ڪري ڇڏيو. سندس حلقهٔ احباب ۾- جاويد لاڙڪ، محمود مغل، ڪشورڪمار،امير بخش پٽي مرحوم، چندربان، ممتاز پنهور، نانڪ رام، فقير بخش پٽو، محمد شريف، راشد ميمڻ، ذوالفقار وغيره ۽ آخري ڏينهن ۾ مرحوم طارق عالم ابڙو به سندس سٿ ۾ شامل ٿيو هو.

دوستن ٻڌايو ته سراج مرحوم سٺو ڪرڪيٽر هو، تمام سٺي راند ڪيڏندو هو، بيني بيني چڪا هڻندو هو ۽ هُو اڪثر چئلينج ڏيئي ڪيڏندو هو ۽ اڪثر ڪري کٽندو هو. طبعيت ۾ خوش مزاج ۽ طنز مزاح وارو خوبرو نوجوان هو. سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءِ ۾ ڊاڪٽر عرض محمد سولنگي مرحوم جي گهر سامهون نالي جي تختي لڳل هوندي هئي. هِن "عرض" کي ميساري "مرض" لکي ڇڏيو. تمام ذهين ۽ هوشيار شاگرد هو. پيپر کان هڪ رات اڳ اسٽڊي ڪري پرچو ڏيندو هو ۽ فرسٽ ڪلاس جون مارڪون کٽندو هو. سنڌيءِ سميت اردوءِ ۾ به شاعري ڪندو هو. سندس اردوءِ جو هڪ شعر مرحوم جي قبر تي پڻ لکيل آهي-

آج تو اکیلے ہی مالک حقیقی سے ملنے چلے ہیں ہم،
کچھ پڑھ کر بخش دینا، جب کبھی بھی یاد آئے ہم۔

مان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ملازمت (2012ع-2004ع) دوران جڏهن طارق عالم ابڙي سان ٽماهي "مهراڻ" رسالي ۾ ڪم ڪندو هئس ته مرحوم طارق عالم سان گڏجي مرحوم سراج جي آخري آرامگاهه تي به ٽي پيرا ويو هئس ۽ مرحوم طارق عالم، مرحوم سراج جي باري ۾ تفصيلي ڄاڻ به ڏني هئي. ڪجهه مهينا اڳ سراج جي قبر تي منهنجو وڃڻ ٿيو پر وڏيءِ مشڪل ڪانپوءِ مرحوم جي آرامگاهه ڳولهي سگهيس. سندس قبر جي چوڌاري ڪبڙي وڪوڙيل هئي، جنهنڪري قبر جو نانءُ نشان ڏسڻ ۾ نه پئي آيو.

قمرالدين سراج نورانيءِ جي دوست هئڻ جي ناتي مرحوم طارق عالم ابڙي کي ڳڙدي جي پيوندڪاريءِ مهل مرحوم سراج جي مشفق والد پروفيسر نثار احمد نوراني صاحب پنهنجو هڪ ڳڙدو طارق کي ڏنو، انڪري جو طارق عالم سندس پٽ سراج مرحوم جو جگري دوست هو ۽ پروفيسر نوراني صاحب پنهنجي پٽ جي دوست کي پنهنجو ڳڙدو ڏيئي، مرحوم طارق جي زندگي بچائي جڏهن طارق عالم کي پنهنجي مرحوم فرزند جو درجو ڏنو ۽ پروفيسر نوراني صاحب، مرحوم طارق عالم کي پنهنجو پٽ ئي سمجهندو رهيو.

مرحوم سراج جي هڪ دوست عبدالرزاق سومري ٻڌايو ته: "سراج ڀاءُ هڪ زنده دل انسان هو. مون کي ياد آهي، اها گهڙي هِن جو اهو آخري جملو جڏهن ڪالونيءِ ۾ زرداد جي دڪان تي پولڪا جي قلفي کائيندي سراج مرحوم دوستن کي چيو هو ته: يارو! پنهنجي هيءَ آخري ملاقات آهي. اُن تي سڀئي ڏاڍو کلياسين. مان، عابد ميمڻ، مرحوم اشتياق ارباب، ان جو ڀاءُ امتياز، ظهير ٻرڙدي، پرويز پٺاڻ، افسر پٺاڻ، باز گل وغيره هئاسين. پوءِ اسان سڀ دوست پنهنجي پنهنجي گهرن ڏانهن هليا وياسين. پوءِ هڪ خبر باهه وانگر هوا ۾ شُعلا ٿي پڙڪي ته:

سراج هيءَ دنيا ڇڏي ويو. هڪ بهترين دوست انسان جي دنيا ويران ڪري ويو. الله پاڪ هن کي جنت ۾ جايون عطا ڪيون هونديون، آمين.“

سندس ٻي هڪ دوست زاهد مرتضيٰ جي چوڻ مطابق: ”سراج سان منهنجي ٻه تمام گهاٽي لڳندي هئي. جيتوڻيڪ مان هُن کان عمر ۾ ننڍو هئس پر سندس طبعيت ۾ پيار ۽ پنهنجائپ واضح نظر ايندي هئي. سچ ته سراج اندر جو صاف ۽ زبان جو ڪرو ماڻهو هو. سنڌ يونيورسٽيءَ جي قبرستان ۾ به ڪنهن جنازي کي دفنائڻ ويندا آهيون ته مان سندس تربت تي ضرور ويندو آهيان. ڏٺي ڪيس جنت ۾ جاءِ ڏيندو.“

قمرالدين سراج نورانيءَ جي ننڍي ڀاءُ معراج احمد نورانيءَ ٻه حج ڪيا آهن- هڪ 2007ع ۾ پنهنجي امڙ سائڻ سان گڏ ۽ ٻيو 2008ع ۾ پنهنجي والد سڳوري، ڀيڻن ۽ شريڪ حيات سان گڏ. هُن پنهنجي هڪ حج ۽ هڪ عُمري جو ثواب سندس حوالي ڪيو.

هِن ڏکهي مضمون يا پروفائيل لکڻ جو مقصد- هڪ ته سراج مرحوم جون جيڪي يادون ۽ ڳالهيون ختم ٿي رهيون آهن، انهن کي محفوظ ڪرڻ ۽ ٻيو ته اُن جي زندگيءَ مان جيڪو سبق ملي ٿو، ان کي سمجهڻ، ته جيئن جيڪا ڪمي اُن جي زندگيءَ ۾ رهجي ويئي، اُها ٻيهر نه دهرائجي ۽ هِن مضمون جو تعلق رڳو سراج مرحوم جي خاندان سان نه آهي، پر هي انهن سمورن خاندانن جو اجتماعي يا گڏيل نوحو آهي، جنهن جا ڳڀرو نوجوان، وقت کان اڳ پنهنجي والدين، گهر وارن ۽ دوستن کي فرقت جو داغ ڏيئي هميشه لاءِ هِن دنيا مان هليا وڃن ٿا.

◙

نئون ڪتاب

ڪتاب: اوسيئڙي ۾ شام

شاعر: جيئند علي مهر

موضوع: شاعري/وايون

ڇاپو پهريون: جولاءِ 2019ع

قيمت: -/250 رپيا

ڇپائيندڙ: سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد

◙

آمنہ ابڙو

سنڌي ٻولي ۽ سراج ـ سيمينار

سراج انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز پاران 28 آڪٽوبر 2019ع تي برڪ ليڪ ۽ دانشور سراج الحق ميمڻ جي سالگره جي مناسبت سان هڪ سيمينار ’سنڌي ٻولي ۽ سراج‘ جي عنوان سان ڪراچي آرٽس ڪائونسل ۾ ٿي گذريو، جنهن ۾ سنڌ جي ناميارن اديبن سراج صاحب جي شخصيت ۽ سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ سماج لاءِ ڪيل خدمتن تي روشني وڌي ۽ ڪيس خراج تحسين پيش ڪيو.

سيمينار جي شروعات شاهه لطيف جي وائيءَ سان ٿي جيڪا اديب ۽ فنڪار اختر درگاهيءَ پيش ڪئي.

سڀ کان پهرين سراج انسٽيٽيوٽ جي چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده حسين آيل مهمانن جي آجيان ڪندي سيمينار جي عنوان جو پسمنظر ۽ تعارف پيش ڪيو ۽ ٻڌايو تہ ڪيئن ون يونٽ جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ اهميت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ سراج صاحب تحقيق ڪري پنهنجو نظريو ڏنو تہ سنڌي ٻولي نہ آريائي آهي، نہ سامي، نہ ئي ڪنهن ٻوليءَ مان نڪتي آهي بلڪ اها قديم سنڌو ماٿريءَ جي پنهنجي indigenous اصلوڪي ٻولي آهي جنهن کي اڄ جديد دور جا ماهر نہ صرف قبول ڪن ٿا بلڪ ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجيءَ جي مدد سان ثابت پڻ ڪري رهيا آهن.

ان مفروضي کي ثابت ڪرڻ لاءِ سنڌي ڪمپيوٽنگ جي ماهر امر فياض ٻرڙي پاران هڪ پريزنٽيشن پيش ڪئي وئي جنهن جو عنوان هو ’سنڌي ٻوليءَ بابت سراج صاحب جو نظريو جديد تحقيق جي روشنيءَ ۾‘ جنهن کي حاضرين طرفان تمام گهڻو ساراهيو ويو.

ان کان پوءِ اديب ۽ صحافي زرار پيرزادي "جديد سنڌي صحافت جو باني سراج" جي عنوان تي ڳالهائيندي ڀرپور انداز ۾ سراج صاحب جي خدمتن تي روشني وڌي ۽ ڪيس خراج تحسين پيش ڪيو.

سراج صاحب هڪ اعلي پائي جو ڪهاڻيڪار بہ هو، ان حوالي سان سندس ڪهاڻيءَ جو ساءُ پيش ڪرڻ لاءِ محترمہ آمنہ ابڙو سندس هڪ ڪهاڻي ’هڪ مرد- ٿي لاش‘ پڙهي ٻڌائي.

انهن سنجيده موضوعن کان پوءِ آيل مهمانن جي موڊ کي خوشگوار ڪرڻ لاءِ جناب اختر درگاهيءَ سرن جي ورڪا ڪئي جنهن ۾ هن شاهه لطيف جي واين کي ڳائڻ جا مختلف انداز پيش ڪيا. سندس خوبصورت آواز ۽ انداز ٻڌندڙن جون دليون موهي ڇڏيون.

ان کان پوءِ ڊاڪٽر سحر گل پنهنجي خوبصورت اڪيڊمڪ انداز ۾ ’سراج جي تاريخي ناولن جي همعصر دور ۾ اهميت‘ تي ڳالهايو ۽ سندس ناولن مان اقتباس پڻ پڙهي ٻڌايا.

فيڊرل اردو يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ۽ اديب ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙي پاران ’سراج صاحب جون سنڌي ٻوليءَ لاءِ خدمتون‘ جي عنوان تي مقالو پيش ڪيو ويو.

سن 1948ع ۾ شهر ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪرڻ کان پوءِ وري 1954ع ۾ ون يونٽ لڳائي سنڌ جي وجود تي وار ڪرڻ جي رد عمل ۾ سراج 1956ع ۾ جيڪو شاهڪار نظم 'ڪراچي' جي عنوان سان لکيو هو، ان جي اڄ جي دور ۾ نهڪندڙ افاديت کي ڏسندي ان کي خاص طور ڪمپوز ڪري جديد انداز ۾ پيش ڪرڻ لاءِ جناب بيدل مسرور کي گذارش ڪئي وئي هئي. هن پنهنجي جديد انداز ۾ سُرن جي ورڪا ڪندي سراج جي ان نظم کان سواءِ امداد حسينيءَ ۽ شمشيرالحيدريءَ جا نظم ٻڌائي داد حاصل ڪيو.

سراج جي انهيءَ نظم 'ڪراچيءَ' جي لکجڻ جي پسمنظر تي ڳالهائيندي پروفيسر تاج جويي سنڌ ۾ ان دور جي سياسي حالتن بابت پنهنجو مقالو پيش ڪيو جنهن جو عنوان هو 'سنڌ، سائين جي.ايم.سيد ۽ سراج جو نظم ڪراچي'

ان کان پوءِ مشهور سنڌي شاعره ۽ اسڪالر پروفيسر ڊاڪٽر سحر امداد 'سنڌي ٻوليءَ بابت سراج جي ڪيل تحقيق' جي عنوان تي پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو.

آخر ۾ سنڌ جي ناليواري ليکڪا ۽ ڊرامه نگار نورالهدي شاهه سراج جي ناول مان مختلف اقتباس پڙهيا ۽ اڄ جي نوجوان ٽهيءَ لاءِ ان جي اهميت موجوده دور جي نسبت سان اجاگر ڪري ٻڌائي ۽ سنڌ جي تاريخ کي سمجهي وطن سان محبت ڪرڻ لاءِ هن ناول پڙهڻ جو مشورو ڏنو ۽ تاڙين جي گونج ۾ داد حاصل ڪيو.

پڇاڙيءَ ۾ سراج صاحب جي فرزند سڄاڻ اديب ۽ مترجم ڊاڪٽر امجد سراج ميمڻ پاران پروگرام ۾ آيل سمورن عالمن اديبن ۽ حاضرين جا ٿورا مڃيا ويا.

ويندي ويندي حاضرين جي بيحد اصرار تي جناب اختر درگاهيءَ پنهنجي ڏاڏي مائي بيگم فقيرياڻيءَ جو ڳايل شاهه لطيف جو ڪلام پيش ڪيو.

اهڙيءَ ريت سنڌي ٻوليءَ ۽ سراج جي حوالي سان ڪيل ڪامياب پروگرام اختتام تي پهتو، جنهن ۾ اسٽيج سيڪريٽريءَ جو فرض محترمه وحيده مهيسر سرانجام ڏنو ۽ ان کي بهترين نموني پيش ڪرڻ جو سهرو محترمه انيس ميمڻ جي سر رهيو.

هيءُ پروگرام اينڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ ۽ آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ جي سهڪار سان پيش ڪيو ويو.

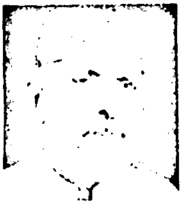

رسول بخش ٻگهيو

سنڌي ٻوليءَ جي سُورمين جي جنم ڏهاڙي ملهائڻ جي تقريب

نوٽ: 'بزمِ صوفياءِ سنڌ' تنظيم مورو پاران 'روح رهاڻ' پروگرام ۾ مئي، جون ۽ جولاءِ مهيني ۾ جنم ورتل سنڌي ٻوليءَ جي سُورمين جي ملهايل تقريب جي رپورٽ ٽماهي "مهراڻ، 2019/3ع شماري ۾ شايع ٿيل آهي. انهيءَ سلسلي جي ٻي تقريب آگسٽ مهيني ۾ جنم ورتل علمي ادبي شخصيتن جي ملهائي ڪيڪ ڪاٽيو ويو، مختصر تعارف هيٺ پيش ڪجي ٿو.

ماهتاب اڪبر راشدي: ماهتاب 14- آگسٽ 1943ع تي ضلعي لاڙڪاڻي جي شهر نئون ديرو ۾ هڪ علمي ادبي شخصيت محمد عيسيٰ چنا جي گهر ۾ جنم ورتو. سندس اصل نالو بدرالنساء آهي، ليڪن پاڻ مهتاب نالي سان مشهور ٿي. سندس والد محمد عيسيٰ چنا جيئن تہ حيدرآباد ۾ تعليم کاتي ۾ ملازمت ڪندو هو، انڪري هن خاندان حيدرآباد ۾ ئي رهائش اختيار ڪئي. مهتاب حيدرآباد ۾ ئي 1963ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪئي، 1967ع ۾ بي.اي سيڪنڊ پوزيشن ۾ ۽ ايم.اي سياسيات ۾ 1969ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڪري 1971ع ۾ بي.ايڊ ڪئي. هن آمريڪا مان يونيورسٽي آف مانچسٽر مان 1978ع ۾ ايم.اي سياسيات ۾ ڪئي، پاڻ پهريائين 1971ع ۾ سينٽ ميريز ڪانوينٽ هاءِ اسڪول ۾ حيدرآباد ۾ استاد مقرر ٿي.

1973ع کان 1977ع تائين سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ انٽرنيشنل رليشنس ڊپارٽمينٽ ۾ ليڪچرار رهي.

1977ع کان 1979ع تائين اسسٽنٽ پروفيسر بعد ۾ ايسوسيئيٽ پروفيسر رهي.

1979ع کان 1980ع تائين انٽرنيشنل ڊپارٽمينٽ ۾ چيئرمين رهي، 26 فيبروري 1981ع تي انجنيئر سيد اڪبر حسين راشدي سان شادي ڪيائين. 1983ع کان 1985ع ۾ ڊائريڪٽر يونيورسٽي گرانٽ ڪميشن حيدرآباد ريجن رهي.

آگسٽ 1985ع کان سيپٽمبر 1988ع تائين ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ ڊائريڪٽر لياقت نيشنل لئبرري ڪراچي رهي.

1988ع کان 1989ع تائين سيڪريٽري ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ پڻ رهي.

ڪجھ وقت تائين محڪمي انوائرنمينٽ پروٽيڪشن ايجنسيءَ ۾ ڊائريڪٽر جنرل ماحوليات رهي.

1997ع کان 1990ع تائين سيڪريٽري سوشل ويلفيئر حڪومت سنڌ، سيڪريٽري تعليم ۽ پوءِ ڊائريڪٽر محتسب اعليٰ سنڌ جي عهدي تي رهي.

مهتاب اڪبر راشدي قومي ۽ بين الاقوامي تعليمي، سياسي ۽ سماجي ادارن جي بورڊ آف گورننگ باڊي جي ميمبر ۽ عهديدار بہ رهي، سگا خواتين شاخ سنڌ جي بہ پيرا صدر بہ رهي چڪي آهي.

مهتاب اڪبر راشدي P.T.V ۽ ٻين چئنلن تي ڪمپيئر ۽ ميزبان پڻ رهي آهي، ڊرامن ۾ آرٽسٽ طور ڪم ڪيائين، پاڻ ذاتي طور توڙي سرڪاري حيثيت ۾ دنيا جي ڪيترن ملڪن جا دورا ڪيا، جن ۾ آمريڪا، انگلينڊ، ڪئناڊا، سنگاپور، فرانس، جپان، چين، بئنڪاڪ، سريلنڪا، مالديپ، سعودي عرب ۽ دبئي ۽ اٽلي شامل آهن.

هن جا ڪيترائي ڪتاب ڇپيل آهن، هيءَ هڪ ليکڪ، استاد، ريڊيو آرٽسٽ، ٽي.وي ڪمپيئر، فني، ثقافتي، علمي، ادبي ادارن سان وابستہ رهي آهي. هڪ پرائمري استاد جي گهر ۾ جنم وٺندڙ مهتاب سماج ۾ پنهنجي لڳاتار محنت ۽ جدوجهد سان مڃتا ماڻي پنهنجي لاءِ جڳهه پيدا ڪري سنڌ جي نارين لاءِ وڏو مثال قائم ڪيو آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا: ڊاڪٽر قمر جهان مرزا 14 آگسٽ 1956ع تي مرزا غلام حسين جي گهر ۾ پيدا ٿي، پاڻ ابتدائي تعليم ٽنڊي نُورَهي ۾ ورتي ۽

سيڪنڊري تعليم گورنمينٽ ميرا اسڪول مان حاصل ڪيائين، ڊاڪٽر قمر ايم.اي سنڌي ۽ ايل.ايل.بي ڪيائين، ۽ سنڌي شعبي ۾ ليڪچرار ۽ پروفيسر، هيڊ آف ڊپارٽمينٽ رهي. پاڻ 1983ع ۾ سنڌ جي برک ماهر لسانيات، محقق، پروفيسر ڊاڪٽر غلام علي الانا جي رهنمائيءَ هيٺ پي ايچ.ڊي ڪيائين. حيدرآباد شهر جو مشهور هوٽل شيش محل ڊاڪٽر قمر جي ڏاڏي جو هو، جنهن پنهنجي مامي کان خريد ڪيو هو.

سندس گهٽو لاڙو سياست ڏانهن هو، جڏهن هيءَ نائين جماعت ۾ پڙهندي هئي هن ٽنڊي آغا ۾ جتي هن جي رهائش هئي، اتي پيپلز پارٽي وومين برانچ جو بنياد وڌو ويو، جنهن جو افتتاح ذوالفقار علي ڀٽو کان ڪرايو، تقرير جو فن پڻ هيءَ ذوالفقار علي ڀٽي کان سکي.

انهن ڏينهن ۾ سنڌي ۽ اردوءَ ۾ ڪجهه افسانا لکيائين. 1970ع ۾ جيڪا هالا ۾ ڪانفرنس ٿي هئي ان ۾ مرزا ڊاڪٽر قمر هڪ ميمبر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي هئي، پر پوءِ سياست ڇڏي مڪمل تعليم ڏانهن توجهه ڏنائين. شعر و سخن سان تمام گهڻي دلچسپي رهي اٿس ۽ شاهه لطيف جي شاعريءَ جي مطالعي سان گڏ اردو، فارسي ۽ انگريزي شاعرن جي شعرن کي پڻ شوق سان پڙهندي آهي، سندس چوڻ آهي ته شاعري هڪ ذات آهي ليڪن آءٌ نہ ڪندي آهيان ۽ منهنجي فيلڊ ريسرچ آهي. سندس ٿيسز جو عنوان هو 'حيدرآباد جي ٽالپورن جو علمي، ادبي، سماجي، ثقافتي تاريخ ۾ حصو'. هيءَ ٿيسز پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ ڄام شورو 2016ع-1437هه ۾ ڇپيو، جنهن ۾ ڪل 9 باب آهن ۽ 4 ضميمہ آهن. هيءُ ڪتاب راقم ادي ثميئه ميمڻ صاحبہ جن جي توسط سان هٿ ڪيو آهي ۽ پنهنجي لئبرري 'ماروئي لئبرري گڇيرو پراڻو' جي زينت بنايو آهي. هن لئبرريءَ جو افتتاح ڊاڪٽر خان محمد پنهور صاحب دادي ليلا کان 1982ع ۾ ڪرايو هو.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو هيءُ ڪتاب 'سنڌ جي تاريخ- ميرن ٽالپورن جو دور' جي نالي سان ڇپيل آهي جنهن ۾ 603 صفحا آهن. هن ڪتاب تي سندس جنم جو سال 1952ع لکيل آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا 2005ع ۾ BPS-21 ۾ پروموٽ ٿي، ڊپٽي ڊائريڪٽر (98-1992ع) تائين ۽ پرووسٽ 2013-1998ع تائين رهي.

امر سنڌو: امر سنڌو جو اصل نالو سلميٰ لغاري آهي، سندس ولادت 28- آگسٽ 1968ع ۾ ڳوٺ دودو

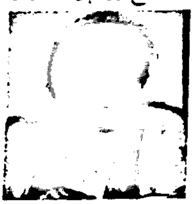

لغاري ضلعو ميرپورخاص ۾ ٿي، هن پنهنجي تعليم گريجوئيشن تائين ميرپورخاص ۾ ئي ورتي، بعد ۾ سنڌ يونيورسٽي مان ريگيولر فلاسافي سبجيڪٽ ۾ ايم.اي ڪيائين ۽ ان ئي ڊپارٽمينٽ ۾ 1995ع ۾ ليڪچرار طور مقرر ٿي.

ننڍي هوندي ڀهريان 1984ع ۾ هڪ اردو اخبار 'امن' جي ادبي صفحن ۾ 'سلميٰ بلوچ' جي نالي سان لکڻ جي شروعات ڪيائين، بعد ۾ قومي سياست ۾ دلچسپيءَ جي ڪري 'امر سنڌو' جي نالي سنڌيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيائين، هن قوم پرستي لاڙي ڪري ڪامريڊ غلام محمد لغاري جي نياڻي گلشن لغاري ۽ پنهنجي ڪلاس فيلو طاهره، جا پوءِ 'پرهہ

سنڌيءَ جي نالي سان سياست ۾ آئي ۽ صحافت پڻ ڪيائين. انهن ٻنهي سان گڏجي عورتن جي هڪ تنظيم ناهيائين جنهن جو نالو 'سنڌي ناري تحريڪ' رکيائون. هن پنهنجي خانداني مخالفت جي باوجود ٽنهي گڏجي فيصلو ڪيو ته هُو پنهنجي تنظيم کي قوم پرست سياست طور هلائينديون. ان وقت قوم پرست سياست ڪرڻ خطرن کي دعوت ڏيڻ هو، پر خانداني مخالفت سبب هن فيلڊ ورڪ بجاءِ لکپڙهه جو ڪم ريڪارڊ وغيره رکڻ سنڀاليو ۽ پريس سيڪريٽري تنظيم جي رهي. جڏهن ته طاهره (پرهه سنڌي) ۽ گلشن ان سان گڏ رهيون. امر سندو سنڌي ناري تحريڪ جي ميٽنگن ۽ ڪانفرنسن ۾ پنهنجي والد جي مخالفت جي باوجود شريڪ ضرور ٿيندي هئي. امر سندو جو چوڻ آهي ته "سياسي جدوجهد کانسواءِ سماج ۾ عورتن توڙي پڙهيل طبقي لاءِ تبديلي ناممڪن آهي."

سندس (امر سندو) جو نظماڻو نثر:

اوسارن جي جنهن لهجي مان،
مون توکي ڳوليو هو،
ڇهاءِ سرحدن ۾،
انهن جا ڪي به نشان ڪونهن
منهنجو داڳيل ماضي
تاريخ جي Abnormality آهي پر
تاريخ ته رڳو Abnormality جي پونڪ آ
وقت جي Vomiting
مون سميت گهڻن جا خواب ڪاريا آهن
خواب فروش چپن تي آيل سرءُ
رڳو لڙڪن جائي گل ڇاٽي ٿو
۽ پن ڇڻ وري سرءُ ۾
سوڙهجي ٿيندڙ دل، يادگيريءَ جا سڀ ڪينوٽا
انهن رستن کي ارپي ٿي.
جي خوابن سان ڇٽيل رت سان آلا آهن.

سندس شاعريءَ بابت شيخ اياز 'ڏيٺا ڏيٺا لاٽ' 1992ع، صفحي 125 تي لکي ٿو ته: "هن جي (امر سندو جي) ڪم عمريءَ جي باوجود سمهي نه سگهڻ جو ڏک" 'پاڳل خوابن جون تعبيرون' ۾ هن جي سوچ ٻارڻ وانگر ٻري رهي آهي ۽ اهي توجهه طلب لفظ آهن، هوءَ منظوم شاعريءَ لاءِ ڪوشش ڪري رهي آهي. ۽ مون کي يقين آهي ته جي هن پنهنجي ڪوشش ۽ مطالعو جاري رکيو ته ڪنهن وقت هوءَ تمام چڱي شاعره ٿيندي، في الحال هن نثري نظم لکيا آهن، جن ۾ قافيه پيمائي کٽڪي ٿي. پوءِ به هن جي شاعريءَ ۾ ذهانت جون ريکون ٻکن ٿيون."

سلميٰ پنهور: سلميٰ پنهور پنهنجي ابتدائي تعليم ڄام شوري ۽ حيدرآباد مان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ انگريزيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو مان بي.اي آنرز ڪيائين ۽ وري اتان ئي سنڌي ادب ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ پوزيشن ۾ ايم.اي ڪيائين. پاڻ ڪجهه وقت N.G.O ۾ رهي ۽ پوءِ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان ادبي پروگرام ڪيائين. لکڻ جي ابتدا 1984ع کان ڪيائين، جڏهن هيءَ اڃان ستين ڪلاس ۾ پڙهندي هئي ۽ رسالي 'گل ڦل' ۾ هڪ ڪهاڻي لکيائين. جنهن کان پوءِ شاعريءَ ۾ پير پاتائين ۽ شاعريءَ سان گڏ ريڊيو تي اسڪرپٽ، اخبار لاءِ ڪالم ۽ تنقيدي مضمون پڻ لکيا اٿس. سلميٰ پنهور جي خوشنصيبي آهي جو سندس ڀاءُ نياز پنهور صاحب جيڪو پڻ شاعر آهي ۽ ڀيڻ ادي نجمه پنهور صاحبه سنڌي ادبي بورڊ ۾ ادب خاص ڪري ٻارڙن جو رسالو نهايت خوش اسلوبيءَ سان وقت تي ڇپرائي ٻارن ۾ ادبي ۽ علمي لاڙو پيدا ڪري رهيون آهن. جن جو پڻ سلميٰ پنهور کي ضرور وڏو سهارو هوندو. دعا آهي ته شل ادبي ۽ علمي دنيا ۾ اڃا وڌيڪ شهرت ماڻي (آمين)

زيب نظاماڻي: زيب نظاماڻي جو جنم 17 آگسٽ 1963ع ۾ ٽنڊي محمد خان ۾ ٿيو، زيب نظاماڻي سنڌي ادب ۾ ايم.اي ۽ سماجيات ۽ صحافت ۾ به ايم.اي ڪئي اٿس، ان کان سواءِ بي.ايڊ ۽ ايم.ايڊ به فرسٽ ڪلاس ۾ ڪيائين، ۽ پاڻ هاير سيڪنڊري

اسڪول مرزا قليچ بيگ ۾ سنڌي سبجيڪٽ اسپيشلسٽ مقرر ٿي. هوءَ بنيادي طرح اسٽيج جي فنڪاره آهي ۽ اسٽيج تي جاندار ڪردار ڪيا اٿس، شيخ اياز جي مشهور اوپيرا 'دودي سومري جو موت' ۾ چوليٰ ڪنڀارڻ جو ڪردار ادا ڪرڻ تي شيخ اياز ڪيس ڏاڍو ساراهيو آهي، ۽ چيو آهي ته "زيب اهو ڪردار ائين ئي ڪيو، جيئن مون لکڻ وقت Conceive ڪيو هو." شيخ اياز اوپيرا جو ذڪر 'ڪئي ته پيچبو مسافر' ۾ به ڪيو آهي.

هن کي خليفو نبي بخش ايوارڊ، سرٽيفڪيٽ، لاڙ ثقافتي ميلي ۾ سڏايل سنڌي ادبي ڪانفرنس ۾ سرٽيفڪيٽ ملي چڪا آهن، پاڻ ادب جي شروعات شاعريءَ کان ڪيائين، سندس لهجو لوڪ صنفن جهڙو لوڪ گيتن، سهرن ۽ واين جهڙو آهي، ان کان سواءِ پاڻ 90 کن ڪهاڻيون لکيون اٿس ۽ ڪئين مقالا ۽ مضمون پڻ لکيا اٿس. سندس شاعري ريڊيو ۽ ٽي.وي تي ڳائي ويندي آهي. هوءَ سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد سنڌ جي سيڪريٽري پڻ رهي چڪي آهي ۽ 'قليچ ادبي سنگت' جي وائيس چيئرمين پڻ رهي آهي. 1982ع ۾ سندس شادي سنڌ جي نامور اديب نثار حسينيءَ سان ٿي.

زاهده شيخ: زاهده شيخ جو جنم 25- آگسٽ 1965ع تي قمبر ۾ ٿيو، ۽ قمبر ۾ ئي پرائمري تعليم کان ميٽرڪ تائين حاصل ڪرڻ بعد انٽر ۽ بي.اي لاڙڪاڻي مان ڪيائين، ايل.ايل.بي خيرپورميرس مان پاس ڪيائين، جڏهن ته ايم.اي ماس ڪميونيڪيشن سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان ڪيائين، پڙهڻ دوران 'سجاڳ ٻار تحريڪ' ۾ پڻ ڪم ڪيائين. سياست ۾ به هڪ ڏکوئيندڙ واقعي جي ڪري اڳيان وڌي جڏهن نوابشاهه ميڊيڪل ڪاليج جي هڪ شاگرديائي جي بي حرمتي ڪئي وئي ۽ زاهده شيخ ۽ ٻين ڇوڪرين گڏجي وڏي پيماني تي مظاهرا ڪيا، ان کان پوءِ زاهده شيخ باقاعدي سياست ۾ حصو ورتو، ايس.ايس.ٽي ۾ شامل ٿي، ايس.ايس.ٽي جي ان وقت جنرل سيڪريٽري شهناز راهو هئي ۽ 2007ع ۽ 2008ع ۾ زاهده شيخ ايس.ايس.ٽي جي جنرل سيڪريٽري مقرر ٿي، سندس چوڻ مطابق ته جڏهن هوءَ زاهده شيخ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايم.اي ڪري رهي هئي ته ان وقت پارٽيءَ جو گهٽو ڪم ٿي ويو، ليڪن آءٌ پارٽي جي ڪمن ۾ به رُڌل رهيس ۽ هلندي ڦرندي ايم.اي جي به اهڙي تياري ڪيم جو ايم.اي ۾ فرسٽ پوزيشن ڪيم. هن جڏهن ادب ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو ته پهريائين ڪهاڻيون، سياسي سماجي آرٽيڪل، سفرناما، ڊائريون ۽ ڪتابن تي تبصرا ۽ رپورٽنگ ڪيائين ۽ سندس لکيون 'صبح ٿيندو'، 'ڪاوڙي' ۽ 'تحريڪ' ۾ ڇپيون. هن ايل.ايل.بي ڪري پليجي صاحب سان گڏجي ڪيس ڪاهيندي هئي، زاهده شيخ جو خيال آهي ته عورت جي پٺتي پوڻ جو وڏو سبب بنيادي تعليم توڙي پروفيشنل تعليم عورتن کي ڏيڻ ۽ ماڻهن ۾ وسيع سوچ ۽ روشن خيالي پيدا ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي. زاهده شيخ گهمڻ خاص ڪري عورتن جي حالتن ۽ روين کي سمجهڻ لاءِ سريلنڪا ۽ ٿائيلينڊ جو دورو ڪيو ۽ 2004ع ۾ ڀارت ورلڊ سوشل فورم ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وئي، سريلنڪا ۾ آزاديءَ سان عورتون ڪم ڪري رهيون هيون، ۽ واپار پڻ. هن جو چوڻ آهي ته جتي سچ ڳالهائڻ جا نتيجا صحيح نه نڪرن ته اتي خاموش ٿي وڃجي.

ريحانه نظير: 'سرتيون' رسالو 'انٽرويو نمبر' مطابق ريحانه نظير 1- آگسٽ 1971ع ۾ هڪ ننڍي ڳوٺ سيتا ننڍي، ضلعو دادو ۾ جنم ورتو، جڏهن ته سرتيون رسالو 'هڪ شخصيت 100 سوال' 2019ع ۾ سندس جنم جي تاريخ 8- جنوري 1971ع لکيل آهي، بهرحال آءٌ راقم، سرتيون رسالي جي انٽرويو نمبر 8- 2007ع جو سهارو وٺندي سندس جنم جي تاريخ 1- آگسٽ 1971ع لکان ٿو، ڇاڪاڻ ته مون کي هر مهيني

جي 7 سنڌي ٻوليءَ جي سورمين تي لکئو آهي، ۽ پنهنجي تنظيم 'سورمين سٿ' ۽ 'ٻالڪ ستار سنگت' طرفان انهن جي گڏيل سالگره، 'روح رهاڻ' جي نالي سان ڪيڪ ڪٽائي ڪرڻي آهي.

ادي ريحانہ نظير پنهنجي ننڍڙي ڳوٺ جو لفظن ۾ اهڙو تہ سنڌو نقشو چٽيو آهي جو سچ پچ پڙهڻ سان جڻ تہ دل ۽ دماغ معطر ٿي ڏاڍو خوش ٿين ٿا ۽ هڪ قسم جو سڪون اچي ٿو، تہ سندن پنهنجي ڳوٺ سان سچي محبت نظر اچي ٿي. سندس لکڻي ڏاڍي مون راقم کي پسند آئي شل سندس ڳوٺ سيتا ننڍي بلڪ ساري سنڌ سدائين شاد ۽ آباد هجي.

ريحانہ نظير پنهنجي ڳوٺ جي باري ۾ لکي ٿي تہ: "منهنجو ڳوٺ سيتا ننڍي آهي جيئن تہ هن ڳوٺ ۾ اڪثريت هندن جي هوندي هئي، انڪري ئي هن تي سيتا ننڍي نالو پيو. سيتا سنتونديءَ تي آباد هڪ سرسبز ڳوٺ آهي. جنهن جي اوڀر ۾ سنتوندي، امڙ ۽ سوناڪندي جو مشهور ٻيلو، اولهہ ۾ رحماني پير جي نالي سان رحماني ننگر ۽ اُتر ۾ مشهور شهر ٻاٽ شريف آهي، سيتا ۾ ٻہ ڍنڍيون پڻ آهن جيڪي پاڻي اچڻ سان (ٻوڏ اچڻ سان) ڳوٺاڻن لاءِ ونڊر ۽ وڻندڙ ورونهن جو سامان (ماحول) پيدا ڪن ٿيون."

ريحانہ نظير پرائمري ۽ مڊل جي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪئي، ۽ ميٽرڪ رحماني ننگر جي هاءِ اسڪول مان ڪئي. سندس ڪهاڻين جو مجموعو 'اندر جي عدالت' پڻ شايع ٿي چڪو آهي. پاڻ پي ايڇ.ڊي پڻ ڪئي اٿائين، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ايسوسيئيٽ پروفيسر جا فرائض انجام ڏئي رهيون آهن.

◙

نثر ۽ نظم ۾ فرق

بظاهر تہ نثرنگار ۽ شاعر ٻئي تخليقڪار هوندا آهن تہ ٻہ سندن حدون الڳ، مقرر ٿيل آهن. نثر ۽ نظم ۾ اسلوب بيان جي لحاظ کان گهڻو فرق آهي. شاعر جا تجربا منظوم شڪل ۾ بحر وزن سان نروار ٿيندا آهن تہ نثرنگار پنهنجن خيالن، تجربن ۽ مشاهدن کي پوري غور و فڪر ۽ Calculation سان پنهنجي اظهار جو وسيلو بڻائيندو آهي. نثر ذهني وسعتن جو امين آهي. شعر جو دارومدار جذبي ۽ تخيل تي آهي. شعر منظوم ڪلام آهي تہ نثر موزون.

هن وقت جديد شاعريءَ ۾ نثراڻو نظم پڻ گهڻي قدر رائج آهي. شروع واري دور ۾ لالچند امرڏني مل جو "سدا گلاب" نثراڻو نظم طور شمار ٿئي ٿو. هيءَ ڪتاب نثر ۽ نظم جو سهڻو ميلاپ آهي. نثراڻي نظم ۾ سنڌيءَ ۾ ڪافي ڪتاب آهن. هن ڏس ۾ شيخ اياز نورالهديٰ شاهہ، تنوير عباسي ۽ ٻين شاعرن لکيو آهي (شيخ اياز جو، دعائيہ نثراڻي نظم تي مشتمل ڪتاب "اتي اوز الله سين"، اهم ڪتاب آهي). وري ٻہ باقاعده نثر هڪ الڳ حيثيت رکي ٿو. نثر ۾ شعريت اچي سگهي ٿي، پر منجهس شعر نٿو سمائي سگهجي. نثر ۾ جيڪڏهن شاعرانہ عناصر زياده نمايان ٿي وڃن تہ ان کي شاعرانہ نثر چئي سگهجي ٿو. نثر جو لکندڙ ٻھرين کان موجود مواد کي تخليق ڪري تعمير ڪري ٿو، جڏهن تہ شاعر پنهنجي شعر جي مواد کي سڌوسنئون تخليق ڪري ٿو.

- پروين موسيٰ ميمڻ
'سنڌي نثر جي ڪن صنفن جو اڀياس، ص 3'
ڇپائيندڙ: هائير ايجوڪيشن
ڪميشن اسلام آباد 2008ع
ٽماهي "مهراڻ" 2-2011/1ع

نديم پنهور

سماج سڌارڪ صحافي اديب ۽ ليکڪ
ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي ڪيل خدمتن تي ڪوٺايل تقريب

سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو جي ماس ڪميونيڪيشن ڊپارٽمينٽ جي 42هين سالگرهه جي موقعي تي 'اينيميري شمل ريسرچ اڪيڊمي' جي سهڪار سان ماس ڪميونيڪيشن شعبي جي باني، ناميارين سماج سڌارڪ، اديب، ليکڪ ۽ صحافي ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي صحافتي تعليم وارين خدمتن جي موضوع تي تاريخ 20 سيپٽمبر 2019ع تي سيمينار ڪوٺايو ويو. ڪوٺايل سيمينار ۾ ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي سماجي، صحافتي، علمي ۽ ادبي خدمتن تي شاندار پيپرا پيش ڪئي وئي. هن موقعي تي ناميارين اسڪالر فهيم نوناريءَ خطاب ڪندي چيو ته: "ڊاڪٽر خان محمد پنهور ڄاڪوڙي ڪردار هو، اسان جو استاد هو، سندس سنڌ جي خوشحالي علم، ادب ۽ صحافت ۾ اڻٿڪ جفاڪشيون ايندڙ نسلن تائين اُتساهه ڏيندڙ رهنديون. سماجي اڳواڻ ڊاڪٽر حسين بخش ڪولاچيءَ چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور عوامي خدمت جو انمول هيرو هو، ڳوٺ سڌار سنگت جو بنياد رکي ڳوٺن کي سڌارڻ سان گڏ صحت ۽ تعليم جا سال ملهايا، ڳوٺ، ڳوٺ شهر شهر پهچي عملي طور عوامي ڀلائيءَ جا بيمثال ڪم ڪيا، سندس عوامي سجاڳيءَ واري ڪردار سان ماڻهن پڙهن سان گڏ نياڻين کي به تعليم ڏيارڻ شروع ڪئي، هن وڌيڪ چيو ته سنڌي ساهت سال 1981ع ۾ سنڌي اخبارن خاص نمبر ۽ نوان ڪتاب شايع ڪرايا.

ڊاڪٽر خان محمد پنهور جي گهر واري نسيم خان پنهور چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور پوري زندگي ڌرتي ۽ ڌرتيءَ ڌڻين لاءِ وقف ڪري ڇڏي ڳوٺن کي ترقي ڏيارڻ لاءِ اڻٿڪ جدوجهد سان پنهنجو خواب ساپيا ڪيو، سوين اسڪول کولرائڻ سان گڏ بنيادي سهولتون ڏيارڻ لاءِ اثرائتي مهم ۾ هميشه ڪامياب رهيو.

ماحولياتي ماهر ناصر پنهور ڳالهائيندي چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور غريب گهراڻي سان تعلق هجڻ ڪري ننڍپڻ کان ئي وڏي جفاڪشي ڪئي، تعليم حاصل ڪرڻ کان تعليم ڏيارڻ تائين اڻٿڪ محنتون ڪيون. مادر علميءَ ۾ صحافت جي شعبي جو بنياد وجهڻ سندس اڻ ڳڻين قومي خدمتن مان هڪ آهي، جنهن لاءِ ميڊيا اينڊ ڪميونيڪيشن اسٽڊيز جو نالو سندس نالي سان منسوب ڪيو ويو.

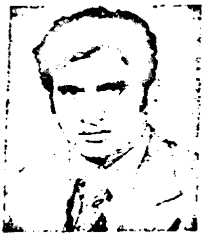

شعبي جي چيئرمين ڊاڪٽر بشير احمد ميمڻ چيو ته سنڌي اخبارن ۽ رسالن کي اشتهار بند ٿيا ته پاڻ سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي جماعت ٺاهي ۽ سنڌي صحافت تي سيمينار ڪرايا، هُو اڪيلي سِر هڪ اداري جو ڪم ڪندو هو. ڊاڪٽر خان محمد سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ صحافتي شعبي جو بنياد وڌو، اڄ هتان پروفيشنل صحافي ميدان ۾ مختلف ٽي وي چينلز ۽ اخبارن ۾ ڪم ڪري رهيا آهن.

"مهراڻ" رسالي جي ايڊيٽر ثميند ميمڻ چيو ته ڊاڪٽر خان محمد پنهور هن صديءَ جو بي لوث سماج سڌارڪ، صحافي، اديب ۽ ليکڪ هو. پنهنجي مختصر زندگيءَ ۾ هن وڏا وڏا ڪم ڪيا. هو بهترين استاد هو. هُن ڀهراڙين کي ترقي وٺرائڻ سان گڏ نياڻين جي تعليم لاءِ ڄاڪوڙ ڪئي، سيمينار ۾ شعبي جي 42هين سالگرهه جو ڪيڪ ڪاٽيو ويو، ان موقعي تي استادن، شاگردن ۽ شاگردياڻين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهہ گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي "سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نہ سمجهڻ ڪپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ ڪپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي تہ اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن بہ رسالي يا اخبار کي نہ موڪليل آهن.
3. تحقيقي مواد موڪلڻ وقت، مقالي جي اندر حوالن جا نمبر ۽ آخر ۾ جن ڪتابن تان حوالو ڪنيل هجي، ان ڪتاب جو صفحو محقق جو نالو، ڇپجڻ جو سال ۽ ڇپائيندڙ اداري جونالو ڏيڻ تمام ضروري آهي تہ جيئن حوالا پيش ۾ آساني ٿئي. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏجي، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻہ عدد ڪاپيون ايڊيٽر 'مهراڻ' کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن بہ صورت ۾ قبول ڪونہ ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانہ ڪئي ويندي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي تہ هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ بہ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشہ قائم رکن.
7. مواد سمجهہ ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نہ وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي تہ اُهو بہ لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نہ وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ ڪپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻَڌل نہ رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهہ جو خيال رکيو ويندو تہ جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ تڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو تہ ٻئي طرف درستين لاءِ بنهہ گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي تہ مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي تہ ڪوبہ مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. ڇونتہ ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نہ ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻَڌل نہ رهندو.

■

سنڌي ادبي بورڊ ۾ بورڊ جا معزز ميمبر وڻڪاري مهم جي موقعي تي ساڃي ڪان محترم سرفراز راڄڙ، ڊاڪٽر اسد ’جمال‘ پلي،
سيد حاڪم علي شاھ بخاري ۽ ڊاڪٽر نواز علي شوق ٻوٽا پوکي رهيا آهن

وڻڪاري مهم جي موقعي تي هڪ گروپ

سيد حاڪم علي شاھ بخاري، محترم سرفراز راڄڙ، محترم مختيار ملڪ، امتياز مغل (ٻيلي کاتي جو عملدار)،
سيد سڪندر علي شاھ، محترم غلام حيدر ڪچي، ڊاڪٽر اسد ’جمال‘ پلي ۽ ٻيا ٻيلي کاتي جا عملدار نظر اچي رهيا آهن

"MEHRAN" (Regd. No: NS-20)Quarterly